

FREDERIKS KIRKE

MARMORKIRKEN

Fig. 1. Udsigt over Frederiksstaden med Marmorkirken og Amalienborg plads. Fot. i KglBibl. – *View of Frederiksstaden with the Marble Church and Amalienborg.*

FREDERIKS KIRKE

MARMORKIRKEN

INDLEDNING

NOTER S. 466

Oversigt. Med Frederiksstadens anlæggelse i midten af 1700'rne fuldbyrdedes de sidste etaper i den store udvidelse af hovedstaden, der gennem mere end halvandet hundrede år havde været i støbeskeen nord for den gamle bykerne. Kronen på værket i kirkelig henseende var grundlæggelsen af Frederiks kirke, – en monu-

mental centralkirke, projekteret 1749 som point de vue for enden af den nye bydels tværakse. Frederik V lagde selv den første byggesten til kirken, som opførtes til »Erindring om den Naade, der i 300 Aar har opholdet og velsignet den oldenborgske Stamme«. Samtidig blev det fastslået, at den nye kirke skulle bære

»Hans Majestæts høye navn og kaldes Fride-
richs Kirke«. ¹ Navnet »Frederiks kirke« (ofte
sammenskrevet »Frederikskirken«) har kirken
bevaret til i dag. I ældre tid suppleredes dette
med betegnelsen »den danske Frederiks kirke«
til forskel fra »den tyske Frederiks kirke«
(Christians kirke på Christianshavn, jfr.
DK.Kbh.By, 4, s. 75). Hertil kommer det end-
nu i vor tid gængse tilnavn »Marmorkirken«.
Dette blev allerede o. 1770 hæftet på bygnin-
gen, som skulle have været opført af marmor
(s. 530). ²

Valget af det kostbare byggeemne er blot ét
blandt flere vidnesbyrd om den betydning,
enevoldsmonarkiet tillagde den nye kirke, som
både i udstyr og format skulle repræsentere det
yypperste, riget formåede. Endnu mere talende
er det efter hjemlige forhold usædvanligt store
materiale af projekttegninger, der gennem åre-
ne udarbejdedes til kirken. Frederikskirkens
bygningshistorie skulle blive meget langvarig
og problemfyldt. Allerede 1770 indstilledes
byggeriet »for en tid«, da det erkendtes, at de
økonomiske ressourcer ikke stod mål med de
store forventninger og ambitioner, der var
nedlagt i projektet. I de næstfølgende årtier
skulle det ikke skorte på forslag til gennemfø-
relsen af byggeriet i en modereret version, men
den økonomiske baggrund – og til tider vel
også den politiske vilje – savnedes. Marmor-
pladsen lå derfor hen som stenbrud med kir-
kens torso som en malerisk ruin.

Efter forfatningsændringen 1849 fik Frede-
riks kirke status som statsejendom og var såle-
des ikke længere i kongehusets private besid-
delse. Dens symbolbetydning som kongemin-
de gled herefter noget i baggrunden, og der var
nu åbnet for mere nøgterne spekulationer om-
kring sløjfningen af hele anlægget og bebyggel-
sen af området med beboelsesejendomme.
C. F. Tietgens overtagelse af Marmorpladsen
»med den derpaa værende Ruin« 1874 bremse-
de for alle videre overvejelser. Med Ferdinand
Meldahl som ledende arkitekt lykkedes det
omsider at virkeliggøre enevoldsmonarkernes
storladne foretagende. Kirken blev rejst med
sin vældige kuppel – et statussymbol, som in-

gen europæisk hovedstad af en vis betydning
måtte undvære. Det officielle motiv var imid-
lertid et andet. Bygherren selv fremhævede, at
Frederiks kirke opførtes som en »Grundtvigsk
Katedral«, – et monument for N. F. S. Grundt-
vig og tillige et samlingssted for hans menig-
hed (s. 638).

Sognet. Med Frederiks kirkes placering i Ny-
København 1749 skulle efter planerne realiseres
et længe næret ønske om en sognekirke til be-
tjening af områdets og i første række Frederiks-
stadens beboere. Samtidig kunne Frederik V
herigennem fuldbyrde de intentioner i den hen-
seende, en række af hans forgængere havde
haft. Valget af centralformen og anlæggelsen af
kirken i byplanen som fixpunkt for en lang ga-
deakse var allerede foregrebet i den tolvkantede
S. Anna Rotunda, som Christian IV o. 1640 lod
anlægge tæt ved Østervold. Kirken blev ganske
vist opgivet igen o. 1660 (jfr. DK. Kbh.By, 6
(under udgivelse)), men tanken om en rundkir-
ke spøjte også senere. Det fremgår af Henrik
Ryses Kastelsprojekt fra 1661 (DK.Kbh. By, 3,
s. 410). Hertil eller til planlægningen af den nye
kirke (Vor Frelses kirke) på Christianshavn
knytter sig antagelig en serie udkast til kuppel-
kirker fra 1600'ernes anden halvdel (jfr.
DK.Kbh.By, 2, s. 472). Endelig lod Christian
VI projekttere en kuppelkirke, der skulle opfø-
res til minde om reformationsjubilæet 1736,
enten i Gothersgade eller Store Kongensgade.
Tegningen hertil var udarbejdet af den unge
hofbygmester Nicolai Eigtved, der godt en
halv snes år senere skulle forestå Frederiks-
kirkens projektering (om reformationskirken,
jfr. DK.Kbh.By, 6 (under udgivelse)).

Selv om ingen af disse kirkeprojekter således
skulle blive gennemført, rejste der sig fra slut-
ningen af 1600'erne forskellige mindre kirker og
kirkesale i området. Det gjaldt dog for samt-
lige, at de enten var standskirker (Kastelskirken
og Garnisonskirken) eller institutionskirker
(kirkesalene i Søkvæsthuset og Stokhuset, fra
1752 tillige i Abel Cathrines stiftelse og fra 1757
og 1769 i Frederiks Hospital og Almindelig
Hospital). Om disse, jfr. DK.Kbh.By, 6. En-
delig fandtes i området en kirke til den refor-

Fig. 2. Marmorkirken, set fra Grønningen. Oliemaleri af Emil Lund 1901. Øregaard museum. – *The Marble Church seen from Grønningen. Oil painting by Emil Lund 1901.*

merte menighed, opført 1688, mens den hollandsk-lutherske menighed måtte opgive at bygge deres kirke på den af kongen 1689 skænkede grund på hjørnet af Dronningens Tværgade og Adelgade (jfr. DK.Kbh.By, 3, s. 3f. og s. 167).

Mangelen på en lokal sognekirke betød, at bydelens indbyggere i princippet var henvist til den fjernere beliggende S. Nikolaj kirke, under hvilken området øst for Borgergade siden 1685 henhørte.³ Dette ville dog med Erich Pontoppidans ord medføre, at »St. Nicolai Kirke ikke kunne rumme den tredie Deel af sit Sogne Folck, ifald de alle var flittige Kirkegengere«. Kvarteret vest for Borgergade indgik siden 1686 i Trinitatis' sogn (jfr. DK.Kbh.By, 2, s. 227f.).

Alternativet hertil var naturligvis at benytte de førnævnte kirker på stedet, og det skulle vise sig at blive den løsning, Frederiksstadens beboere gennem de næste 150 år måtte gribe til. I den første tid efter kirkens grundlæggelse 1749 synes man optimistisk at have kalkuleret med, at kirken snart ville blive betjent af en præst, der – som det fastsloges i forbindelse med indretningen af kirkesalen i Frederiks Hospital 1757 – også kunne forrette gudstjenesten her.

Trods bygningsstandsningen 1770 bevarede man endnu i den nærmest følgende tid håbet om bygningens fuldførelse. Alligevel benyttede man 1780 fra Garnisonskirken lejligheden til at foreslå Frederiksstadens indbyggere optaget i denne kirkes menighed. En kongelig resolution fastlagde dog året efter, at Amalienborg kvarters beboere frit kunne vælge deres kirke (DK.Kbh.By, 3, s. 158). Da S. Nikolaj kirke efter branden 1795 besluttedes nedlagt, tog man på ny de københavnske kirkesognes afgrænsning op til debat. Under diskussionen nævnedes også muligheden af at henlægge det gamle S. Nikolaj sogn under Holmens kirke, mens dennes menighed på sin side skulle overtages af »den nye Friderichs Kirke, i Fald Deres Majestæt maatte finde for got (!) at lade denne Kirkes Bygning fuldføre«. Løsningen, som stadfæstedes i en rådstueplakat 11.jan. 1805, blev dog, at Garnisonskirken indtil videre skulle overlades området fra Store Kongensgades sydside (egentlig østside), idet man understregede, at dette atter skulle afgives til Frederiks-kirken, »naar denne Kirke bliver opbyggt«. Da C. F. Tietgen 1874 overtog Marmorpladsen og hermed lovede at fuldføre kirken, betingede han sig, at han selv og hans hustru kunne

bevare kaldsretten til kirken i deres levetid (s. 647). Dette krav skulle også blive imødekommet, selv om denne rettighed kun gjaldt for den daværende konges regeringstid. En tilsvarende aftale var indgået med brygger Carl Jacobsen og hustru vedrørende indstillingsretten til Hvidovre præsteembede.⁷ Selve kirken blev dog, som aftalt, overdraget til staten efter fuldførelsen 1894. Sognets afgrænsning var imidlertid ikke fastlagt fra overtagelsestidspunktet.

1877 havde Ny Københavns nordvestre område fået sin egen sognekirke, S. Pauls kirke, hvis sogn var udskilt fra Trinitatis' sogn. Under forhandlingerne med Kirke- og Undervisningsministeriet henstillede Tietgen 1893, at der, indtil en endelig ordning af de kirkelige forhold i København var gennemført, ikke tillegdes Marmorkirken »noget bestemt Sogn eller Distrikt«, men at menigheden dannedes af »saadanne, som løse Sognebaand til den derved ansatte Præst ...« Den kongelige resolution 3. aug. 1894 fastslog imidlertid, at kirken fik et mindre sognetilliggende fra Garnisons kirke. Samtidig stadfæstedes kirkens navn, »Frederiks kirke«, tillige med dens status som selvejende med Tietgen som patron.⁶ Som kirkeværge valgte denne selv sin svoger, Vilhelm C. Jørgensen. 1905 udvidedes sognet med en del af S. Pauls sogn, beliggende mellem Dronningens

Tværgade, Adelgade, Klerkegade, Borbergade, Gernersgade og Store Kongensgade.

Naboskabet til de kongelige palæer på Amalienborg har betydet, at kongefamilien lejlighedsvis, senest under Christian X, har benyttet Marmorkirken, der som nævnt s. 747 rummer en særlig kongestol. Officielt henhører Amalienborgs beboere dog under Garnisons sogn. Der findes ingen særskilt *kirkegård* ved kirken, hvis menighed almindeligvis benytter Bispebjerg kirkegård.

NOTER TIL S.463-66

for arkivalier, litteratur og forkortelser, jfr. i øvrigt s. 761.

¹ Peder Hersleb: Rigernes almindelige Jubel-Glæde over Guds Naade mod den Oldenborgske Stamme (...) Tillige en kort Jubel-Tale paa Festens tredie Dag ved en ny Kirkes (Friderichs Kirkens) Grundlæggelse (...) U.å. (1749); s. XXI.

² Jfr. Rtk. 423. 2-9. Overbygningsdirektionen, Kopibøger. 10. dec. 1771: »der Marmor Kirche.«

³ Jfr. August Nissen: Samling og Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune 1607-1839, 1919, s. 37f.

⁴ Den Danske Atlas, II, 1764, s. 193f.

⁵ RA. DaKanc. H.6. Forestillinger for 1. Departement, 1804, nr. 231.

⁶ August Nissen (note 3), s. 302.

⁷ Ved embedet. Korrespondanceprotokol 1875-1909.

Fig. 3. Idealprospekt af Frederiksgade med Frederikskirken til højre og Amalienborg plads til venstre. Kobberstik 1763 af G. E. Rosenberg efter tegning af N.-H. Jardin. Fra »Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V«, 1765 (1769) – *Ideal view of a street: Frederiksgade, with Frederik V's Danish church, Frederikskirken on the right, and Amalienborg Plads on the left, print by G. E. Rosenberg, after a drawing by N. H. Jardin. From »Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V«, 1765 (1769).*

FREDERIKS KIRKE I

1749 – 1770

BYGNINGSHISTORIE

NOTER S. 558

Indledning. Projekteringen af Frederiks kirke og dens tidlige bygningshistorie er uløseligt forbundet med anlæggelsen af Frederiksstaden – den nye bydel i København. Kongen 1744 skulde rejse sig nord for den gamle bykerne på jordene af det 1689 nedbrændte lystslot Sophie Amalienborg (fig. 6). Både kirken og det nye kvarter fik navn efter den regerende monark, Frederik V, og det var langt mere end blot en tom del af kongens plan. Kongen 1744 skulde rejse sig nord for den gamle bykerne på jordene af det 1689 nedbrændte lystslot Sophie Amalienborg (fig. 6). Både kirken og det nye kvarter fik navn efter den regerende monark, Frederik V, og det var langt mere end blot en tom del af kongens plan. Kongen 1744 skulde rejse sig nord for den gamle bykerne på jordene af det 1689 nedbrændte lystslot Sophie Amalienborg (fig. 6). Både kirken og det nye kvarter fik navn efter den regerende monark, Frederik V, og det var langt mere end blot en tom del af kongens plan.

Fig. 4. Mindemedalje, udført ved Frederik V's død 1766 af Daniel Jensen Adzer efter tegning af Johannes Wiedewelt (s. 469). Nationalmuseet. – *Medal commemorating the death of Frederik V in 1766, struck by Daniel Jensen Adzer after Johannes Wiedewelt.*

hvor fire palæer skulle opføres omkring en otekantet plads. Også kirkens grund, en tidligere lysthave, der havde tilhørt kongens tante, prinsesse Charlotte Amalie, forblev i majestædens eje. På samme måde påtog Frederik V. sig selv at finansiere det ambitiøse kirkeprojekt.

Set ud fra et samfundsøkonomisk og socialt aspekt måtte Frederiksstadens anlæggelse ubetinget blive til gevinst for residensstaden. Det understregedes da også i gavebrevet af 12. sept. 1749 til byen København, hvordan det nye kvarter takket være sin bekvemme nærhed til havnen og toldboden »ikke lidet kan contribute Commerden at facilitere og befordre«. ¹ Hertil føjedes – ikke uvæsentligt – at bydelen samtidig kunne blive til nytte og zirat. For opførelsen af kirken kunne lignende nyttesynspunkter fremføres. En relevant motivering var afhjælpningen af den akutte kirkenød i det urimeligt store S. Nikolaj sogn, der også måtte betjene Ny-Københavns indbyggere (se ovenfor). Samtidig skulle byggepladsen blive befordrende såvel for de implicerede kunstnergrupper og håndværksfag, som for de industrier (det norske marmorbrud og det bornholmske sand-

stensværk), der blomstrede op i kølvandet på byggeriet.

Fremfor alt fik det store foretagende dog en politisk symbolværdi. Grundstensnedlæggelsen til kirken skete under fejringen af det oldenborgske kongehusjubilæum oktober 1749 (s. 473). Som en samtidig mindemedalje fastslog, opførtes Frederikskirken i taknemmelighed mod Gud for 300 års velgerninger imod det oldenborgske hus (jfr. s. 473). Eller som det poetisk udtryktes af Christian Wadskiær i et lejlighedsdigt:

»Kongen selv, det store Tempel,
Har et mindre her bestemt
Til Erkiendtligheds Exempel,
At Guds Tak blev ikke glemt
For Trehundred-Aarig Alder
Af den Himmelborgiske,
Som sig Oldenborgisk kalder,
Danske Konge-Linie ...«²

Oprindelig skulle selve kirkebygningen have båret dette til skue med en krans af de 12 oldenborgske monarkers portrætmedaljoner, placeret på kuppeltamburen (s. 478f.).

Frederiksstadens andet betydningsmættede monument var Frederik V.s rytterstatue på Amalienborg plads. Grundstenen til soklen blev karakteristisk nok lagt i forbindelse med fejringen af enevoldsregeringens 100-års jubilæum oktober 1760. Finansieringen af ryttermonumentet, der allerede omtales på et tidligt stadium af bydelens projektering, skyldtes handelens repræsentanter, Asiatisk Kompagni, som »Kongen et Minde vil sette, Fordi han den gjorde i Rolighed glad«. ³ Bydelens to tyngdepunkter, – Guds hus og monumentet for »Hans fuldkomne Billede«⁴ – knyttes sammen af en gade, Frederiksgade, der samtidig dannede tværaksen i det store anlæg (fig. 7).

Det blev ikke bygherren, Frederik V, beskåret at se det ambitiøse kirkeprojekt fuldendt i sin levetid. Men alligevel fremhævedes Frederikskirkens opførelse blandt kongens vigtigste fortjenester ved hans død 1766.⁵ Betegnende nok er det også denne kirkes facade (i den af N.-H.Jardin planlagte skikkelse), der tillige

med Fromheden pryder forsiden af Daniel Jensen Adzers mindemedalje, udført efter tegning af Johannes Wiedewelt (fig. 4). Som randskrift læses de manende ord: »Vetat mori« (Det hindrer i at dø). Ikke desto mindre skulle der kun gå få år, før kongens søn og efterfølger, Christian VII 1770 valgte at bringe det bekostelige byggeri til ophør (s. 539f.).

I løbet af de 21 år, Frederikskirkens byggeplads bestod, skulle monumentet kun komme til at rejse sig knap en snes meter over jordsmonnet, – og det endda blot på skuesiden mod Frederiksgade. Inden for denne årrække havde mindst seks forskellige arkitekter leveret deres forslag til den oldenborgske mindekirke. Først 26. juni 1756 approberedes det projekt, der skulle blive det endelige – et udkast af den fra Frankrig indkaldte arkitekt Nicolas-Henri Jardin. Af de mange forslag, der skulle præsenteres for majestæten og hans rådgivere, kendes – direkte eller indirekte – mindst 16 forskellige for-
jekter, der vil blive gennemgået i det følgende, tillige med kirkens bygningshistorie i tiden frem til 1770.

ANLÆGGELSEN AF DEN NYE BYDEL

I de tidligste kilder vedrørende det ny kvarter var kirken endnu ikke nævnt. 21. aug. 1749 henvendte oversekretæren ved Danske Kancelli, Johan Ludvig Holstein sig til sin bror Carl Holstein, præsens i Admiralitetskollegiet, i anledning af kongens beslutning om overdragelsen af den »saakaldte Amalienborg Plads«.⁶ Admiralitetskollegiet forelagde 29. aug. sagen for Holmens chef, admiral U. F. Suhm, der på grundlag af en tegning, han »haver bekommet af hr. Agent Biørn«, kommenterede planen og især frarådede bebyggelse for tæt på de brandfarlige tømmerpladser ved havnen.⁷ Den summariske plan, hvis kunstneriske ophavsmand er ukendt, hidrørte åbenbart fra storkøbmanden Andreas Bjørn, en af tidens driftigste forretningsmænd. Det har derfor været nærliggende at tillægge ham æren som en af projektets initiativtagere.⁸

Planen (fig. 5) viser et rektangulært område

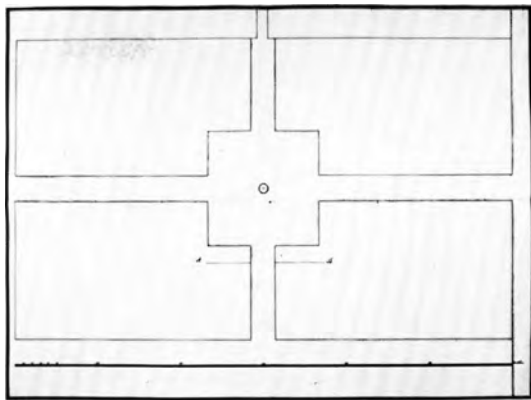

Fig. 5. Udkast til bebyggelsesplan for Amalienborg have 1749 (s. 469). RA. – Sketch proposal for the development of Amalienborg Gardens 1749.

(ca. 350 × 600 alen), midtdelt på langs og tværs af to ca. 30 alen brede gader. I skæringspunktet mellem disse er en kvadratisk plads (ca. 130 × 130 alen) med i forskælet en ottekantet indramning i midten, antagelig et statuefundament. Planen dækker et areal, svarende til den daværende Amalienborg have (fig. 6); mod nord medtager den desuden en mindre del af den tilgrænsende mønstringsplads indtil en øst-vestgående linje, svarende omtrent til beliggenheden af Prinsessegade (ved Landkadetakademiet) og Nygade mellem tømmerpladserne mod havnen. Den lange nord-sydgående gade udmunder over for Store Strandstræde. Derimod synes den korte tværgade ikke at være sat i forbindelse med den bebyggede halvdel af Bredgade. Gaden fører over i en smal passage (gangbro?), der udmunder ved U. Fr. Gyldenløves palæ. En nord-sydgående linje AB, lagt ca. 90 alen fra den angivne gadelinje mod havnen, markerer bebyggelsesgrænsen, som Suhm ønskede den.

Sagens videre forløb inden for de næste par måneder lader sig følge gennem aktstykker fra de involverede offentlige myndigheder, men desværre mangler det omtrent vigtigste: de planer, der udarbejdedes parallelt med forhandlingerne.

Vi kan derfor kun indirekte slutte os til, hvordan inddragelsen af en kirke har påvirket planlægningen for bydelen. Kirken er første

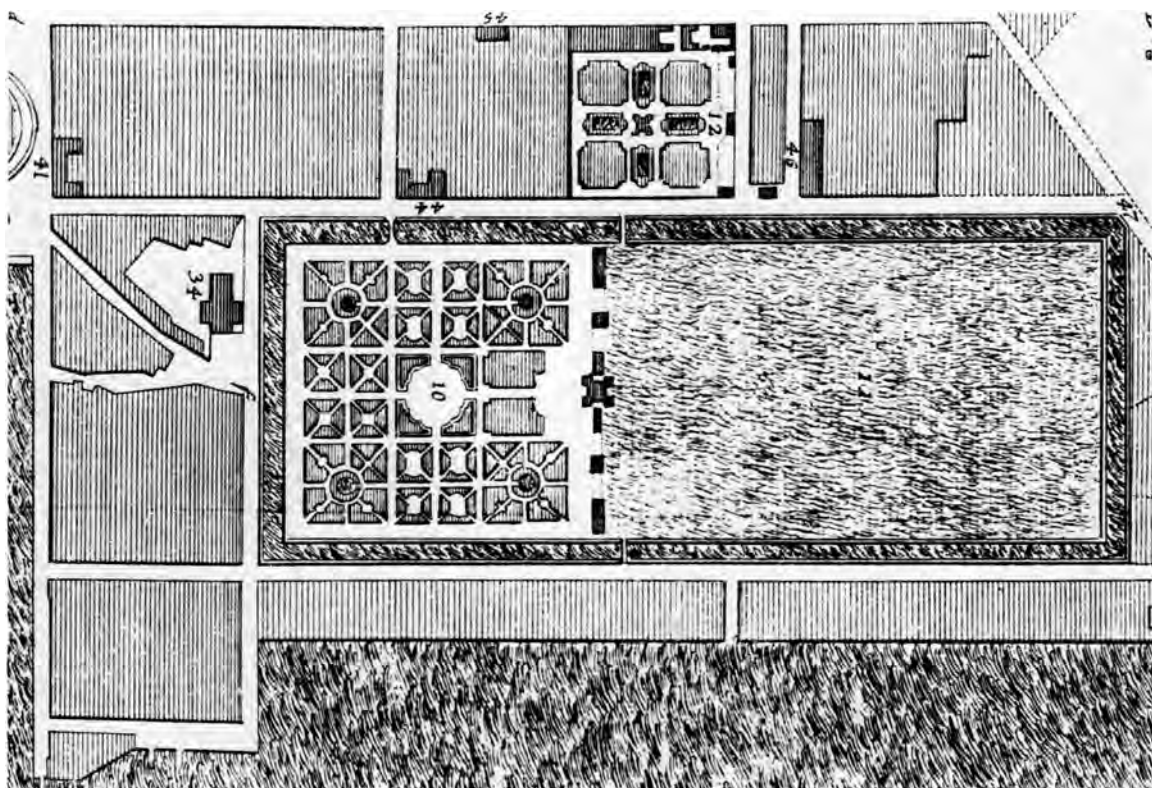

Fig. 6. Udsnit af Københavnskort med Amalienborg have og Mønstringspladsen (nr. 10-11), samt prinsesse Charlotte Amalies have (nr. 12). Fra Den Danske Vitruvius, 1746. – *Detail of map of Copenhagen with Amalienborg have and Mønstringspladsen (no. 10-11), as well as princess Charlotte Amalie's garden (no. 12).*

gang nævnt 9. sept, i et koncept til det officielle reskript af 12. sept, om overdragelsen af »Amalienborg Have med derved liggende Mynsterplads« til kongens undersåtter.¹ Beslutningen om bebyggelsen blev endelig truffet på et møde i gehejmekonseillet samme dag, konceptet udarbejdedes, og en uge efter kunne betingelserne for byggeriet således kundgøres. Det fastsloges her, at »Den paa hele Pladsen forfattede og approberede Tegning« i alle måder skulle følges og »ei til Runddelene« bygges.⁹ Under reskriptets syvende punkt anførtes: »Til desto mere Bequemmelighed for dem, der etablere sig i denne Deel af Staden, skal der blive bygt en Kirke i Nærværelse«. Kirkens placering er dog ikke specificeret. Antagelig har den approberede tegning – i modsætning til den ældre – omfattet både haven og mønstringspladsen, altså et ca. 1050 × 420 alen stort areal. Endvidere må der have været angivet et antal »runddele« (pladser) i eller ved området, som bebyggelsen

måtte tage hensyn til.¹⁰ Desuden fire åbninger gennem tømmerpladserne fra Toldbodgade mod Stranden foruden den allerede eksisterende Nygade.

Det har været nærliggende at antage, at tegningen af 12. sept. var udført af hofbygmesteren, Nicolai Eigtved.¹¹ 26. sept. 1749 sendte han nemlig til J. L. Holstein en rentegnet udgave af generalplanen. Denne havde Eigtved måttet udarbejde på ny »zu følge der allernädigsten Approbation nach den aufgeleimten Blätgen«.¹² Den rentegnede generalplan, dateret 25. sept.¹³ er også gået tabt. Det samme gælder to tilhørende facadetegninger, dels til ét af de »4 Höfe am Marckt«, dels en standardmodel til den øvrige bebyggelse.

Der kom til at gå yderligere tre uger, før de ændrede tegninger nåede frem til Magistraten.¹⁴ I mellemtiden havde kongen præciseret, at han selv reserverede sig pladsen, på hvilken de »4 Hotels« skulle stå, »som skal formere det

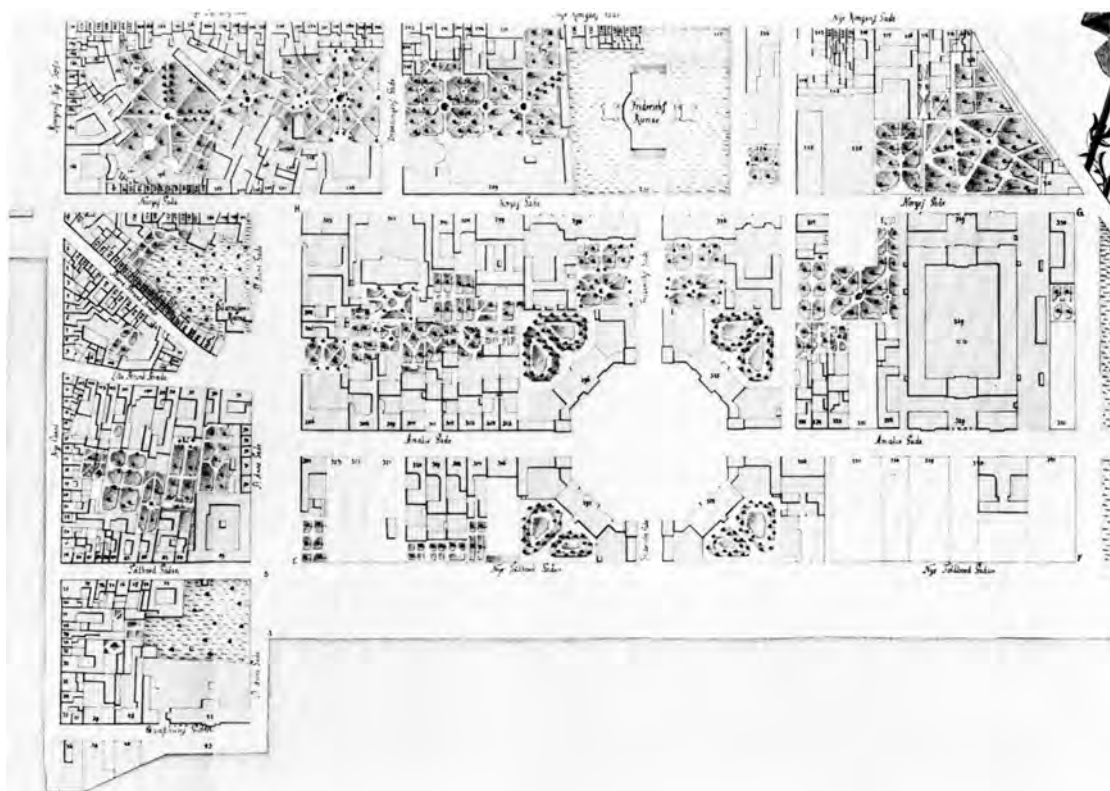

Fig. 7. Christian Geddes kvarterkort 1757 over S. Anna Øster kvarter med Frederiksstaden. – *The local map by Christian Gedde of S. Anna Øster quarter with Frederiksstaden.*

mellemste store Torv«. ¹⁵ Endelig måtte det nu tages med i betragtning, at der i stedet for de tidligere nævnte fire små åbninger gennem tømmerpladserne skulle være én stor åbning midt for byggepladserne på 200 alen, samt en 46 alen bred allé eller åbning ned til vandet, nærmest Kvæsthuset. Dette sidste krav blev dog frafaldet af økonomiske grunde, og en væsentlig mindre åbning på kun 32 alen foreslået »lige for den nye Tværgade« (= Frederiksgade). ¹⁶ 5. nov. forfattede stadskonduktøren et målebrev på området på grundlag af den approberede generalplan, og 15. dec. kunne Rådstuen yderligere meddele, at man havde ladet tage en rigtig genpart af samme. 6. dec. 1749 fik Magistraten omsider skøde på den store grund, og udstykningen kunne begynde. ¹⁷

Med generalplanen af 25. sept. må dispositionen for Frederiksstaden i alt væsentligt have været fastlagt, sådan som den kendes fra senere gengivelser, den tidligst bevarede fra 28. dec.

1750 (fig. 10). Firdelingen af det nu udvidede område ved hjælp af to krydsende gader er gentaget fra det ældste udkast (fig. 5), men gadernes placering er afgørende forrykket, ligesom den centrale plads' form og dimensioner er ændret. Forskydningen af den nord-sydgående langgade i retning mod havnen kan være betinget af admiral Suhms grænselinje, omend hans krav for bebyggelse hinsides linjen ikke blev respekteret. Hvad angår tværgadens placering, er den utvivlsomt afhængig af inddragelsen af den nye kirkes grund, tidligere prinsesse Charlotte Amalies have. ¹⁸ Bredden af centralpladsen mellem de to skærende gader må også have været tilpasset efter kirkepladsen (ca. 200 alen). Det har ikke været muligt af kilderne at aflæse, præcis hvornår overdragelsen af prinsessens have har fundet sted (jfr. s. 472). Derfor må det stå åbent, hvorvidt denne faktor allerede kan have påvirket planen af 12. sept., eller om den først fik virkning på den ændrede plan af

25. sept. Det sidste forekommer mest sandsynligt. Der er en påfaldende overensstemmelse mellem bredden af kirkepladsen, det først nu omtalte »mellemste torv« med de fire »Hotels«, samt åbningen mod havnen. Dette kunne tyde på, at alle var brikker i en samlet plan, hvor tværaksen betonedes gennem en række på i alt tre pladser fra kirken til havnen.¹⁹ Tanken om en åbning nærmest vandet blev dog foreløbig skrinlagt. Fra sidste halvdel af oktober har kirkens placering under alle omstændigheder ligget fast. 21. okt. 1749 approberedes Eigtveds tegninger til bygningen, og 30. okt. blev grundstenen lagt (s. 473).

KIRKENS GRUND

Den grund, der blev udset til Frederiksstadens kirke, var en lysthave, tilhørende Frederik V.s tante, prinsesse Charlotte Amalie. Haven lå skråt over for den store Amalienborg have, og prinsessen plejede her undertiden »at opholde sig en Times Tid om Sommer-Dagene for at nyde en Forandring af Luften«.²⁰

Grundstykket strakte sig fra Bredgade i øst til Store Kongensgade i vest. Mod syd stødte

haven op til en anden lysthave ved U. Fr. Gyl-denløves palæ og mod vest lå Prinsessegade med den daværende fajancefabrik (fig. 7-8). Selve havearealet udgjorde en uregelmæssig firkant, der mod Bredgade målte ca. 190 alen, mod Store Kongensgade ca. 210 alen, mens flankerne mod nord og syd var på henholdsvis 175 og 205 alen. Hertil kom imod Store Kongensgade et rektangulært område (ca. 20 × 102 alen) med et antal mindre bygninger og skure til prinsessens gartner (fig. 8). Haven inddeltes af to krydsende alléer med aflange bassiner. I knudepunktet var lagt en lille ottekantet pavillon med fire lavere hjørnekabinetter, opført 1723 af Johan Cornelius Krieger.²¹ De fire, næsten kvadratiske arealer i hjørnerne udfyldtes af bede, idet et større område nærmest centrum kunstfærdigt var prydet med prinsessens kronede monogram.

På et ikke nærmere fastlagt tidspunkt inden oktober måneds slutning må haven være blevet overdraget kongen. Den ottekantede pavillon tjente endnu 30. okt. 1749 et vigtigt formål som ramme om den højtidelige grundstensnælggelse. Herefter blev lysthuset og et orangeri nedrevet, og havens vækster flyttet andetsteds

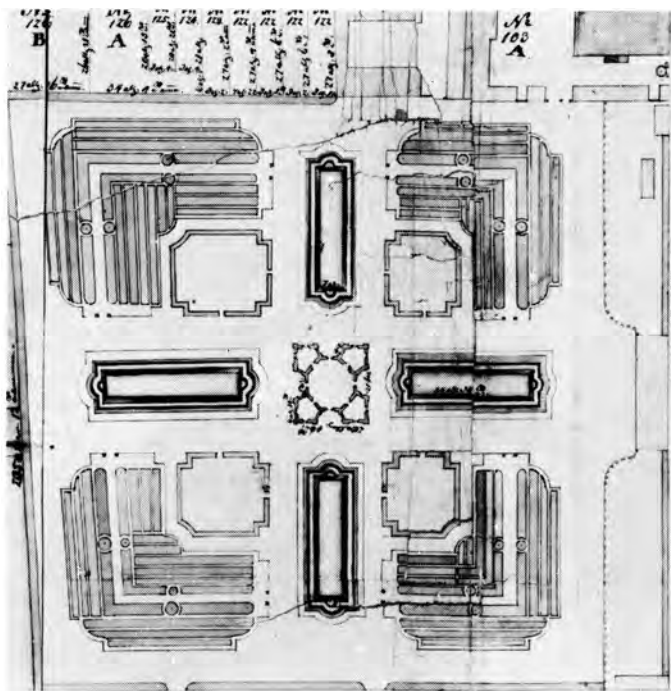

Fig. 8. Opmåling af prinsesse Charlotte Amalies have. Udsnit af kort over Amalienborg kvarter, o. 1740. Store Kongensgade anes øverst i billedet, Bredgade nederst. 1:1200 (s. 472). KglBibl. — *Plan of Princess Charlotte Amalie's garden. Detail of a map of the Amalienborg quarter, c. 1740.*

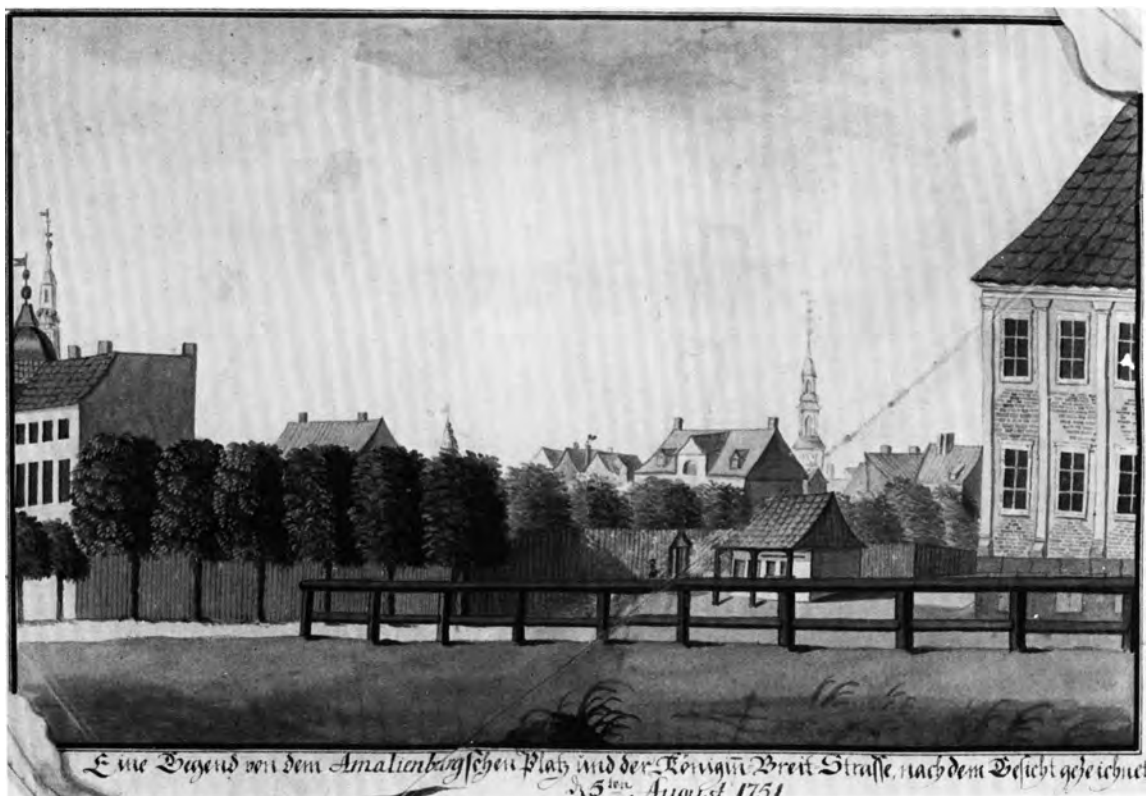

Fig. 9. Prospekt af Bredgade med Kadetakademiet til højre og prinsesse Charlotte Amalies have til venstre, delvis skjult bag et stakit (s. 472). Tegning udført 5. aug. 1751, i Landkadetternes tegnebog, RA. – *View of Bredgade with the military academy (Kadetakademiet) on the right, and Princess Charlotte Amalie's gardens on the left, partly hidden behind a fence. Drawn on 5th August 1751.*

hen.²² Lysthaven skulle nu være kirkegrund, eller som udtrykt i florumvundne vendinger af biskop Peder Hersleb, »et Plante-Bed, for Siele at opelske til at blive Retviisheds Planter, for siden at forflyttes i Guds Lyst-Have her oven til«.²³

GRUNDSTENSNEDLÆGGELSEN

Fejringen af det oldenborgske kongehusjubilæum fandt sted i dagene 28.-30. okt. 1749. Alle-rede i april udgik meddelelse til landets biskopper om programmet for festlighederne, der på tredjedagen skulle omfatte bl.a. latinske taler af rektorer og konrektorer ved landets lærde skoler.²⁴ Programmet blev i hovedtræk gennemført som planlagt, men umiddelbart før mindefesten kundgjordes et nyt punkt for 30. okt.: Nedlæggelsen af den første sten til en ny kirke.²⁵

Kongen ankom om formiddagen til prinsessens have, ledsaget af et stort følge. I den ottekantede pavillon midt i haven var der til almindelig orientering ophængt »Grundrids, Aftegning og Facade« af den nye kirke, tegnet af »Generalbygmester Obrist Eigtved«.²⁶ Sjællands biskop Peder Hersleb holdt først en kort tale med udgangspunkt i skriftstedet: »Denne Steen skal blive et Guds Hus« (1 Mos. 27,22) med en velvalgt hentydning til stamfaderen for Israels 12 stammer, Jakob, der efter sin vision om himmelstigen oprejste den sten, han havde brugt som hovedgærde, til en støtte, der skulle være Guds hus. Ligesom Jakobsstigen skulle den kongelige jubelfest minde om Guds nåde, og den oldenborgske stammes velgerninger var at lignedes ved stigenes trin. På samme måde var nedlæggelsen af kirkens grundsten et vidnesbyrd om kongens gudsfrygt og taknemmelig-

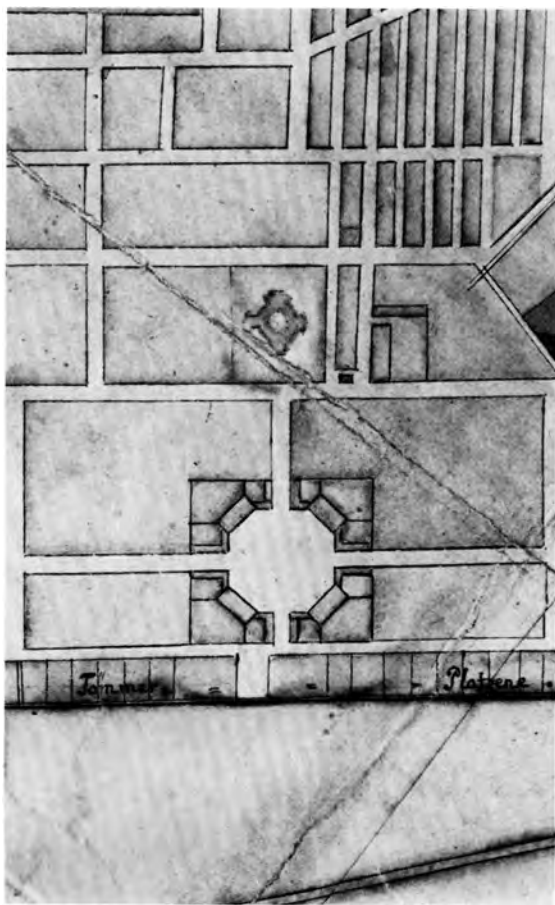

Fig. 10. Plan af Frederiksstaden 1750. Udsnit af Københavns kort, udført af S. C. Gedde (s. 471). RA. –
Plan of Frederiksstaden 1750. Detail of a map of Copenhagen by S. C. Gedde.

hed for Guds nåde imod det oldenborgske hus gennem de seneste 300 år.²⁷

Kongen trådte herefter ned fra pavillonen for at lægge grundstenen netop dér, hvor altret skulle stå. Til lejligheden var en tilhugget og udhulet sten nedsat i haven. Her lagde majestæten en smukt udarbejdet æske af norsk marmor med forskellige jubelmedaljer, slået til festen. Deriblandt var en særlig medalje, udfærdiget netop til denne anledning, med indskriften: »In Memoriam Servatæ Per Tria Secula Regiæ Domus Oldenburgicæ Grato in Deum Animo, Fredericus V Rex Dan. Norv. Hujus Templi Primum posuit Lapidem D.XXX Octobr. MDCCXLIX« (Til Amindelse, at Gud i 300 Aar har bevaret Det Kongel. Oldenborgske

Huus har Friderich den Femte, Konge til Danmark og Norge af et taknemmelig Hierte lagt den første Steen til denne Kirke den 30. Octobr. 1749).²⁸

Sidenhen blev en dæksten nedhejst, idet kongen først med en særlig murske og hammer af sølv havde lagt kalken hertil. Om stenen gjordes derpå en mur, øverst lukket med en stor, tung sten, der blev lagt på til paukers og trompeters lyd.²⁹

Efter veludført gerning drog de kongelige tilbage til Christiansborg. Endnu en tid har Herslebs afsluttende velsignelse nok klinget for de tilstedeværendes ører – at bygningen måtte forfremmes og fuldføres til Guds ære og kongens glæde, og at »Guds Naade maatte være med dem, som denne Bygning skulle forestaae, at deres Gierning maa vel lykkes«. Festdagen afsluttedes for majestæternes vedkommende med nedkastning af jubelmedaljer fra slotsbalkonen og efterfølgende gallataffel. De ved grundstensnedlæggelsen medvirkende håndværksmestre og svende blev heller ikke glemt. Dagen efter indleverede Eigtved en regning på 153 rdl. for et traktement af vin, konfekt, kaffe og te til de implicerede.³⁰ Selv var hofbygmesteren 28. okt. blevet forfremmet til oberst.³¹

ARBEJDET INDLEDES. BYGGERIETS ADMINISTRATION OG FINANSIERING

Der skulle forløbe omtrent et halvt år fra grundstensnedlæggelsen, før arbejdet på byggepladsen kunne gå i gang. Som nævnt ovenfor forelå 21. okt. 1749 en række approberede tegninger til kirken, antagelig identisk med det udkast, der var at se ved grundstenshøjtideligheden godt otte dage senere.

28. dec. 1749 fastslog en kongelig resolution, at Eigtved inden fire uger skulle indlevere overslag til byggeriet, »nebst dazu gehörigen Zeichnungen«.³² 27. febr. 1750 fremlagdes det første overslag, der dog kun angik tømrer-, murer- og smedearbejdet i forbindelse med fundamenteringen, i alt budgetteret til 37.686 rdl.³³ Som understreget af hofbygmesteren

manglede der endnu oplysninger om de bedste og billigste materialer, før det endelige overslag for hele bygningen kunne gives. I øvrigt var fundamenteringen alt, hvad der inden for samme år kunne præsteres.

Overslaget af 27. febr. blev forelagt den øverste instans for landets bygningsvæsen, Bygningskommissionen af 1742, hvis økonomiske eksperter, Partikulærkammerets kasserer Gabriel Linde og bogholderen S. G. Hildermann, samt den kommitterede fra Rentekammeret, Jacob Barchmann, 5. marts udfærdigede en forestilling til kongen. Man nærede stor bekymring ved de omfattende udgifter i betragtning af »der Zeichnungen wie auch des Obrist Eigtwedt in der Commission gethanen Anzeige«, hvilket mindst ville beløbe sig til et par tønder guld. Alene kuplen på kirken ville komme til at løfte sig 17 alen højere end tårnet på S. Nikolaj kirke (dvs. ca. 150 alen). Kommissionen henstillede derfor til majestæten, at Eigtved i overensstemmelse med sin instruks som hofbygmester og de kongelige ordrer udarbejdede et generaloverslag for hele byggeriet med tilhørende tegninger. 17. marts resolverede Frederik V dog, at arbejdet med pilotering og fundering snarest skulle gå i gang og det indsendte overslag derfor foreløbig godkendes. Men Eigtved skulle inden seks uger aflevere et ordentligt generaloverslag og samtlige tegninger til kommissionens gennemsyn og udtalelse.³⁴ 21. april forelå beregningerne vedrørende omkostningerne til hele kirken, i alt 259.407 rdl. Indlagt i beregningerne findes et udateret (samtidigt?) overslag fra stenhuggermester Jacob Fording over udgifterne, såfremt bygningen skulle beklædes med marmor ind- og udvendig. Dette ville betyde en merudgift på 465.814 rdl., i alt 725.221 rdl.³⁵ Efter Eigtveds sidste projekt af 6. maj 1754, som Anthon et år efter vurderede, ville beløbet dog kun blive på i alt 598.000 rdl. (jfr. s. 492).

Det var som nævnt Bygningskommissionen, der i henhold til sin instruks af 25. april 1742 i den første fase fik opsyn med kirkebyggeriet. I kommissionen var både Eigtved og hans kollega, Lauritz de Thurah, beskikkede.³⁶ Kommis-

sionen var underlagt Adam Gottlob Moltke, kongens nære ven, hofmarskal og direktør for Partikulærkammeret. Denne havde fra begyndelsen haft overdirektionen over kirkebyggeriet. Samarbejdet med Eigtved forløb dog langt fra gnidningsfrit (jfr. s. 484), og det kan have været en af årsagerne til, at man 31. marts

1753 valgte at nedsætte en særskilt kirkebygningskommission. Den nye kommission talte foruden Moltke og Barchmann (tilforordnet), gehejmeråderne C. A. Berckenstein og J. H. E. Bernstorff, overceremonimester V. C. von Plessen, samt som anden tilforordnet, kabinetssekretær F. C. Esmarck. Dens opgave var som mellemlid mellem bygmesteren og kongen at have overopsyn med arbejdet, materialeleverancerne (vigtigst af alt den norske marmor) og økonomien, samt føre tilsyn med forarbejderne til kirkens udsmykning og til de vigtigste inventarstykker (alter, prædikestol, vaser, skjolde og figurer).³⁷ Esmarck forvaltede fra 4. april 1750 den årlige udbetaling fra partikulærkassen, oprindelig fastlagt til 40.000 rdl. pr. år, men ifølge resolutionen »foreløbig« begrænset til 16.000 rdl. De årlige bevillinger blev dog suppleret med tilskud fra kongens egen kasse, i alt en sum på 51.000 rdl. frem til 1756.³⁸

EIGTVEDS FØRSTE PROJEKTER 1749-52

I de fem år Eigtved ledede Frederikskirkens byggeri, fra efteråret 1749 til sin død 7. juni 1754, udarbejdede han mindst fem forskellige projekter, hvoraf fire er daterede, henholdsvis 21. okt. 1749, 20. marts 1752, 10. april 1754 og 6. maj 1754. Blandt disse er bevaret tegninger fra udkastene af marts 1752 (s. 478) og april 1754 (s. 489). Det tidligste forslag fra 1749 lader sig antagelig belyse gennem en udateret plan og et tværsnit af kuplens tagværk. Hertil slutter sig en fundamentsplan, der lader sig deducere af senere optegninger (s. 478). Det senest afprøvede projekt af maj 1754 er omtalt i en afgangsliste fra Partikulærkammeret 1774 (nr. 15, facade og profil), men synes ikke bevaret (s. 491).³⁹ Derimod kendes et udateret for-

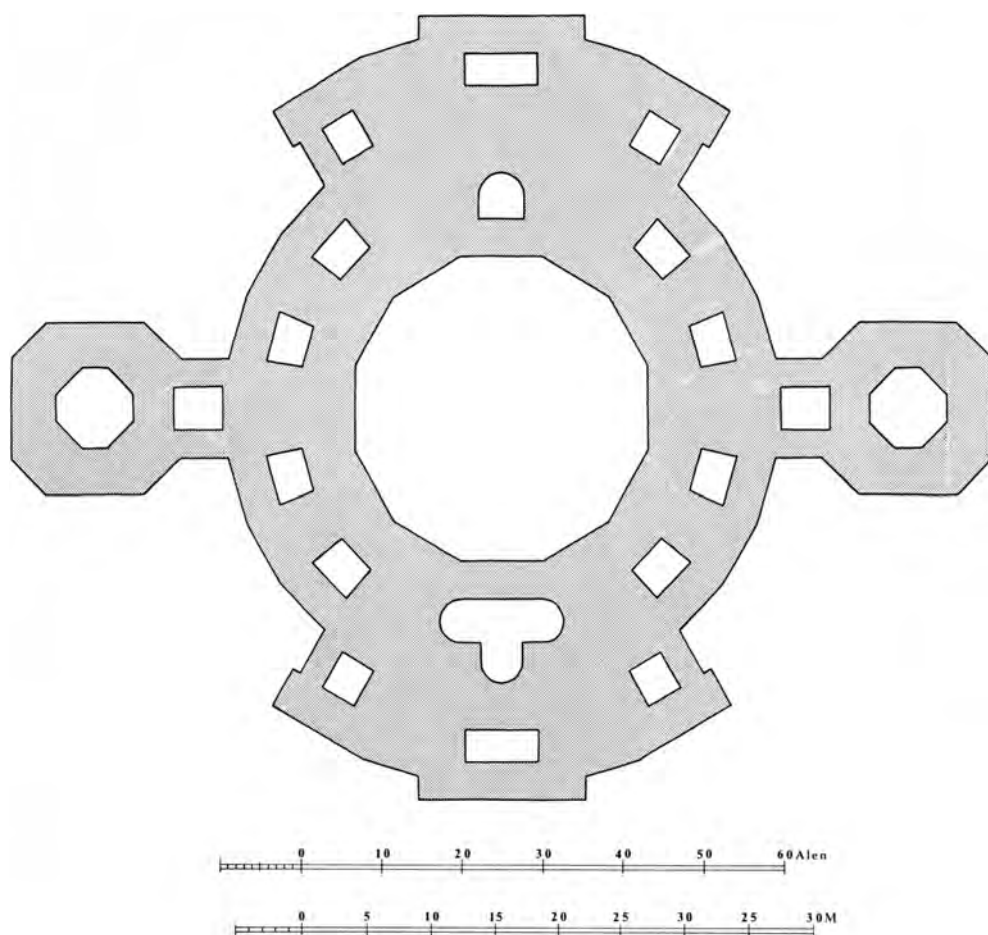

Fig. 11. Fundamentsplan af Eigtveds kirke. Rekonstruktion på grundlag af G. D. Anthon's og N.-H. Jardins planer fig. 44 og 53. 1:600 (s. 478). Tegning MN 1985. – *Foundation plan of Eigtved's church. Reconstruction on the basis of G. D. Anthon's and N. H. Jardin's plans, figs. 44 and 53.*

slag, udarbejdet formentlig samtidig med projektet af april 1754 og i hvert fald før det sidste udkast fra maj (s. 490). I afganglisten er nævnt endnu et sæt tegninger fra Eigtveds hånd (nr. 9, to grundplaner, en profil og en facade). Disse kan referere til et af de ovennævnte projekter eller måske hidrøre fra et, nu ukendt, forslag.

Eigtveds først approberede projekt, der ikke tidligere har været nævnt i litteraturen, forelå 21. okt. 1749, knap en måned efter den rentegnede generalplan over hele området.⁴⁰ Det er antagelig dette forslag (omfattende grundrids, »Aftegning« (her et prospekt?) og facade), der kunne ses i havepavillionen ved grundstensnedlæggelsen (s. 473). En anden samtidig be-

skrivelse nævner alene »en Prospect-Tegning (...), (hvoraf) man kunde slutte sig til, at det vil blive en meget ziirlig og prægtig Bygning, prydet med 3 Taarne«.³¹ Det må være den høje, lanterneprydede midtkuppel, der sammen med de to flankerende tårne har givet anledning til denne lidt misvisende omtale. At den meget høje kuppel var et karakteristisk element allerede i dette første forslag, herom vidner dog også Bygningskommissionens omtale fra 5. marts 1750 (s. 475). Når man dertil føjer, at facaden kun på enkelte punkter (udvidelse af indgangspartiet og åbningerne herover, samt tilføjelsen af de kongelige medaljonportrætter) blev revideret i projektet af marts 1752 ifølge en påskrift

på den bevarede tegning (fig. 14), må det formodes, at kirkens udformning i hovedtræk har været fastlagt allerede 1749.

Kirken var formet som en centralbygning, hvis tre nedre stokværk dannede sokkel for den usædvanligt høje tamburbårne midtkuppel og de to lavere sidetårne med løgkupler. En sammenligning med de bevarede facadetegninger fra 1754 (fig. 19 og 24) viser, at Eigtved i den efterfølgende fase kun ændrede enkelte detaljer. En væsentlig afvigelse fra 1752-projektet var dog tamburens udformning. Herom vidner to udaterede tegninger af bygningens øvre del: et tværsnit gennem kuplen med angivelse af tagværkets tømmerkonstruktion og fire tilhørende planer, alle samlet på ét blad (fig. 12-13).⁴¹ Dimensionerne og profilen svarer nøje til 1752-tegningen, bortset fra to væsentlige detaljer, udformningen af tamburens vinduer og hovedgesimsen herover. Tagværksplanens nederste (halve) diagram må svare til et snit gennem tamburens vinduesetage. Det viser et system med seks åbninger (dvs. i alt 12), indbyrdes adskilt af skiftevis enkelte og dobbelte volutter (fig. 13). Denne sekvens genfindes 1752, dog med den vigtige forskel, at åbningernes antal er reduceret til 10, idet de to vinduespar i øst og vest er blevet slået sammen til to store åbninger over hovedindgangen.⁴² Det var netop denne forandring, der i følge påskriften var tilkommet 1752. De enkelte indadtrejede volutter, er blevet erstattet af fremspring, kronet af statuer. Hovedgesimsen på tværsnittet (fig. 12) gentager skemaet med volutter, der her er udadtrejede, som det endnu ses på sidetårnene 1752 (fig. 14). Disse blev sidenhen erstattet med portrætmedaljoner. Samtidig er de nedre partier ved kuppelfoden blevet smykket med ekstra

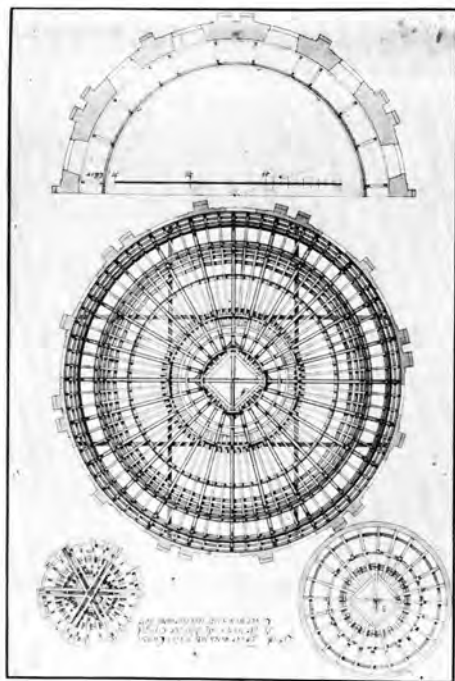
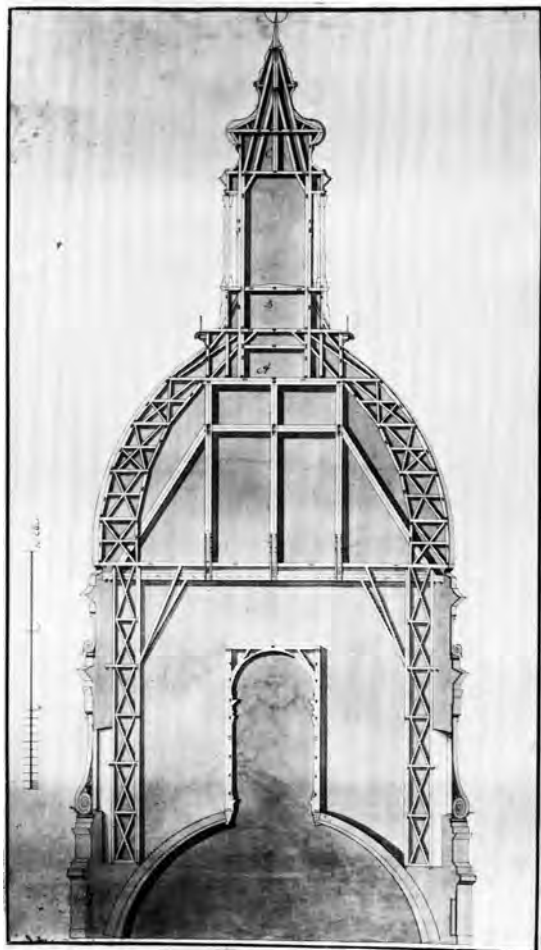

Fig. 12-13. Snit og planer af kuppel og lanterne, formentlig fra Eigtveds første projekt 1749. 1:600. RA. 12. Snit af kuppel og lanterne (s. 477). 13. Planer af tamburetage samt af kuplens og lanternens tagværk (s. 477). – *Cross-section and plans of the dome and lantern, probably from Eigtved's first project 1749. 12. Cross-section of the dome and lantern. 13. Plans of the drum storey, as well as the roof construction of the dome and lantern.*

profileret. Kuppeltværsnittet og de tilhørende planer afspejler således et ældre stadium i forhold til 1752-projektet og er formentlig udarbejdet som supplement (måske ledsaget af et arbejds- og materialoverslag) til det approberede sæt af 21. okt. 1749.⁴³ At dette ikke har været tilstrækkeligt detaljeret som grundlag for byggearbejdet, herom vidner en kongelig henstilling om flere tegninger, både af 28. dec. 1749 og 17. marts 1750.³⁴

27. febr. 1750 afleverede hofbygmesteren dog en tegning til kirkens fundament, ledsaget af et overslag vedrørende denne del af bygningen. Fundamentsplanen, der opnåede approbation i tiden mellem 27. febr. og 30. maj 1750, er ikke bevaret. Men den kan som nævnt udledes fra senere planer af G. D. Anthon og N.-H. Jardin (fig. 36, 44, 53). Planen giver en væsentlig information om kirkens indre pillekrans på det tidlige stadium (fig. 11). 12 støttefundamenter er angivet inden for den ydre ringmur. Fraregnet underlaget for alterpartiet i vest og hovedindgangen i øst har dette antagelig svaret til 10 piller i kirkerummet. Dette bekræftes af påskriften på den tidligst kendte grundplan fra april 1754 (fig. 18). Her er som anført bibeholdt de seks hovedpiller med forstærkning, mens fire mindre piller er udeladt. På planen er dog angivet fire pillepar af væsentlig reduceret omfang i nordøst, nordvest, sydøst og sydvest, på de oprindelige støtters plads.

I begyndelsen af maj 1750 udløb den af kongen i marts angivne frist på seks uger for indlevering af overslag og tegninger. Eigtved havde dog allerede 21. april affattet en »Ohngefährliche Berechnung« over samtlige udgifter. Om han også fremkom med flere arbejdstegninger er uvist, men ret sandsynligt. Dog har der næppe før 20. marts 1752 foreligget et nyt samlet projekt at dømme efter hans brev til Moltke af samme dato.³⁵

Baggrunden for udarbejdelsen af det nye forslag kan have været et ønske om en dekorativ forbedring af det gamle projekt. Dette støttes af en korrespondance mellem Moltke og den designede udenrigsminister J. H. E. Bernstorff. I et brev 14. aug. 1751 – det eneste

kendte aktstykke i sagen – takker Moltke Bernstorff for den »Plan de l'église«, som han har modtaget. Han nævner desuden, at Eigtved synes meget tilfreds med »des idées de monsieur Varin« og siger, at planen vil være ham til stor hjælp i forbindelse med kirkens udsmykning (»l'embellissement de l'église«). Brevet omtaler endelig, at en planlagt Frankrigsrejse for Eigtved samme sommer antagelig må udskydes til den kommende vinter.⁴⁴ Muligvis er det Eigtveds Norgesrejse september 1751, der har stillet sig hindrende i vejen (s. 484). Med udgangspunkt i Moltkes brev må man slutte, at Eigtveds approberede tegninger fra 1749 gennem Bernstorff, der siden årets begyndelse residerede i Danmark, har været sendt til sagkyndig vurdering i Paris. Det var en fremgangsmåde, som også skulle benyttes ved andre af kirkeprojekterne (s. 508). Den rådspurgte »monsieur Varin«, måske billedhuggeren og bronzestøberen Pierre Varin,⁴⁵ udarbejdede et forslag, der endnu 1774 registreres under Varins navn i Partikulærkammeret. Det beskrives her som omfattende i alt tre tegninger (grundrids, profil og facade).³⁹ Ingen af disse kendes. Derfor vides det heller ikke, om Varins konsulentvirksomhed bestod i andet end forslag til en dekorativ forbedring af Eigtveds projekt.

Facadetegningen af 20. marts 1752 (fig. 14) var del af et sæt på i alt fire blade, mærket »A« – »D«. Facadetegningen er i nederste venstre hjørne mærket »Lit. C«.⁴⁶ Sættets øvrige dele omfattede, som anført i den ledsagende beretning af Eigtved, to grundrids (»A«-»B«) og et alternativt forslag til facaden (»D«). Disse tre tegninger kendes ikke. Hovedindgangsdørene var som nævnt blevet gjort bredere og større, således »dass die fahrende im trockenen absteigen können«. Åbningerne herover, samt i 3. etage, var tilsvarende udvidet. Endelig foreslog Eigtved, at »zum Gedächtnis über den Haupt-Gesimse der 3te Etage, der Allerhöchste Regierende Oldenburgische Stam bis jetziger Zeit en Medaille angebracht werde«. Som et variationsforslag fremlagde hofbygmesteren en tegning (»D«), hvor der også i 3. etage var større åbninger (ikke alene mod øst og vest), flan-

Fig. 14. Hovedfacade. Eigtveds projekt af 20. marts 1752. 1:600 (s. 478). Kunstakademiets Bibliotek. — Main facade. Eigtved's project of 20th March 1752.

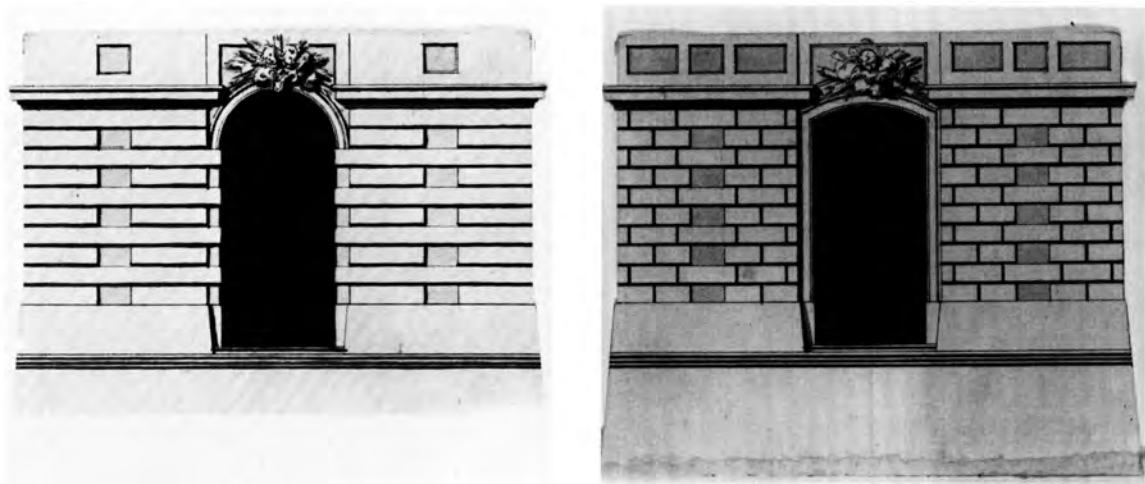

Fig. 15. Alternative forslag til udformningen af portalpartiet, jfr. projektet af 20. marts 1752 (s. 480). Kunsta-kademiets Bibliotek. – *Alternative proposals for the principal entrance, cf. project of 20th March 1752.*

keret af joniske søjler. Dette ville ganske vist forbedre kirkens udseende, men dog være forbundet med ekstra omkostninger, idet søjlerne ville komme til at træde foran fundamentet og (i forhold til etagen under) hvile på hvælvene.³⁵ Trods de ekstra udgifter skulle dette forslag, der dels forbedrede lysforholdene i kuppelrummet, dels bragte lanternens system i harmoni med tårnenes joniske orden, blive inkorporeret i det næstfølgende, bevarede udkast af april 1754 (fig. 19). Tårnene i fig. 14 følger i øvrigt bygningens dekorative system i hovedtræk med afvekslende fuget og glat parti forneden, men der er ikke korrespondance mellem vinduesformer eller -højder i underdelens 2. og 3. stokværk. Også i de øvre etager, svarende til kirkebygningens tambur og hovedgesims, findes variationer. Over for tamburens volutformede pilastre er der som nævnt højere joniske søjler. Tårnenes brede hovedgesims har dobbelte volutter (som i det ældre forslag), men nu placeret overfor de 12 kongemedaljoner. Den høje tilspidsede kuppel gennembrydes af to etager åbninger, som giver lys til den indvendige kuppellanterne – et forhold, der ikke var illustreret i de ældre kuppeltegninger (fig. 12-13). Den kronede, udvendige lanterne afslutter søjleordnernes rangfølge opadtil med korintisk

orden. Bortset fra dekorative detaljer svarer profilen til fig. 19.

Facadetegningen af 1752 illustrerer, hvordan bygningskompleksets lave underetage med sin vandrette fugning klart har haft karakter af sokkel for de to ovenliggende etager, der var smykket med pilastre og søjler i dorisk orden. Denne opbygning er, som det ofte er blevet fremhævet, sikkert bevidst tilpasset Amalienborgpalæerne. Dog er kirkefacadens øvre del ca. 4 alen højere end de tilsvarende led på palæerne som en understregning af dens større betydning.⁴⁷ Over den vandrette hovedgesims ses en balustrade, som netop gennembrydes i midten af en frontispice med den kongelige bygherres monogram i rocaillepydet ramme. På hver side heraf symboliserer to liggende kvindefigurer kongens valgsprog »Prudentia et Constantia«, mens den vingede Fama ovenover udbasunerer monarkens ry. De fire flankerende figurer viser dyder (Justitia, Temperantia (?)) eller andre personifikationer (kvinde med spejl og buste, kvinde med trompet og løve (Gloria?)).

Seks bevarede variationer til hoveddøren og frontispicen viser udkast til dekorative ændringer (fig. 15-17, 73).⁴⁸ Det fremgår ikke af Eigtveds beretning, om disse udgjorde en del af

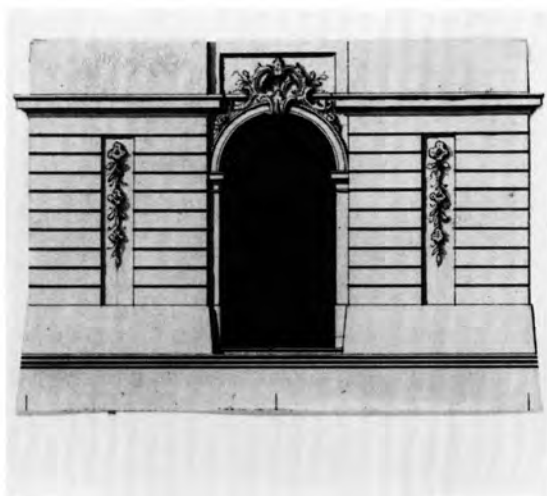
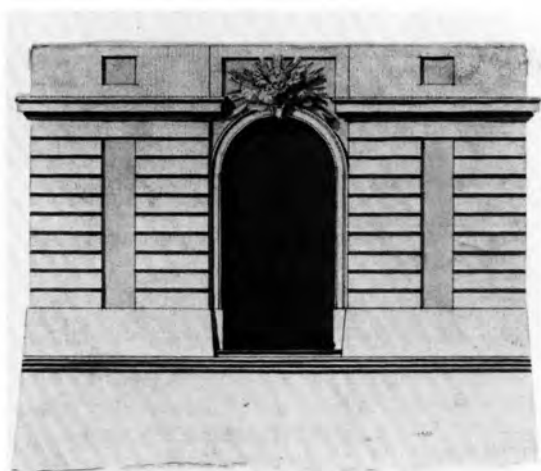

Fig. 16. Alternative forslag til udformningen af portalpartiet, jfr. projektet af 20. marts 1752 (s. 480). Kunstkademiets Bibliotek. – *Alternative proposals for the principal entrance, cf project of 20th March 1752.*

sættet. I princippet kan de også være tilkommet som et særskilt supplement. Forslagene berører højden af hoveddøren og dennes form, den overliggende kartouche og de flankerende partiers fugning og udsmykning (fig. 15-16, 73).⁴⁹ Den alternative frontispice indfører et nyt element: en trekantfronton, på hvis skrånende sider de to dyder har fået plads, mens det kongelige navnetræk, nu formet som et spejlmonogram, ses over gavlsplidsen i et pæreformet skjold (fig. 17).

BYGGEARBEJDET UNDER EIGTVEDS LEDELSE 1750-54

Med den kongelige resolution af 17. marts 1750 var der officielt givet grønt lys for byggearbejdets påbegyndelse, dvs. for opførelsen af fundamenterne i henhold til Eigtveds foreløbige plan af 27. febr. En ældre kongelig resolution af 9. sept. 1749 havde imidlertid fastlagt, at man i forbindelse med arbejder på kongens slotte og bygninger skulle lade afholde licitation blandt de til det pågældende arbejde mest anvendelige håndværkere for at opnå et så økonomisk tilbud som muligt.⁵⁰ Denne forordning måtte bygningskommissionen nødvendigvis tage

stilling til, selv om Eigtved allerede havde indhentet tilbud fra muremester Krause og tømrermester Zuber. Som et kompromis foreslog man dog i betragtning af byggeriets vigtighed at lade kongen selv vælge blandt fire af Eigtved anbefalede muremestre og et tilsvarende antal tømrere. Materialeleverancerne blev derimod udbudt i licitation. Kongen bifaldt 27. april uden videre den sidstnævnte beslutning. Hvad angår selve fundamentsarbejdet, valgte han de to mestre, som Eigtved allerede havde indhentet tilbud hos, og som i øvrigt begge figurerede på den fremsendte liste. For opførelsen af selve kirken ville kongen dog først meddele sin resolution, når de komplette overslag forelå. I øvrigt indrømmedes toldfrihed for de til fundamentet fornødne pommerske bjælker og spær, tillige med en tilladelse til frit at anvende redskaber og håndlangere fra byggepladsen ved residensslottet.⁵¹

30. maj 1750 var kontrakterne vedrørende fundamentsarbejdet opsat og 15. juni approberet, såvel med håndværkere (muremester Krause, tømrermester Zuber), som med leverandørerne (teglmestrene Peter Henningsen og Hans Korff, firmaet Bonfils og Oberkampf angående kalk, brændt med stenkul, hofstenhugger Jacob Fording for kalk, brændt med træ,

samt Jacob Madsen og Johan Conrad Reusch for leverancen af groft mursand). For den fortsatte leverance af materialer til det øvrige kirkebyggeri havde man i licitationsprotokollen anført, at eventuelle liebhavere hertil ville få nærmere besked i januar (1751). Leverandørernes kontrakter indeholdt da også et tilbud om senere leveringer.⁵²

21. april 1750 fremlagde Eigtved sin omtrentlige beregning af de samlede omkostninger ved byggeriet. Foruden fundamentsudgifterne, der hvilede på de allerede indhentede overslag, var her anført de forventede beløb for materialer (mursten, kalk, sand, tømmer og tov) og arbejdsløn (murere, tømrere, kobberdækning »mit Ornamenten«, snedker og billedhuggere til arbejdet på kongens kirkestol og prædikestolen). Alt i alt anslået til 259.407 rdl. og 37 skilling (!).⁵³ Blot fire år senere var det ganske andre tal, der nævntes (s. 494f.). En meget væsentlig post var i øvrigt udeladt af det første budget: udgiften til kirkens beklædning (se ndf.).

Indtil videre koncentrerede man sig om byggepladsens etablering og fundamentsarbejdet. 17. marts blev Hinrich Block ansat som bygningsforvalter med bolig i gartner Bruhns tidligere residens ved den nuværende kirkeplads, og fra 6. april blev løjtnant Agricola stillet i spidsen for arbejdsstyrken. Samme dag begyndte gravningen til fundamentet.⁵³ Det er ikke gennem regnskaberne muligt at fastslå præcist, hvor langt man nåede inden for de enkelte år i den tidligste fase. 1750 må arbejdet i første række have bestået af pilotering med nedramning af pæle og nedstampning af sten, bl.a. gamle mur- og kampesten fra Amalienborg plads. Arbejdet besværliggjordes af tilsivende vand fra den fugtige grund, og 20 ærlige slaver var siden 24. aug. 1750 bestandig beskæftiget ved pumperne. Man arbejdede dog med så stor ildhu, at naboejendommens brønde tørslagdes. Efter standsningen af arbejdet i de kolde vintermåneder, hvor fundamenterne midlertidigt tildækkedes, videreførtes byggeriet 1751 og 1752. Som understreget i både Zuber og Krauses kontrakter omfattede arbejdet

også en forberedelse til placering af »die einwendige Pfeiler, sonach der Zeichnung in die Öffnungen angedeutet (sind)«. ⁵¹ Muremester Krauses kontrakt lød på opførelse af fundamentsmurene 4 alen under og 2 alen over horisonten. Dette mål synes nået i sommeren 1752. Fra august samme år udbetaltes i hvert fald 500 rdl. i afdrag til fortsættelsen af muren over horisontniveau udover det allerede i kontrakten fastlagte beløb. Heraf afregnedes for sidste rate 15. jan. 1752. Der var da ifølge en opgørelse pr. 29. marts 1756 af Lauritz de Thurah, der ledede arbejdet på byggepladsen efter Eigtveds død, opmuret 4631 alen³ over horisonten.⁵³ Men arbejdstempoet var fra 1753 mærkbart nedsat.⁵⁴

Materialleverancerne indledtes ligeledes 1750. Efter kongelig resolution af 27. april opnåedes toldfri indførsel af det fornødne tømmer, der i henhold til aftale leveredes af købmændene, rådmand Falck, Peter Casse og Helge Holm. 26. febr. 1751 opnåedes frihed for fragtafgift, stempelpapir og accise for de skibe, der transporterede mursten, eftersom »denne Friderichs Kirke bliver opbyggt af Vores eegne Midler, Gud til Ære, Hoved Staden til Zirath, saavel som Stadens Indvaanere, følgelig og Magistraten i fremtiden til Gavn og Nøtte«. ⁵³ Men kongen ønskede ikke at berøve toldbetjentene deres skriverpenge, der skulle udredes af kirkekassen. Efterhånden som byggematerialerne indløb, oplagredes de dels på selve kirkepladsen, dels for det tungere gods' vedkommende på kajen ved Søkvæsthuset, hvortil kirken siden 1750 betalte særlige bolværkspenge for losning og lægning af materiel. Ifølge kongelig resolution af 28. april 1751 installeredes der en kran her.⁵⁵

I årene 1750-54 er materialerne strømmet ind i en mængde, der snart oversteg det i kontrakten fastlagte kvantum. Således havde teglværksejerne Henningsen og Korff frem til 1754 leveret mere end den dobbelte mængde mursten. Det har muligvis i en vis grad sløret den kendsgerning, at den anden hovedleverandør, Madame Erichsen fra Nivå teglværk i stedet for de aftalte 400.000 sten kun havde erlagt 4.500 stk. pr. 3. aug. 1750. Det øvrige kvantum eller

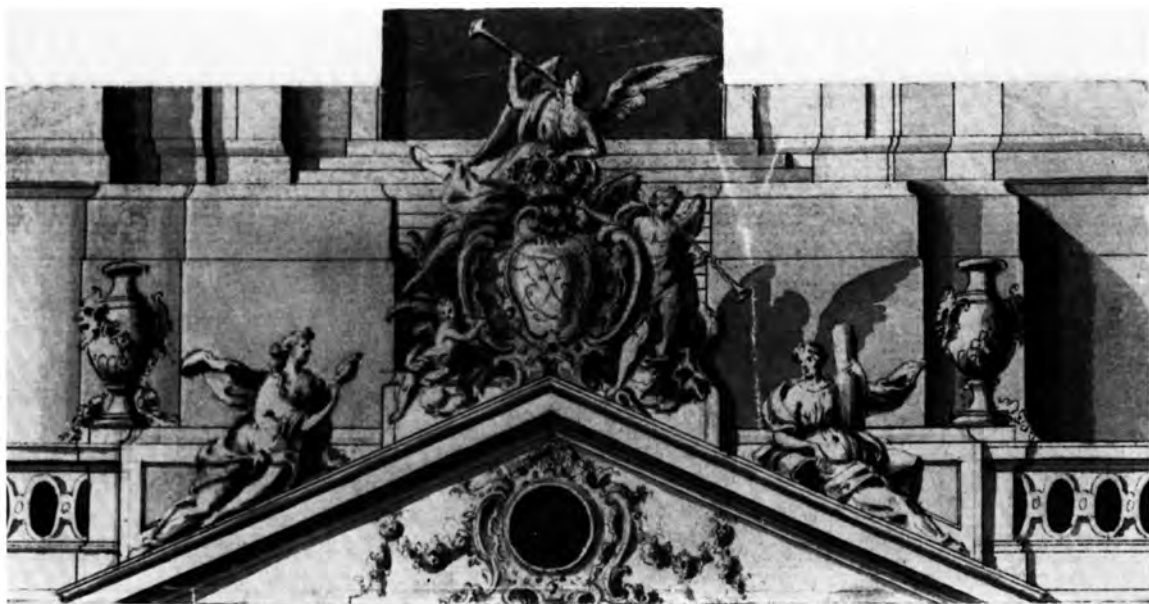

Fig. 17. Alternativt forslag til hovedfacadens frontispice, jfr. projektet af 20. marts 1752 (s. 480). Kunstakademiets Bibliotek. – *Alternative proposal for the frontispice of the main facade, cf project of 20th March 1752.*

en mængde på 330.936 stk. var derimod bragt til en anden byggeplads i nabolaget, Moltkes palæ på Amalienborg plads, der disse år rejste sig i et hastigt tempo. Det var så meget desto mere problematisk, eftersom disse sten var $\frac{2}{3}$ rdl. billigere end de øvrige, og kongen herigen-nem kunne have sparet betydelige udgifter. Moltke havde selv tilbudt at erstatte murstene-ne enten »in Natura oder mit Gelde a $6\frac{2}{3}$ rdl. oder 7 rdl. pr. mille«, men Frederik V valgte »aus besondern Gnaden« at skænke stenene til sin yndling og lade beløbet tilbagebetale af Partikulærkassen.⁵⁶

SPØRGSMÅLET OM DEN NORSKE MARMOR

Inden for de første travle byggeår havde man endnu ikke taget endelig stilling til det yderst relevante spørgsmål: hvilket materiale kirken skulle beklædes med, indvendig såvel som udvendig. Først 1753 faldt den kongelige resolution om valget af norsk marmor, men talrige undersøgelser og overvejelser var gået forud. I denne forbindelse var det ikke uden betydning, at både Eigtved og stenhuggermester Fortling

havde interesser i leverancen. Begge var indehavere af marmorbrud i Østnorge (ved Gjellebæk i Lier herred).⁵⁷ Hertil kom, at Eigtved stærkt anbefalede et nyligt fundet sandstensbrud i Nærud (se ndf.).

Overvejelserne om norsk marmor synes allerede begyndt i foråret 1750. Indlagt i Eigtveds beregning af 21. april over de samlede byggeomkostninger findes et udateret Promemoria, med angivelse af omkostningerne til en samlet beklædning af kirken efter et af Fortling projekteret overslag.⁵⁵ At spørgsmålet om norsk marmor blev drøftet på dette tidspunkt, bekræftes af, at udenrigsminister Johan Sigismund Schulin kort før sin død (13. april 1750) skal have givet Fortling et mundtligt tilsagn om leverancen på marmor til »der untersten Sockel an der gantzen Circumferentz«. Da Fortling fremførte sit tilbud i sommeren 1750, måtte Eigtved dog bemærke, at der endnu intet var resolveret herom. Kongen accepterede alligevel tilbudet.⁵⁸ Fortling fremsendte 4. nov. samme år et overslag på i alt 168.349 fod³ marmor til den samlede ud- og indvendige beklædning op til kuplen, gulvet undtaget. Alt leveret

på 5 år.⁵⁹ Sagen fik imidlertid lov at hvile, og foreløbig nøjedes hofstenhuggeren med at levere sokkelstenene.

1751 var der opstået en ny situation. Et lovende sandstensbrud på gården Nærud i Hedmarken var bragt for dagens lys, og september samme år rejste Eigtved til Østnorge for at undersøge dets muligheder. Han var meget optimistisk mht. stenens kvalitet, der efter hans mening var fuldt på højde med Bremersandstenen. Desuden ville Nærudstenen være billigere, når først en transport blev lagt i faste rammer. De til kirken nødvendige 16.630 alen³ kunne leveres på 5 år (1752-56).⁶⁰

Stillet over for de to alternativer blev sagen af Moltke 6. april 1752 forelagt Bygningskommissionen, hvori Eigtved også havde sæde. Valget mellem marmor og sandsten (sidstnævnte både fra Bremen og fra Nærud) skulle ikke afhænge af de økonomiske forhold, men snarere af en vurdering af 1) stenenes holdbarhed til den udvendige beklædning og 2) mulighederne for en punktlig leverance af den norske marmor. Kommissionen konsulterede en række sagkyndige, arkitekterne Thurah og Fortling, billedhuggerne Louis-Augustin Le Clerc, Simon Carl Stanley, Johan Christoph Petzoldt og Andreas Gercken, samt stenhuggerne G. H. Bahecke og J. P. Pfeiffer. Deres konklusion talte ifølge Eigtveds vurdering klart for sandstenen, omend man ikke utvetydigt havde foretrukket den norske fremfor den nordtyske.⁶¹ Spørgsmålet var dog ikke afklaret hermed. Godt en måned senere indsendte kommissionens tre økonomiske og juridiske eksperter, Barchmann, Linde og Hildermann en selvstændig redegørelse, der tankevækkende nåede en helt anden konklusion end Eigtveds, nemlig til fordel for det norske marmor. Denne indstilling var en klar tilsidesættelse af hofbygmesteren. Samtidig rummede den forskellige udfald mod Eigtved, der endog fik en »næse« for at have undladt at sende kommissionen overslag, såvel for kirken som for Frederiks hospital på trods af den kongelige resolution 17. marts 1750.

Eigtveds reaktion var særdeles skarp. Han

tilbageviste den fremførte kritik. Samtidig forklarede han, at når han i øvrigt ikke havde fremlagt de nævnte overslag for bygningskommissionen, skyldtes det dennes efter hans opfattelse manglende sagkundskab. »Disse Herrer Justice Raader have, ved Gud, ingen Begreb på noget af slige Ting«. ⁶² Det åbne opgør mellem den nu sygdomssvækkede hofbygmester og de kongelige embedsmænd bekræftes også fra anden side.⁶³

Herefter blev forhandlingerne lagt i hænderne på en uvildig instans, et af kongen nedsat tremandsudvalg, hvis medlemmer sidenhen indgik i Kirkebygningskommissionen (Bernstorff, Berckentin, von Plessen). Udvalget tog sig god tid. For at få nye argumenter indhente man betænkninger fra Norge (biskop Erik Pontoppidan), Frankrig (usigneret), Sachsen (overlandbygmester Julius Heinrich Schwarze) og Sverige (Carl Hårlemann). Alle anbefalede marmorstenen. Det samme gjorde det hjemlige ekspertpanel, hvis mening nu var mere detaljeret refereret. Også Eigtved blev hørt. Han fastholdt sine tidligere fremførte synspunkter, men lovede dog, hvis marmoret valgtes, at levere halvdelen i en kvalitet, svarende til Fortlings. Efter ordre havde han yderligere undersøgt den mere kompakte marmor fra Cummersø, men fundet den for dyr.³⁹

Den endelig afgørelse lå hos Frederik V. Ikke uventet valgte han den norske marmor fra Fortlings og Eigtveds stenbrud. Officielt stadfæstedes beslutningen 31. marts 1753.⁶⁴ Ved samme lejlighed oprettedes Kirkebygningskommissionen (s. 475) – vel ikke mindst i lyset af samarbejdsvanskelighederne mellem Eigtved og den eksisterende Bygningskommission. Selv havde Eigtved direkte anmodet om »sich gern (...) von unsere ordinairen bau Commission dispensiret sehen mögte«. For yderligere at fremskynde byggeriet bevilgedes samtidig 60.000 rdl. for 1753.⁶⁵ Resolutionen af

31. marts fastslog, at marmorleverancen på i alt 150.014 fod³ skulle deles ligeligt mellem Eigtved og Fortling, således at hver over en femårig periode (1753-57) sendte 15.000 fod³ pr. år. Det allerede eksisterende lager på ca. 5.000 fod³ fra

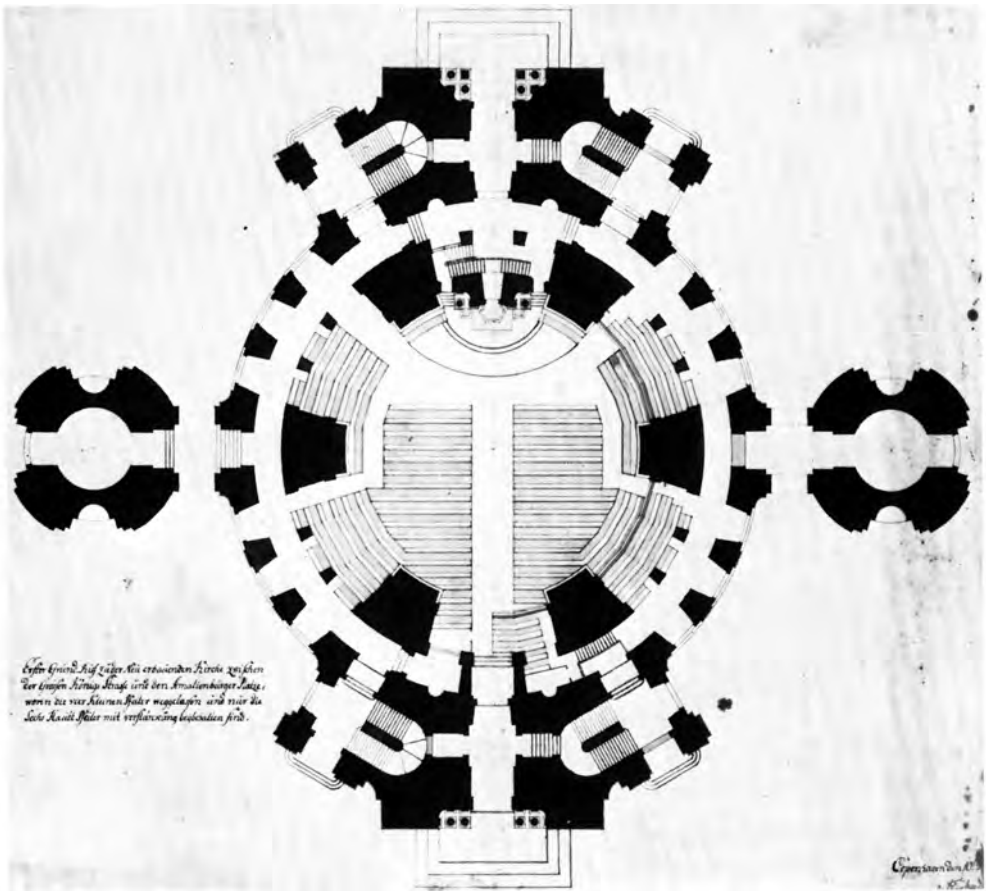

Fig. 18. Plan af 1. etage (underetage). Projektet af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. — *Plan of the lower storey.*

både Eigtved (?) og Fortling skulle leveres inden for 14 dage. Det var nu Eigtveds opgave at opsætte kontrakten. Denne approberedes først 11. maj 1754.⁵³ Den lange forberedelsestid skyldtes ikke mindst et modsætningsforhold mellem de to leverandører, der var uenige om betingelserne for leverancen. Striden kom helt op på overfladen i et brev 22. aug. 1753 til kirkebygningskommissionen fra Fortling, der anmodede, om han »mit dem Herre Obristen und Hof-baumeister Eigtvedt in Ansehung der Kirche Gebäude nicht mehr agiren dürfte«. ⁵⁴ Eigtveds betingelser, som de var udformet i en foreløbig specifikation af 14. april 1753, ville ruinere Fortling, der i øvrigt samme år slet ikke havde kunnet komme til at tale med hofbygmesteren. Problemerne drejede sig dels om det allerede leverede materiales skæbne, dels om Eigtveds krav om alene at modtage mindre,

delvis tilhugne blokke efter i forvejen angivne mål, et krav, Fortling afviste som uøkonomisk bl.a. »falls die Kirchezeichnung annoch verändert wurde«. ⁵⁵ Den endelige kontrakt af 11. maj 1754 fastslog, at besparelserne på save-lønnen som foreslået af Eigtved ikke kunne opvejes af fordelen ved frit at kunne udvælge de bedst egnede blokke og herefter bearbejde dem direkte på byggepladsen. Leverancen skulle derfor (i overensstemmelse med Fortlings ønsker) ske i store blokke, losset ved Kvæsthuskajen eller på Gammelholm. ⁵⁶

EIGTVEDS SIDSTE PROJEKTER

Problemerne omkring etableringen af marmorleverancen til kirken har antagelig lagt beslag på en ikke ringe del af Eigtveds tid i hans sidste leveår. Samtidig var hans helbred svækket. ⁵⁷

Det har næppe heller bedret hans situation at erfare, hvordan man 1753 fra højeste sted endnu engang havde besluttet at søge ekspertbistand til forbedring af kirkens ydre udformning. Utilfredsheden med projektet af 20. marts 1752 gjaldt facaden og her først og fremmest portalen og kirkens hovedindgang, der syntes for »snævre og trykkede« (trop étroits, et trop écrasés).

Bernstorff, som siden 31. marts 1753 havde været medlem af den nye kirkebygningskommission, bad 26. maj s.å. den danske gesandt i Paris, Ditlev Reventlow, om at konsultere den arkitekt, som han skønnede bedst egnet mht. denne bygningstype, for at høre hans mening og lade ham udkaste en tegning. Opgaven var dog underkastet visse betingelser. De allerede lagte fundamenter skulle respekteres, – der måtte intet ændres ved selve kirkens opbygning (l'ordonnance), og den nye tegning skulle være i harmoni med kuplen og de to sidetårne. Som bilag fulgte kopier af Eigtveds tegninger, heraf udtrykkelig nævnt en fundamentplan (nr. 1) og en facadetegning (nr. 4).⁶⁹

Det havde oprindelig været Reventlows tanke at videresende opgaven til Italien på grund af Pariserarkitekternes »ringe smag hvad angår den ydre dekoration«. Juni 1753 havde han dog forelagt tegningerne for Ludvig XV.s hofarkitekt (Premier architecte), Ange-Jacques Gabriel, hvis nyligt projekterede École Militaire havde gjort indtryk på Reventlow for sin »noble simplicité«. ⁷⁰ Gabriel havde 1740 bistået det danske hof med et – dog ikke benyttet – udkast til Dronningens galleri på Christiansborg.⁷¹ Også denne gang erklærede han sig indforstået med at levere et forslag, men udbad sig yderligere oplysninger foruden de allerede foreviste tegninger. Gabriels entusiasme satte dog Reventlow i en noget penibel situation. Berøvet de nødvendige tegninger, hvis kopiering han skønnede for bekostelig, var han nu forhindret i at kontakte andre arkitekter. Især havde han følt sig fristet til at spørge sig for i Torino. Utvivlsomt spøjte erindringen om Filippo Juvarra, hvis hovedværk, kuppelkirken »La Superga« også var en inspirationskilde for Eigt-

ved i arbejdet på Frederikskirken (jfr. s. 555).⁷² Heller ikke Bernstorff var begejstret for den vending, sagen havde taget. Selv ønskede han at høre »l'un des ms. Blondel«, vel den fremtrædende arkitekt og teoretiker, Jacques François Blondel eller hans fader, arkitekten Jean François Blondel.⁷³ Gabriel fik november 1753 supplerende planer, og 13. maj 1754 kunne Reventlow omsider rapportere, at han havde modtaget hele to projekter (»A« og »B«), Disse blev herefter ekspederet videre til København, men var endnu ikke ankommet 3. juni.⁷⁴ Eigtved døde selv fire dage efter, og det er derfor udelukket, at de nye projekter kan have haft indflydelse på hans sidste tegninger. For sin møjle modtog Gabriel et sølvbordstel til ca. 12.000 livres. Noget endeligt honorar havde han ikke ønsket bortset fra dækning af sine udgifter. Herudover bad han om lov til at beholde Eigtveds tegninger, hvilket Reventlow i den foreliggende situation dårligt kunne nægte ham. Men den danske diplomat understregede dog, at de skulle returneres, hvis man absolut udbad sig dem i København.⁷⁵ For en detaljeret analyse af Gabriels projekter, se s. 492.

Mens man afventede resultatet fra Paris, synes Eigtveds allerede foreliggende tegninger endnu engang at være underkastet en nøje granskning. 8. febr. 1754 udbad hofbygmesteren sig de approberede tegninger (facade, to grundplaner, en profil og en portaltegning) retur »zur weitem bearbeitung«. Af den efterfølgende korrespondance fremgår, at det først og fremmest har drejet sig om kopiering af det approberede materiale, idet der dog ønskedes yderligere en profiltegning med tårnene (tværsnit mod vest), en halv facadetegning og en halv profil (sammmentegnet?). 22. febr. sendte Eigtved kopierne af 1. og 2. etages grundplaner, samt facaden. 5. marts fulgte en halv grundplan af nederste etage (svarende til horisontniveau) og en profiltegning (vel den halve, der nævnes ovenfor). Endnu manglede dog det ønskede tværsnit mod vest, som efterlystes 7. marts.³⁵

Udfaldet af den fornyede undersøgelse omkring de approberede tegninger lader sig aflæse

Fig. 19. Hovedfacade. Eigtveds projekt af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. — Main facade. Eigtved's project of 10th April 1754.

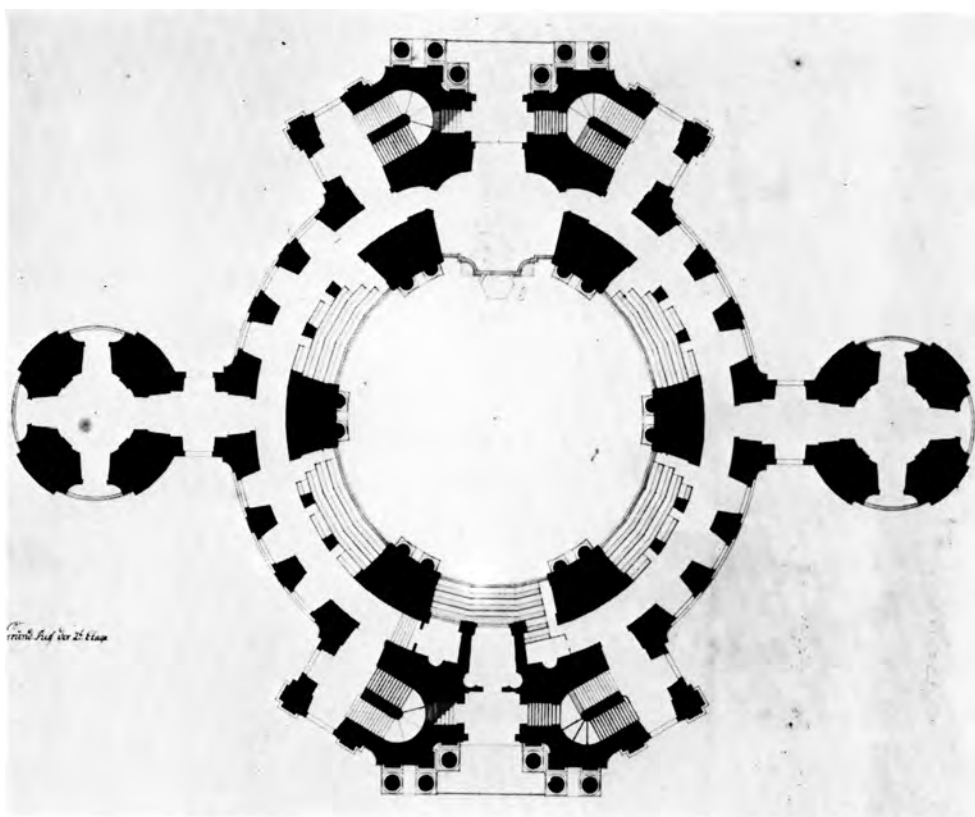

Fig. 20. Plan of 2. etage. Projektet af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. — *Plan of the upper storey. Project of 10th April 1754.*

rent konkret i eksistensen af et nyt projekt, dateret 10. april 1754. Heraf er bevaret fire tegninger, mærket »C« og nummereret fortløbende fra 1-4 (facade, grundplaner af underetage, 2. etage samt kuppeletage) (fig. 18-21).⁷⁶ Hertil knytter sig et længdesnit mod syd, samt en sammentegning af to halve planer, henholdsvis over underetagen og 2. etage (fig. 23,22). Ingen af disse er daterede.⁷⁷ Endelig kendes to udaterede tegninger, – en facadeopstalt og en halv plan af samtlige etager.⁷⁸ Disse to tegninger, der antagelig repræsenterer et alternativt forslag til projektet af 10. april 1754, vil blive omtalt mere udførligt nedenfor (s. 490f.).

Facadeopstaltens (fig. 19) påskrift opsummerer de vigtigste ændringer i forhold til det tidligere projekt: forhøjelse af underetagen, ændring af indgangsportalen, der nu er smykket med søjler, samt »visse forandringer« i kuppel-

etagen. En sammenligning med projektet af 20. marts 1752 (fig. 7) bekræfter dette. Den nedre etage er forhøjet med 3,5 alen. Samtidig er dens status som underordnet sokkeletage reduceret ved fremhævelsen af hovedindgangen, der nu er flankeret af søjler⁷⁹ og indrammet af bredere, reliefsmykkede siderisaliter uden refendfugning. Vinduerne i de tilbageskrånende sider ved midtpartiet er erstattet af portaler (til de indvendige trapper), mens tårnets nedre åbninger er blevet til statuenicher, prydet af Moses' og Johannes Døberens(?) skikkelser. Hovedetagen ovenover er stadig den dominerende, men ligesom i underetagen har midtpartiet fået øget vægt og monumentalitet. Tre + tre doriske (toskanske) søjler flankerer nu den centrale åbning, – hvad søjleordenen angår en noget uortodoks løsning over for underetagens korintiske støtter. Endvidere er mezzanineta-

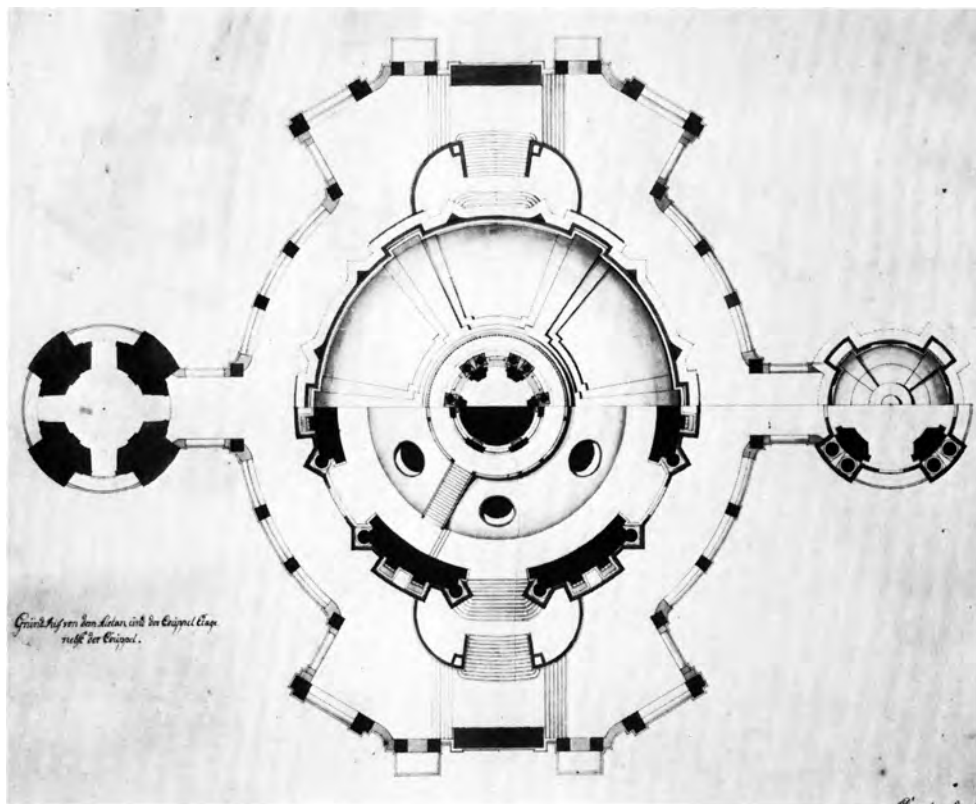

Fig. 21. S sammensat plan af tamburetage, kuppel og lanterne. Projektet af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. –
Composite plan of the drum storey, dome and lantern. Project of 10th April 1754.

gens åbninger indføjret som ekstra lyskilder i selve hovedbygningen og ikke som tidligere kun forbeholdt mellembygningerne ved tårnene. Også i kuppel etagen er lysåbningerne blevet udvidet, her ved at slå de oprindelige fire par dobbeltvinduer, adskilt af en pille, sammen til fire store, nu søjleflankerede vinduer, svarende til den centrale åbning i øst og vest. Forstørrelsen af vinduesåbningerne og tilføjelsen af joniske søjler var dog allerede blevet præsenteret i en tidligere tegning, »D« fra 20. marts 1752 (s. 478f.). Bjælkeværket over de joniske søjler er forkroppet og danner konsoller for siddende putti med krans, ført omkring monarkernes portrætmedaljoner. Disse er i øvrigt nu vendt mod venstre og følger hermed solens gang. Over tamburzoneen er kun mindre forandringer i kuplens profilering og i tårnspirenes vinduer.

Planerne af 10. april 1754 (fig. 18-21) er de ældst kendte af kirkens nedre etager. Derfor lader eventuelle variationer i forhold til ældre projekter sig ikke direkte aflæse. Én forandring er dog udtrykkeligt nævnt i påskriften på blad nr. 2 (fig. 18), bibeholdelsen af de seks hovedpiller og udeladelsen af fire mindre piller. Dette giver som nævnt s. 478 anledning til at rekonstruere den ældre plan med i alt 10 piller, hvilket underbygges af fundamentsplanen.

Kirkens planlagte indretning fremgår af de eksisterende grundrids og det udaterede længdesnit (fig. 23). Et prædikestolsalter, antagelig med orgel ovenover, var tænkt anbragt i vest over for kongestolen og hovedindgangen i øst. Mellem de seks kraftige hovedpiller (og de otte små supplerende støtter) er ophængt pulpiturer i tre etager. En fjerde pulpituretage er desuden angivet over kongestolen. Hertil kommer sto-

lerækker på gulvet i midtrummet, samt mellem hovedpillerne. Koblede joniske halvsøjler på høje postamenter pryder pillernes forside mod midterrummet. Fra den joniske ordens bjælkeværk rejser kuplen sig, gennembrudt af fladbuede og cirkulære åbninger over hvert pille-mellemrum, samt i midten af en åben lanterne på niveau med tamburen.

Siddende evangelister (her Matthæus og Markus) er anbragt ved kuppelfoden, afvekslende med englebørn. Det centrale rum ville have været velbelyst af 24 vinduer (næppe dog af de 12 små mezzaninvinduer), mens kuppelrummet skulle have lys fra fire ca. 5 alen høje åbninger i tamburens sokkeletage og seks ca. 19 alen høje vinduer i selve tamburen, her dog filtreret gennem de små cirkulære vinduer og den indre

kuppellanterne. Det godt 40 alen høje øvre kuppelrum har tilsyneladende været uden egentlig funktion. Kommunikationen imellem de enkelte pulpituretager er foregået via de fire hovedtrapper, der rummes i de tilbageskrånede bygningspartier mod øst og vest. Trappeløb i den ydre omgang udligner desuden højdeforskellene mellem de nordre og søndre pulpituretager og etagerne i øst og vest ved alteropbygning og kongestol. Adgangen til tårnene skulle foregå via kommunikationsfløjene imellem disse og selve kirken.

Af Eigtveds udaterede projekt kendes, som nævnt s. 488, to blade, en detaljeret facadetegning i samme udformning som det daterede, samt et halvplansnit, tegnet i en spinkel streg uden lavering (fig. 24, 74). Herpå er kombi-

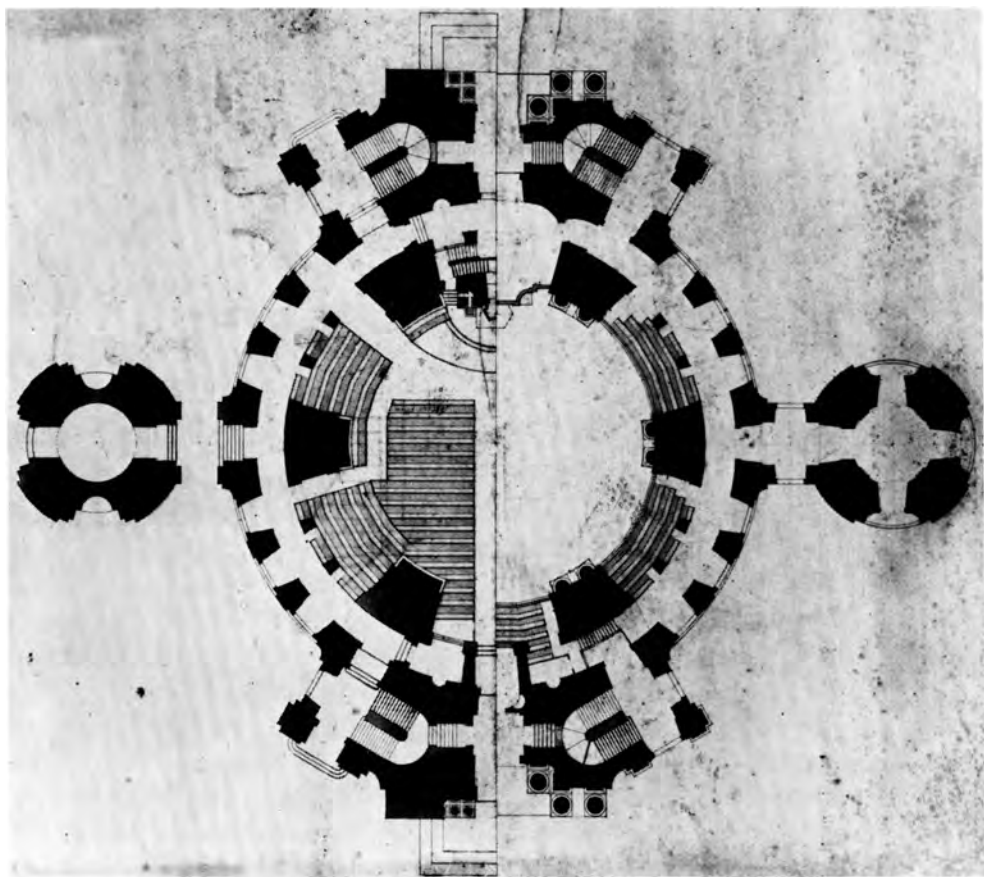

Fig. 22. Sammensat plan af 1. og 2. etage, jfr. projektet af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. — *Composite plan of the lower and upper storeys, cf. project of 10th April 1754.*

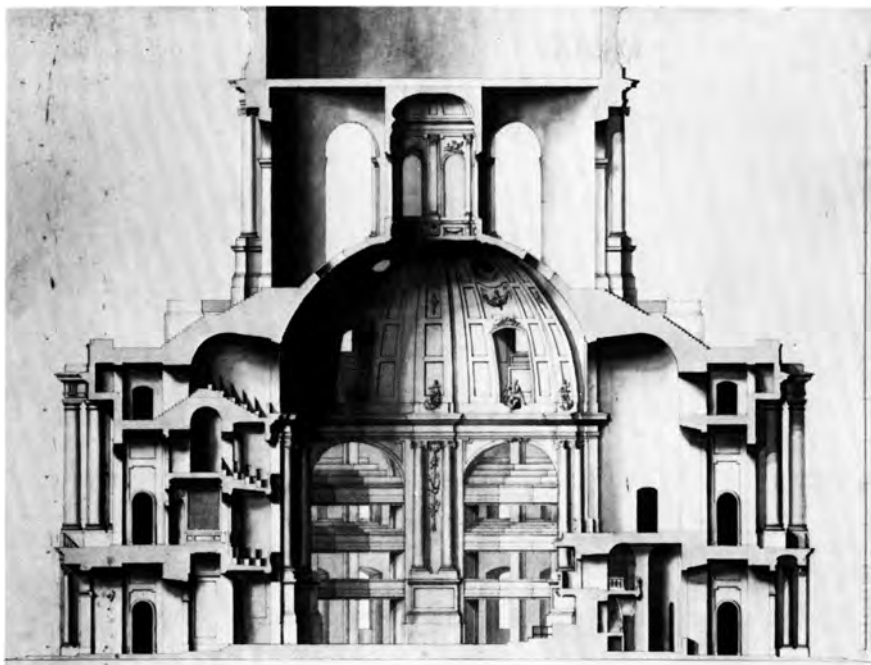

Fig. 23. Længdesnit mod syd, jfr. projektet af 10. april 1754. 1:600 (s. 488). RA. — *Longitudinal section to the south, cf. project of 10th April 1754.*

ret planer af samtlige vandrette snit, også i kuppelzonen. Udeladt er dog angivelse af pulpiturer og stolestader. Facadens opstalt viser en forenklet og – hvad højdemålene angår – reduceret version af det foregående (fig. 24). Mezzanine-tagen er elimineret. I stedet er de to nedre etager forenet af en kolossalorden, foran midtrisalitten formet som en frontonprydet portal på fire søjler.⁸⁰ Der er samtidig sket en ændring i etagernes indbyrdes status, idet underetagen nu gennem sin højde klart er fremhævet som hovedetage. Betoningen af de lodrette linjer videreføres i kuppeltamburen, hvis joniske halvsøjler og dobbelte volutter er forlænget. Forenklingen gælder også tamburens hovedgesims, der har mistet en række profilled. Lanternen er dog uændret, hvorimod tårnene er forandret. I stedet for rundede hjørner har de nu retkantede. Vinduerne er omarbejdede i lighed med selve kirkebygningen. Glamhullerne, hvor kirkens klokker skulle ophænges, er reduceret et par alen. Til gengæld er urene trukket ned i samme etage. Svarende til kirkens hovedgesims er attikaen og de formidlene led op til spiret på samme måde forenklet. Hvad orna-

mentikken angår, er yderligere en række trofæer kommet til. Desuden bemærkes, at urenes indramning med palmegrene er erstattet af nedhængende frugtsnore, måske som en indrømmelse til den gryende nyklassicisme. Den tilhørende plan giver ikke mulighed for at drage sikre slutninger om interiørets udformning. Dog har opbygningen med fire pulpituretager, som det kunne ses på tværsnittet til projektet af 10. april (fig. 23), ikke uden videre kunnet indpasses i den nu lavere bygning.⁸¹

Ud fra en formel betragtning forekommer det udaterede projekt at være det mest afklarede og monumentale af Eigtveds udkast. Derfor har det også været nærliggende at betegne det som det sidste fra arkitektens hånd og identificere det med hans senest approberede (men hvad tegningerne angår ukendte) forslag af 6. maj 1754.⁸² Dette var 1774 registreret i Partikulærkammeret (facadetegning og profil).³⁹ Hertil kommer omtaler af projektet, dels i en samtidig følgeskrivelse,³⁵ der ikke før har været inddraget i diskussionen, dels i senere vurderinger ved Thurah (29. aug. 1754) og Anthon (5. sept. 1755).⁵⁹ På grundlag af angivelserne

herfra må det konkluderes, at det approberede projekt af 6. maj ganske vist havde træk til fælles både med forslaget af 10. april og det udaterede, men alligevel på visse punkter adskilte sig fra disse.

Approbationsskrivelsen omtaler mindst tre tegninger, hvorpå godkendelsen vel skulle føjes, en facade, signeret »O«, en grundplan af nederste etage og en profil »von Litr. A. B. C. D. und die Lanterne Litr. E. in allen gefolget, und bey sig. Ø ausgeführt«.⁸³ Profilen har således måske været ledsaget af supplerende tegninger (planer?), betegnet litr. A-E. Med hensyn til facaden tager approbationsskrivelsen visse forbehold: i stedet for de antydede inskriptioner skal anbringes trofæer, ligeledes skal der være andre trofæer på tårnenes hjørner og vinduerne »in das Haupt Gesimbs der Frieses« skal udelades. Hvad selve balustraden og opbygningen (Aufsatz) over portalens frontispice angår, må man, når byggeriet kommer så vidt, konferere med Eigtved, ifald der skal ske nogle ændringer. Denne summariske opremsning giver enkelte retningslinjer for rekonstruktion af det approberede forslag, der hverken har været nøje identisk med projektet af 10. april eller det udaterede. Et vigtigt kendetegn, der manglede i begge disse, var vinduerne i frisens hovedgesims, hvilket – hvis det skal give mening – må hentyde til indsatte mezzaninvinduer i den doriske entablature frise. Dette bekræftes af vinduernes mål, som opgivet af Anthon (2 alen høje, 1,5 alen brede), hvilket svarer til metopernes dimensioner.

De øvrige mål, som opregnes af Anthon og Thurah, harmonerer hvad vinduerne (bortset fra mezzaninvinduerne) og de udvendige angivelser angår med det udaterede forslag.⁸⁴ Den indvendige pulpituropbygning svarer derimod til projektet af 10. april og måtte, som nævnt ovenfor, lempes, hvis den skulle passe til det udaterede forslags facade (fig. 24).⁸⁵ Også planen må – bortset fra indgangspartiet – have været kongruent med planerne for projektet af 10. april (fig. 18). Herpå tyder den omstændighed, at Anthons målangivelser for det approberede forslags areal nøjagtigt svarer til den

række tal, der er antydnet på den sammentegnede plan (antagelig hidrørende fra projektet af 10. april) (fig. 22). En detalje, der i øvrigt er identisk hermed (og forskellig fra det udaterede udkast) er tårnenes runde form, som nævnt af Thurah.

Konklusionen må derfor blive, at udkastet af 10. april og det udaterede forslag er udarbejdet samtidig eller omtrent samtidig som alternativer. På grundlag heraf er det approberede projekt udformet. Det forener det udateredes proportioner (den højere underetage og lavere overetage) og frontispiceprydede portal med det daterede forslags tårnudsformning og indre opbygning. Alligevel synes det approberede projekts udformning af tilbygningernes øvre partier ikke at have været helt tilfredsstillende, siden man som nævnt forbeholdt sig ret til ændringer netop af balustraden og opbygningen over portalens frontispice.

Det skulle dog ikke blive Eigtved beskåret at gennemføre de ønskede ændringer. 7. juni 1754 afgik han ved døden, og hans talrige tegninger blev henlagt.

INTERMEZZO.

GABRIELS PROJEKT »A« OG »B«

Sommeren 1754 lå da de tre fuldt udarbejdede forslag til Frederikskirken: Eigtveds sidste projekt, som var approberet 6. maj 1754 (s. 491) og Gabriels to, mærket »A« og »B« (s. 494f.). August-september kom desuden to forslag fra Lauritz de Thurah, som var byggeriets officielle leder i perioden fra juli 1754 til marts 1756 (s. 500). Thurah blev afløst af den fra Frankrig indkaldte Nicolas-Henri Jardin, som forestod arbejdet indtil 1770. Jardin havde endnu ikke fået overdraget ledelsen, da han ligeledes afleverede to projekter (1 og 2) (s. 505). De blev præsenteret for kongen 24. juni 1755. Foråret 1756 udførte Jardin endnu to projekter (3 og 4), hvoraf det sidste blev approberet 26. juni samme år (s. 512). Herudover har hofbygmester Georg David Anthon, der af Kirkebygningskommissionen fik i opdrag at vurdere de forskellige forslag (Eigtveds sidste, Gabriels »B«

Fig. 24. Hovedfacade. Eigtveds udaterede projekt fra o. april 1754. 1:600 (s. 490). RA. — *Main facade. Eigtved's undated project from c. April 1754.*

samt Jardins 1, 2 og 4), også udarbejdet to projekter, af hvilke det første er dateret 31. marts 1756 og det sidste sandsynligvis udført i vinteren 1756/57 (s. 518f.). En anden bygmester, antagelig Johann Gotfried Rosenberg, indleverede 17. febr. 1756 et overslag med tilhørende tegning (»Abriss«) (s. 527). Det er uvist, om dette drejer sig om et nyt selvstændigt projekt eller et tilbud på et af de allerede forelagte. I Partikulærkammerets afgangsregistratur af 1774 nævnes endelig en lang række tegninger til Frederikskirken. De fleste er navngivne og kan identificeres med allerede omtalte projekter. To unavngivne sæt på henholdsvis seks og otte blade lader sig dog ikke med sikkerhed placere.³⁹

I forbindelse med de af Anthon foretagne vurderinger blev han betalt for, selv eller ved hjælp af ansatte, at kopiere de pågældende projekter (s. 495). Disse tegninger kan sammen med Anthon's beskrivelser af de forskellige forslag bidrage til identificeringen.

Som nævnt (s. 486) skete henvendelsen til Ange-Jacques Gabriel sommeren 1753. I det brev, som J. H. E. Bernstorff 26. maj stilede til gesandten Ditlev Reventlow, betonedes, at kirkens fundamenter var lagt og skulle respekteres, samt at ideen om kuplen og de to tårne skulle bevares. I Eigtveds projekter var kuplen så høj, at den virkede som et tredje tårn. Kirkens profil fik derved karakter af et vartegn, som kunne vække associationer i retning af Københavns byvåben. Men effekten medførte en kontrast mellem tårnpartiet og en underbygning, der både skulle fungere som en sokkel og glide ind i gadebilledet. Eigtveds første facadeforslag var for neutrale. Man savnede en håndgribelig monumentalitet i form af et mere pompøst indgangsparti. Bernstorff havde påpeget, at den arkitekt, Reventlow valgte, skulle koncentrere sig om den trykkede portal. Men Gabriel mente, at han for at rette dette parti måtte ændre hele bygningens disposition.⁶⁹ Maj 1754 overdrog han Reventlow to helt nye projekter, »A« og »B«.⁷⁴ De var ledsaget af et memorandum med angivelse af, hvilket forslag Gabriel selv foretrak. Da Eigtveds død 7. juni

samme år betød, at man kunne bruge Frederiks-kirkebyggeriet som et lokkemiddel i forbindelse med den påtænkte indkaldelse af Nicolas-Henri Jardin til Akademiet, kunne der dog hverken være tale om at fortsætte efter Eigtveds planer eller tage hensyn til Gabriels (jfr. s. 504). De nyudførte projekter blev arkiveret.

I Partikulærkammerets afgangsregistratur af 1774 er Gabriels projekter opført som nr. 11 og 12.³⁹ Teksten, der ellers er dansk eller tysk og ret summarisk, er i disse tilfælde fransk og så udførlig, at der må være tale om en afskrift fra en liste over de pågældende blade.⁸⁶ Til dette indtryk bidrager, at betegnelserne er fordelt, som om afskriveren ikke har forstået den franske tekst. Projekt »A« rummer 14 blade og projekt »B« 15. Men da opstalterne i begge tilfælde er opført som en slags titler, har de begge mistet et blad. Gabriels betænkning er til gengæld registreret som et blad af »B«. Blandt de bevarede tegninger findes et tværsnit mærket »Coupe au travers des deux portiques de l'église« (fig. 26). Denne titel genfindes i Partikulærkammerregistraturen efter opstalten til »A«. Registraturen har ikke tidligere været benyttet til identifikation af de bevarede tegninger, og tværsnittet har både været tillagt Gabriel og Jardin.⁸⁷ Overensstemmelsen mellem den franske titel og Partikulærkammerregistraturens tekst sandsynliggør dog, at tegningen er en replik af Gabriels projekt »A«.⁸⁸ Muligheden for gennem arkiverne at identificere såvel Gabriels projekt »B« som Jardins projekt 1-3, bekræfter denne antagelse.

Sommeren 1755 blev G. D. Anthon anmodet om at vurdere Jardins to første projekter.⁵⁹ Han sammenlignede dem med Eigtveds seneste forslag og kunne blandt andet konstatere, at Jardins »ersten Dessein« ville koste 1.709.542 rdl. eller tre gange så meget som Eigtveds.⁸⁹ Det har været så grotesk, at Gabriels projekter atter er blevet taget frem. Anthon gennemgik projekt »B« og kunne 16. sept. 1755 konkludere, at opførelsen heraf ville koste 1.103.477 rdl. Prisen forudsatte, at kuplerne var opført i massiv marmor. Dette var antydnet på snittet, men kunne af tekniske grunde ikke anbefales. Molt-

Fig. 25. Perspektivisk gengivelse af hovedfacaden, her henført til Gabriels projekt »B« 1753-54. 1:600 (s. 495). Kunstakademiets Bibliotek. – *Representation of the main facade, here ascribed to Gabriel's project »B« 1753-54.*

ke bad da om et overslag på projekt »B« med den indre kuppel muret og de ydre udført i træ og tækket med kobber. Omkostningerne blev herved reduceret til 1.002.918 rdl.⁹⁰ Beregningerne kan have medført alvorlige overvejelser om at bruge Gabriels tegninger. Umiddelbart efter at Jardins to første forslag var kopieret og november 1755 sendt til bedømmelse i henholdsvis Paris og Rom (jfr. s. 508), fik Anthon ekstra tegnehjælp til hurtigst muligt at kopiere facaden samt alle grundrids og profiler af Ga-

briels projekt »B«.⁹¹ Ifølge Partikulærkammerregistraturen rummede Gabriels projekter ingen perspektiver. Men da Anthon september 1755 vurderede projekt »B« beskrev han, hvordan bygningen set fra enten Bredgade eller Store Kongensgade ville fremstå med trykket kuppelparti og det frontale tamburvindue delvis dækket af frontispicen. Blandt de bevarede tegninger er en perspektiv som netop viser de forhold, Anthon nævner (fig. 25).⁹²

Hertil svarer en halv opstalt, et halvt tværnsnit

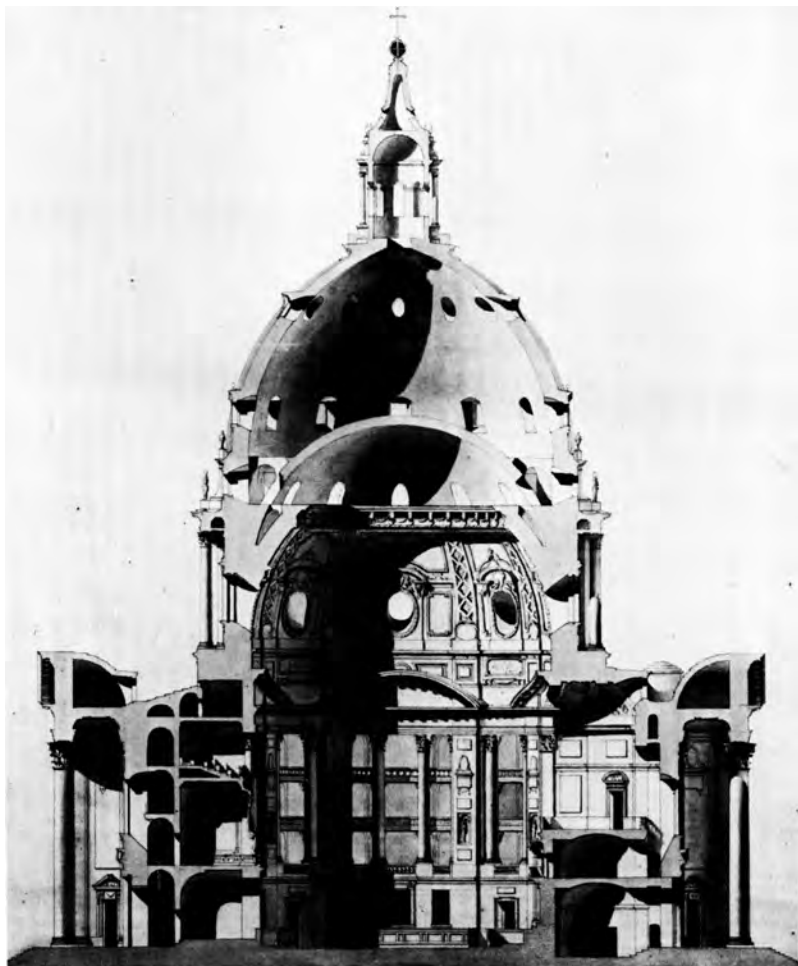

Fig. 26. Snit tværs gennem kirkens to portaler, her tilskrevet A.-J. Gabriel og identificeret med hans projekt »A« 1753-54. 1:600 (s. 496). RA. — *Transverse section through the church's two doors, here attributed to A. J. Gabriel, and identified with his project »A« 1753-54.*

samt en række halve og kvarte planer med detailsnit i randen (fig. 27-29). Tegningerne er usignerede. De er udført i forskellig målestok, men viser et projekt med samme mål og hoveddisposition som det bevarede tværsnit fig. 26. Og jævnføres de sammentegnede enkeltdele med Partikulærkammerets liste over Gabriels projekt »B«, konstateres, at »Elevation de l'église« er den halve opstalt fig. 27, »Coupe au Travers des 2 campaniles de l'église« det halve snit fig. 27 og så fremdeles. Der mangler to tegninger, hvoraf den første opføres som »Plan des Fondations déjà faites de l'église« og den anden som »Plan du troisieme

Rang de Tribune«. De kan kun have vist i forvejen kendte træk.

Overensstemmelsen mellem Partikulærkammerets fortegnelse over indholdet af Gabriels projekt »B« og de bevarede sammentegninger fig. 27-29 understreger indtrykket af, at sammentegningerne må opfattes som Anthons kopier af projekt »B«. Perspektiven fig. 25 er sandsynligvis udført samtidig med kopieringsarbejdet vinteren 1755-56.

En sammenligning mellem de blade, der herefter betragtes som Gabriels projekt »A« ifølge tværsnittet fig. 26 og hans projekt »B« ifølge Anthons kopier fig. 25, 27-29, viser, at projek-

Fig. 27. Sammentegnet opstalt af hovedfacade og tværsnit mod vest, her henført til Gabriels project »B« 1753-54. 1:600 (s. 496). RA. — *Elevation of main facade combined with cross-section to the west, here ascribed to Gabriel's project »B« 1753-54.*

terne har samme mål og hoveddisposition, men forskellige indvendige kuppelkonstruktioner. Projekt »A« har en dobbeltskalskonstruktion med udsigt gennem den underste skal til en bemaling på den øvre. Projekt »B« har ligesom Eigtveds forslag en enkelt skal med indvendig lanterne. Tambursoklerne er i begge projekter udvidet over orglet, hvor de danner en slags kupler, som skjules bag gavlen. Fremspring af denne type er temmelig usædvanlige. Det faktum, at de både findes på tværsnittet fig. 26 og det sammentegnede projekt fig. 27-

29, viser atter, at disse forslag er variationer af den samme tanke. Tambursoklerne har samme

diameter, men selve tamburen er bredest i »A«, der har den mest komplicerede kuppel.

Gabriel har i begge projekter respekteret Eigtveds fundamenter. Men han har rettet portalernes skrånende flanker ud og lagt trappehusene radiale, hvorved indgangspartiet har fået en bredde, som optisk støtter en tempelgavlsportal med søjler i stor orden. I det indre er de piller, som i Eigtveds projekter skjuler indgangen til de to tårne, fjernet, og det cirkulære rum ændret til et ottekantet, idet de seks store og fire mindre piller er erstattet af fire dobbelte og samtlige søjlemellemrum udfyldt med skærmvægge i én etages højde. Planen har på denne

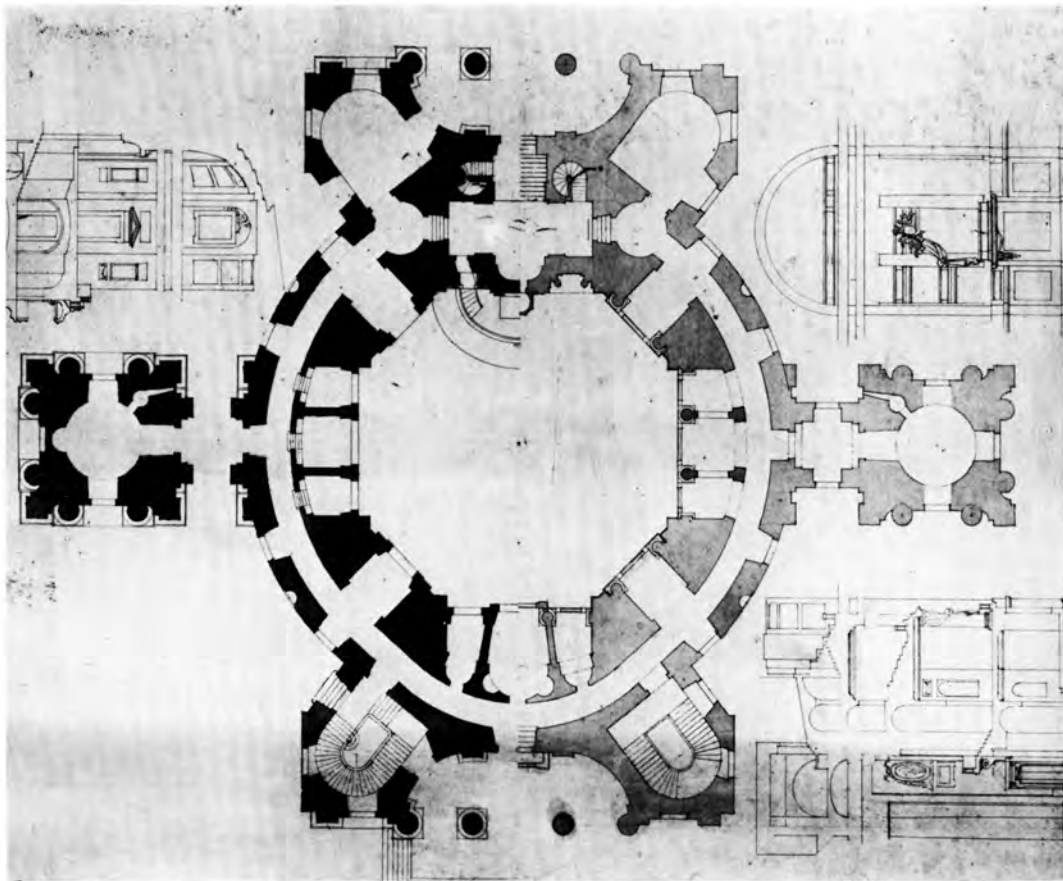

Fig. 28. Sammentegning af planer for 1. og 2. etage, tillige med snit af korparti i vest, samt snit og facade af kongestol i øst. Her henført til Gabriels projekt »B« 1753-54. 1:600 (s. 496). RA. — *Plan of the lower storey combined with plan of the upper storey and cross-section of the chancel in the west, as well as cross-section and facade of the King's Pew in the east. Here ascribed to Gabriel's project »B« 1753-54.*

måde fået mere markerede akser og er kommet til at ligne et græsk kors. Det er en type, som griber tilbage til Filippo Juvarras hovedværk, »La Superga« i Torino, som var blandt Eigtveds mest iøjnefaldende forbilleder. Af planerne til »B« fremgår, at bygningskroppens omrids er sammensat af to store og to små cirkeludsnit forbundet med fire rette linier. Den heraf fremkomne oval giver en dybere kongeloge og bedre plads til prædikestolsaltret overfor.

Kuplen og de to tårne er i begge tilfælde lavere i forhold til underbygningen end hos Eigtved. De konkave løgkupler, som dækker tårnene på både Juvarras og Eigtveds kirker, er ændret til konvekse, så de svarer til bygningens forenklede og mere massive karakter.

Af facaden til »B« fremgår, at underbygningen har en gennemgående hovedgesims, som visuelt bæres af de fire portalsøjler, af pilastrene på hjørnerne af henholdsvis trappehuse og tårne, samt af de halvsøjler, som flankerer vinduerne i tårnenes nederste etager og løber af i kuppelafdækningernes hjørner. Samtlige kapitæler er korintiske. Vinduer og døre er retkantede og anbragt i samme højde på hver enkelt etage. Kun kuplens øverste kviste er cirkulære. Hoveddøren er forhøjet og portalpartiet yderligere fremhævet ved, at sideindgangene på trappehusenes konkave mure mod forhallen er forsynet med trekantgavle og kronet med indskriftfelter, samt guirlandekransede medaljoner. Beletagens vinduer har gavle og festoner.

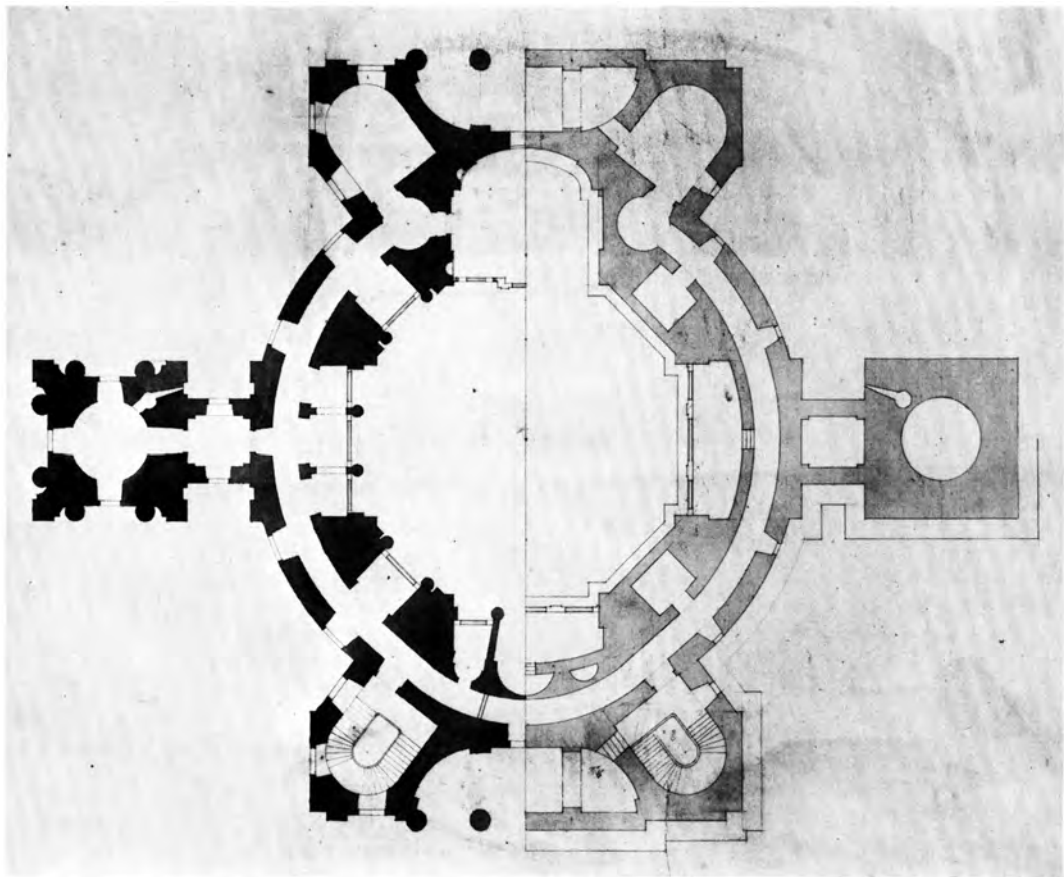

Fig. 29. Sammentegning af to halvplaner af mellemste pulpituretage, samt af tamburens sokkeletage. Her henført til Gabriels projekt »B« 1753-54. 1:600 (s. 496). RA. — Combination of two half plans of the middle gallery tier, as well as the drum base. Here assigned to Gabriel's project »B« 1753-54.

I tamburen ses otte vinduer, som er anbragt i tilbagetrukne felter og flankeret af frisojler med korintiske kapitæler. De glatte murstykker mellem vinduerne smykkes af rektangulære, forsænkede felter med skjolde, samt af rundbuede og segmentgavlskronede nicher med statuer. Tamburens hovedgesims er forkrøppet og forsynet med to statuer over hver murpille. Otte konkave stræbepiller fortsætter i kuplens ribber. Mellem ribberne er kvistvinduer med guirlandenedhæng. Ottedelingen er fortsat i lanternen, hvor otte vinduesmellemrum i tamburen kronas af små statuer omkring det svagt løgformede spir. Systemet gentages på sidetårnene, hvor grundplanens kvadrat aftrappes til ottekantede kupler.

Projekt »A« har tilsyneladende samme tamburinddeling som »B«. Men kuplen adskiller sig fra »B«s ved at have tolv vinduer med noget mindre kviste.⁹³ »A«s lanterne er atter ottedelt, men uden den indsnøring, der giver spiret på »B« den løgagtige form. Som en sidste variation af det ydre kan nævnes, at tympanonfeltets bagside er afrundet på »A« og retkantet på »B«.

Projekternes indre er som nævnt lige så konforme. Centralrummet har pulpiturer i fire etager, omspændt af korintiske halvsojler i stor orden. Kuplen ligger højere end i Eigtveds projekter og får lys fra otte store åbninger, som er anbragt ud for tamburens vinduer. Tværsnittet af »A« og planerne af »B« viser, at begge kupler er indskrevne i det ottekantede rum. Kors-

formen er i begge tilfælde fremhævet med gavle over hvert andet søjlemellemrum, så der dannes fire store logeafsnit og fire mindre. I »A« har gavlene segmentbuer, i »B«, hvor hovedgesimsen ligger lavere, er de halvcirkulære. Da disse gavle skærer sig ind i en nødvendigvis skrå attika, opstår uafklarede overgange, som dog afsløres på snittene.

Tværsnittet af »A« viser en rig udsmykning af det indre, med statuenicher og medaljoner på pillerne, tandsnitprydet hovedgesims, kassetteværk i lofterne og rudemønstrede ribber. De ovale kuppelvinduer har bladstavsindramning samt topkartoucher og omgives af spejlfyldninger. Åbningen mod den øvre kuppel afgrænses af en kraftig gesims med sparekop og festoner. Facade og tværsnit af projekt »B« antyder en enklere, mere »klassicerende« dekoration. Det kan dog ikke udelukkes, at Anthon har foretaget visse forenklinger i sin kopi af »B«.

THURAH'S PROJEKT 1 OG 2

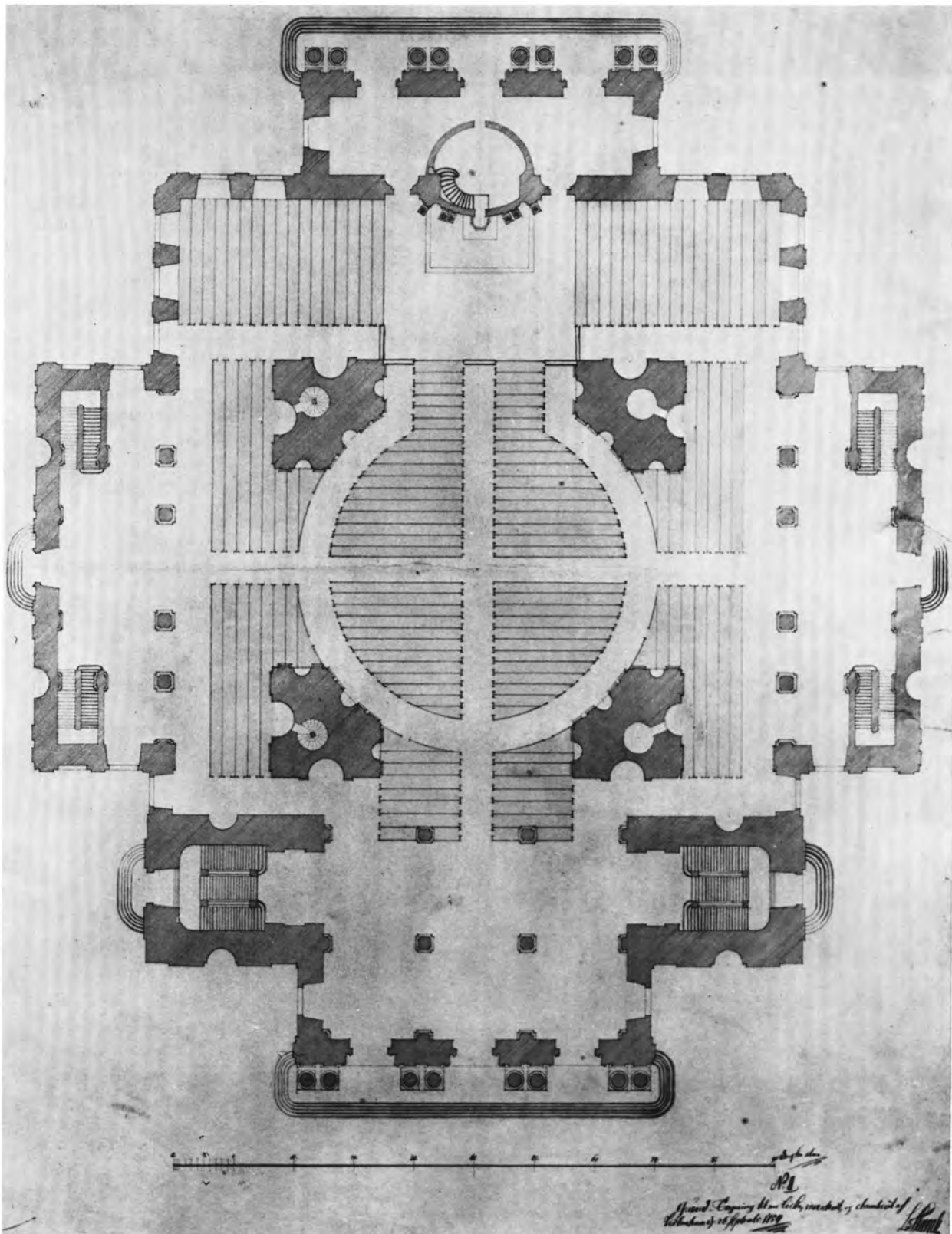
Lauritz de Thurah, som overtog Eigtveds departement efter dennes død og blev Frederikskirkebyggeriets leder indtil 1756, da han blev afløst af Nicolas-Henri Jardin, har i tiden umiddelbart efter sin ankomst til København i juli 1754⁹⁴ – antagelig uopfordret – udarbejdet to forskellige projekter til kirken. Hans forslag af henholdsvis 29. aug. og 26. sept. 1754 var ledsaget af følgebrev, hvori de betegnes som dels et udkast til »derer an dem Desseins zur Königl. Friedrichs Kirche gemachte Veränderungen«, dels »Desseins zu einer Kirche«. Begge projekter har omfattet plan, snit og facade.⁹⁵

Tegningerne til det første er gået tabt. Men af forklaringen fremgår, at dette forslag var en korrektion af Eigtveds approberede. Bygningsmasserne var blevet mere sluttede og det indre bragt i større harmoni med det ydre. De seks hovedpiller i Eigtveds projekt var erstattet af otte noget lettere, og passagen til tårnene var gjort fri. Kuplens diameter var udvidet med 1½ alen og bygningskroppens med noget mere. Den ydre omgang var derved blevet seks alen bredere, forbindelsesfløjene til de to tårne

opslugt og tårnene inkorporerede. Tårnenes planer var ændret fra runde til retkantede. Om indgangspartiet hed det, at det var frontispicen, der gjorde portalen pompøs. Tympanonfeltet måtte derfor fremhæves med mere ornamentik, end det var tilfældet hos Eigtved, hvor opmærksomheden samlede sig om det festonprydede murværk mellem søjlerne. Sidetårnene, der var forhøjet med 5 alen, var ligeledes mere udsmykkede. Kuplen var tilpasset »das Original aller Domen in der Welt, neml. der zu St. Peter in Rom«, idet den ydre højde var reduceret til 132 alen og den indre, lavt placerede kuppelskal fjernet. Tamburvinduernes antal var ligesom hovedpillernes øget til otte; de var blevet mindre, men førte nu direkte ind til kirkerummet. Oldenborgermedaljonerne var endelig flyttet fra deres pladser på kuplens yderside til kirkens indre, hvor de kunne ses under ét.

Thurahs første forslag synes ikke at have givet respons. Men han har alligevel arbejdet videre. Til projektet af 26. sept. 1754 er udover forklaringen bevaret en plan og et snit (fig. 30-31). Tegningerne viser en retkantet bygning af enorme dimensioner. Dispositionen strider mod opgavens mest basale krav. Men projektet er en naturlig udvikling af Thurahs første forslag. Og forklaringen balancerer mellem at beskrive en ganske neutral kirke – og betone, hvor velegnet den ville være som Frederikskirke. Thurah har næppe forestillet sig, at dette udkast ville blive antaget. Men han har villet vise, hvad de hjemlige kræfter formåede. Han må have vidst, at der var planer om at indkalde en fransk arkitekt. Og han har muligvis håbet, at hans projekt ville influere på forhandlingerne. Det har været altafgørende at få det ud, inden indkaldelsesordren var en kendsgerning. Det blev den allerede 1. okt., da Bernstorff bad Klingraff slutte kontrakten.⁹⁶ Thurah har næppe forudset denne dato, men han har arbejdet forbløffende hurtigt. I forklaringen til august-

Fig. 30. Grundplan. Lauritz de Thurahs projekt af 26. sept. 1754. 1:600 (s. 500). Kunstakademiets Bibliotek. – *Ground-plan. Lauritz de Thurah's project of 26th September 1754.*

projektet, som blev udført på seks uger,⁹⁷ understreger han, at der »wegen Eile und Kürtze der Zeit an der Proportion etwas gefehlet«. Da han fire uger efter kunne præsentere sin næste triumf, nævnte han intet hastværk. Men de bevarede blade rummer uklarheder, som afgjort skyldes tidspres. Fejlene ses især i hvælv og trapper.⁹⁸

Septemberprojektet (fig. 30-31) er opbygget over en korsform bestående af en rektangulær bygningskrop med fire risalitter. De tolv udadgående hjørner kan med Thurahs formulering »bemerckend, wenn man will, zwölf glorwürdigste Könige des Oldenburgische Hauses«. Korsskæringen markeres af fire mægtige piller, der er forbundet med buer, som via affasede murstykker glider over i en kuppel med en diameter på halvanden gange Eigtveds.⁹⁹ I modsætning til de øvrige Frederikskirkeprojekter er planen orienteret efter dybdeaksen, idet de to tårne er trukket frem og »wie es sie gebühret« anbragt på hver sin side af selve indgangspartiet. På snittet fig. 31, der er taget i tværaksen, ses tårnene ikke. Men af forklaringen fremgår, at de er blevet 30 alen højere end i Eigtveds projekt, mens kuplen er blevet 18 til 20 alen lavere. Tårnene er således blevet 10 alen højere end kuplen, og kirken forvandlet til en mere traditionel totårnskirke. De to tårne rummer monumentale dobbeltløbstrapper, mens hver sideportal har almindelige opgange. Kongruensen mellem indgangspartierne mod henholdsvis øst og vest er fastholdt, idet begge består af fire par koblede søjler foran jævnbrede murstykker.¹⁰⁰ Den østlige portikus fører dog direkte ind til en åben forhal, mens den vestlige er optaget af orgelpulpitur og prædikestolsalter med facader i flugt med den indre mur.¹⁰¹

Snittet fig. 31 er set mod altret og viser den massive enkeltskalskuppel, som nærmest svulmer op over de fire hovedpiller for at lukke sig om et enormt enhedsrum med åbne pulpiturer, statuenicher og kolossalpilastre omkring de manglekantede piller, oldenborgerportrætter på pendentiverne, trofæer på murene og båndornamenter på de store ubrudte hvælvflader. Et dramatisk lysindfald fra de høje vinduer i lan-

ternen forlener rummet med den samme lysdunkle fylde som i Pantheon. Samtlige rum er overhvævede. Men sammenskæringerne er diffuse. Mod nord og syd er kuplen støttet af halvkupler, som hviler på de arkader, der skiller centralrummet fra de risalitagtige korsarme. Mod øst og vest ville tilsvarende hvælv få dels for lille, dels for stort et spænd. Disse steder har der muligvis været planlagt tøndehvælv svarende til risalitternes. Men der ville under alle omstændigheder opstå problemer i hjørnerne. Thurahs følgeskrivelse er temmelig summarisk. Han fremhæver projektets majestætiske karakter og nævner herudover kun mål. Forklaringen giver derfor ingen svar på de tekniske spørgsmål. Da facadetegningen mangler, står det ydre ligeledes uklart. Af plan og snit fremgår, at murene er omgivet af pilastre i stor orden, løftet på et fladt podium og afsluttet med en lav attika. Den cirkulære kuppel har vederlag i højde med kronlisten, men kranses af en skintambur. Udformningen kan have mindet om Michelangelos Peterskirke. Denne bygning synes dog særlig at have inspireret til planen samt til måden, hvorpå Thurahs kolossale kirke ville komme til at dominere Frederiksstaden og inddrage hele Amalienborg plads som sin forgård. Planen har andre paralleller. Blandt de nærmeste kan nævnes Vor Frelses kirke i København, hvortil Thurah havde tegnet det snoede spir.¹⁰² Men skæringen mellem det cylinderformede centralrum og de store gjordbuer, som giver fornemmelsen af kuplens formidable fylde, er ganske enestående. Projektets pompøse karakter må henføres til den klassiske barok. Men den bevægede blanding af de egentlig ret enkle komponenter varsler nye idealer (jfr. s. 558).¹⁰³

At Thurahs originaltegninger i lighed med Gabriels tværsnit fig. 26, men i modsætning til alle øvrige originalblade, er bevaret, kan som for tværnittets vedkommende skyldes, at de er blevet brugt i forbindelse med diskussionen om de følgende projekter.

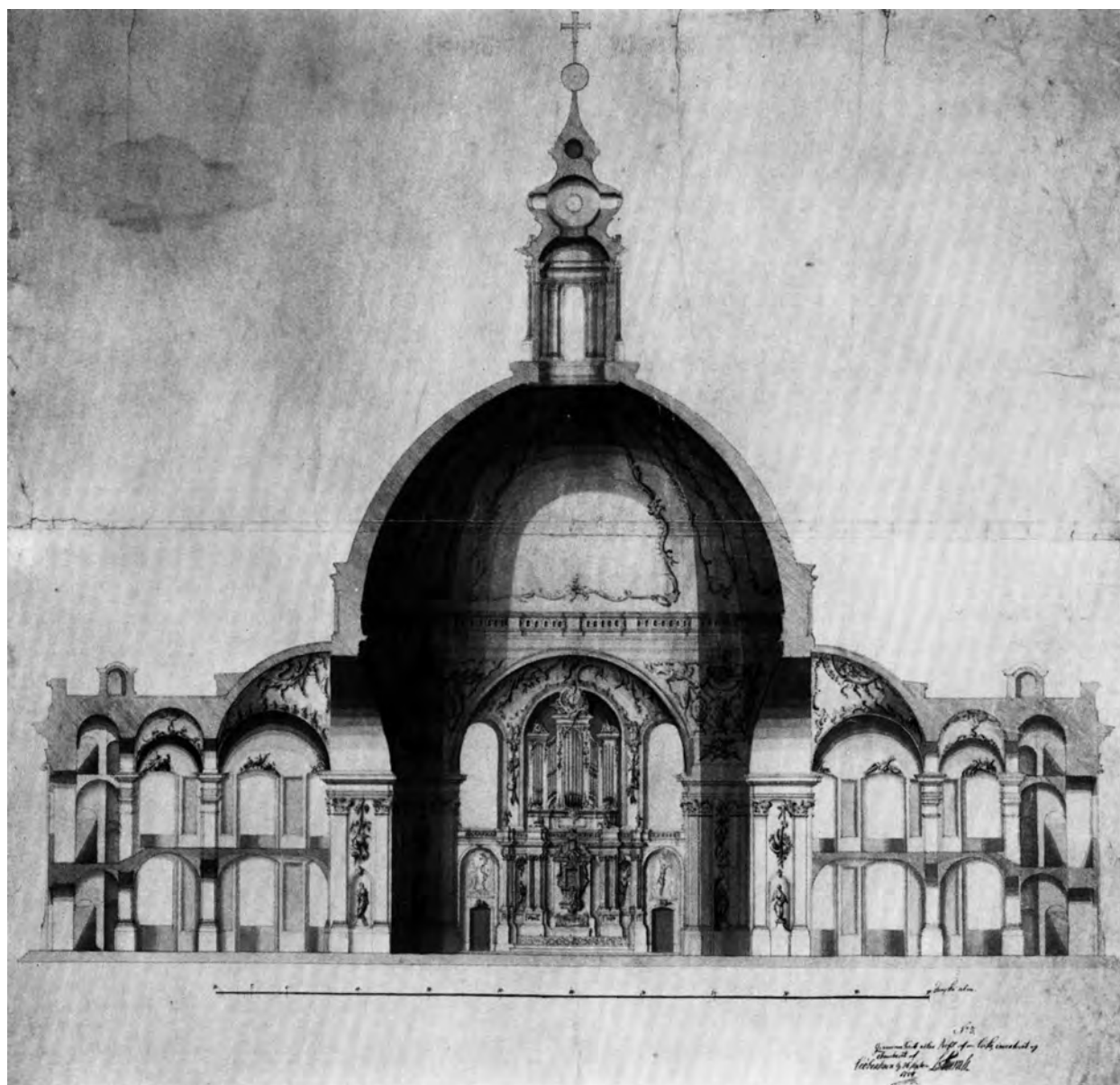

Fig. 31. Tværsnit mod altret. Lauritz de Thurahs projekt af 26. sept. 1754. 1:600 (s. 500). Kunstakademiets Bibliotek. –
Cross-section towards the altar. Lauritz de Thurah's project of 26th September 1754.

JARDINS KALDELSE

Selv om Thurah ved Eigtveds død i princippet havde overtaget ledelsen af Frederikskirkens byggeri, var der hos kongen og hans implicerede rådgivere opstået et ønske om at få friske, nye kræfter sat ind på opgavens løsning. Som det havde været tilfældet allerede to gange tidligere, rettede man en henvendelse til Paris. Men denne gang var det ikke for blot at opnå konsulentbistand. Man ønskede at hidkalde en arkitekt, der inden for en fastlagt årrække skulle opholde sig i landet som leder af byggeriet.

Valget faldt på den 34-årige Nicolas-Henri Jardin, der ganske vist ikke havde megen praktisk erfaring, men først og fremmest gennem en række projekter havde markeret sig som en lovende og talentfuld arkitekt, orienteret efter de nyeste, mere strengt klassicerende tendenser. Samtidig havde han ry for at være en både beskeden og meget omgængelig person.¹⁰⁴ Oktober 1754 indledte den danske gesandt i Paris, Christian Ludvig Klingraff på Bernstorffs ordre forhandlingerne med Jardin. Opmærksomheden havde dog allerede været henvendt på ham i en anden forbindelse. Det fremgår af et udateret og usigneret memorandum til Moltke, omhandlende en række ændringsforslag til Kunstakademiets statutter. Betænkningens forfatter, der sandsynligvis er identisk med Joachim Wasserschiebe, den tidligere legationssekretær i Paris, nævner heri, hvordan Jardin, »qui n'est de retour de Rome que depuis 4 ou 5 ans« (som kun for fire-fem år siden er vendt hjem fra Rom), ville være »une excellente acquisition« (en ypperlig forøgelse) af skolens lærerstab.¹⁰⁵ Om Jardin og historiemaleren Joseph Vien, der var omtalt i samme forbindelse, kunne billedhuggeren Saly ifølge forslaget forfatter give mere præcise oplysninger. De tre kendte hinanden fra studietiden i Rom og havde også efter hjemkomsten til Frankrig haft lejlighed til at fortsætte bekendtskabet. Selv har Wasserschiebe sandsynligvis lært kredsen at kende under sit Pariserophold.¹⁰⁶ Kontakten til Jardin kan i øvrigt være formidlet gennem to af Bernstorffs nære venner, kunstsamlere baron

de Thiers (Louis-Antoine Crozat) eller Madame Geoffrin, der havde en af tidens berømteste saloner.¹⁰⁷ Om Jardin anføres dog i notatet, at det i højere grad end Akademiet var kongen og offentligheden, der havde »un besoin pressant d'un habile architecte« (et presserende behov for en dygtig arkitekt), hvilket måske kunne datere det omtalte memorandum til tiden umiddelbart omkring Eigtveds død, men endnu før Jardins navn var sat i forbindelse med Frederikskirken.¹⁰⁸ Men det kan ikke udelukkes, at det er ældre, dvs. forfattet før indvielsen af Kunstakademiet 31. marts 1754.¹⁰⁹

Under alle omstændigheder var Jardins indkaldelse en afgjort sag, da Bernstorff 1. okt. 1754 bad Klingraff slutte en bindende aftale med arkitekten.⁹⁶ Denne havde i en forudgående, men tilsyneladende ikke bevaret korrespondance, accepteret hvervet. Som udgangspunkt for kontrakten med Jardin tog man den tilsvarende traktat, som blev indgået med Saly foråret 1752. Der var dog visse afvigelser. Jardin blev åremålsansat for et tidsrum af seks år. Men da det næppe var sandsynligt, at kirken stod færdigbygget ved periodens udløb, indeholdt kontrakten en passus om forlængelse af hans ophold i landet, indtil kirken blev fuldført. Samtidig skulle han holdes skadesløs, hvis byggeriet af uforudsete grunde blev afbrudt. Lønnen svarede til Salys, dvs. 4000 rdl. årligt. Hertil kom dog aflønningen af hans yngre bror, arkitekten Louis-Henri Jardin, der ledsagede ham. Endvidere garanterede man ham fribolig med brænde og lys, samt en franskkyndig sekretær og medhjælper.¹¹⁰

Et problem var forholdet til den nyudnævnte generalbygmester Lauritz de Thurah. Saly havde opnået den klausul, at han ikke var undergivet nogen anden kunstner.¹¹¹ Det samme lod sig ikke uden videre overføre på Jardins situation, eftersom han principielt stod under generalbygmesteren, lederen af rigets bygningsadministration. Alligevel var det muligt at genannvende formuleringen fra Salys kontrakt, idet man, som anført af Bernstorff, kunne hævde, at Thurah ikke var omfattet af betegnelsen »artiste« (kunstner). Som fremhævet ville det være

upassende helt at udelukke Thurah fra byggeriet. I øvrigt forventedes han ikke at ville chikanere Jardin, og denne kunne få hele hæderen og æren for kirken.

Allerede 12. okt. 1754 blev den endelige kontrakt opsat af to parisiske notarer, og godt en måned senere, 15. nov., fulgte Bygningskommissionens ratifikation med kongelig approbation 3. jan. 1755.¹¹² Fra dansk side imødeså man Jardins snarlige ankomst med spænding. Som den praktiske mand han var, gav Bernstorff dog et par ekstra kommissioner til den unge arkitekt. Foruden forskellige marmorprøver til kaminer og konsolborde, beregnet til det ny-opførte Bernstorffske palæ, skulle han medbringe et pund ægte spanske løg af den lille sort, to-tre pund frø til agurker (de store til salat og ragout), samt et lille termometer efter M. de Réamurs metode (!).¹¹³ 14. dec. 1754 fandt Jardins afrejse sted, og 15. jan. 1755 kunne de to brødre omsider præsenteres for Kunstakademiets forsamling i København.¹¹⁴ Efter ankomsten til Danmark var Jardins første opgave, som anført i et ikke-benyttet udkast til kontrakten, at gøre sig bekendt med terrænet, hvor kongen ønskede kirken opført, samt at udføre et antal projekter, blandt hvilke hans majestæt kunne vælge.¹¹⁵

JARDINS PROJEKT 1 og 2

Jardins to første forslag blev præsenteret 24. juni 1755.¹¹⁶ Hans originaltegninger er næppe bevaret. Men der kendes en alternativ facade, et tværsnit, som svarer til facadens ene halvdel, og to grund- og etageplaner, som svarer til hver sin (fig. 33-36).¹¹⁷ Disse blade må udfra de samtidige vurderinger af forslagene (jfr. s. 508), opfattes som kopier af Jardins tegninger.¹¹⁸ Det kan dreje sig om nogle af dem, der blev udført med henblik på bedømmelsen i Paris og Rom i efteråret 1755.

Det kan ikke afgøres, hvilket af de to projekter, der er det tidligste.¹¹⁹ De har samme format og hoveddisposition, men underbygninger med henholdsvis doriske og joniske søjler, divergerende tårnudsformning og forskellige kuppelvinduer.

Fig. 32. Nicolas-Henri Jardin, vist med kvartplan af Frederikskirkens grundplan, 1764. Oliemaleri af Peder Als, Charlottenborg. — *Nicolas Henri Jardin, shown with a quarter of the groundplan for Frederikskirke, 1764. Oil painting by Peder Als.*

Den fulde højde, underbygningernes højde, afstanden mellem portalerne og afstanden mellem de to tårne er overført fra Eigtveds udatede projekt. Men bygningsdelenes indbyrdes forhold er forandret og helhedsindtrykket totalt omtydet.

Planen er ændret til et kvadrat, som overskrider de eksisterende fundamenter. Tårnene er indkapslet i bygningskroppens nederste parti, men frigjort i højden, hvor selve kirkerummet skyder sig op. Midtblokken er i begge projekter udformet som en kæmpekubus med spejlfyldinger og lisener, gennembrudt af vældige vinduer på siderne og en zigguratagtig aftrapning afsluttet med en kuppelbygning af ganske selvstændig karakter. Kuppeltamburen er omgivet af 24 halv søjler med korintiske kapitæler. Mellemmrummene er delt i to etager og har dels høje vinduer med konsolbårne halvtage og festoner, dels lave. Et højt entablement

med diminutive statuer på toppen kroner tamburen og giver den halvkugleformede kuppel yderligere tyngde. Kuplen har 24 ribber i forlængelse af tamburens søjler og et kvistvindue i hvert andet felt. Den lave lanterne har koblede søjler på hjørnerne, forkroppet gesims med vaser samt kuppel med kugle og kors.

Underbygningerne er i begge tilfælde hævet på en tre alen høj sokkel med trapper til portalerne og de to tårne. Begge omgives af søjler, som er engagerede i bygningskroppens hjørner, men frie ved indgangene og omkring tårnene, hvor de danner omgange, som fortsætter i segmentformede indskæringer i bygningskroppen.¹²⁰

Projektet med de doriske søjler har gennemløbende hovedgesims over stueetagen og attika med frontispice, båret af fire frisisøjler. Stueetagens midtfag optages af en 11 fod bred og 24 fod høj indgangsdør,¹²¹ kronet af bladstavprydet indskriftfelt og flankeret af rundbuede statuenicher med halvtæg og festoner. I de tre fag på hver af portalens sider er vinduer med franske altaner, flankeret af statuenicher, mens attikaen har henholdsvis gavlvinduer og relieffer. Over attikaen er en række statuer på triglyfagtige sokler i forlængelse af søjlerne. Attikaen mangler på tårnene, hvor søjlerne og statuerne, som er anbragt direkte over gesimsen, dog står tættere. En frise på tårnenes underbygning flugter med indgangsdørens overkant. Tårnene udgår fra konkave keglestubbe og består af en glat cylinder med otte udsparinger, optaget af buede vinduer med gavle og kraftige gerigter, samt herover relieffer. Hovedgesimsen er fremhævet med store tandsnit på kæmpekonsoller. Herover er to glatte ringe afsluttet med en noget smallere balustrade. Den øverste ring har otte oeil-de boeufs (cirkulære vinduer). Tilsvarende huller i den konkavtsvungne overgang til balustraden huser otte løver, som gumler på en fælles guirlande.

Projektet med de joniske søjler har stort set samme opbygning. I dette tilfælde spænder søjlerne over to etager, adskilt ved en glat frise. De fire midterste søjler er atter dubleret og bærer hovedgesimsens trekantgavl, der nu mang-

ler den glatte flade at løbe ind på. Over indgangspartiet er anbragt gavlvinduer flankeret af indskriftfelter, mens de tre fag på hver af portalens sider har tilsvarende vinduer omgivet af medaljoner. Tårnenes underbygninger er bortset fra den glatte frise usmykkede. Overbygningerne er nederst opbygget som tårnene på det doriske projekt, men har kun halvt så mange vinduer og ingen relieffer. De er til gengæld forhøjet med endnu et cylinderformet parti, prydet af fire korintiske halvsøjler, som spænder over to etager markeret ved dørhøje vinduer og oeil-de-boeufs. Over den fremspringende gesims er en ring med en guirlande uden løver og en ligeledes indsnævret balustrade.

Det sammensatte eksteriør har sit modstykke i det indre, der med talrige rum og indbyrdes krydsende akser har fået en næsten labyrintisk karakter. En sjettedel af arealet inden for det omtrent kvadratiske grundrids optages af et centralrum afgrænset af fire kraftige piller og omgivet af en fem alen bred gang, som løber igennem cirkulære kapeller i hjørnerne og munder ud i facaderne. Yderst er en noget smallere gang, som afbrydes ved portalerne og fortsætter i trapper bag indskæringerne til de to tårne. To diagonaltsillede akser er ført gennem midtpillerne ud til hjørnekapellerne. På denne måde er dannet en plan med to krydsende kors og den liturgiske hovedakse spændt ud mellem altret i vest og kongestolen i øst. De fire hovedpiller har udsparede loger, som i stuen og på første pulpitur er samlet under buer. Andet, tredje og fjerde pulpitur flankeres af kolossal-søjler med korintiske kapitæler. De bærer en gennemløbende gesims, hvorover de fire hovedpiller forbindes af fire store buer med fyldingsindrammede forkanter og ottekantede kassetter på underfladen. Hver bue indrammer et bladbehængt cirkelvindue som korresponderer med det midterste af de tre kolossalvinduer på hver af den kubiske midtbloks sider.

Projektet med de joniske søjler har et ottekantet centralrum og en mere naturlig overgang til den indskrevne kuppel end projektet med de doriske søjler, hvor rummet mere må betegnes som kvadratisk med afskårne hjørner.

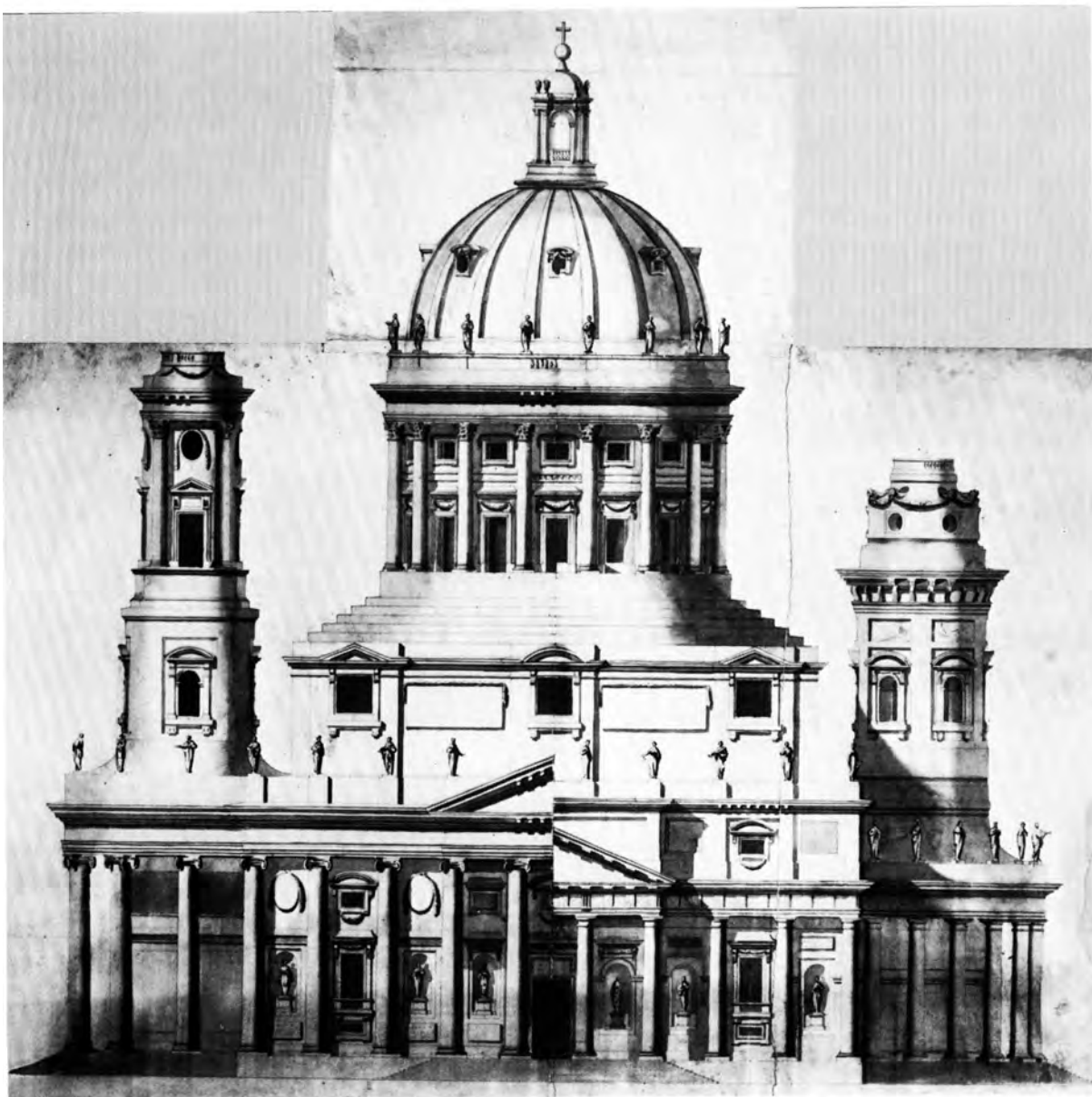

Fig. 33. Sammentegning af to alternative facadeudkast, henhørende til Jardins »doriske« og »joniske« projekt (1-2) af 24. juni 1755. 1:600 (s. 505). RA. — Combination of two alternative proposals for the facade, part of Jardin's »Doric« and »Ionian« projects (1-2) of 24th June 1755.

Snittet, der viser dette projekt, har uklare pendentiver, men selve kuppelkonstruktionen er sandsynligvis den samme som på projektet med de doriske søjler. Den er ligesom Eigtveds sammensat af en kobbertækket trækonstruktion på massive mure og en lavereliggende indre enkeltskal. Eigtveds lanterne er udeladt, men selve skallen løftet, så den ligesom Gabriels er anbragt bag tamburen. De otte kuppelvinduer får da direkte lys fra de 24 vinduer i tamburens nederste etage. De indre vinduer, der ligesom disse er rektangulære, krones af skjolde og omgives af kvadratiske kassetter afgrænset af en gennemløbende gesims umiddelbart over vinduerne. Det glatte parti herover kan ligesom den tilsyneladende efterligning på projektet fig. 43 have været beregnet til bemaling.

Jardins to første forslag er kolossalt kontrastfyldte. Forbindelsen mellem de vandrette led på kuplen og de to tårne er i begge projekter brudt, tamburen trykket af de tunge omgivelser, overgangen fra den kubiske midtblok til den cylindriske aftrapning uforklarlig. Jardin har ligesom Thurah interesseret sig for de store, simple strukturer. Man kan er langt mere manieret. Hans projekter er sammenstykket af vidt forskellige former. De forvrængede proportioner fremhæver enkeltdelenes egenart, gør dem ligeværdige og får dem til at kræve samme opmærksomhed. Bygningerne synes sammenholdt af modsat rettede kræfter. De fremstår som forunderlige monolitter, som bjerge, der dirrer af et sært statisk liv. De parallelliserer Giovanni-Battista Piranesi's ruinportrætter og foruroligende arkitekturfantasier og må tælles blandt de tidligste eksempler på den såkaldte revolutionsarkitektur, som brød igennem med arkitekter som Étienne-Louis Boullé og Claude-Nicolas Ledoux i århundredets sidste årtier (jfr. s. 558). Samtiden har stået ret uforberedt!

Projekterne blev indledningsvis gennemgået af Anthon, der 5. sept. 1755 indgav en betænkning, hvori han vurderede deres pris og udformning i forhold til Eigtveds approberede.⁸⁹ Redegørelsen var ledsaget af perspektiver, som

viste, hvordan hvert af disse tre projekter ville tage sig ud for en forbipasserende på enten Bredgade eller Store Kongensgade. I selve teksten synes Jardins forslag behandlet under ét. Prisen gælder dog kun det, der benævnes sig. ♂. Det samme er tilfældet med meddelelsen om, at »die 4 Haubt Pfeiler bis zu der Wiederlage der Gewölbe, von Marmor Massiv aufzuführen(sind)«. Anthon's beregninger virker ret tendentøse. Men han undgår de mest oplagte indsigelser i forbindelse med Jardins udvidede fundament og uklare konstruktioner. Det eneste sted han utvetydigt udtrykker sin solidaritet, er, da han til bemærkningen om, at Jardins kirkerum er over dobbelt så højt som det er bredt,¹²² føjer, at Eigtved »das Gewölbe mit Fleys niedrig gehalten damit es desto besser gehör gebe« (omhyggeligt har holdt hvælvingen nede for at forbedre akustikken).¹²³ Denne holdning antyder en viden om, at Jardins prøvetegninger har vakt forfærdelse og under ingen omstændigheder kunne blive aktuelle.

Umiddelbart efter, at Anthon havde indgivet sin betænkning, gik Jardin i gang med at kopiere sine projekter, for at de 22. nov. 1755 kunne sendes til bedømmelse på akademierne i Paris og Rom.¹¹⁶ Regningerne viser, at dette arbejde skulle gå så hurtigt som overhovedet muligt. Såvel dette tidspres som korrespondancen omkring de udenlandske arkitekters kritik antyder, at Jardin har stået temmeligt svagt og haft hårdt brug for opbakning.¹²⁴ Hans udtrykkelige ønske om også at konsultere eleverne ved l'Academie de France i Rom er fremhævet som tegn på hans umådelige beskedenhed.¹²⁵ Men det viser snarere, at han har været ganske klar over sin provokerende originalitet og håbet at finde meningsfæller i den nybruddets ærner, hvorfra han selv var inspireret.¹²⁶

Projekternes skæbne fremgår af en række breve til Bernstorff.¹²⁷ 13. jan. 1756 meddelte baron de Thiers i Paris, at han har modtaget tegningerne og overgivet dem til Jardins forrige foresatte, Michel Tanevot, som skulle fremlægge dem på akademiet.¹²⁸ De Thiers beklagede den kritik, der allerede var sluppet ud og beroligede både Bernstorff og Jardin med, at

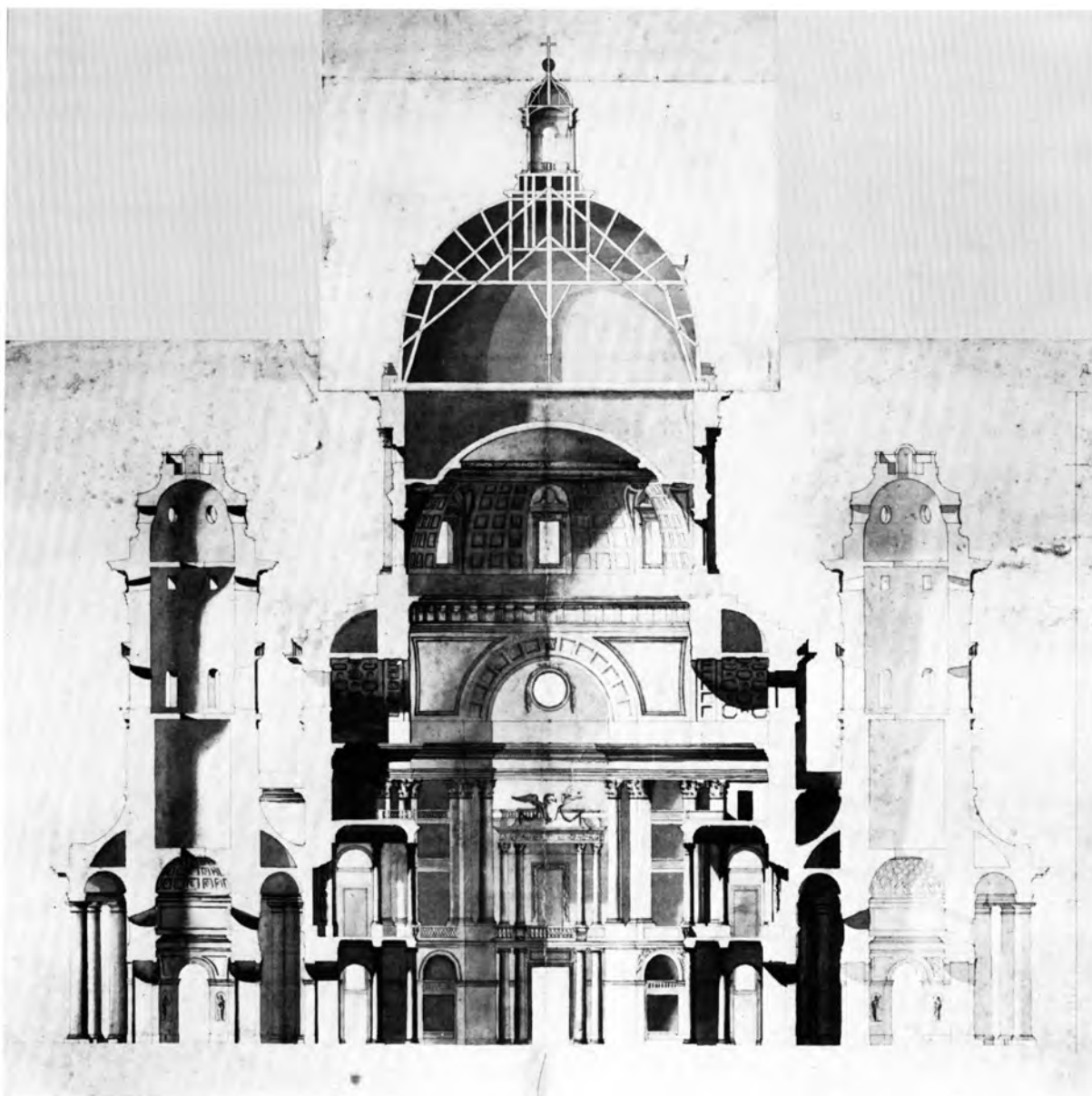

Fig. 34. Tværsnit mod kongestolen. Jardins »doriske« projekt af 24. juni 1755. 1:600 (s. 505). RA. — Cross-section with the King's pew. Jardin's »Doric« project of 24th June 1755.

der skulle nedsættes et særligt udvalg, som kunne ytre sig uafhængigt af modestrømninger og »chiquechoque dopinions« (plidderpladder-meninger).¹²⁹ Han håbede, at de italienske arkitekter ville være lige så forsigtige, men frygtede, at de var så selvcentrerede, at de ville afvise alt, hvad der ikke var romersk. Jardin måtte dog ikke opgive ævred, da baron de Thiers kunne forsikre, at alle roste hans principper og frodige fantasi. 16. febr. blev Tanevot, Pierre Contant og Jacques-Germain Soufflot samt Claude- Guillot Aubry og Antoine Matthieu le Carpentier udvalgt til at gennemgå Jardins projekter. De fem arkitekter kunne allerede

23. febr. erklære sig for det projekt, der var mærket »B«, påtale et par principielle mislyde i forholdet mellem den kvadratiske plan og cirkulære kuppel og beklage de to tårne – for diplomatisk at skyde skylden på den bundne opgave og udtrykke deres overbevisning om, at Jardin havde udført sine projekter »conformément aux usages et convenances du pays et suivant les intentions d'un roy des plus éclairés de l'Europe« (i overensstemmelse med landets skik og brug og i følge intentionerne hos en af Europas mest oplyste konger). Tegningerne blev herefter returneret. Og i maj modtog akademiet et brev fra Jardin, hvori han takkede for den fine kritik.¹³⁰

Kopierne til Rom blev sendt til den danske stipendiat, billedhuggeren Johannes Wiedewelt, som skulle opbevare dem indtil Bernstorffs nevø, A. P. Bernstorff, kom dertil.¹³¹ Tegningerne ankom 27. jan. 1756. Det franske akademi var da allerede forberedt gennem et brev fra Jardin.¹³² De romerske arkitekter udskød bedømmelsen til karnevallet var overstået og gav derefter et ganske affærdigende svar.¹³³ Bernstorffs nevø, som forlod byen, før resultatet forelå, og hertugen af Choiseul, som meddelte det, understreger begge, at de adspurgte arkitekter var konservative og slet ikke bedre end Jardin. Hertugen udtrykker dog en vis bekymring over, at de franske arkitekter har vist den samme holdning. Det er uklart, hvorvidt de romerske arkitekter selv har givet Bernstorff besked.¹³⁴ Men der kendes en udateret og

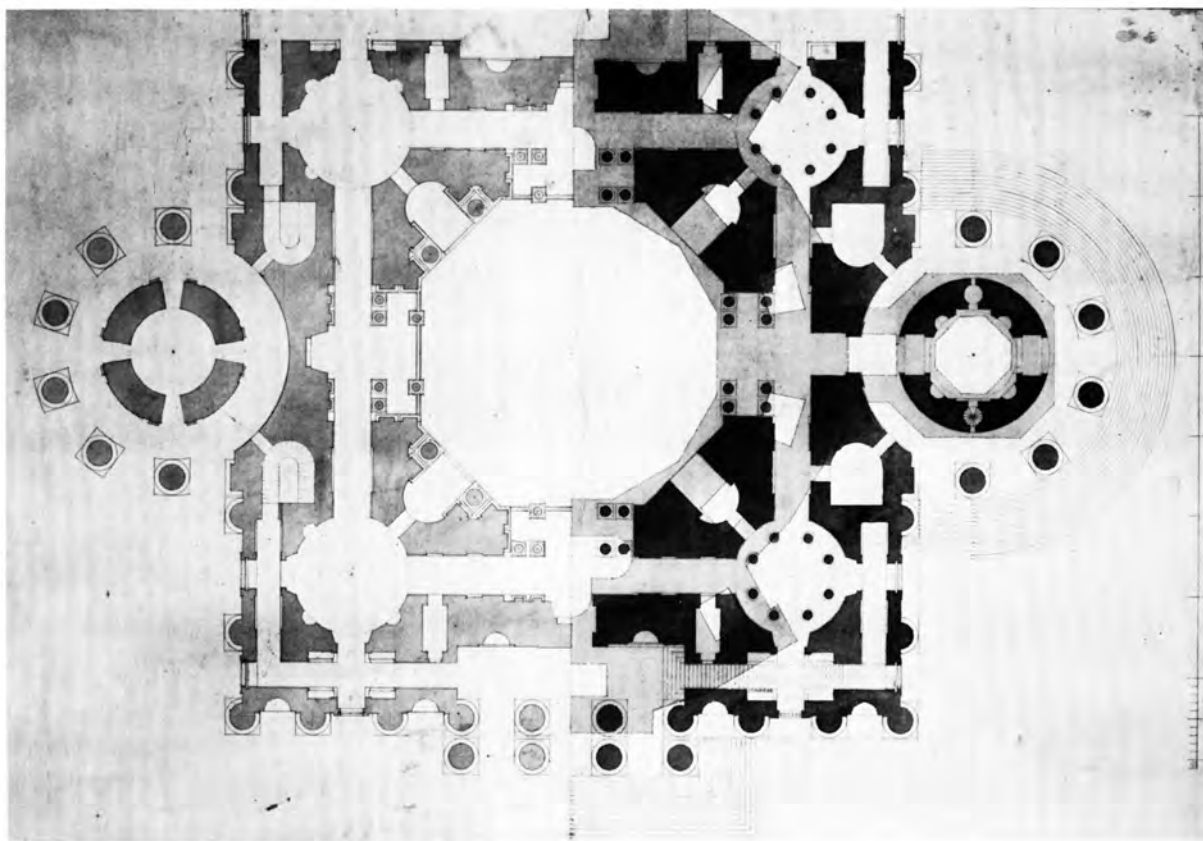
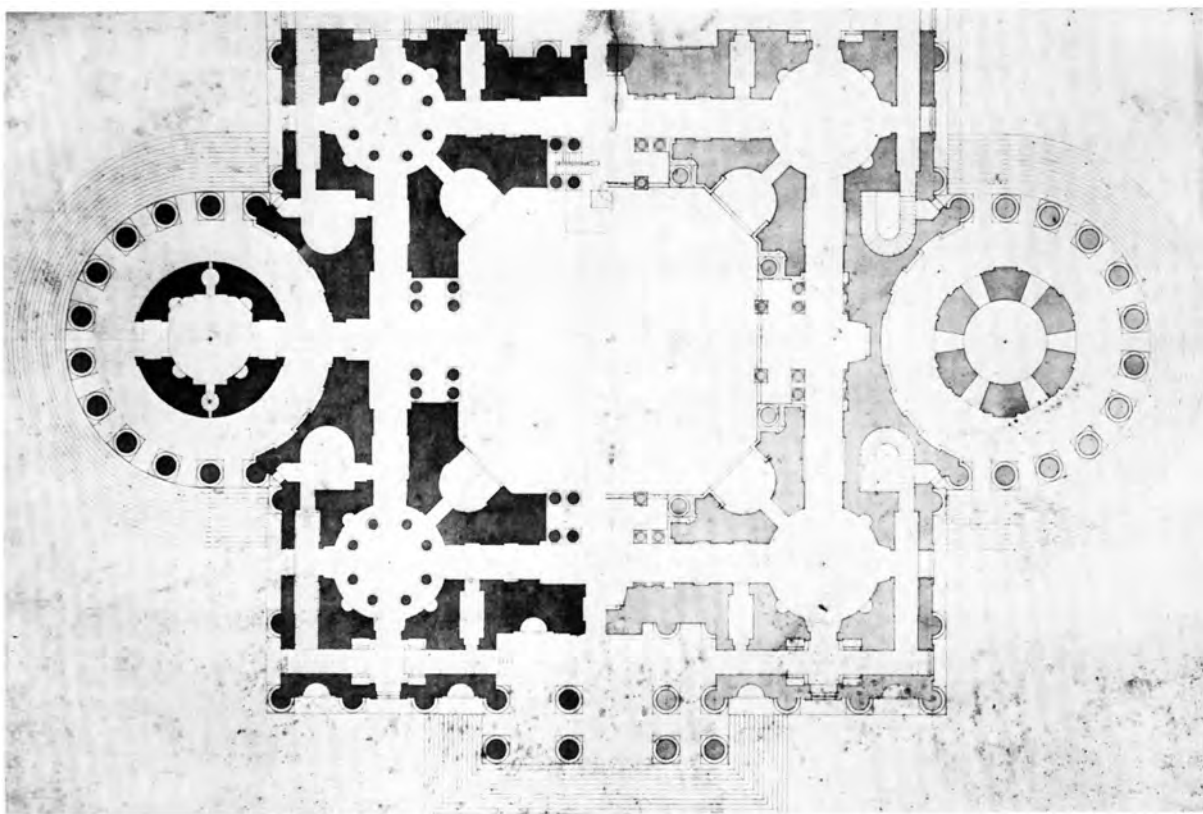
usigneret »Sentiment«, som påtaler tidens trang til at søge berømmelse ved at skabe nye former og konkluderer, at »dans les trois [sic] desseins soumis à l'examen de l'academie, lon apperçoit aucune bonne proportion« (I de tre [sic] forslag, som skulle bedømmes af akademiet, har man ikke fundet nogen gode ting).¹³⁵ Denne betænkning kan udmærket opfattes som de romerske arkitekters svar.

I Moltkes arkiv er endelig bevaret to ligeledes udaterede og usignerede, men langt mere detaljerede betænkninger.⁵⁹ Den første er en pedantisk gennemgang af underbygningernes facade, med redegørelser for funderingsprincipper og søjlesystemer. Den anden er mere alsidig, men lige så udsponeret og usikker i sin artikulation. Begge kritikere udgår fra den doktrinære neoklassicisme. De gennemgår projekterne i nøje og fantasiforladt følge af stilens meget aktuelle stridsskrift, Marc-Antoine Laugier's »Essai sur l'Architecture« fra 1753.¹³⁶ Og de synes begge mere tilbøjelige til at fremhæve sig selv end at levere en reel kritik. Jardin giver igen med samme firkantede mønt. Hans gendrivelse, som er påført den franske udgave af betænkningerne, er bidende ironisk og typisk for hans arkitekturteoretiske anskuelser.¹³⁷ Bortset fra indledningen, hvor han skitserer sine tanker i forbindelse med udformningen af sine projekter, er den dog ikke udpræget aktuel.

Fig. 35-36. Etageplaner fra det »doriske« og det »joniske« projekt af 24. juni 1755. 1:600. RA. 35. Sammentegning af to halvplaner af underetage og pulpitretage. Jardins »doriske« projekt (s. 505). 36. Halvplaner af underetage og pulpitretage ned angivelse af fundamentsplan efter Eigtveds projekt (fig. 11, 44 og 53. Jardins »joniske« projekt (s. 505).

– *Plan of Jardin's »Doric« and »Ionian« project of 24th June 1755. 35. Combination of two half plans of the lower storey and gallery tier. Jardin's »Doric« project. 36. Half plans of the lower storey and gallery tier with the foundation plan after Eigtved's project indicated (cf. figs. 11, 44 and 53). Jardin's »Ionian« project.*

JARDINS »DORISKE« OG »JONISKE« PROJEKT

Forfatterne til de to betænkninger i Moltkes arkiv kan næppe identificeres. Indlæggene er affattet på et så mangelfuldt fransk, at de næppe skyldes de elever på det franske akademi i Rom, som Jardin havde anmodet om en udtalelse.¹³⁸ Den eneste omtale af en tilkendegivelse fra Rom er Wiedewelts meddelelse om, at Jardins tegninger var udstillet på det franske akademi i slutningen af maj 1756, samt at de hovedsageligt behagede ved deres ydre.¹³⁹ På dette tidspunkt havde Jardin formentlig allerede udført det projekt, som skulle blive approberet.

JARDINS PROJEKT 3 OG 4

Som Jardin har anført i indledningen til kobberstikværket om Frederikskirken, publiceret 1765 (1769), udarbejdede han inden for et tidsrum af 18 måneder i alt fire forskellige projekter.¹⁴⁰ Foruden de to første, som er behandlet ovenfor, har vi kendskab til det endelige projekt, approberet 26. juni 1756. Før dette, som må identificeres med det fjerde forslag, har der således foreligget et projekt 3.¹⁴¹ Antagelig er det dette projekt, som af Jardin 24. april præsenteredes for kongen, tillige med et overslag.¹⁴² Hverken overslaget eller tegningerne synes bevaret. Derimod findes i Moltkes arkiv en kommentar, betitlet »Observations« og skrevet med Jardins egen hånd.⁵⁹ Dette omhandler et tredje projekt, der nøjagtig skulle følge det gamle fundaments form og udstrækning, bortset fra mindre udvidelser ved de to portaler. Om forslaget hedder det i øvrigt, at det opfyldte de nødvendige betingelser (plads til 3000 tilhørere, gode belysningsforhold), selv om det var mindre betydeligt (»considerable«) end de to, der sendtes til Paris og Rom. Stilen afveg dog ikke fra disse, ej heller højden.

På grundlag af disse summariske oplysninger må man slutte, at projekt 3, hvad plan og højde angår, har svaret til det approberede forslag (s. 513). Der har dog eksisteret en tidsforskel. Jardins memorandum indeholdt en kortfattet oversigt over det nødvendige arbejde i den nærmeste tid. Hvis man skulle have udbytte af det følgende år, måtte der allerede samme år

(som projektet) gøres forberedelser til fundamenternes øgning og til bestilling, samt bearbejdning af marmoret. Derfor hastede det med valget blandt de tre foreliggende projekter. Skulle der være tvivl om udformningen af detaljer i det udvalgte projekt, havde man mindst et år inden påbegyndelsen af det følgende års arbejde til at lade udføre en model i lille målestok.

Meget tyder derfor på, at projekt 3 blev til i de første måneder af 1756. Antagelig har det i hovedtræk svaret til det endelige, approberede forslag. Det fremgår af en bemærkning fra Wasserschiebe i et brev til den unge romerstipendiat Johannes Wiedewelt 27. juli 1756. Heri anføres, at Jardin allerede var i gang med kirkens fundamenter »ifølge en tredje tegning« (selon un 3me Dessin), der var præsenteret for kongen, endnu før man kendte vurderingerne fra Rom og Paris vedrørende de to andre projekter.¹⁴² Tilsyneladende har man altså i indviede kredse betragtet forslaget fra foråret 1756 og det approberede udkast af 26. juni som ét og samme projekt, på trods af eventuelle mindre forskelle. Derimod kan det undre, at Jardin, som hævdede af Wasserschiebe, ved udarbejdelsen af sit tredje forslag endnu var ganske uvidende om synspunkterne fra Rom og Paris. De første meldinger herom afgik fra Italien 13. og 20. marts, mens svaret fra Paris sendtes allerede 8. marts, omend via baron de Thiers.¹⁴³

I begyndelsen af maj kunne Moltke rapportere, at majestæten foreløbig havde fundet behag i den seneste tegning (der var præsenteret 24. april), samt at han håbede snarest at kunne meddele kongens endelige ordrer desangående.¹⁴⁴ Frederik V.s dom må have været overvejende positiv. I hvert fald kunne Moltke 17. maj give befaling til arbejdets genoptagelse, og fra 24. maj var Anthon og muremester Krause i gang med nedbrydningen af de hidtil opførte piller og ydermure.¹⁴³ Alligevel har situationen ikke været ganske afklaret. 26. juni tog Jardin atter en hestevogn til den kongelige residens på Fredensborg med »Buch der Probezeichnungen«. Kongen approberede denne gang omgående tegningerne af kirkens facade

Fig. 37. Hovedfacade. Jardins projekt 4 af 26.juni 1756. Fra »Buch der Probezeichnungen«. 1:600 (s. 513). KglBibl. – Main facade. Jardin's project 4 of 26th June 1756. From »Buch der Probezeichnungen«.

og plan, hvilket således må have udgjort det fjerde og sidste projekt fra Jardins hånd.¹⁴⁶ Antagelig er den omtalte bog identisk med det i rødt maroquin indbundne og med kongeligt navn og våben udsmykkede bogværk: »Grundtegnning og Opstalt af Frederickskirken paa Amalienborg«, der i dag opbevares på Det kongelige Bibliotek.¹⁴⁷ Bogen rummer fire tegninger, – to planer (underetage og 2. gallerietage i niveau med kongestolen), en facadetegning og et tværsnit (fig. 37-40). Det bekræftes også fra andre kilder, at det approberede sæt netop bestod af fire sådanne tegninger. Ikke længe efter godkendelsen fik Anthon nemlig til opga-

ve at kopiere disse, der 17. aug. 1756 via Esmarck fremsendtes til Barchmann med en bemærkning om, at Jardin for en sikkerheds skyld skulle gennemgå og påtegne alle fire.¹⁴⁸ Det er nærliggende at identificere Anthons kopier med to tegninger, der i dag findes på Kunstakademiets bibliotek (fig. 77).¹⁴⁹ Tegningerne – en facade og et tværsnit – må have været suppleret af to planer, der nu er forsvundne. Begge bevarede tegninger er forsynet med Jardins påskrift af 21. aug. 1756, samt en bekræftelse af, at de er konforme med de approberede originaler, som han nøje retter sig efter ved kirkens opførelse. Samtidig er ko-

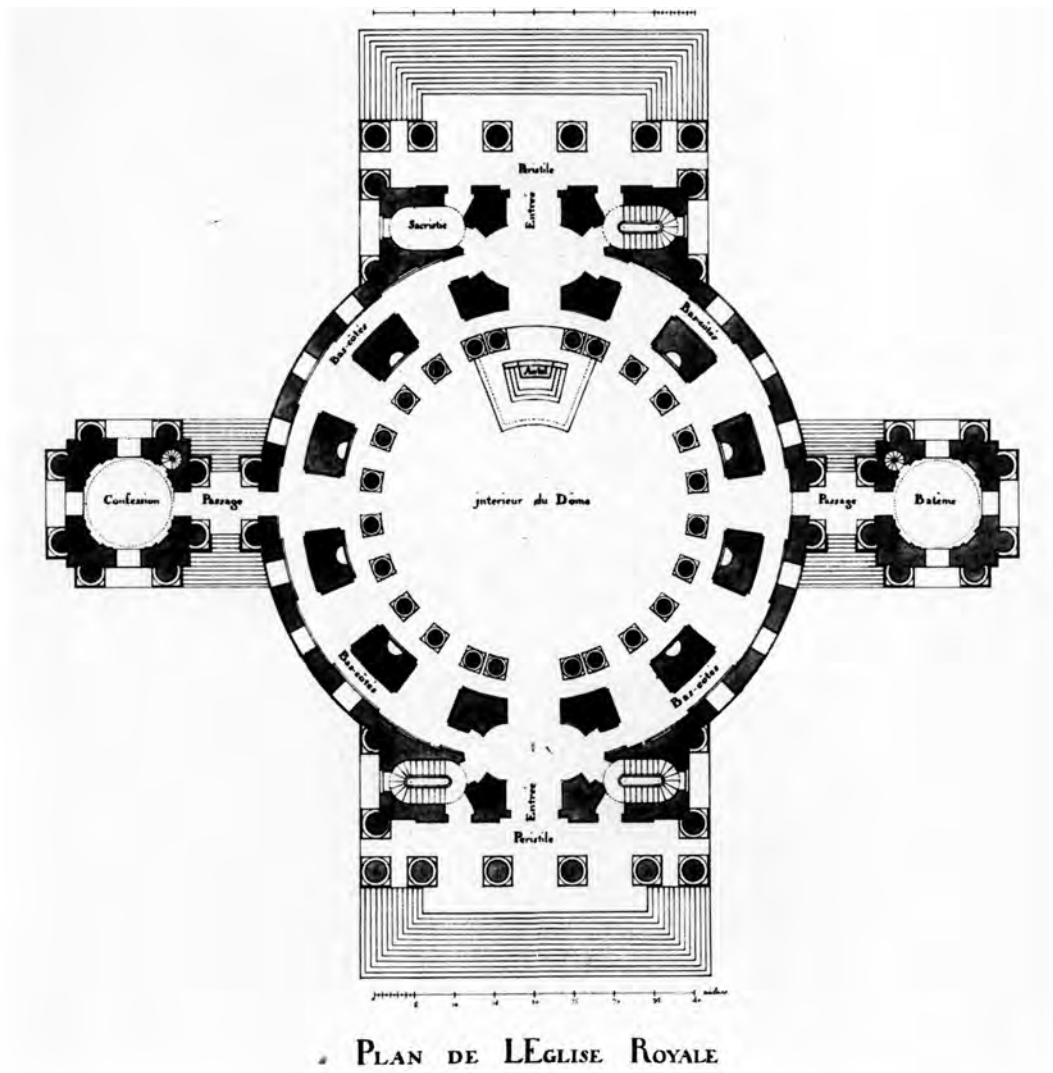
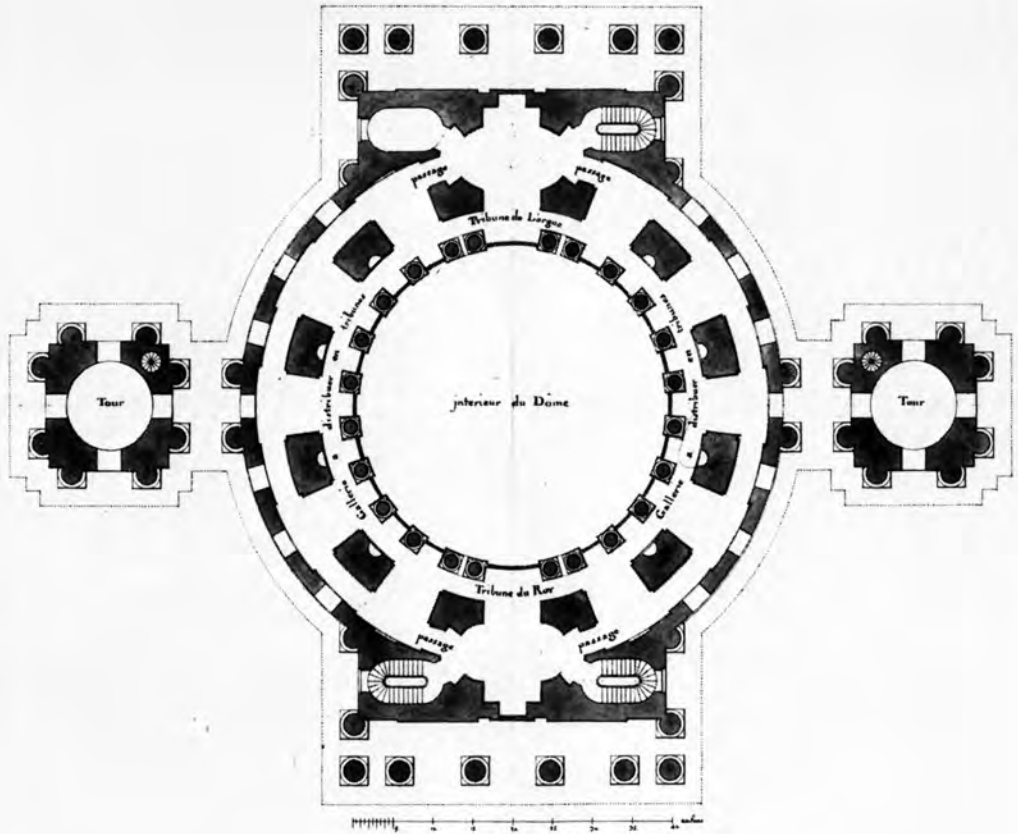

Fig. 38. Plan af underetagen. Jardins projekt 4 af 26. juni 1756. Fra »Buch der Probezeichnungen«. 1:600 (s. 513). KglBibl. – Plan of the lower storey. Jardin's project 4 of 26th June 1756. From »Buch der Probezeichnungen«.

pierne ganske overensstemmende med de indbundne tegninger, hvilket bestyrker indtrykket af disse som Jardins originaler.¹⁵⁰

Tegningerne til det approberede projekt dannede udgangspunkt, dels for en model i lille målestok af kirken (s. 536), dels for en række kobberstik, der udsendtes i to tempi, henholdsvis 1765 og 1769. Det første sæt indeholdt foruden to etageplaner, facade og tværsnit (her mod altret), et idealprospekt af bygningens placering i bybilledet, dvs. set fra nordøst som point de vue for en akse, udgående fra Frederik

V.s rytterstatue på Amalienborg plads (fig. 3). Sidstnævnte var stukket 1763 af Jardins medhjælper siden 1760, Georg Erdmann Rosenberg, mens en række af de øvrige skyldtes de franske kobberstikkere Pierre Patte og Pierre Claude la Gardette. Den anden udgave fra 1769 er suppleret med flere snit og etageplaner, bl.a. af fundamenterne med Eigtveds gamle pilotering angivet og kryptetagen under kirkegulvet, der var tilkommet siden 1756. Også andre mindre ændringer er angivet i forhold til det approberede sæt (jfr. s. 533) (fig. 53, 60-66, 68, 70,

PLAN AU NIVEAU DE LA TRIBUNE DU ROY

Fig. 39. Plan af 1. gallerietage i niveau med kongestolen. Jardins projekt 4 af 26. juni 1756. Fra »Buch der Probezeichnungen«. 1:600 (s. 513). KglBibl. – *Plan of the first gallery tier level with the King's Pew. Jardin's project 4 of 29th June 1756. From »Buch der Probezeichnungen«.*

72). Værket afsluttedes med fire plancher af andre arbejder fra arkitektens hånd.¹⁵¹

En detaljeret gennemgang af det approberede forslag, der som antydte undergik visse forandringer i løbet af byggeriet, vil følge s. 533. Her skal projektet kort sammenholdes med de forudgående to udkast, samt med udgangspunktet, Eigtveds forslag, hvis grundform blev bestemmende for Jardin.

Planen er, ligesom antagelig i projekt 3, blevet væsentligt reduceret i forhold til de to første forslag (fig. 35-36). I stedet for det kvadratiske

omrids med ottekantet centralrum var det eksisterende cirkulære grundrids nu bestemmende for interiørets disposition. En krans af 12 kraftige piller med 24 foransatte søjler afgrænser en smal ydre omgang fra det cirkulære centralrum. Placeringen af pillerne var dikteret af fundamentsplanen, her dog med støtterne markeret som hulrum mellem de af Eigtved planlagte piller (jfr. s. 478) (fig. 38). I modsætning til Eigtveds plan er der fri passage mellem pillerne mod nord og syd (jfr. fig. 18). Den øst-vestlige hovedakse er særlig markeret gennem tæstille-

de søjlepar. Trapperne, der formidler adgangen til de tre gallerietager, er som hos Eigtved lagt på hver side af hovedindgangene, idet dog et trapperum er erstattet af et sakristi. Kuplen er i modsætning til såvel Eigtveds som Jardins egne tidligere forslag udformet med en dobbelt indre kuppelskal (jfr. Gabriels projekt »A« fig. 26), hvis øverste del er afskåret for at give udsyn til den bemalede ydre skal. Denne får lys fra lavtsiddende, delvis skjulte tamburvinduer (fig. 40). I eksteriøret er slægtskabet med de to første projekter tydeligt, navnlig i kuppeleringen og tårnenes øvre led (fig. 33,37). Proportioneringen er dog markant ændret. Selv om totalhøjden er omtrent identisk, er kuppeleringen nu tillagt langt større vægt i forhold til tidligere (ca. 1:2 overfor tidligere ca. 1:3). Underbygningen domineres af den fremtrædende hovedportal med trekantfronton, båret af seks fritstående søjler og flankeret af tårnenes koblede halvsøjler, der bærer segmentgavle. De tidligere stumt afsluttede tårne har nu fået et diminutiv, lanternelignende spir (fig. 37).

I lighed med de to første projekter blev også de approberede forslag underkastet en ransagning. I et brev fra Paris 5. aug. 1756 fortæller baron de Thiers, at han af grev de Caylus er blevet orienteret om de små ændringer (»des petits changements«), som Jardin på kongens ordre havde foretaget ved sit kirkeprojekt. Både greven og en komité af kunstnere havde, bortset fra mindre bemærkninger, alle bifaldet disse forandringer og fastslået, at monumentet nu kunne sidestilles med det smukkeste, man kendte fra oldtiden.¹⁵²

På Moltkes ordre fremkom også Anthon med en betænkning 25. aug. vedrørende de »zuletzt entworfenen Zeichnungen«. Betænkningen blev – i en modereret version – oversat til fransk og tillige med endnu en vurdering på dette sprog (tilsyneladende ikke kendt) sendt til Jardin. Dennes svar på Anthons promemoria, der dog fremsendtes anonymt, er bevaret. Anthons kritik blev udarbejdet i en supplerende redegørelse (»Nähere Erläuterung«) af 4. okt. 1756, der oversattes til fransk, bl.a. for at kunne forsendes til Paris. I en notits vedrørende

denne betænkning understregede bygningsinspektøren iøvrigt, at den måtte afskrives med en ukendt hånd, da hans egen skrift var for kendt og han selv så upopulær(!).⁵⁹ Som en udløber af debatten foreligger en usigneret og udateret vurdering, der sammenholder Anthons »Nähere Erläuterung« med Jardins projekt og et »anonymt« udkast, utvivlsomt ligesom betænkningen Anthons værk, jfr. s. 523. 11. juni 1757 forelagde Anthon iøvrigt endnu en kommentar til bygningskonstruktionen.⁵⁹

Anthons kritik var i første række rettet mod akustikken, pladsforholdene, kommunikationen mellem etagerne og belysningen, samt imod visse enkeltheder i bygningskonstruktionen. Udfra en teori om, at prædikanten både skulle kunne ses og høres af menigheden, fandtes ifølge hans beregninger kun arealplads til 1570 tilhørere, altså kun lidt mere end halvdel af de foreskrevne 3000. Den overdrevne rumhøjde, der svarede til den dobbelte bredde, lod efter hans mening lyden fortabe sig i kuppelzonen. Samtidig var højdeforholdene skyld i en for lang vej til pulpituretagerne, ikke mindst til kongeetagen (91 trin). Belysningen i kirken ville kun blive mådelig, nærmest svarende til nymånenes skin, idet blot fire vinduer forneden og (delvis) ti foroven ville give et direkte lys. Endelig nærede han mistro til de kun 1 alen tykke, kileformede murstykker ved trapperummene og sakristiet i øst og vest, beregnede som sokler for væsentlige dele af kuplen. Ejheller den 2 alen tykke ydermur skønnedes tilstrækkelig solid. Anthons konklusion var imidlertid skånselsløs og sønderlemmende: indretningen passede slet ikke til en protestantisk kirke, ikke engang til en romersk-katolsk. Bygningen var »einen biosen Monument«.

I Jardins modsvar er anklagepunkterne alle søgt tilbagevist. Han angreb først og fremmest kravet om, at tilhørerne både skulle kunne se og høre prædikanten. Skulle dette være fulgt i sin yderste konsekvens, måtte man give kirken »die Gestalt, welche man gemeiniglich die Schauspielsälen giebt«, dvs. med loger i pulpituretagerne. »Was von ein Unanständigkeit und was von eine Geringschätzung würde

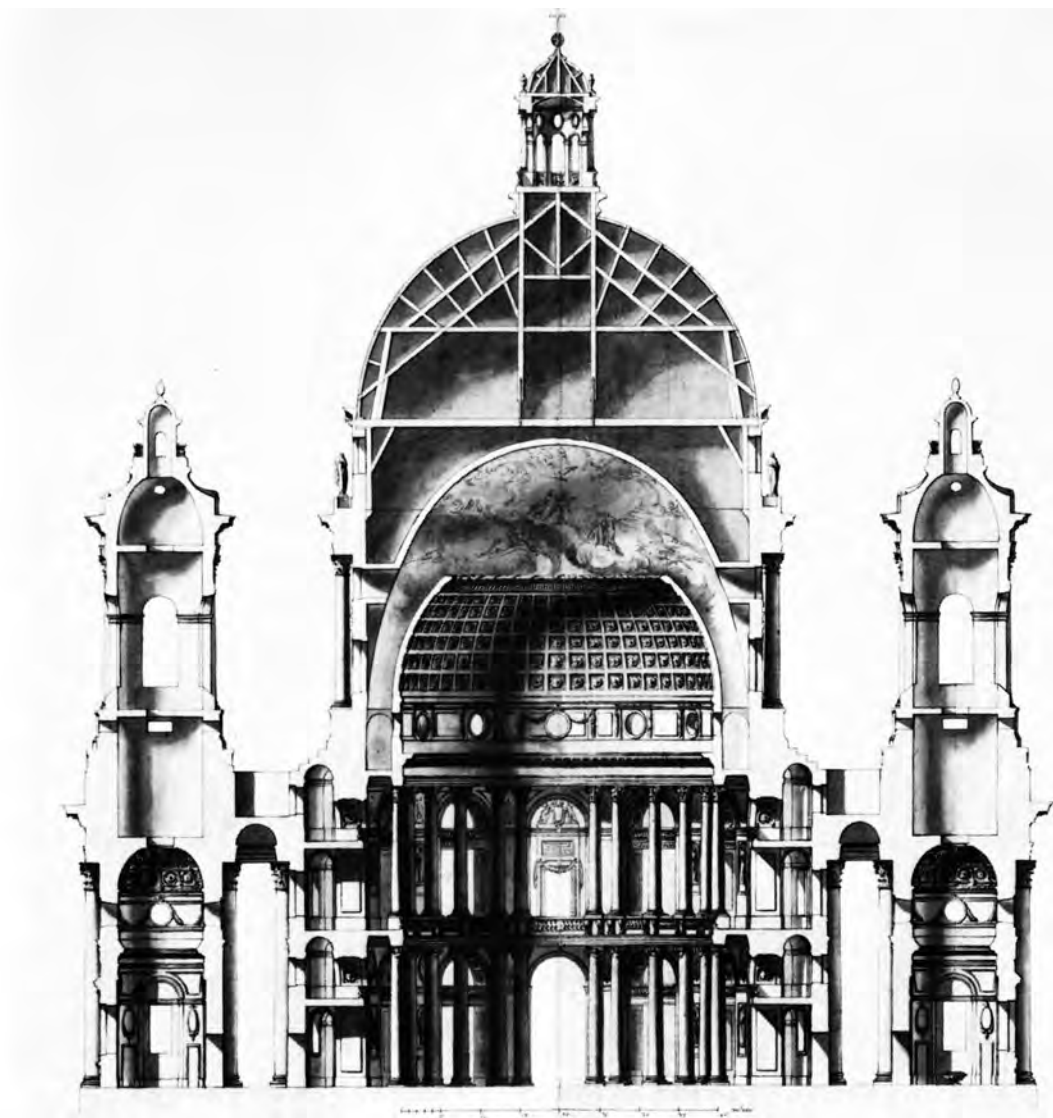

Fig. 40. Tværsnit mod kongestolen. Jardins projekt 4 af 26. juni 1756. Fra »Buch der Probezeichnungen«. 1:600 (s. 513). KglBibl. – Cross-section towards the King's Pew. Jardin's project 4 of 26th June 1756. From »Buch der Probezeichnungen«.

das nicht seyn?» Det var en hård dom over kirker efter »teatertypen«, som f.eks. hans forgænger Eigtveds interiører i Christiansborg slotskirke og i Christianskirken (jfr. Kbh.By, 5, s. 134f. og 4, s. 114f.). Det var dog muligt ifølge Jardin at opfylde målet om 3000 pladser, hvis man også kalkulerede med stole bag søjlerne (uden direkte udsyn til prædikestolen) og desuden medtog arealet i midtergangene på gulvet, der ellers, når kirken var fyldt, stod

ubenyttet hen. Hvad højdeforholdene angik, afviste Jardin beskyldningerne om rummets uforholdsmæssige proportioner og korrigerede samtidig Anthons tal ved at beregne afstanden fra kirkegulv til pulpituregulv, ikke til brystningen af de enkelte pulpituretager. Med hensyn til trapperne beregnedes afstanden fra interiørets gulvniveau, ikke fra horisonten. Herved ville kongen ikke få længere vej i forhold til den daglige rute til gemakkerne på Christiansborg.

Med hensyn til belysningen skønnedes de i alt 52 vinduer i bygningen fuldt tilstrækkelige. Ikke mindst, når man også opererede med det indirekte og reflekterede lys. I øvrigt kunne spørgsmålet endeligt afklares, når man fik en model af kirken. Konstruktionen med de kileformede murpartier vurderedes som fuldt forsvarelig i betragtning af, at også hvælbuer og trappetrin bidrog til at styrke muren. Indlysende nok undlod Jardin at tage stilling til den afsluttende konklusion, men hans svar mundede ud i en høflig anmodning til kirkebygningskommissionen, om man fremover ville undlade at spille både sin egen og hans kostbare tid med at høre efter slige urigtige og alt for spinkelt begrundede indlæg.⁵⁹

ANTHONS PROJEKT I OG 2. ROSENBERGS OVERSLAG

Ved siden af de projekter, som er udført af Frederikskirkens officielle arkitekter, kendes også et par forslag fra Eigtveds mangeårige medhjælp, hofbygmester Georg David Anthon. Anthons adkomst til byggeriet bestod i, at han flere gange blev bedt om at vurdere de indleverede tegninger. Hans egne forslag skal næppe opfattes som alvorlig mente alternativer, men som illustrationer til hans kritik. De projekter, der må henføres til Anthon, er dels forarbejder til et sæt, hvoraf der er bevaret en perspektivtegning mærket »N:6« og signeret »Copenhagen den 31. Marty 1756. G. D. Anthon« (fig. 41-43), dels en række usignede blade, som arkivalsk kan tilskrives Anthon og iøvrigt suppleres med en noget afvigende perspektivisk fremstilling, som stammer fra Anthons familie (fig. 44-49, 130). Dette sidste projekt må være udført i vinteren 1756/57.

Anthons tidligste projekt består af et tværsnit i en spinkel, ulaveret udførelse, med lanternen på et løst tilføjede ark samt supplerende snit og opstalter; en ligeså skitseagtig plan sammensat af en halv grund- og en halv etageplan, samt den omhyggeligt gennemførte, signede perspektiv (fig. 41-43).¹⁵³ Projektet er tidligere publiceret under Gabriels navn, da det i forhold

til dennes projekt »B« er opfattet som projekt »A« og beskrevet som Gabriels mest bundne løsning.¹⁵⁴ Men der er næppe noget i vejen for at tage signaturen for dens pålydende og opfattede projektet som en kombination af Eigtveds sidste projekter og Gabriels, udarbejdet af Anthon og indleveret dagen før Jardin 1. april 1756 overtog den officielle ledelse af Frederiks-kirkebyggeriet.¹⁵⁵

Projektet fastholder Eigtveds cirkulære grundplan med de seks hovedpiller og de radierende trappehuse.¹⁵⁶ Højden af såvel sidetårne som kuppel er bevaret. En indgangsportal med trekantgavl og fire frisoer er som på Eigtveds udaterede projekt fig. 24 (og vel også det approberede) anbragt foran bygningskroppen. Mezzaninetagen er som på samme projekt elimineret og vinduerne i stuen og på første sal henholdsvis rund- og fladbuede. I modsætning til Eigtveds projekt har etagerne dog samme højde. Hovedgesimsen er forsynet med en kraftig, tandsnitprydet kronliste, der som hos Gabriel synes båret af halvsøjler på sidetårnenes hjørner. Disse halvsøjler er afviklet som spidse pyramider, der samtidig danner en naturlig overgang fra sidetårnenes underbygning, som har en kvadratisk grundplan, til overbygningen, som har en ottekantet. Alle søjlerne på underbygningen har joniske kapitæler. Tamburen er omgivet af tolv fritstående søjlepar fordelt på seks sokkelfremspring med statuer, som sandsynligvis skal repræsentere dyder.¹⁵⁷ De mellemliggende fag rummer store, rektantede vinduer. Sidetårnene har fladbuede vinduer under ure og på hvert af hjørnerne et søjlepar. Både disse søjler og tamburens er i overensstemmelse med søjleordenernes traditionelle rangfølge korintiske. Over de stærkt forkroppede gesimser er konkave stræbepiller, der løber af i parvis placerede ribber på kuplerne. Som en indrømmelse til Eigtveds kupler er fløjstængerne på både lanternen og de to tårne anbragt på tilsvarende løgformer. I det ydre kan Eigtveds indflydelse endvidere spores i det reducerede antal kuppelvinduer – som dog har fået Gabriels former – samt i hele decorationen: Figurerne i nicherne på begge sider af indgan-

Fig. 41. Prospekt af kirken, set fra Bredgade. Projekt, dateret 31. marts 1756 og signeret G. D. Anthon (s. 518). Bregentved. – View of the church seen from Bredgade. Project dated 31st March 1756 and signed G. D. Anthon.

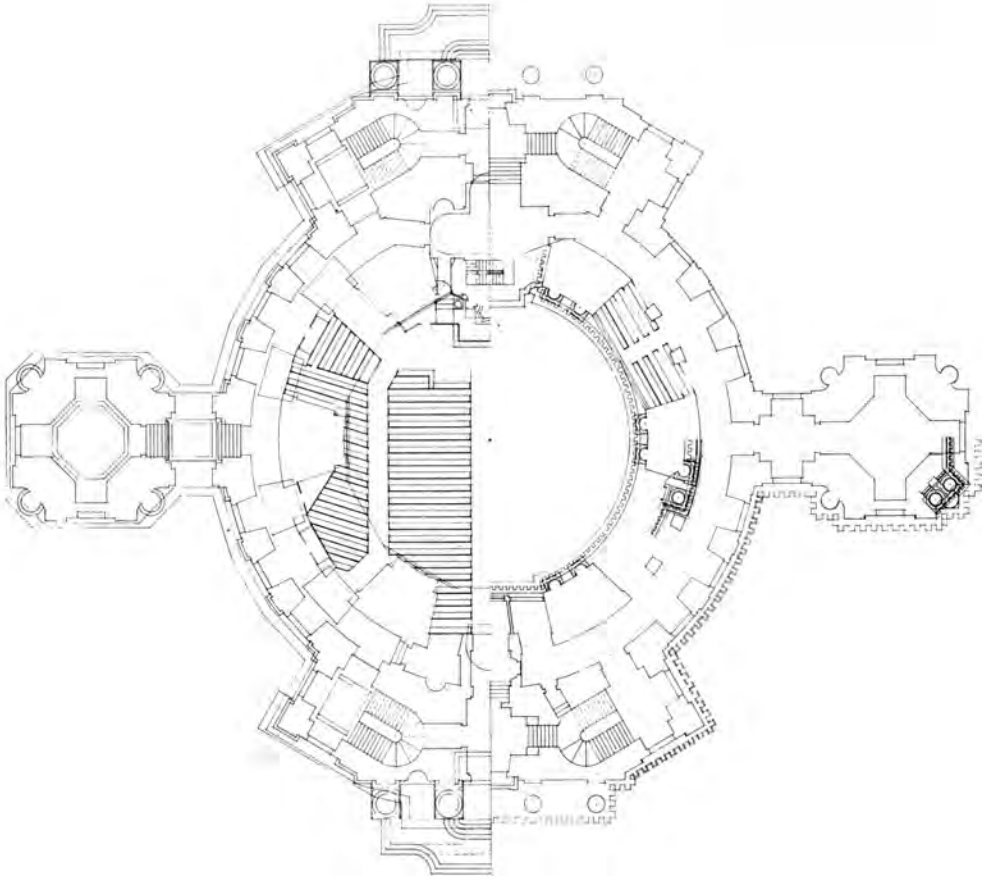

Fig. 42. Sammentegning af etageplaner fra fundament til tambur. Her tilskrevet Anthon og henført til projektet af 31. marts 1756. 1:600 (s. 518). RA. – *Combined plans of floor levels from foundation to drum. Here attributed to Anthon's project of 31st March 1756.*

gen svarer til dem, der i Eigtveds sidste projekter stod i sidetårnene, puttirelieffer i ovalerne herover gentager motiver fra indgangspartiet på Eigtveds facade af 10. april 1754, og tympanonfeltets kartoucheindrammede kongemonogram flankeres af kvindefigurer, som parallelliserer Prudentia og Constantia fra såvel denne som den tidligere facade (jfr. s. 480 og 489 samt fig. 14 og 19). Portrætmedaljonerne i hvert af tamburens fag er bortset fra en noget enklere frugtsnorsindramning udformet som oldenborgerbillederne på alle Eigtveds projekter. Mærkeligt nok er de dog dels vendt mod uret,

som på Eigtveds tidligste projekt, dels med, som på hans to sidste (jfr. fig. 14 og 19, 24). De parvis placerede vaser på balustraden over sidetårnenes hovedgesims er ligeledes overtaget fra Eigtved (jfr. fig. 24). Over tamburens hovedgesims, som er anbragt i samme højde, står vaser og statuer til gengæld side om side – et pudsigt kompromis mellem Eigtved og Gabriel!

Af plan- og tværskitserne fig. 42-43 fremgår, at Anthon har fulgt Gabriels system med den indskrevne kuppel. Hovedtrappen har afskårne hjørner som det bl.a. kendes fra Juvar-

Fig. 43. Tværsnit mod alteret, her tilskrevet Anthon og henført til projektet af 31. marts 1756. 1:600 (s. 518). RA. – Cross-section towards the altar, here attributed to Anthon as part of the 31st March 1756 project.

ra (jfr. s. 555). I det indre har projektet dog både bevaret Eigtveds disposition og hans pulpitur- samt stolestadeinddeling. Gabriel synes kun at have inspireret til de korintiske kapitæler på de indvendige søjler samt til kuppelhælvningens brede, rudemønstrede ribber (jfr. fig. 26). Seks store, fladbuede vinduer får lys fra åbnin-

ger i tamburens sokkel, mens en række cirkulære vinduer henter det fra selve tamburen. Dette system, som svarer til Eigtveds, kræver en temmelig høj sokkel og giver anledning til at løfte tamburen, frigøre det frontvendte vindue fra frontispicen og bevare kuplens rejsning i den perspektiviske forkortning.¹⁵⁸ Tværsnittet

har svage streger, som antyder en indre lanterne i kuppeltamburens højde, men står for tagkonstruktionens vedkommende uafsluttet. Det er rimeligt at forestille sig, at Anthon blev sat til at kopiere Gabriels projekt »B«, fordi dette havde den kuppelkonstruktion, man kendte. Men det er lige så rimeligt, at der har været en vis interesse for den dobbeltskalskonstruktion, som Jardin gentog i sit approberede projekt og med henvisning til Jules Hardouin-Mansard's Invalidekirke udnævnte til et af projektets fineste træk.¹⁵⁹ Under alle omstændigheder kan den åbenbare interesse for kuplens konstruktion udmærket have forårsaget, at tværsnittet af Gabriels projekt »A« er hentet frem, til Anthon's personlige brug, eller i forbindelse med kritikken af Jardin.

Projektet fig. 41-43 røber et så indgående kendskab til både Eigtved og Gabriel, at det kun kan skyldes Anthon. Det kan afspejle

overvejelser om at fortsætte byggeriet efter de afstukne rammer med optagelse af et mere moderne formsprog. Men det figurerer ikke i samtidens kilder og synes nærmest overset.

I Moltkes arkiv findes der et læderbind med et projekt bestående af otte meget gennemførte, men både usigtede og udaterede blade (fig. 44-45, 47, 49, 130). Dette forslag, som kan suppleres med en noget afvigende perspektiv samt en sammentegnet grund- og etageplan (fig. 48, 46), må ligeledes tilskrives Anthon.¹⁶⁰ Hans forfatterskab fremgår dels af, at samtlige blade er udført med hans hånd, dels – mere entydigt – af debatten omkring Jardins approberede projekt (jfr. s. 516). Anthon har kritiseret dette projekt i to betænkninger af henholdsvis 25. aug. og 4. okt. 1756, og begge gange påpeget funktionsmæssige mangler og konstruktive komplikationer. Han er begge gange blevet afvist. Men hans ihærdighed har vakt så

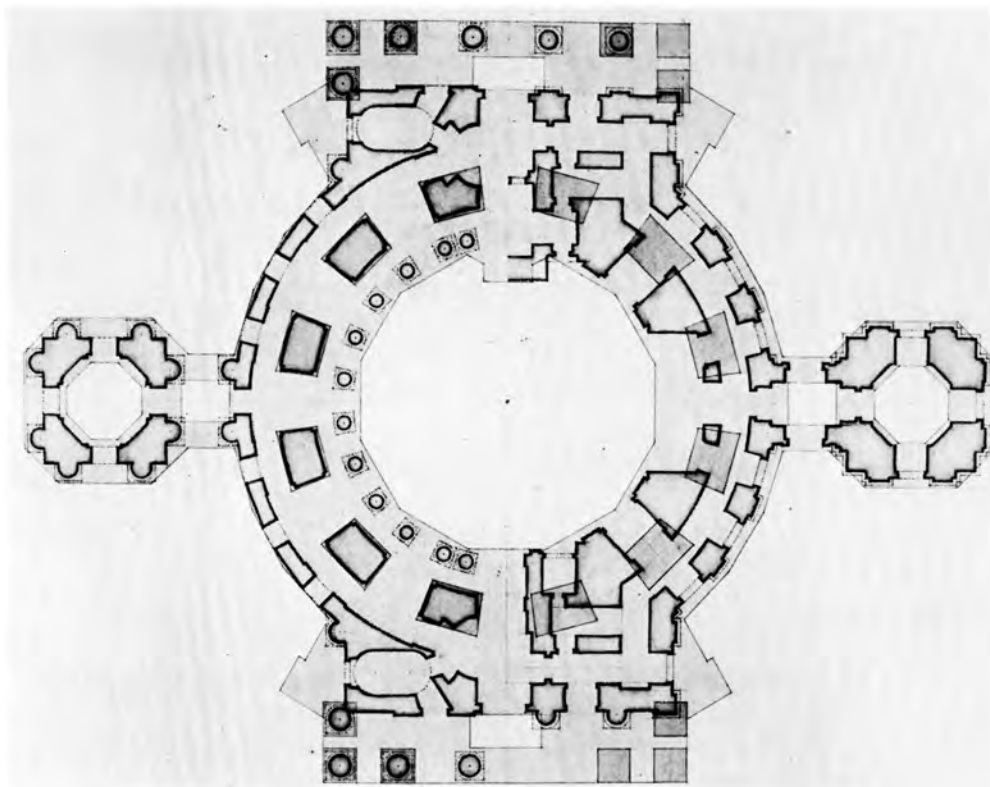

Fig. 44. Sammentegning af planer fra Anthon's projekt, dateret vinteren 1756-57, Eigtveds fundamentsplan (fig. 11) og Jardins projekt (fig. 38). 1:600 (s. 522). RA. — Combined plan from Anthon's project of the winter 1756-57, Eigtved's foundations plan (fig. 11) and Jardin's project (fig. 38).

Fig. 45. Hovedfacade. Det »anonyme« projekt. Her tilskrevet Anthon og dateret vinteren 1756-57. 1:600 (s. 522). RA. — Main facade. The so-called *anonymus* project. Here attributed to Anthon and dated to the winter of 1756-57.

megen harme, at han i forbindelse med sin anden betænkning bad om at få den afskrevet, så Jardin ikke skulle genkende sin forhadte kollega på skriften (s. 516). Knebet mislykkedes, da Jardin kunne konstatere, at denne sidste erindringskrivelse ganske svarede til den første. Men Anthons anonymt indleverede kritik er selv blevet genstand for en kritik i forbindelse med en sammenligning mellem Anthons anonyme og Jardins approberede projekt. Af denne vurdering fremgår, at anonymprojektet og

den anonymt indleverede kritik havde samme forfatter. Det betyder, at Anthon har udført det usignede projekt. Og det siger også noget om, hvorfor han gjorde det. Udkastet kan næppe opfattes som et forsøg på at fortrænge Jardin. Det var et middel til at opnå en uvildig bedømmelse af hans eget projekt ved gennem den sammenlignende vurdering at få en udenforstående kritiker til virkelig at se på Jardins approberede projekt. Kritikerens foretrak Jardins projekt. Men han indrømmede, at det

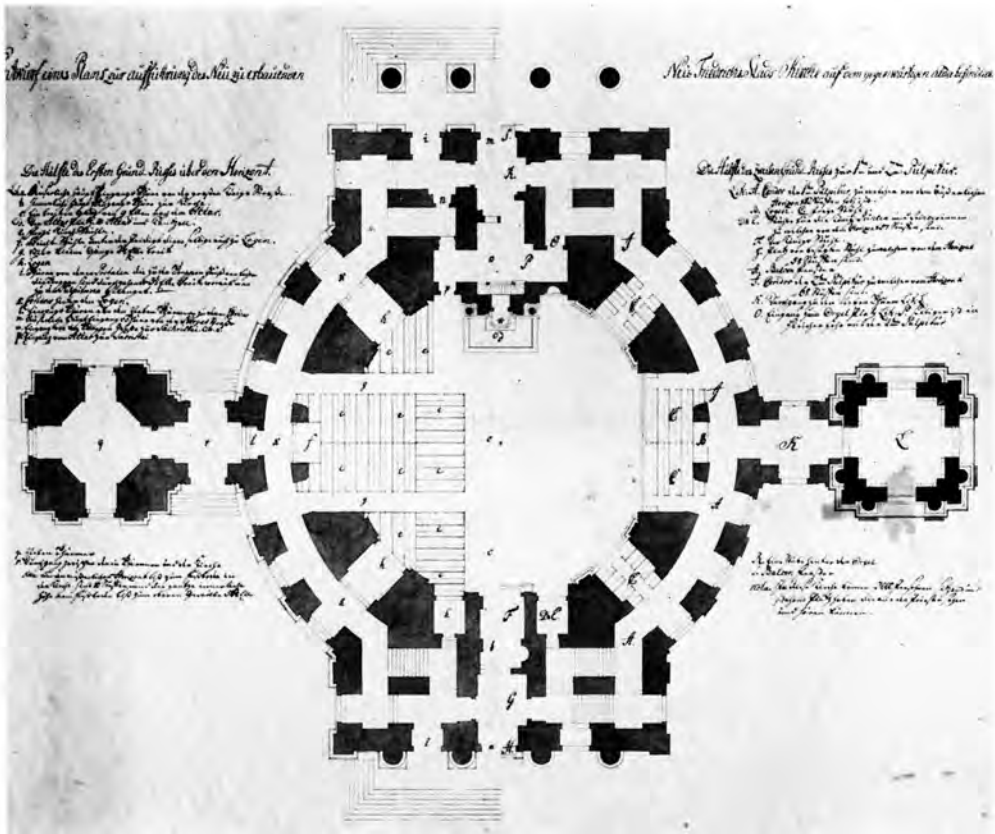

Fig. 46. Plan af underetagen. Det »anonyme« projekt. Her tilskrevet Anthon og dateret vinteren 1756-57. 1:600 (s. 522). RA. – Plan of the lower storey. The anonymus project. Here attributed to Anthon and dated to the winter of 1756-57.

havde sine fejl. Og det har tilsyneladende medført, at Jardin har taget Anthons kritik til efterretning og ændret sit oprindelig approberede projekt.¹⁶¹

De blade, der herefter betragtes som Anthons andet projekt, består af en plan over de eksisterende fundamenter med angivelse af funderingen, dels til det aktuelle forslag, dels til Jardins approberede; endvidere en facade, snit gennem de to portaler, detailopstalter (mod henholdsvis kongeloge og prædikestolsalter), samt grund- og etageplaner (fig. 44-49, 130).¹⁶² Det ledsages af en »Allerunterthänigste Explication«, som nøje forklarer tegningernes indhold. Projektet må dateres til vinteren 1756/57. Det er udført efter, at Anthon havde indgivet sine betænkninger af 25. aug. og 4. okt. 1756 og efter, at fundamentet var ændret i overensstemmelse med Jardins plan.¹⁶³

Afvigelserne fra forslaget fig. 41-43 består dels i hentydninger til Jardin, dels i mere eller mindre bevidste lån fra den franske skole. Anthon har ligesom Gabriel ændret planen til en ottekant med markerede akser, sat sine otte søjler over otte af Eigtveds piller og undladt at benytte fundamenterne til pillerne foran tårnene.¹⁶⁴ Da Jardin havde anbragt de otte af sine tolv indvendige piller i otte af de huller, der var udsparet, hvor der ifølge Eigtveds planer ikke skulle være søjler, kan Anthon dog yderligere forklare, at han både bruger det gamle fundament og støtter sine søjler på det, der netop er fyldt i de gamle huller.¹⁶⁵

I Anthons projekt er den indre korsform gentaget i det ydre, idet han ligesom Jardin har lagt trappehusene vinkelret på portalerne. For at undgå den indsnævring af de skråtliggende trappers indermure, han havde kritiseret i Jar-

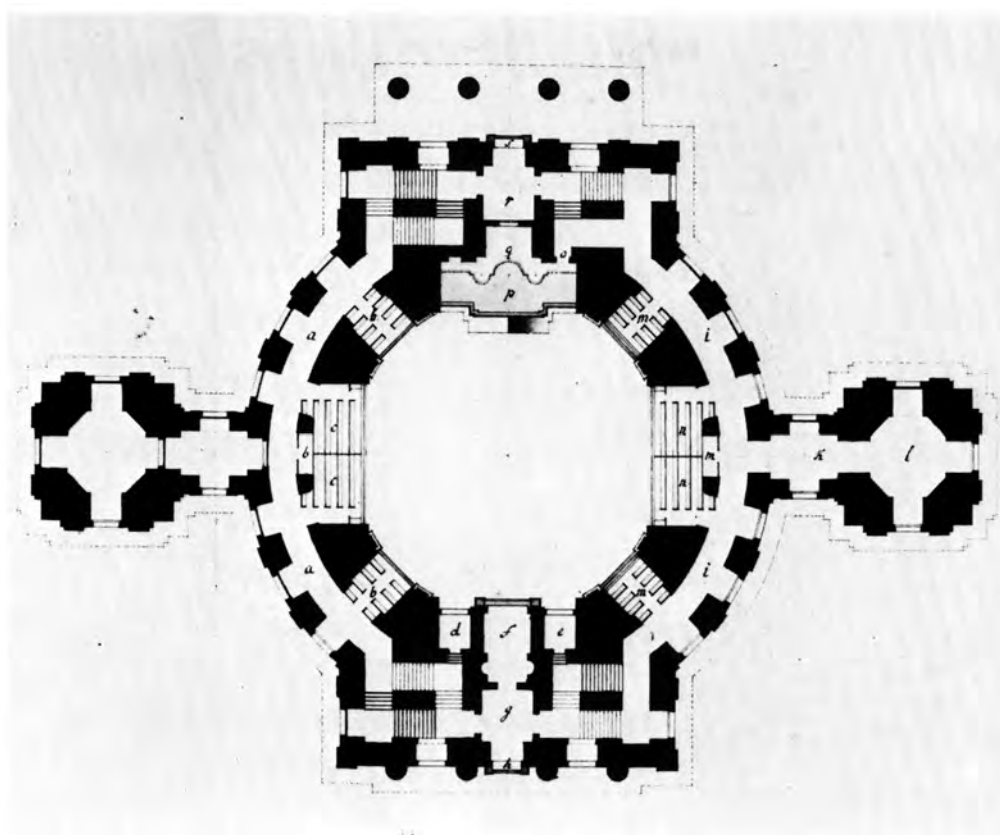

Fig. 47. Plan af 1. pulpitur. Det »anonyme« projekt. Her tilskrevet Anthon og dateret vinteren 1756-57. 1:600 (s. 522). RA. — *Plan of the first gallery tier. The anonymus project. Here attributed to Anthon and dated to the winter of 1756-57.*

dins projekt, har han dog udeladt en ydre omgang og lagt trapperne helt ind til hovedpillerne. Mod Store Kongensgade er portalsøjlerne engagerede. Mod Norgesgade er de monumentale frisøjler bevaret. Her måtte fundamentene udvides i hovedtrappens dybde.¹⁶⁶

Mens Jardin har ført portalens trekantgavl ind på den aftrappede tambursokkel og opnået en naturlig forbindelse mellem søjlestillingen og den runde bygningskrop, har Anthon ligesom i projektet fig. 41-43 gentaget Gabriels abrupt afbrudte tagflader. Afbrydelsen er nødvendig i forhold til de vinduer, der er anbragt umiddelbart bag de to frontispicer. Men den medfører, at de planmæssigt regulariserede portaler stadig virker lidt kulisseagtige. Underbygningen har bevaret højden fra de tidligere projekter. Kuplen og de to tårne er lavere end såvel Eigtveds som Anthons egne ifølge forsla-

get fig. 43, men har samme højde som både Gabriels og Jardins approberede.¹⁶⁷ Da den parabelformede kuppelprofil mangler en egentlig tamburetage og i stedet er forsynet med et højt, obeliskagtigt spir, virker hele bygningen dog noget lavere end disse to.

Af facaden fremgår, at mezzaninetagen atter markerer sig i det ydre. Den har lave, retkantede vinduer, mens stuen og 1. etage har henholdsvis flad- og rundbuede som i Anthons første projekt. De fire fritstående portalsøjler med de joniske kapitæler svarer ligeledes til dette, men er nu suppleret med pilastre mellem hvert vinduesfag i hele facadens udstrækning. Dette system fortsætter på sidetårnene, hvor pilastrene er trukket tæt ind til vinduerne og hjørnerne forsynet med rustikke lisener. Hovedgesimsen har trekantgavle over halvsøjler og på hjørnerne vaser. De ottekantede pyrami-

Fig. 48. Prospekt af kirken, jfr. fig. 45. Efter F. Mel-dahl: Frederikskirken, 1896. — *View of the church, cf fig. 45.*

despir afsluttes med lignende vaser. Anthons refendfugede tambursokkel, som synes inspireret af Jardins aftrappede, har otte fladbuede vinduer ind til selve kirkerummet. En aftrapning over soklen bærer fire gange to konkave dobbeltstræbepiller, som fortsætter i otte brede ribber. Hvert pillepar flankerer et ovalt vindue, mens mellemrummene har et retkantet med segmentgavl. På kuplen er de nedre vinduer retkantede og de øvre runde. Kuppelspiret, der ligesom sidetårnenes er ottekantet, men både højere og slankere, hviler på en todelt lanterne-etage med forneden retkantede og foroven runde frugtsnorbehængte glughuller, og afsluttes af kugle, vindfløj og kors. Typen genfindes på Christianskirken, hvor det blev opført efter Anthons tegning af 1766.¹⁶⁸

Proveniensen af perspektiven fig. 48 antyder, at denne udelukkende er udført til Anthons eget brug.¹⁶⁰ Den afviger fra facadeudkastet fig. 45 ved, at pilastrene på sidetårnenes under-

bygning er erstattet af kvadre, tårnafdekningerne refendfugede og de skiftevis runde og retkantede kuppelvinduer afløst af lutter retkantede. De fire gavlkronede har dog fået rusticerede gerigter. Ornamentikken er reduceret og indgangspartiet strammet, blandt andet ved eliminering af en altan. Tympanonfeltets palmetindrammede kongemonogram er forenklet til et kronet skjold med guirlander. De allegoriske kvindeskikkelser til siderne er ændret, så de gentager Prudentia og Constantia fra Eigtveds udaterede facadeudkast fig. 24. Ifølge perspektiven er kirkens grund desuden hævet og omgivet af et rækværk.

I det indre synes Anthons andet projekt ligesom det første at afspejle Eigtveds opbygning, hvor stueetagen udgør en slags sokkel for de øvre pulpiture. Disse omspændes af kolossalpilastre som i lighed med Anthons første projekt, men i modsætning til Eigtveds er korintiske. Kuplen er atter omskrevet, men afskærer som i Anthons første projekt fire store loger med vinduer umiddelbart udfor tamburens. Da projektet er udført i polemik mod Jardins, betoner følgeskrivelsen netop de ting, der udmærker det aktuelle forslag fremfor Jardins. Blandt Anthons indvendinger mod Jardins projekt var, at de mange piller både skyggede og gav en dårlig akustik. Han lægger derfor vægt på, at hans egen kirke ville blive mere åben og mere lys. Dertil kom, at den ville få en bedre kommunikation, idet trapperne, der i Jardins projekt var 2 alen brede, var udvidet til 3½ og gulvets midtergang, der var 4 alen bred, til 9. Til gengæld nævnes ikke, at altret vender mod øst, at Bredgadeindgangen med de fornemme frisøjler er forbeholdt kongen, og at et større gangareal er indrettet til at lede ham op til kongestolen i rummets modsatte side. Projektet er det eneste, der med sikkerhed har denne liturgisk korrekte orientering. Kirkens indre udsmykning fremgår af de meget detaljerede tværsnit fig. 49, 130. Prædikestolsaltret er prydet med et nadverbillede, flankeret af nicher med Moses og Johannes Døberen og kronet af Guds øje i stråleglans. Kuppelhvælvet har nederst en række fladbuede vinduer, som optager

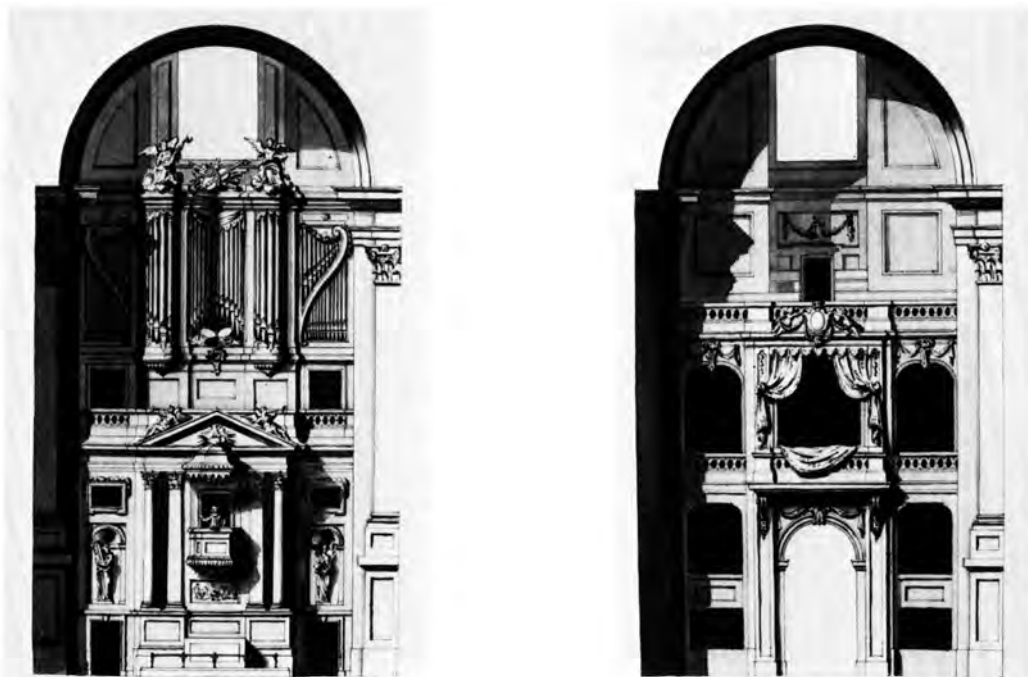

Fig. 49. Tværsnit mod alter og kongestol. Det »anonyme« projekt. Her tilskrevet Anthon og dateret vinteren 1756-57 (s. 522). RA. — Cross-section towards altar and the King's Pew. The anonymus project. Here attributed to Anthon and dated to the winter of 1756-57.

lys fra åbningerne i den ydre sokkel, øverst en række ovale med forbindelse til de henholdsvis runde og retkantede vinduer over soklen; det er dekoreret med dydefigurer og festonfyldte fyldinger, har stjernestrøede ribber og i toppen noget, der tilsyneladende efterligner dobbeltskalskonstruktionen, en bemaling afgrænset af en gesims.

Ved siden af Anthons uofficielle, men tilsyneladende velbegrundede forslag må endelig nævnes et i øvrigt ukendt »Abriss« som blev ledsaget af et bevaret, yderst kortfattet overslag underskrevet G. Rosenberg 17. febr. 1756.¹⁶⁹ Summen på ialt 1.483.333. 1/3 rdl. gælder en kuppelklædt og rigt dekoreret bygning af sandsten og marmor. Der er tilsyneladende tale om Frederikskirken. Men der er ingen andre tegn på, at arkitekten, som må være Johann Gotfried Rosenberg (1709-76),¹⁷⁰ har beskæftiget sig med dette byggeri.¹⁷¹

BYGGERIET UNDER JARDIN 1756-1770.

LEDELSE OG ØKONOMI

1. april blev Jardin officielt udnævnt til Frede-

rikskirkens bygmester. Endnu var han i princippet underordnet generalbygmesteren, men som anført af Bernstorff skulle Thurah ikke befale over ham, omend det var nødvendigt, at Jardin kom til en forståelse med denne. Thurah skulle betragtes, ligesom man i Frankrig betragtede M. de Vandrière (senere markis de Marigny, Directeur Général des Bâtimens). Generalbygmesteren vedblev dog med at bistå i forbindelse med marmorleverancerne. Ganske vist forespurgt han december 1756 Moltke, om han, »der med Bygningens Direction ey har noget mig at befatte«, skulle beskæftige sig med opgaver, »som rettere maatte tilkomme den eller dem, som Bygningen allernaadigst er betroet«. Moltke forsikrede ham dog om, at han var glad for, det var Thurah, der holdt øje med de to marmorleverandører og gerne så ham fortsætte arbejdet. Beroliget over ikke at gå nogen i bedene indvilgede Thurah herefter i at videreføre sit hverv.³⁵ Knap tre år senere, 5. sept. 1759, afgik han imidlertid ved døden, og 19. maj 1760 beskikkedes Jardin til ledende bygmester med titel af »Intendant des Bâti-

ments«, mens Anthon og Fortling blev hofbygmestre.¹⁷²

December 1760 udløb Jardins seksårige kontrakt, men da hans tilstedeværelse fortsat var uomgængelig nødvendig, blev kontrakten af 1754 i uændret skikkelse forlænget for endnu en seksårig periode.¹⁷³ Ved udgangen af 1766 tegnede situationen sig imidlertid ganske anderledes. Frederik V var død ved årets begyndelse, og hans efterfølger Christian VII var ikke indstillet på at videreføre det kostbare byggeri. Det hed derfor i den kongelige resolution af 25. okt. 1766, at Jardins kontrakt var »expireret«, og udgifterne til ham og hans folk således kunne spares. Det var dog ikke muligt at standse byggeriet så drastisk, og Jardin fik endnu en frist, først på et år, sidenhen på yderligere seks år frem til 1773.¹⁷⁴ Den skæbnesvangre beslutning om helt at standse Frederikskirkens opførelse skulle dog falde et par år tidligere. 19. nov. 1770 modtog Jardin sin endelige afsked (s. 540).

Selv om Jardin, som anført, indtog en så godt som uafhængig stilling i forhold til Thurah, var han stadig forpligtiget over for Kirkebygningskommissionen under Moltkes direktion. Kort efter Jardins tiltrædelse havde Moltke foreslået en præcisering af kommissionens opgaver og sammensætning. Man skulle mødes en gang ugentlig og indkalde samtlige implicerede håndværksmestre til drøftelse. Jardin skulle over for kommissionen meddele sine planer for byggeriet, hvilket herpå ville blive forelagt for kongen. Men det indskærpedes, at arkitekten »i Hoved Tingene og Teigningerne ey (maatte) foretage sig noget, end ikke den allermindste forandring, som kunde trække en eller anden Consequence eller Tiltale eller Ansvar paa sig, forend hand ligesom med de sidste Teigninger Academiernes i Rom og Paris deres Approbation og Gotfindende skriftlig hafde lagt frem i Commissionen«.⁵⁹ Det ses dog ikke, om dette forslag blev godkendt. Tronskiftet i januar 1766 fik også betydning for byggeriets administration. Moltke afskedigedes selv juli samme år, og få måneder senere overtog generaløjtnant H. W. von Huth, der september ud-

nævntes til »Generaldirecteur over Bygningsvæsenet«, posten som overdirektør for Frederikskirkens opførelse.¹⁷⁵ Allerede februar 1767 forlød det dog fra en velunderrettet kilde, at Huth »ne parait pas content de sa Place de Directeur Général des Bâtimens« (ikke forekom tilfreds med sin stilling som generaldirektør for bygningsvæsenet), og at han snart ville blive afsat.¹⁷⁶ Dette skete ganske rigtigt 21. marts, og Moltke blev herefter genindsat i sit tidligere hverv for dog kun tre et halvt år senere på ny at miste det.

Som anført i kontraktens 9. artikel skulle Jardin under sig have en person, der kunne formidle hans ordrer og aflægge beretning til de af kongen kommitterede. Dette hverv blev 2. aug. 1756 tildelt Johann Michael Poehn, der udnævntes til fuldmægtig og skriver for de to brødre. Poehn havde ligesom bygningsforvalter Block bolig i det kompleks af småhuse, der lå på byggepladsen blandt skure og værksteder. Selv fik Jardin kontor i den ene halvdel af et væksthus, der fra gammel tid lå på grunden (fig. 8). Da Louis-Henri Jardin døde 1759, overtog Poehn hans opgaver som bygningssekretær. Samtidig knyttes fra februar 1760 to af akademiets bedste tegnere, Georg Erdmann Rosenberg og Christian Joseph Zuber, til staben.⁵³

Få dage inden Jardin overtog ledelsen, havde man gjort økonomisk status, bistået af enkefru Eigtved. De samlede udgifter i tiden april 1750 til ultimo marts 1756 beløb sig til den betragtelige sum af 160.444 rdl., hvilket var blevet finansieret, dels af de årlige bidrag fra partikulærkassen, dels fra kongens private kasse. Hertil kom supplerende indtægter ved salg af mursten til henholdsvis Moltkes og Brockdorffs palæer (s. 483). Langt den største post på budgettet var udgifterne til norsk marmor (ca. 70.000 rdl.), efterfulgt af omkostningerne i forbindelse med murstensleverancen (43.257 rdl.). For atter at sætte skred i byggeriet vedtoges det 22. dec. 1756 at forhøje det årlige bidrag fra de kongelige kasser til 50.000 rdl., idet brødrene Jardins løn skulle betales særskilt fra partikulærkassen.¹⁷¹ Knap et halvt år senere,

Fig. 50. Idealprospekt af Frederikskirken, set fra Store Kongensgade. Tegning af Jens Bang. Kobberstiksamlingen. — *Ideal view of Frederikskirken seen from Store Kongensgade. Drawing by Jens Bang.*

april 1757, fastlagdes dog det endelige kongelige bidrag til 40.000 rdl. årligt, udbetalt i 8 månedlige rater á 5000 rdl. Hermed opfyldtes i virkeligheden først det mål, man syv år tidligere havde sat sig (s. 475). Inden for dette tidsrum var der imidlertid sket en altafgørende ændring i beregningsgrundlaget. Hvor de seneste generaloverslag havde kalkuleret med en bygning, opført af mursten og beklædt ud- og indvendigt med marmor, havde kongen i forbindelse med

approbationen 26. juni 1756 fastslået, at »das gantze Gebäude der Kirchen von Nordischen Marmor aufzuführen (ist)«. ¹⁷⁸ Et detaljeret overslag over de forventede udgifter til Jardins marmorbygning kendes ikke, men på et fremskredent stadium i byggeriet skal man dog have konstateret, at der endnu var 27 år igen, hvad selve bygningen angik, og 100 år, hvis hele udsmykningen skulle være fuldendt. Dette budget var beregnet på grundlag af en årlig be-

villing på 20.000 rdl., således som det var gennemført i perioden 1767-70, og forudsatte samtidig en arbejdsstyrke på 50 mand. Alt i alt en gigantisk sum på ca. 2.800.000 rdl., hvis beløbet kalkuleres ud fra de omtrentlige udgifter ved byggeriets ophør.¹⁷⁹ I det daglige planlagde man dog ud fra mere kortfristede terminer. Jardin var kun ansat for seks år ad gangen, mens marmorleverancen fulgte femårige kontrakter (s. 484).

Over for de vældige udgifter ses dog også enkelte indtægtsposter på de årlige budgetter, idet der til stadighed skete salg eller overførsel af materiale, såvel til kongelige som private byggeforetagender. Således låntes mursten til Frederiks hospital og til to nyopførte ejendomme i Amaliegade, Thurahs hus og købmand Henning Fr. Bargums palæ, opført af Jardin selv. Sandsten og marmor anvendtes til bl.a. Holsteins palæ, til den tyske Frederiks kirke (Christianskirken), til soklen på kongens rytterstatue på Amalienborg plads, den kongelige fortifikation, blomsterkummer i Fredensborg slotshave, samt til arbejder af billedhuggerne Johs. Wiedewelt og S. C. Stanley, samt af stenhuggerne Braun og Pfeiffer.⁵³

De første tegn på en ændret politik over for det bekostelige byggeri var en kongelig resolution, udstedt af Christian VII 8. marts 1766, knapt to måneder efter faderens død. Heri fastsloges det lakonisk, at det årlige bidrag skulle halveres til 20.000 rdl., fraregnet lønninger. Kirkebygningskommissionen bad dog om henstand til det følgende år. Som den komplicerede og sammensatte organisme byggepladsen var, kunne så kraftige budgetreduktioner ikke foretages uden alvorlige økonomiske tab, ikke mindst for leverandører og håndværkere. Kongen accepterede at lade besparelsen udsætte til det følgende år, men fastholdt som nævnt, at lønningerne til Jardin og hans medarbejdere skulle stryges af budgettet.⁵³ Fra 1. jan. 1767 var det årlige bidrag således halveret. Samtidig ophævedes den særlige byggefond eller »Frederiks Kirkebygningskasse«, idet udgifterne nu dækkedes direkte fra partikulærkassen. En statusopgørelse ved udgangen af 1766 viste, at

budgettet hidtil havde »slugt« 575.212 rdl.,¹⁸⁰ og bygningen var endnu næppe (og det endda kun i øst) nået til hovedgesimsen. Bekymringen hos Christian VII og hans nærmeste rådgivere forekommer derfor langt fra urimelig.

Men de beskrevne forsøg på at reducere omkostningerne synes kun at være forhalingsmanøvrer før den afgørende beslutning om byggeriets standsning 1770 (s. 539).

SPØRGSMÅLET OM KIRKENS BYGGEMATERIALER

Siden den kongelige resolution af 31. marts 1753 havde det stået fast, at den ny kirke skulle beklædes med marmor ind- og udvendig, idet selve murkernen fortsat skulle opføres af tegl. I løbet af efteråret 1754 spores de første tegn på en beslutningsændring. På en forespørgsel fra kabinetssekretær Esmarck om murstensleverancens fortsættelse – antagelig efter at sagen havde været rejst på højere sted – svarede Thurah 19. okt. 1754, at kirken »entweder (...) allgantz von Sandsteinen, oder allgantz von Mauersteinen erbauet werden«. Det sidstnævnte var dog langt fra så solidt og varigt som det førstnævnte, og da begge dele ikke lod sig anvende sammen, konkluderede Thurah, at den marmorbeklædte bygning som en uomgængelig følge heraf mht. »das inwendige übrige solide von den Mauern und Pfeilern, mit gewöhnliche Sandsteine eben wohl compact erbauet werden«.⁵⁵ Thurahs memorandum blev forelagt Bygningskommissionen, der tog sig god tid til at overveje sagen. I mellemtiden rykkede murstensleverandørerne 20. nov. 1754 og atter 8. marts 1755 uroligt for at få besked om det kommende års leverance.⁵³ 10. marts 1755 meddelte Moltke, at kongen »stadig (har) de uforanderlige allernaadigste Tanker, at Friedrichs nye opbyggede Kirke ikke skal bygges af Muur- men af een eller anden Art Sand- eller deslige i sine Riger og Lande faldende Steene ...«. Dette skulle Thurah lade firmaet Henningsen og Korff vide. Dog blev de samtidig orienteret om, at de i god tid ville få meddelelse om eventuelle leverancer for 1756.⁵⁹

Fig. 51. Udsnit af Frederikskirkens byggeplads, set fra Kadetakademiet 1762. Tegning af Frédéric Jacques de Stinde (s. 534), indsat i Dronning Juliane Maries Atlas. Dronningens Håndbibliotek. – *Detail of building works on the Frederikskirke site, seen from the military academy (Kadetakademi) 1762. Drawing by Frédéric Jacques de Stinde, inserted in Queen Juliana Marie's Atlas.*

Denne besked kom antagelig aldrig. Allerede august 1755 kunne Joachim Wasserschiebe orientere Wiedewelt om, at man havde besluttet, at kirken »sera tout entiere de Marbre de nos Carrières de Norwege« (skulle være helt af marmor fra vore norske stenbrud).¹⁸¹ Alligevel synes Anthons beregninger af 5. sept. vedrørende Eigtveds og Jardins projekter endnu at kalkulere med mursten og marmor, idet han dog understregede, at hovedpillerne i de respektive forslag tænkte opført i massivt marmor indtil kuplens vederlagshøjde.⁵⁹ 26. juni 1756 stadfæstedes kongens beslutning om anvendelse alene af marmor, i første omgang formuleret som en mundtlig deklaration over for Jardin. Den officielle konfirmation af beslutningen er dateret 22. dec. s.å. Frederik V erkendte dog, »dass innengedachter von Uns al-

lergnädigst approbirter Kirchenbau kostbar fallen wolle«, og tankevækkende nok lod han endnu engang i en resolution af 18. febr. 1758 sin bestemmelse stadfæste. Som en retfærdiggørelse af de drastisk øgede omkostninger fremhævedes på ny bygningens status som monument for oldenborgerdynastiets taknemmelighed imod Gud. Hertil føjedes et moment, der også havde programmatisk værdi. I lyset af det nyligt gjorte, lykkelige fund af bornholmske sandsten kunne kirken nu – bortset fra kalken – opføres af lutter indenlandske materialer, idet sandstenen lod sig lægge ind overalt, hvor det var muligt.³³

Oprettelsen af et sandstensbrud ved Neksø på Bornholm gik tilbage til 1753, hvor en bornholmsk stenhugger havde overbragt nogle prøver af den nyligt fundne sten. På grund af

sygdom havde Eigtved intet videre foretaget sig i sagen, mens Fortling på bekostning af Partikulærkassen lod et par af sine svende foretage prøvebrydninger, dels ved Hasle, dels ved Nekso. Efter at Rentekammeret først havde afvist projektet, da »det alletider er dubieux, om det reussirer eller mislinger«, havde kongen »af allernaadig landsfaderlig Forsoning og Clemence for sine kiære og troe Undersaatte« valgt selv at bekoste den fortsatte drift. Man opgav dog bruddet ved Hasle, og koncentrerede kræfterne om Nekso. Moltke fik betroet direktionen over sandstensbruddet, der ikke blot kunne levere til Frederikskirken og Frederiks hospital, men også til alle betydeligere bygninger i landet. Fra privat side ytrede der i øvrigt interesse for at støtte driften, ikke mindst, da der øjnedes muligheder for at bryde stenkul. Thurah foreslog december 1755, at værket

skulle omdannes til et interessentselskab, og nævnedes april blandt initiativtagerne hertil sammen med Fortling, konferensråd Braem, den hidtidige inspektør for bruddet Niels Birch og en række stenhuggersvende.¹⁸² Driften blev dog lagt under kirkekassen og hermed i sidste instans under Partikulærkammeret, og værket fik fra 1762 betegnelsen »Frideriks Steen Brud«. Da de første overvejelser om kirkebyggeriets indskrænkning fremkom 1766, anbefalede Bygningskommissionen stærkt, at man fortsatte driften, der sparede landet for udgifter til import af udenlandske sandsten. Det hævdedes, at de bornholmske sten endog var bedre end de udenlandske. Under alle omstændigheder havde Jardin ved en forespørgsel 1757 til det franske akademi i Paris fået bekræftet stenedens udmærkede kvalitet.⁵⁹ Som et kompromis valgtes at nedskære bevillingerne (fra 5000 til 3000 rdl. årligt). Allerede 1768 nedsattes beløbet dog til det halve, og efter 1770, da beslutningen om kirkebyggeriets ophør var definitiv, arbejdedes kun videre »paa det allerlangsomste, som mueligt er«. ¹⁸³

Hvad marmorleverancerne i årene 1756-70 angik, fulgte man endnu de første år kontrakten af 1754, der udløb 1757. På dette tidspunkt havde Fortling opfyldt sin del af forpligtelserne, mens fru Eigtved stadig var langt bagefter.¹⁸⁴ Først 7. juli 1760 havde hun leveret det først aftalte kvantum på 75.000 fod³. I lyset af beslutningen om kirkens opførelse i massivt marmor måtte leverancerne naturligvis yderligere forøges. I stedet for de mindre blokke på 12-15 fod³ ønskedes nu store sten på mindst 60 fod³. Januar 1758 forlængedes både Fortlings og fru Eigtveds kontrakter med en femårsperiode til levering af i alt 125.000 fod³, heraf mindst $\frac{2}{3}$ hvide sten og $\frac{1}{3}$ gule. Størrelsen af blokkene skulle bestemmes af, hvad bygmesteren fandt bedst.⁵⁹ Jardin havde skønnet, at der kunne spares mindst 14.000 rdl. årligt, hvis leverancen skete i mindre blokke efter bestemte mål. Ikke uventet protesterede leverandørerne imod denne forskrift, der ville øge omkostningerne for dem selv. Først 6. aug. 1763 opnåede man et kompromis, der fastslog leverance af de

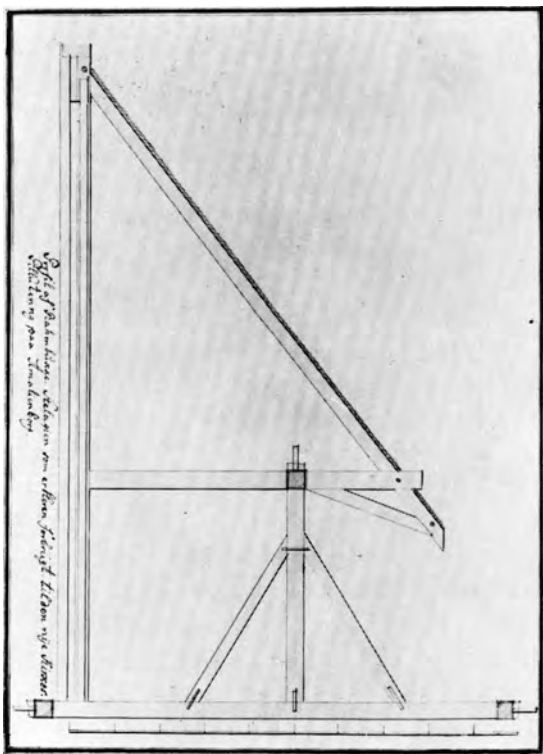
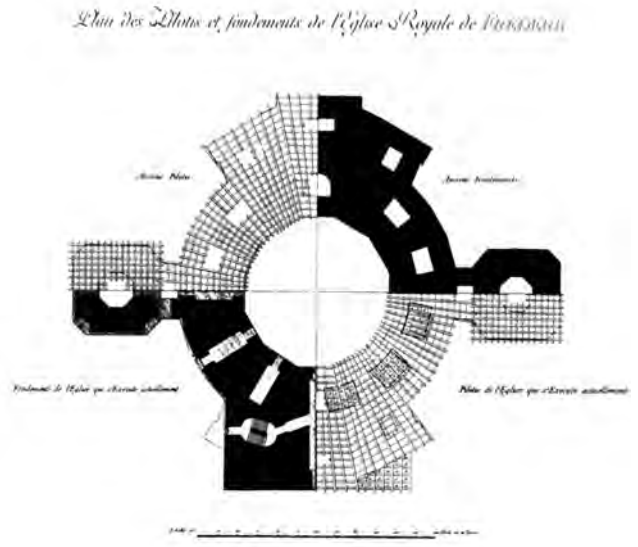

Fig. 52. Profil af rambukken, der anvendtes til piloteringsarbejdet ved Frederikskirken. Tegning af Andreas Kirkerup (s. 534). Kunstakademiets Bibliotek.

– Profile of the pile-driver used for the pilework underpinning Frederikskirken. Drawing by Andreas Kirkerup.

Fig. 53. Plan af piloting og fundamenter, øverst fra Eigtveds kirke, nederst fra Jardins bygning. Fra »Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V«, 1765 (1769). 1:1200 (jfr. s. 533). – Plan of the pilework and foundations. Above, of Eigtved's church; below, of Jardin's building. From »Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V«, 1765 (1769).

påbudte blokstørrelser, idet man i øvrigt accepterede, hvad der forelå af større blokke til en enhedspris på 1 rdl. pr. fod³.

Også mht. den konkrete levering opstod der vanskeligheder. 1761 måtte Jardin rykke for sten, idet han hævdede, at en fortsat mangel forsinkede både tårnenes og søjlernes opførelse. Fru Eigtved havde stadig vanskeligheder med at overholde kontrakterne, senest aftalen af 1758, der først opfyldtes 1766, fire år efter den fastlagte termin. Som undskyldning anførtes de store anlægsudgifter, fragtproblemer på grund af mangel på skibe og dårligt føre til landtransporter, »samt i øvrigt en ufuldkommen Evne til at fortsætte Verkets Drift«.⁵³ Fortlings stenbrud, der efter hans død 1761 ligeledes bestyredes af hans enke, havde november 1763 leveret det aftalte kvantum. 1765 blev en ny femårsperiode aftalt med i alt 125.000 fod³ marmor for begge brud. Også her betød de første budgetreduktioner, der drøftedes foråret 1766, en nedsættelse af den fastlagte mængde. Appelskrivelser fra begge enker udsatte beslutningen et år, men herefter måtte man affinde sig med den beskårne ration.⁵⁸

ARBEJDET PÅ BYGGEPLADSEN

Som nævnt s. 512 havde Moltke maj 1756 givet befaling til genoptagelsen af arbejdet, der siden

Eigtveds død havde ligget stille. En uge efter var Anthon og muremester Krause på ny i gang. Efter Jardins seneste projekt måtte de gamle fundamenter delvis ændres (fig. 53). Som fundament for de 12 nye hovedpiller skulle de otte åbninger mellem Eigtveds oprindelige piller udfyldes med jord og pilotes tillige med fire ekstra fundamenter, der lagdes ved siden af de ældre åbninger. Både pillerne og det supplerende fundament til de to hovedportaler i øst og vest skulle opføres af massive sten, dvs. marmor og sandsten. I forbindelse med etableringen af det ændrede fundament indrettedes som et nyt element en lav hvælvet kælderetage under kirkegulvet (fig. 70, 78). Kælderen, der udadtil manifesterede sig ved et antal vinduer i soklen, fandtes ikke på de tidligste tegninger fra juni 1756 og må derfor betragtes som en tilføjelse.¹⁸⁵

Før arbejdets påbegyndelse skulle de eksisterende piller og de dele af ydermuren, der var opført over horisontniveau, nedbrydes. Denne indledende fase, der også omfattede en reorganisering af byggepladsen, samt opbygningen af et marmor- og sandstenslager med blokke i de ønskede dimensioner, varede godt tre år. Først 1760 synes Jardins kirke at rejse sig over horisontniveau. Undervejs var der stødt nye problemer til, mest presserende det stadig indstrømmende vand i fundamentshullerne, hvil-

ket nødvendiggjorde en ekstraudgift på tre nye pumper.¹⁸⁶ Den fugtige grund ved kirken var langt fra noget isoleret tilfælde i Frederiksstaden (Kbh.By.5, s. 356). En anden, omend mindre vanskelighed var den gene, som de »haarde igennemtrængende Slag« i forbindelse med pæleramningen forvoldte de omkringboende. En særlig klage kom fra brændevinsbrænder Anders Aamundsen i Store Kongensgade, der påstod, at både hans hus, næring og brug havde taget skade af rystelserne. Til piloteringen anvendtes bl.a. rambukke og stående spil, som de eksempler, der er nedtegnet af arkitekten Andreas Kirkerup (fig. 52, 54).¹⁸⁷

I årsrapporten af december 1760 kunne Jardin omsider melde, at såvel kirkens som side-tårnenes ydermure, de udvendige piller ved hovedindgangen og to indvendige piller var nået et stykke op over jordsmonnet, de første endda 1 alen og 9 tommer (ca. 85 cm), de sidste 1 alen (ca. 62 cm). Under arbejdet var der anvendt poleret marmor indvendigt, mens bornholmsk sandsten blev føjet til, »wo es geschehen können«, vel på mindre iøjnefaldende partier. Ved udgangen af 1761 var ydermuren i vest og pillerne ved hovedportalen omkring 4 alen over nederste sokkel (ca. 2,50 m) eller godt en halv alen over vinduessålbænken (ca. 30 cm). Indvendig var alle 12 hovedpiller rejst i 1 alens højde.⁵³

Det er omtrent denne situation, der af en ung elev på Landkadetakademiet, F.J. de Stinde, 1762 er fastholdt på et prospekt (fig. 51), tegnet fra et af akademiets vinduer. Et træstillads, der 1762 nåede 22 alens højde, er rejst langs ydermuren. Rundt om på pladsen ligger stenblokke af forskellige dimensioner, heriblandt flere søjletromler. Desuden var der oplagring af materiale på de syv gamle tømmerpladser nærmest Kvæsthuset.¹⁸⁸ På kirkepladsen ses forskellige håndværkere beskæftiget ved måling, savning eller anden bearbejdning af stenblokkene. Bag dem ses en lang, lav længe, hvor der antagelig ligesom senere var stenhuggerværksteder (jfr. s. 573, 602f.). Yderligere et par skure er placeret mod plankeværket ved Bredgade. På pladsen fandtes desuden et slibehus, et tovværkskur, et vognhus, en smedje, samt boliger og kontorer til en række af de ansatte. 1765 opførtes tilmed et billedhuggerværksted.⁵³

Stenhuggerarbejdets ledelse deltes fra 1760 mellem Fortling og stenhugger Johan Peter Pfeiffer, og efter førstnævntes død 1761 mellem Pfeiffer og stenhugger Braun. Samarbejdet mellem Fortling og Pfeiffer havde ikke været det bedste. Der havde været kold luft imellem dem, siden dengang Pfeiffer »paastod, at den Norske Marmor icke til Kirckens Bygning var tienlig«.¹⁸⁹

Det hårde arbejde med tilretning af stenblok-

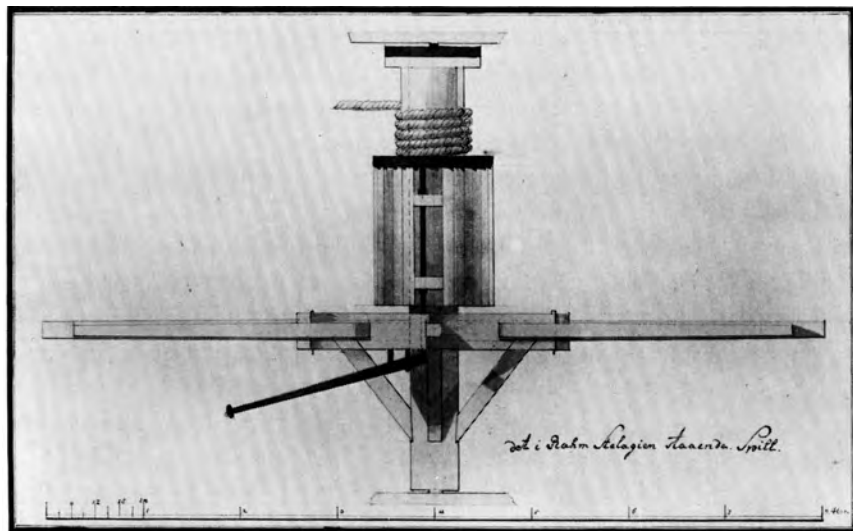

Fig. 54. Stående spil, svarende til de eksemplarer, der anvendtes ved Frederikskirkens byggeri. Tegning af Andreas Kirkerup (s. 534). Kunstakademiets Bibliotek. –

Winch corresponding to those used for building Frederikskirken. Drawing by Andreas Kirkerup.

kene var heller ikke uden omkostninger. Stenhuggerne havde en 12-timers arbejdsdag året rundt, men måtte i de mørkeste vintermåneder arbejde ved lampelys. Den støvede luft, der yderligere forurendes af dampe fra tranlamperne, medførte mange skavanker og ofte tidlige dødsfald. Stenhuggerne opnåede derfor en ordning, således at de – formedelst en nedsat dagløn – kun behøvede at arbejde ved dagslys i vintersæsonen og i den allermørkeste tid kunne holde ferie, vel og mærke uden løn.¹⁹⁰ Et patetisk og særpræget vidnesbyrd om de menneskelige omkostninger ved det anstrengende arbejde er en mindevase for stenhuggere, der døde i tidsrummet 3. febr. 1759-18. febr. 1769.

Stenhuggervasen (fig. 55), udført 1756 ifølge påskrift på underdelen, er af sandsten, 82 cm høj. På en fod med attisk profil hviler den kummeformede underdel, på hvis sider med skriveskrift er indhuggede navne og dødsdatoer vedrørende de afdøde stenhuggere: »1756 29 July Haben die Steinhauer angefangen und Nemliche darbey gestorben. 1759 Conrad Stelling d 3ten Febr: Anton Meyerhold d 24 April.

Johānes Drexel d 28 May. Nicolaus Meisgeyer d 26 July. 1760. loachim Moll d 2 May: 1761 Christian **Hänig** d 31 Jan: Joh: Christoffer Lindemann d 7 April Michael Jancoschi d 20 July. Georg Rethenbach d 31 Tuly: Christof Däcker 16ten Octr: 1762 **Johān** Beek d 16ten Jan: August Kost d 15ten Ap: 1763 Christian Biörn d 27 April Johan Gottlob Mindag d 28 Juny Lorentz Øster d 4 August Christian Lange D 15 Octr. Johannes Baumüller d 9 Novemp. 1764 Heinrich Rasch d 29 Septem Benjamin Gobisch 8 Mertz 1765 Adam Hegner d 19 Febr: Christoffer Arnbek d 23 Febr: Johann Gütike d 4 Septem: 1766 Jens Ludwig Mau d 15 Nov 1767 Johann Hansen 9 Mertz Friderich Mühlbacher d 30. Apr Bartolomeus Strauch 1768 d 22 Feb: Magnus Frey 18 Feb.« I kummen, der lukkes af et låg, prydet med et laurbærkranset kranium på korslagte ben, har der antagelig skullet lægges penge, vel til de efterlevende. Siden 1797 stod vassen ved stenhuggerfirmaet E. Nielsens værksted på kirkepladsen (Store Kongensgade 252 (nuværende 76)).¹⁹¹ Siden 1983 har den væ-

Fig. 55. »Stenhuggervasen« med navne og dødsdatoer for stenhuggere, omkommet 1759-70 (s. 535). Kit Weiss fot. 1985. – »The Stonemasons' Vase« with the names of the stonemasons who died 1759-70.

ret opstillet på en moderne firkantet sandstensplint i en vinduesniche ved kirkens sydøstre omgang.

Ved årsskiftet 1763-64 var hovedindgangen og de to flankerende døråbninger lukket foroven og yderligere forhøjet med et par skifter. Samtidig var vinduerne i bygningens ene fjerdedel, vel den østligste mod Frederiksstaden, lukket. Indvendig var den ene halvdel af nicherne i hovedpillerne fuldent og muren ført op til gulvniveau af første pulpiturretage.¹⁹² 1762-63 havde Jardin opholdt sig i Frankrig, bl.a. for at modtage udnævnelsen til korresponderende medlem af det franske Akademi. April 1763 var han dog atter hjemme. Under fraværet havde Poehn fungeret som hans stedfortræder. 1764 begyndte billedhuggerarbejdet, tidligst med to bladsnore over de to østlige

sideportaler, efterfulgt af arbejde med bladsnore og rosetter på buerne over indgangen og i mellem de indvendige piller. 1764 nævnes hofbilledhugger Heinrich Gierach i rgsk. som leder af arbejdet. Han døde imidlertid det følgende år og efterfulgtes af tre billedhuggere af fransk afstamning, Dominique Rachette, J. F. (?) Moulin og Louis Canchy samt af den italienskfødte Dominicus Gianelli. Efter at man 1764 var nået 15 alen (ca. 9,5 m) over jorden på den østligste del, kunne Jardin december 1765 meddele, at der nu på dette sted kun manglede 7 alen til hovedgesimsen.¹⁹³ Samtidig indhentes overslag fra Pfeiffer og Braun på de seks fritstående søjler ved hovedindgangen.⁵⁹

Så vidt var Frederikskirken kommet – og længst fremme var den naturligvis på skuesiden mod Frederiksstaden –, da bygherren Frederik V afgik ved døden januar 1766. Allerede 8. marts fulgte imidlertid resolutionen om budgettets halvering (s. 530). På Moltkes opfordring udarbejdede Jardin en nødplan. Foruden nedsættelse af marmorleverancen nævntes også en reduktion af håndværkerstaben, begrænset indkøb af materialer (tømmer, redskaber etc.), samt totalt ophør af arbejdet på hovedfacaden, indtil kirkens bagparti mod vest havde nået samme højde. Heraf fulgte, at det påbegyndte billedhuggerarbejde ligeledes måtte standses. I sit overslag af 13. maj søgte Jardin at opfylde de stillede krav, men påpegede dog det u hensigtsmæssige i med så kort varsel at fyre håndværkere, heriblandt endnu uuddannede læredrenge. At standse det allerede forberedte arbejde på facaden mod Frederiksstaden var heller ikke tilrådeligt. Som nævnt s. 530 bevilgedes endnu 1766 den sædvanlige sum på 40.000 rdl., omend med den klausul, at udgifterne til billedhuggerne ikke oversteg 1500 rdl., samt at der ikke måtte antages nye læredrenge.

De følgende år frem til 1770 videreførtes arbejdet med markant nedsat kraft. Højest prioriteret synes at have været opførelsen af hovedportalen, hvortil kapitælerne skulle udføres af billedhuggeren Carl Frederik Stanley efter kontrakt af 20. febr. 1768.¹⁹⁴ Knap to år senere, 26. nov. 1770, meddelte Jardin for sidste gang

sin status over arbejdet. Halvdelen af kirken, nærmest Frederiksstaden var nu omtrent nået til hovedgesimsen, dvs. ca. 60 fods højde (ca. 19 m). Fire af Stanleys kapitæler ved østpartiets hjørner var opsat, mens to kapitæler til de fritstående søjler var klare til brug. For søjlernes vedkommende stod de i halv højde (fig. 59). På den modsatte side stod bygningen i forskellige højder, men 300 hugne sten var klar til opsætning og 44 under forarbejdning. Tårnene var dog kun nået til en højde, svarende til halvsøjlernes baser.⁵³

MODELLER

Allerede på et tidligt tidspunkt under kirkens projektering havde Jardin understreget nødvendigheden af snarest muligt at få udført en model. Det blev fremført dels i hans »Observations«, antagelig fra foråret 1756 (s. 512), dels i et udateret indlæg, indlagt i en forestilling af 10. juli 1756. At en model virkelig var påkrævet, bl.a. for at man kunne danne sig et realistisk billede af belysningsforholdene, betones yderligere af Jardin samme efterår i hans svar til Anthons kritiske kommentarer (s. 516). Endnu 1757 var der intet sket i sagen. Bygningskommissionen fik dog en henstilling om at vurdere, hvorvidt de fandt en sådan model ligeså uundværlig (som bygmesteren selv).³⁵ Først 2. sept. 1758 blev kontrakten sluttet med hofsnedker F. Lehmann. Modellen skulle udføres på et år, regnet fra approbationsdatoen og betales med den betydelige sum af 4000 rdl. Bredde (målt fra tårn til tårn), dybde (fra portal til portal) og højde skulle være henholdsvis 2,5 alen (ca. 1.50 m), 2 alen (ca. 1.20m) og 2¾ alen (ca. 1.70 m), dvs. et målestoksforhold på omtrent 1:50. Ydermurene, kuplen og pillerne herom skulle udføres af lindetræ, mens finere detaljer som forsiringerne og de udvendige trapper forarbejdedes af ahorn. Modellen kunne åbnes efter tværaksen (fra tårn til tårn). Samtidig var kuplen aftagelig. I gulvet skulle der endelig udskæres en åbning, »damit man deutlich genau und hinlänglich das einwendige sehen und betrachten könne«.⁵³

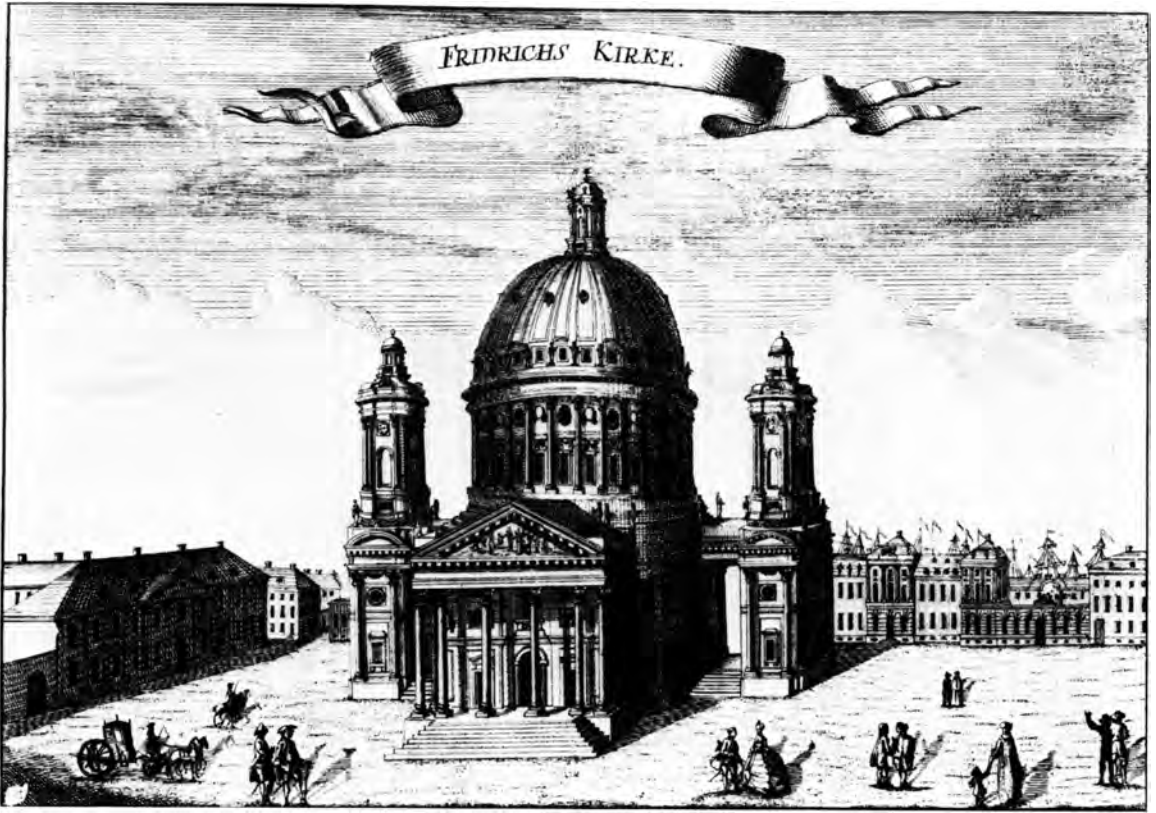

Fig. 56. Fremstilling af kirkens model, vist mod Bredgade. Kobberstik af Jonas Haas efter tegning af Jens Bang (jfr. fig. 50) i Pontoppidan: »Den danske Atlas«, 1764. — *Model of the church, viewed towards Bredgade. Print by Jonas Haas after a drawing by Jens Bang (cf. fig. 50) in Pontoppidan: »Den danske Atlas«, 1764.*

1. dec. 1759 meldte Lehmann, at modellen var omtrent færdig, bortset fra billedhuggerarbejderne. Han skulle dog yderligere tilføje alter, prædikestol og døbefont, hvilket efter hans egen mening ikke var omfattet af kontrakten.¹⁹⁵ Ekstraregningen, der lød på 1109 rdl., gav anledning til uoverensstemmelser med Jardin. Sagen måtte igennem to synsforretninger, forestået af uvildige snedkermestre, som Magistraten havde udpeget, før striden kunne bilægges september 1762, ganske vist med et udfald, der ikke fulgte Jardins indstilling.³⁹

Som anført i Lehmanns kontrakt skulle figurerne og det øvrige billedhuggerarbejde, tillige med trapperne til pulpituret, udføres af en anden. Den udvalgte blev den 27-årige Johannes Wiedewelt, der oktober 1758 var hjemkommet fra Rom. Allerede 18. nov. 1758 havde han i et brev til Moltke mindet denne om, at han havde

akkorderet ham arbejde ved Frederikskirken efter hjemkomsten. Samtidig udbad han sig 400 rdl. i forskud, dels for »med desto mehr Flid« at fuldføre sit præsentationsstykke til Akademiet, dels for at iværksætte en model af en statue til kirken.³⁵ 28. dec. 1759 indleveredes hans overslag til modellens udsmykning. Wiedewelts opgave var meget omfattende. Udvendig skulle der være i alt 48 statuer, to gavltreffer og fire mindre relieffer over hoveddørene. Indvendig beregnedes 16 nichefigurer, 24 relieffer og endelig kongens våben med to genier over kongestolen. For en nærmere beskrivelse af udsmykningen, jfr. s. 548 f. Arbejdet skulle udføres i voks og hvidmales, i alt for en samlet pris af 200 rdl.

Som et forarbejde til frontespiciens relieffer udførte Wiedewelt to tegninger, der indsat i forgyldte rammer befandt sig på Jardins kon-

Fig. 57. †Gipsmodel af korintisk kapitæl (s. 538). Fotografi o. 1939. Kunstakademiets Bibliotek. – *Plaster model of Corinthian capital.*

tor. Der kendes to næsten identiske udgaver af fremstillingen af Kristi opstandelse, hvoraf den ene bærer Wiedewelts egenhændige signatur. Det er dog uvist om denne eller dens genpart er identisk med tegningen fra Jardins bolig. Af det andet relief kendes alene en skitse (fig. 67).¹⁹⁶ For en beskrivelse af begge, jfr. s. 549.

25. sept. 1760 meldte Jardin på ny modellen færdig, antagelig hvad angik Wiedewelts indsats, og få dage efter modtog denne tredje og sidste rate af betalingen. Tilbage stod spørgsmålet, om arbejdet yderligere skulle oliemaales og forgyldes. Svaret har været bekræftende. Intet skulle spares, og den højtanskrevne svenskfødte hofmaler Carl Gustav Pilo fik af Moltke overdraget hvervet. Af regningen, der indleveredes 1. juli 1761 fremgår, hvordan både det ydre og det indre marmorstafferedes, idet kuplen udvendig maledes som kobber eller bronze, mens alle ornamenter og relieffer både her og indvendig forgyldtes (jfr. s. 544). Hertil kom et stort antal loftsmalerier, vigtigst naturligvis det store kuppelmaleri, foruden i alt 20 »Plafonds« i nedre og øvre pulpituretage.

Da modellen omsider stod færdig, har det været et prægtigt og kunsthæderigt værk, der skulle vejlede de implicerede medarbejdere, samt – nok så væsentligt – give bygherren og hans rådgivere en realistisk forestilling om det storslåede monument, der var i vente, på et tidspunkt, hvor det endnu gik uhyre trægt med at få de faktiske murmasser til at rejse sig.

I Jardins embedstid stod kirkemodellen i

hans bolig på Charlottenborg. Efter standsningen 1770 overflyttedes den maj 1772 til Christiansborg, hvor den 1783 nævnes i et gemak i eller ved prinsesse Louise Augustas lejlighed i kirkeløngangen.¹⁹⁷ Herefter har det ikke været muligt at følge den, og det må anses for mest sandsynligt, at modellen blev offer for den altødelæggende slotsbrand 1794 (DK.Kbh. By, 5, s. 183). Modellen er dog gengivet i et summarisk stik i Erik Pontoppidans »Den Danske Atlas« (fig. 56).

Den store bygningsmodel har imidlertid ikke været den eneste, der udførtes under Jardin. Regnskaberne nævner både modeller i gips til en trappe (hovedtrappen?), til rosetterne under buerne ved indgangen og mellem pillerne, samt til de korintiske kapitæler.⁵³ En †gipsmodel til sidstnævnte opbevarede endnu på byggepladsen, da opførelsen af den nuværende kirke skulle påbegyndes. 1884 overlod C. F. Tietgen den 4 alen høje og 4 alen 6 tommer brede gipsmodel (ca. 2.50 × 2.65) til Kunstakademiets samlinger, hvor den endnu 1939 er opmålt og registreret (fig. 57).¹⁹⁸ Dens senere skæbne kendes dog ikke.¹⁹⁹ Hertil kommer, at Haubers Københavnsbeskrivelse 1783 omtaler nogle »Modeller af Friderichs Kirke paa Amalienborg«, der sammen med andre bygningsmodeller af »det chinesiske Taarn i Canton«, sølvbjergværksarbejderne i Norge, samt »en Pagode eller hedensk Afgudstempel« skulle finde sig hos en privatsamler, der boede på hjørnet af Frederiksborggade og Gammel Torv (nr. 140). Muligvis kan denne have erhvervet sig disse modeller (af detaljer eller større partier af bygningen?) ved byggeriets afvikling 1771.²⁰⁰

PORFYRSTENENE

Den norske marmor og det bornholmske sandsten var kirkens vigtigste byggeemner, men som det fremgår af regningen vedrørende modellens staffing skulle andre materialer inddrages til billedhuggerarbejder og finere detaljer. I forbindelse med ornamenter, statuer og basrelieffer udvendig, samt til »alt det indven-

dige« skulle modellen stafferes ligesom hvid upoleret italiensk marmor. Gulvet i kirkerummet skulle være som »indlagt Marmor af adskillige Couleurer«, mens de øvrige gulvflader skulle males som sort og hvid marmor.⁵³ Det ses ikke af regnskaberne, om man havde taget initiativ til importen af den italienske marmor. Derimod figurerer en anden materialeleverance på udgiftsposten for 1762: indkøb af i alt syv stk. (40 fod³ og 223 tommer³) porfyrmarmor fra Frankrig, tillige med en stor udhugget skål eller kumme (»cuvette«). Indkøbet blev foretaget i foråret 1762 gennem den franske gesandts frue, madame Susanne Ogier. Af fragtreghskaberne fremgår det, at stenene hidrørte fra Louvre.²⁰¹ Her var lagerplads for forskellige bygningsmaterialer, heriblandt også antikke bygningsfragmenter, hidrørende fra bl.a. Italien og Nordafrika.²⁰²

August 1762 kom stenene til Danmark, hvor de oplagredes på kirkens byggeplads. Om deres planlagte anvendelse vides intet sikkert. Mest sandsynligt er det, at den store kumme blev hjemtaget for at skulle anvendes som døbefont, en funktion, den i hvert fald sidenhen skulle få (s. 552). På Jardins tidligste tegninger til det approberede projekt (fig. 40) er angivet et dåbskapel, hvori er placeret en lav, bred skål, beslægtet med den indkøbte. Efter at have ligget ubenyttet hen siden 1770 overførtes skålen 1843 til den netop istandsatte slotskirke på Kronborg, hvor den på en ny fod omdannedes til døbefont (DK. Frborg, s. 599f.).²⁰³ 1868 overflyttedes de syv andre fragmenter til Christiansborg, efter at en stenhugger havde udtrykt interesse for erhvervelsen af dem. Sagen var dog blevet afvist, idet man havde erklæret, at disse »ægyptiske porfyrsten var meget sjældne«, og at der blandt søjlefragmenterne også fandtes »et Stykke af en Figur«. Alligevel blev de af sagkyndige frakendt at have nogen arkæologisk betydning.²⁰⁴

Først 1966 blev det konstateret, at figurfragmentet hidrørte fra en senantik kejserstatue, der siden blev overdraget til Nationalmuseets Antiksamling (AS 15064, deponeret i Ny Carlsberg Glyptotek).²⁰⁵ De seks resterende

Fig. 58. Fragmenter af kapitæler, basis og plint fra Jardins kirke, placeret i anlægget ved Marmorkirken (s. 536). Fot. BBJ 1985. — *Fragments of capitals, base and plinth from Jardin's church, placed in the gardens at the Marble Church.*

porfyrsten, der består af søjlespolier af forskellige dimensioner, opbevares endnu på Christiansborg.

KIRKEBYGGERIETS STANDSNING OG FORELØBIGE AFVIKLING 1770-71

Som nævnt var byggeriet siden 1767 kun blevet videreført for halv kraft, men endnu 6. april 1770 havde Jardin fået godkendt årets budgetudkast.²⁰⁶ Den følgende tid indvarslede imidlertid en lang række ændringer og indgreb, ikke alene inden for bygningsadministrationen, men også hvad angik finansstyrelsen og landets ledelse som helhed. Det kan næppe være tvivl om, at denne udvikling skyldes Christian VII.s livlæge, J. F. Struensees stadig større indflydelse og magt ved hoffet.²⁰⁷ Drivkraften har antagelig været et – forståeligt – ønske om at forbedre statsfinansernes miserable tilstand og re-

formere det på en række punkter forældede administrationsapparat. De første skridt på vejen til en omorganisering af bygningsvæsenet var udnævnelsen maj 1770 af Gustav Frederik Holck, deputeret ved finanserne, til overtilsynsførende for de under Rentekammeret sorterende kongelige bygninger. I princippet var dette et indgreb i Jardins embede. Ved siden af udnævnelserne fulgte også flere afskedigelser, heriblandt 15. sept. 1770 af udenrigsministeren J. H. E. Bernstorff, førhen tillige en af de mest indflydelsesrige personer i kirkebyggeriets ledelse. Moltke selv blev 30. nov. sat fra hvervet som overdirektør for Frederikskirkens opførelse og 15. dec. fra sin post i gehejmekonseillet.²⁰⁸

Oktober 1770 blev beslutningen om kirkebyggeriets standsning endelig truffet. En egenhændig forespørgsel 9. okt. fra Christian VII om Jardins engagement og indtægter efterfulgtes 14 dage senere af majestætens ordre om byggeriets ophør. Det hed heri, at »des motifs importans m'obligeoit d'abandonner préablement le projet (...« (at vigtige grunde tvinger mig til foreløbig at opgive projektet). På grund af en administrativ fejl sendtes ordren først til den ordinære bygningskommission, men

26. okt. nåede meddelelsen omsider til Moltke, der således erfarede, at kongen ville lade byggeriets videreførelse »von der Hand ruhen (...) und auszusetzen«.²⁰⁹ Hermed endte også Kirkebygningskommissionens hverv.

Forelagt de uomgængelige kendsgerninger måtte Jardin udarbejde en redegørelse for byggeriets aktuelle status, samt for materiale- og redskabsbeholdningen. Han undlod dog ikke at gøre opmærksom på de talrige ulemper og reelle merudgifter, en så brat standsning ville medføre: ødelæggelse af de eksisterende mure ved indsivende vand, beskadigelse af maskiner og stilladser, svære økonomiske tab for enkefruerne Eigtved og Fortling, såvel som for det ellers velfungerende bornholmske stenbrud, og arbejdsløshed blandt den implicerede stab af håndværkere, kunstnere og funktionærer. 2. nov. forelagde Moltke Jardins redegørelse og forsøgte nok engang at appellere den

hårde dom, omend forgæves. 9. nov. 1770 faldt den endegyldige resolution, der betød en omgående standsning ved månedens udgang og en udsættelse af projektet »bis zu Unserm anderweitigen Befehl und Verfügung«.²¹⁰ Tilbage stod nu at give Jardin og de berørte funktionærer (bygningsskriver Poehn, bygningsforvalter Krieger og løjtnant Klabar) deres afsked og ophæve eller revidere kontrakterne med marmor- og sandstensleverandørerne.

Jardin var allerede 1. nov. sat fra bestillingen som »Intendant des Bâtiments« og C. F. Harsdorff indsat i hans embede.²¹¹ Resolutionen af 9. nov. var ensbetydende med hans afskedigelse som bygmester ved Frederikskirken, idet han som en ringe kompensation modtog 3000 rdl. i gratiale.²¹² Hans hverv var dog endnu ikke afsluttet. 26. nov. måtte han udarbejde en mere detaljeret redegørelse for byggeriets status til den ordinære bygningskommission, under hvem kirkebygningen for fremtiden skulle sortere. Desuden 4. dec. en besvarelse på to centrale spørgsmål: hvad kirken ville koste indtil afslutningen, og hvor meget den hidtil havde kostet? Diplomatsk undlod Jardin at give konkrete svar herpå. Det første spørgsmål afhang af »la magnificence que le Roi jugera a propos d'ordonner, et la capacité, intelligence et bonne économie de celui qui aura la direction de sa construction« (den rundhåndethed, som kongen skønner at påbyde, og dygtigheden, forstanden og den gode økonomiske (sans) hos den, der vil få ledelsen af dens opførelse). Hvad de hidtidige udgifter angik, hævdede han, at disse ting ikke var kommet til hans kundskab.

En af de sidste officielle embedshandlinger for Jardin var overleveringen til Harsdorff af bygningsmodellen, »alle cotirte Zeichnungen von Planen, Profilen und Elevationen, ferner sämtliche der Kirchenbau betreffende Nachrichten, Schriften und Protocollen« i henhold til resolution af 30. dec. 1770.²¹³ 27. marts 1771 nedlagde han sit professorat ved Kunstakademiet og forlod først på sommeren landet, idet han dog på rejsen sydover aflagde besøg hos Bernstorff i Holsten.²¹⁴ En patetisk ordveksling et par dage før Jardins afrejse fra København er

Fig. 59. Marmorkirkens ruin, set fra nordøst. Ældre fot. NM. – *The ruins of the Marble Church seen from the north east.*

registreret i et brev 30. juli 1771 fra grevinde Louise Stolberg, født Reventlow, til hendes brødre, greverne Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow. Hoffets forlystelseschef, grev Enevold Brandt, der samtidig stod kongen nær, havde ved et besøg hos arkitekten forespurgt, om man ikke kunne lave den nye kirke om til »une salle pour le spectacle?« (en teatersal). Til dette hånske spørgsmål havde Jardin repliceret: »Si Vous aviès vint ans de plus, Mr., Vous ne feriez pas cette question«. (Havde De været 20 år ældre, min Herre, havde De ikke stillet (mig) dette spørgsmål).²¹⁵

Bygningsforvalter Krieger og bygningskri-ver Poehn lønnedes begge til udgangen af 1771, hvor de skulle være behjælpelige med afviklingen af byggepladsen. Begge blev dog genansat, Krieger allerede fra oktober 1771 og Poehn fra februar 1773, den første for at føre fortsat tilsyn med bygningen og materiallageret, sidstnævnte for at bistå med sandstensleverancen.²¹⁶

Standnsningen af marmorleverancerne til kirken bragte både Eigtveds og Fortlings enker i en vanskelig situation. Som en overgangsløsning bevilgedes endnu for 1771 den sædvanlige betaling for de leverede blokke. Ved udgangen af 1771 søgte fru Eigtvad om yderligere leverancer, idet hele hendes formue var brugt på marmorbruddet; men hendes skrivelse blev end ikke forestillet kongen, da man var så vel-forsynet med sten, »at ingen Adgang sees til at forbruge den i Kongeligt Arbeyde«. ²¹⁷ 1783 ansøgte hun atter om dækning for tabet ved kirkebyggeriets standsning, men bevilgedes alene et enkelt års leverance af de blokke, hun havde liggende ved bruddet. En reel godtgørelse for hendes tab blev helt afvist, ligesom en ansøgning om yderligere leveringer for 1785.²¹⁸

Som nævnt valgte man at videreføre det bornholmske stenbrud, omend på væsentlig nedsat kraft. Stenene blev fortsat losset på en af de gamle tømmerpladser ved Toldbodvejen.

O. 1780 blev området dog ryddet, og lageret flyttet til en nu indhegnet plads ved kirkeruinen.⁵³ Også inde i selve kirkerummet anbragtes blokke. Værkets videre drift ligger imidlertid uden for beskrivelsen af Frederikskirkens historie.

Den kongelige resolution af 30. dec. 1770 havde mht. kirkebygningens skæbne fastsat, at stilladserne skulle nedtages og afhændes ved en auktion, tillige med de dårligste af materialer og redskaber, som ellers ikke kunne finde anvendelse ved bygningsvæsenet i øvrigt. En del tømmer blev frtaget til overdækning af de opførte kirkemure, samt udbedring af port og

plankeværker – sidstnævnte en ekstra nødvendig foranstaltning efter hærværk og tyveri på byggepladsen. Auktionen afholdtes 27. nov. 1771 og indbragte i alt 1010 rdl. Man valgte dog at beholde enkelte genstande, som diverse jernskabeloner (bl.a. til kirkens »runding« og den ovale trappe), et antal ridsebrætter, heriblandt et med »et Corinthisk Captels paategning«, kapitælets model, samt tre gipsmodeller til rosetter.⁵³ Blandt køberne af det afhændede materiel var bygningsforvalter Krieger, stenhugger Fischer samt enkelte andre håndværkere fra den nu afviklede byggeplads.

BYGNINGSBESKRIVELSE

NOTER S. 569

Oversigt. Beskrivelsen af Jardins ufuldførte kirke bygger på flere kilder. Vigtigst til forståelsen af arkitektens idealer om det færdige monument er hans 1765 og 1769 publicerede tegninger, suppleret med regnskaberne vedrørende den nu forsvundne model. Af den opførte bygning nåede murene omtrent til hovedgesimsen i østpartiet, mens de øvrige sider kun stod i omtrent første stokværks højde. Tårnene var dog alene opført til et lille stykke over soklen. Denne torso blev, bortset fra de o. 1809 nedrevne tårne, af Ferdinand Meldahl inkorporeret i den nuværende kirkebygning. Store dele måtte dog nedtages eller omhugges på grund af for stor brøstfældighed. Af de opsatte baser, kapitæler og gesimser er bevaret forskellige fragmenter, der endnu henligger på pladsen omkring kirken.

Beskrivelsen vil omfatte en redegørelse for henholdsvis det ydre og det indre, herunder en omtale af den planlagte udsmykning og indretning af kirken. Endelig vil Jardins planer for pladsen omkring kirken blive berørt. En sammenfattende redegørelse for Frederikskirkens arkitekturhistoriske placering, herunder også mht. de foregående projekter, afslutter beskrivelsen.

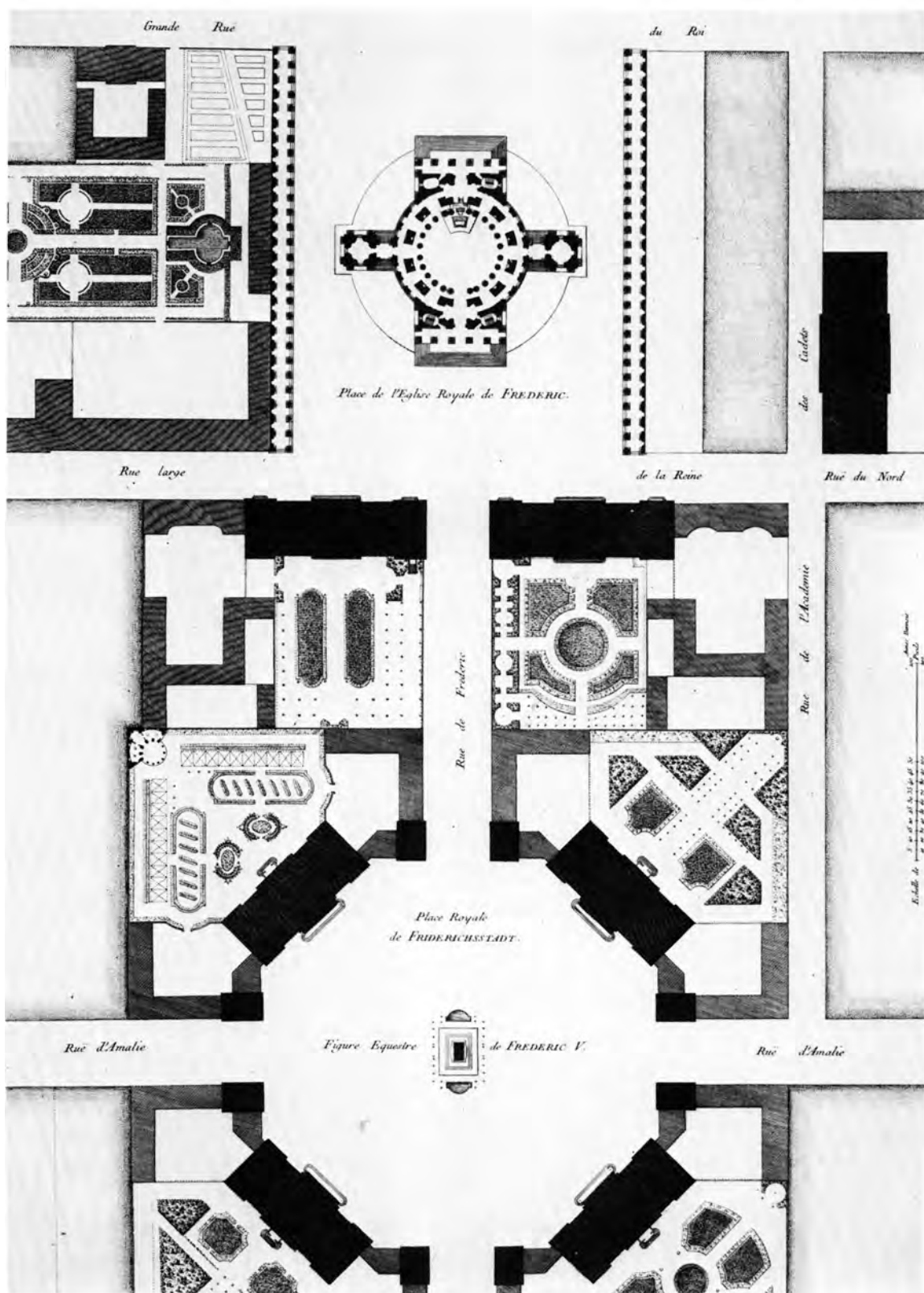
Ydre: Kirkebygningen (s. 542), materialer og teknik (s. 544), vinduer og døre (s. 545), baser og kapitæler (s. 546), tårnene (s. 546). *Indre:* Plan (s. 546), kælder (s. 548), galleri (s. 548), kuppel (s. 548), trapper og forbindelsesveje (s. 548), belysning (s. 548). *Udsmykning* (s. 548). *Indretning* (s. 552). *Kirkepladsen* (s. 554). *Sammenfatning* (s. 554).

YDRE

Kirkebygningen (fig. 60-66) var formet som en centralbygning, hvis ydre cirkulære omrids havde en diameter på 69 alen (ca. 43 m), mens det tilsvarende mål på den indre kerne, afgrænset af 12 kraftige piller, var på 48 alen (ca. 30 m). I øst og vest sluttede retkantede tilbygninger sig til kernen, begge smykkede med søjlebårne portaler. Mod nord og syd føjede de to tårne sig til kirken. Komplexets plan udgjorde hermed et regulært græsk kors, hvis længde og bredde var identiske, 122 alen (ca. 76 m). Kirkens hovedindgang var lagt i øst mod Frederiksstad og Bredgade, mens indgangen i vest mod Store Kongensgade førte til koret. Orienteringen var således modsat det normale mønster.

Kirken bestod af en to stokværk høj underbygning på en glat, svagt fremspringende sokkel. En kraftig udkraget hovedgesims i tre led

Fig. 60. Beliggenhedsplan af Frederiks kirkeplads og Amalienborg plads. 1:2000 (s. 554). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – *Site plan of Frederiks kirke Plads and Amalienborg Plads. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769.*

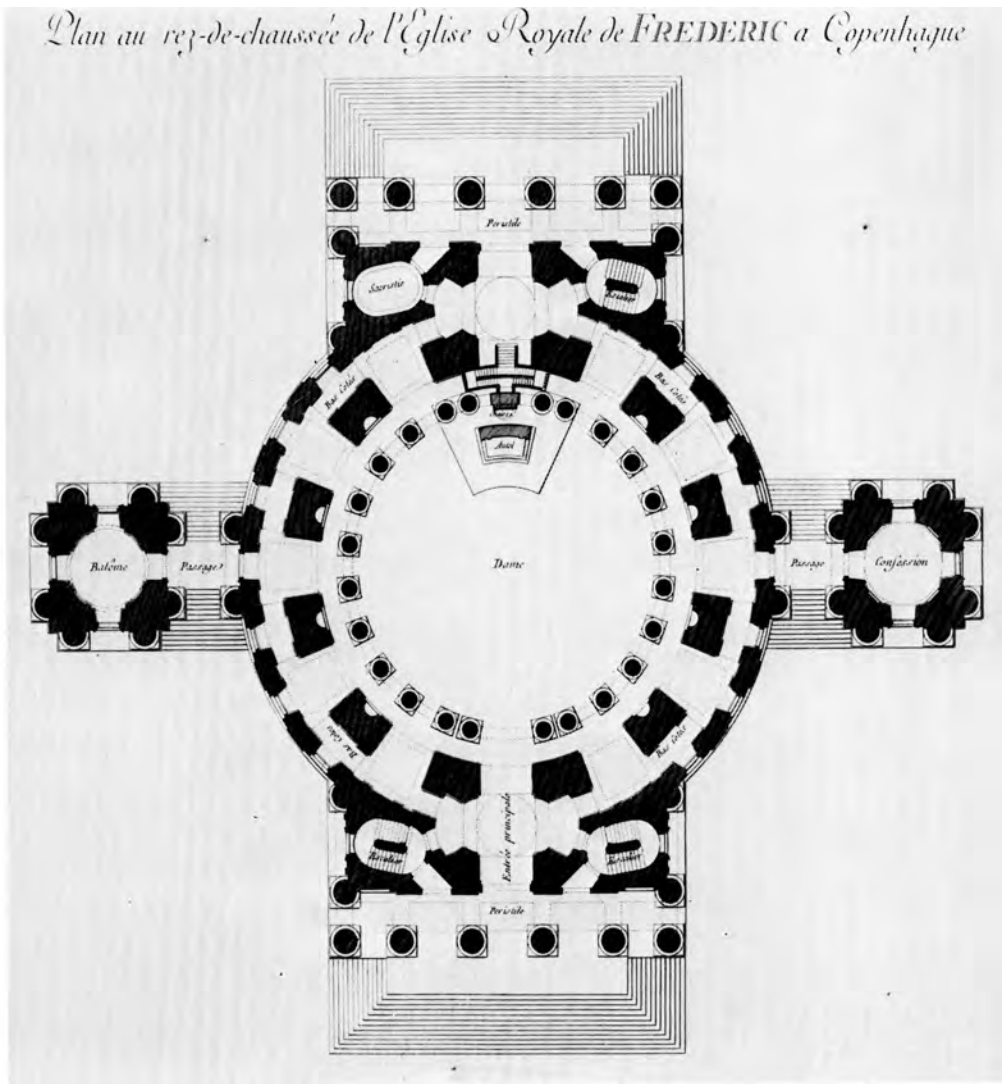

Fig. 61. Plan af underetagen. 1:600 (s. 542, 546). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – Longitudinal section to the north. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1169.

med arkitrav, frise og konsolprydet kronliste, løb som et bånd rundt om hele rotunden og videreførtes på tårnene. Over et brystværn og et trinpodium, der formidlede overgangen fra den ydre til den indre ringmur, rejste kuplen sig, båret af en to stokværk høj tambur med en krans af 24 korintiske søjler. En sammensat hovedgesims, kronet af en balustrade, svarende til underbygningens, afsluttede tamburen. Den ribbesmykkede kuppel var formet som en halvkugle, omend let sammentrykket foroven. Herpå hvilede en arkadebåren og søjleprydet lanterne, hvis spir afsluttedes med en kors-

smykket kugle. Bygningens totale højde var 132 alen (ca. 82 m).

Materialer og teknik. Kirken var tænkt opført af gråhvidt og gulligt gjellebæk marmor, idet dog bornholmske sandsten indlagdes i fundamenter, fyldinger, pillekerner, og hvor det ellers var muligt (jfr. s. 531). Som det fremgår af regnskaberne vedrørende modellen skulle alle ornamenter, statuer og relieffer udvendig og indvendig være af hvidt italiensk marmor. Kuplen skulle beklædes med kobber, mens ornamenter og lister tænktes forgyldte. Hensigten med indkøb af porfyr er ukendt (s. 539).

Fig. 62. Hovedfacade. 1:600 (s. 542). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. — Main facade. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769.

Vinduer og døre (fig. 62). Kirkens vinduesformer varieredes fra etage til etage, idet to grundtyper dominerede: det højrektangulære og det ovale (på tårnene cirkulære). Nederste stokværks vinduer, der var indsat i forsænkede spejle, havde skiftevis trekantede og segmentformede overliggere, båret af volutkonsoller over et indskudt tværrektangulært felt. En variation heraf, men med vandret overligger, findes på tamburens nedre etage. Et indtryk af underetagens vindueszone ses endnu på den nuværende kirkebygning, hvor hovedparten af vinduesindramningerne dog er nyhuggede (jfr.

s. 704); derimod er intet bevaret af zonen herover. Den midterste af de retkantede indfatninger i hvert fag var fremhævet med nedhængende blomsterguirlander. Tamburens andet stokværk havde ovale vinduer, omkranset af blomsterguirlander, ophængt i sløjfer og adskilt af medaljoner med festoner; sidstnævnte er dog på tværnittene (fig. 70, 72) gengivet som åbninger.

Et trefløjet dørparti gav adgang til kirken i øst og vest (fig. 62, 68); i nord og syd var sideindgange, indrammede af korintiske halvsøjler.

Hovedportalerne (fig. 61, 62) i øst og vest

var identiske. Den fremspringende portikus på et aftrappet podium smykkedes af seks søjler, der bar en reliefprydet trekantfronton. En rundbuet midterportal, flankeret af lavere rektangulære åbninger, gav adgang til henholdsvis forhal og trapperum i øst, forrum til koret, sakristi og trapperum i vest. Over den høje midterste dør var der et højt vindue med balkon, som i øst stod i forbindelse med kongestolen. Relieffer med bibelske fremstillinger var indsat over sidedørene (s. 548f.).

Baser og kapitæler (fig. 57-58, 59, 62). Efter planerne skulle kirkens ydre smykkes med søjler af korintisk orden i både nedre og øvre stokværk. Forneden krævedes alene 12 baser og kapitæler til de fritstående søjler og et tilsvarende antal til halvsøjler ved portalfremspringene og de to sideindgange. Hertil kom 16 halvsøjler ved de to tårne. Mens baserne leveredes af stenhuggerne Pfeiffer og Braun,⁵³ udførtes kapitælerne som en særlig entreprise af billedhuggeren Carl Frederik Stanley i henhold til kontrakt, approberet 20. febr. 1768.¹⁹⁴ Opgaven omfattede dog kun i første omgang de ti kapitæler til østpartiet. Kapitælerne skulle hugges »volkommen wohl nach den Geschmack des Alterthums« og af størrelse svare til forholdene på den forfærdigede model.⁵⁹ Hermed må sigtes til den i regnskaberne omtalte gipsmodel, udført af billedhuggeren Louis Canchy.⁵³ Sandsynligvis var denne identisk med den gipsmodel, der endnu 1939 er registreret på Kunstakademiet (s. 538).

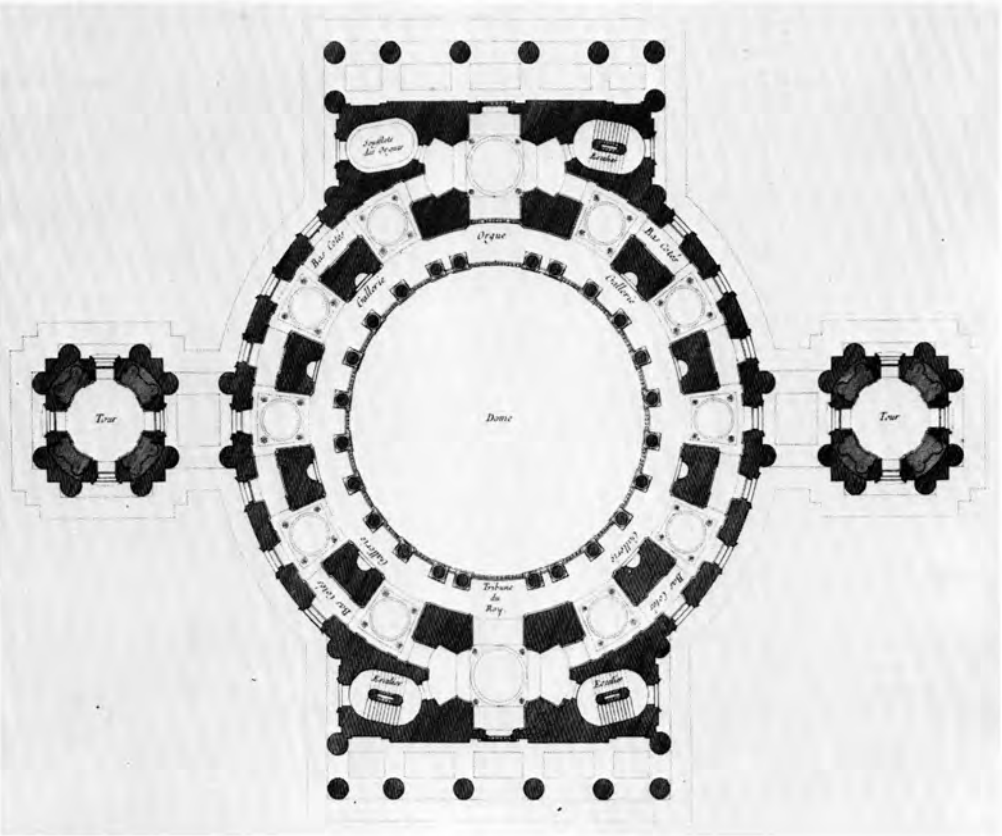
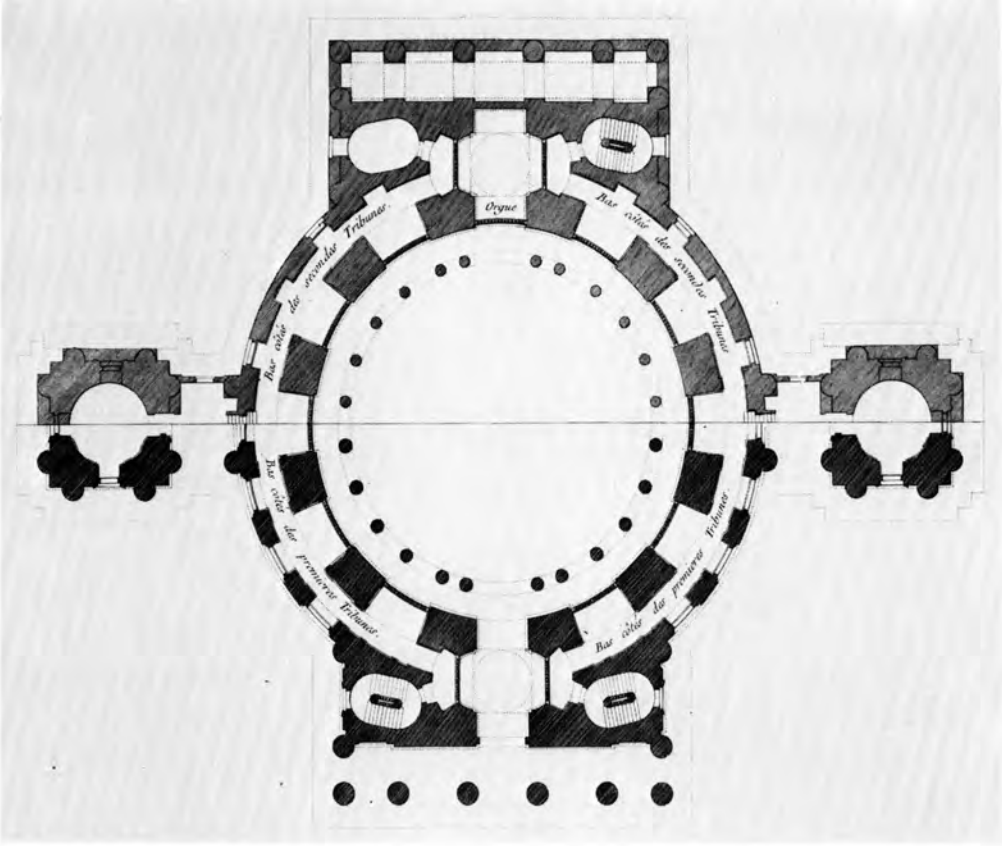
Som nævnt ovenfor nåede arbejdet på kirkens østlige halvdel længst inden standsningen 1770. Halvsøjlerne i nord, syd og øst var således helt eller delvist rejst, de fire ved østportalen endda forsynet med kapitæler. De seks fritstående søjler kom derimod kun til første stokværks niveau, men to af kapitælerne hertil fandtes færdighuggede på byggepladsen. Fragmenter af de gamle kapitæler og baser blev i forbindelse med den nuværende kirkes opførelse samlet i fire grupper, opsat i anlægget omkring kirken (fig. 58).²¹⁹ Kapitælerne benyttedes også af Ferdinand Meldahl som udgangspunkt for de nuværende.

Tårnene (fig. 62) var sammenføjet med kirken ved et trinpodium forneden og over andet stokværk med en balustrade. De 83 alen høje tårne havde forneden et rektantet grundrids, der foroven videreførtes i et afrundet. Kobledes søjler i kolossalorden, svarende til kirkens, indrammede underpartiets vinduesfag og døråbningerne mod kirken. Herover dannede segmentformede prydgavle modstykker til kirkens trekantgavle. Tårnenes øvre del, der vel var beregnet til klokkeophæng, havde rundbuede, søjleindrammede åbninger i harmoni med tamburen. Over åbningerne var indsat urskiver. Et ornamentbånd med parvis modstillede baner af »den løbende hund« adskilte de to hovedpartier. Ved hjørnerne var i samme niveau stående figurer. Tårnspirene var ganske lave; en underdel med volutdannede bånd dannede overgang til den balustradeindhegnede øvre del, kronet af en kuppel ligesom kirkens.

INDRE

Plan (fig. 61, 63-66). Kirkens hovedrum var cirkulært. 12 kraftige piller (de otte mod henholdsvis nord og syd forsynede med nicher) adskilte centralrummet fra en smal ydre omgang. Inden for pillerne afgrænsede en krans af 24 tætstillede søjler endnu en omgang. På disse hvilede det omløbende galleri. Fra vest skød koret sig ind i midterrummet. Bag en korsranke (jfr. fig. 61) stod altret på et trinpodium; herover fandtes prædikestolen samt i niveau med andet stokværk, orglet. En kuppelhvælvet hal bag koret formidlede passagen til det ovale sakristi (i sydvest) og et ovalt trapperum (i nordvest); en trappe bag altret gav adgang til prædikestol og orgel. De tilsvarende rum i kirkens østside fungerede som indgangs-

Fig. 63-64. Etageplaner. 1:600. Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. 63. S sammensat plan af 1. og 2. pulpituretage (s. 546). 64. Plan i niveau med orgelpulpitur og kongestol (s. 546). — Plans. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. 63. Composite plan of the first and second gallery tiers. 64. Plan level with the organ loft and King's Pew.

vestibule og trapperum, og over hovedindgangen her var kirkens anden liturgiske pol, kongestolen.

Kælder (fig. 70, 72, 78). En ca. 4,5 alen høj (ca. 2,80m) kælder af 12-kantet grundruds blev lagt under kirkens centralrum. Herfra førte lavere lysskakter til vinduer i ydermuren. Nedgangen til kælderen skete fra trapper i øst og vest. Kælderen eksisterer endnu og er inkorporeret i den nuværende bygning (jfr. s. 714).

Gallen (fig. 63-64, 70, 72). Kirkens indre domineredes af galleriophbygningen i tre etager, båret dels af den ydre pillekrans, der indbyrdes var forbundet af arkader, dels af den indre søjlerække, fornedet af jonisk, foroven korintisk orden. Gallerietagerne var mod midtrummet heget af en balustrade. I vest og øst var 1. og 3. gallerietage udeladt ved alterpartiet og kongestolen.

Kuppel (fig. 62, 65, 70, 72). Sammensat af en indre dobbeltskalskuppel og en ydre skal, der bærer lanternen. Den indvendige dobbeltkuppel, der hvilede på søjle- og pillekransen, er antagelig tænkt muret, mens den udvendige kuppel skulle konstrueres af træ og beklædes med kobber. Ved kuppelfoden er indvendig udsparet en løbegang, der åbner sig mod midtrummet med 12 cirkulære vinduer. Den lave del af den indre kuppel er stumpt afskåret foroven og giver derved udsyn til den højere, bemalede del, som – næppe synligt fra kirkegulvet – belyses af 24 vinduer i to stokværk.

Trapper og forbindelsesveje (fig. 61, 63-64, 66). Kirkens vigtigste kommunikationsveje var de tre trapper i nordøst, nordvest og sydøst. Disse gav adgang både til kælderen og til samtlige gallerietager, inklusive kongestolen. Mindre vindeltrapper førte i nordvest og sydøst op til kuplen. Adgangen til tårnens øvre stokværk skete via den balustradeindhegnede overgang fra tredje gallerietage.

Belysning (fig. 70, 72). Endnu under projekteringsfasen diskuteredes belysningens tilstrækkelighed (s. 516). Antagelig har modellen af bygningen skabt større klarhed omkring spørgsmålet. Ifølge Pontoppidan (1764), der havde haft lejlighed til at studere modellen, var

der forneden kun et svagere lys, idet alene fire vinduesfag gav direkte lys, mens de øvrige var delvis dækkede af de foransatte piller. »Men fornemmelig skal Dagens Lys komme oven fra igiennem Vindverne paa Domen, og efter Forgivende, blive et meere Majestætisk og Helligdommen anstændigt Lys«. ²²⁰ Kuplens lys kom som nævnt fra den dobbelte vinduesrække i tamburen, og det øvre kuppelrum belystes af 12 ovale vinduer. I modsætning til de ældre projekter havde lanternen i Jardins bygning ingen belysningsmæssig funktion.

UDSMYKNING

De detaljerede kobberstik, udført efter Jardins tegninger giver, sammen med regnskaberne vedrørende modellen, flere oplysninger om kirkens planlagte udsmykning. Af arkivalierne fremgår, at man til modellen – og vel også til den opførte bygning – havde allieret sig med to af samtidens mest fremtrædende kunstnere, den svenske hofmaler Carl Gustav Pilo, der indtil 1772 residerede i København, og den unge danske billedhugger Johannes Wiedewelt, hvis stjerne efter hjemkomsten fra Rom var i stadig opadgåen.

Den udvendige, skulpturelle udsmykning omfattede i alt 48 (56) statuer og seks relieffer. På balustraden over underbygningen og tårnens to nedre etager var i alt 24 (32) vældige figurer, hver omkring 5 alen (godt 3 m) høje af de fire store profeter (Jesaias, Jeremias, Ezechiel og Daniel), de fire evangelister (Markus, Lukas, Mattæus og Johannes), 16 allegoriske figurer, heraf 13 dyder (Religion (Troen), Teologien, Den guddommelige Retfærdighed, Retskyndighed, Godhed, Kanonisk Ret, Tillid til Gud, Håb, Evnen til at skelne godt og ondt, Erkendelse, Enighed, Samvittighed og Kærlighed) og tre skikkelser fra det gamle testamente (Moses, Aron og David). På tamburens hovedgesims stod yderligere 24 statuer – de 12 apostle og de 12 små profeter. Hertil kom endnu i den endelige version otte figurer, hvis motiver ikke kendes. ²²¹

Over hovedportalerne skulle indsættes to

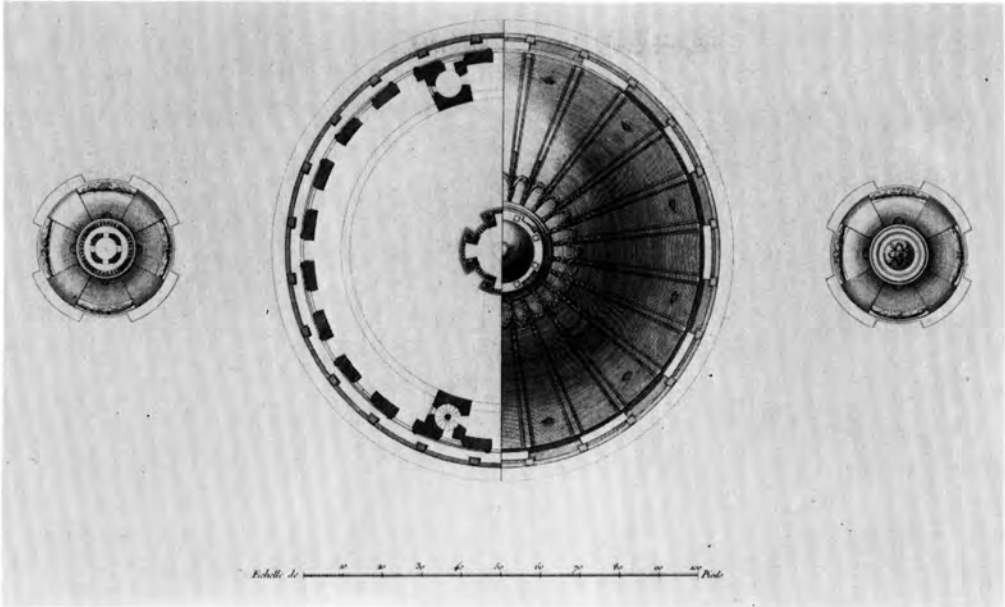

Fig. 65-66. Etageplaner. 1:600. Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. 65. S sammensat plan af tambureta-ge, samt af kuplens og tårnenes øvre afdækning (s. 548). 66. S sammensat plan af vandret snit gennem frontonen og partiet umiddelbart ovenover (s. 546). — Plans. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. 65. Composite plan of the drum, the roofing of the dome and the towers. 66. Composite plan with horizontal section through the pediment and the areal directly above it.

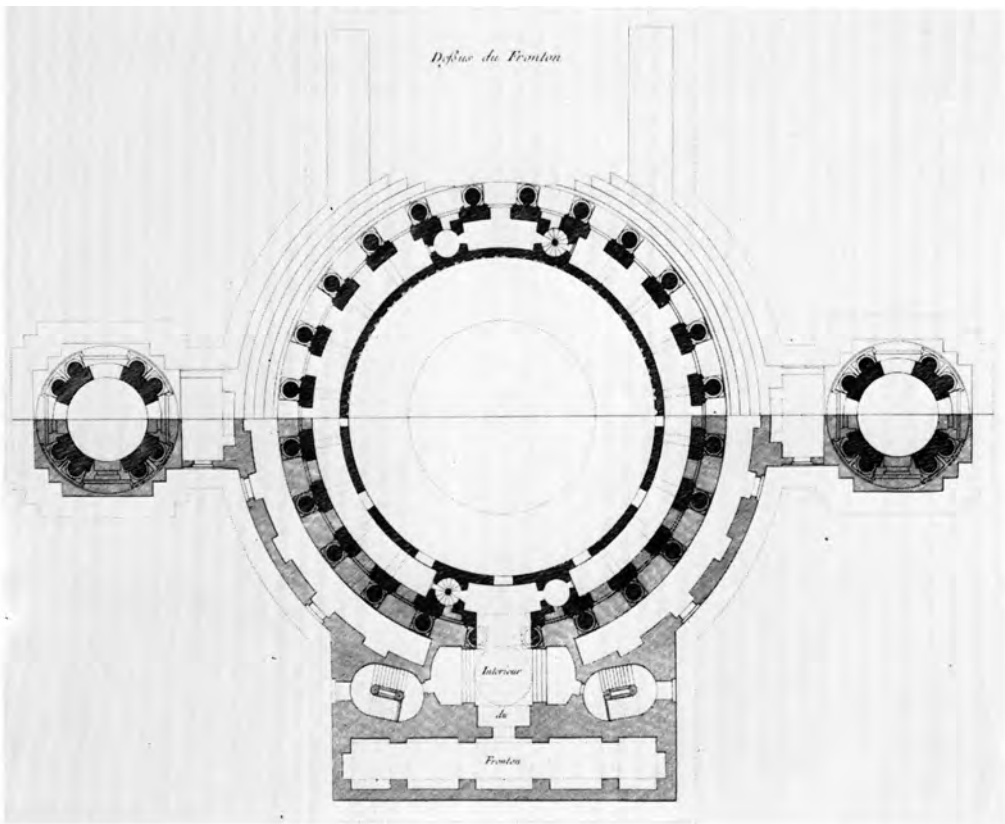

Fig. 67. Moses, der forsamler Israels børn og velsigner dem. Udkast af Johannes Wiedewelt til frontispicen, o. 1760 (s. 550). Kunstakademiets Bibliotek. – *Moses blessing the children of Israel. Proposal for the frontispiece, c. 1760, by Johannes Wiedewelt.*

trekantrelieffer, i øst af Moses, der forsamler Israels børn og velsigner dem (2. Mos. 35), i vest Kristi opstandelse (Matt. 28, 1-10). Begge kompositioner kendes fra Wiedewelts egne tegninger, der hvad fremstillingen af Moses angår, ikke er identisk med gengivelsen hos Jardin (fig. 62). Dette maner samtidig til forsigtighed mht. at drage slutninger om andre af Wiedewelts arbejder ud fra kobberstikkene alene. På Wiedewelts skitse (fig. 67) er Moses vist med kappedækket hoved og lovens tavler i venstre hånd, placeret på en forhøjning, mens en talrig skare af mænd og kvinder dels knæler for hans fødder, dels bevæger sig frem imod ham. I gengivelsen af Kristi opstandelse

(fig. 69) er det ikke muligt at parallellisere med Jardins fremstilling. Den opstigende Kristus, hvis hoved nærmer sig trekantfrontonens topunkt, danner midtpunkt sammen med en draperiholdende engel ved den tomme kiste. På begge sider heraf bevæger grupper af soldater sig bort. Relieffet afsluttes mod hjørnerne af siddende skikkelser, der som modvægt til den foregående bevægelse, vender sig imod midten. Fire scener fra Kristi liv var anbragt over sidedørene i øst og vest, Hellig tre kongers tilbedelse og Flugten til Ægypten i øst (fig. 68), Kristi fødsel og dåb i Jordan i vest.

Indvendig var nichefigurer i hovedpillernes to stokværk (fig. 70, 72), ialt 16 statuer af dyder

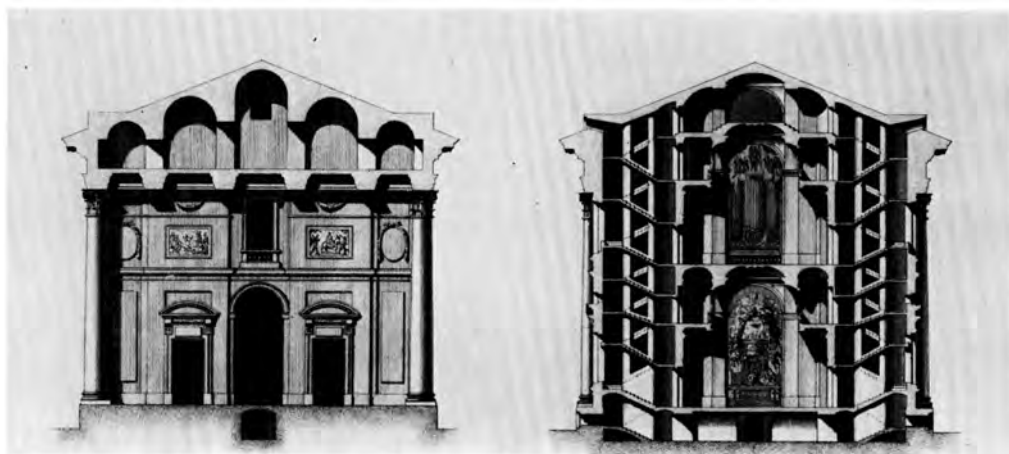

Fig. 68. Tværsnit af forhallen mod hovedfacaden, samt tværsnit af den vestlige forbygning med kor og flankerende trappepartier. 1:600 (s. 550). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – *Cross-section of the main portico towards the main facade, and cross-section of the western portico with the choir flanked by stairs. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769.*

Fig. 69. Kristi Opstandelse. Udkast af Johannes Wiedewelt til frontispicen, o. 1760 (s. 550). Kunstakademiets Bibliotek. – *The Resurrection. Proposal for the frontispiece, c. 1760, by Johannes Wiedewelt.*

(3,5 alen (ca. 2m) høje): Andagt, Kristen Dyd (Kristen Tapperhed), Uskyld, Lydighed, Guds-frygt, Kyskhed, Troskab, Næstekærlighed, Medlidenhed, Blidhed, Forsigtighed, Standhaftighed, Bestandighed (Klogskab), Huld-salighed, Taknemmelighed og Erkendtlighed. Mellem nedre stokværks arkader var 12 ovale relieffer med allegoriske motiver: Guds ord (Prædikenen), De otte saligheder, Den evige Lyksalighed, Den guddommelige Nåde og Den guddommelige Kærlighed. Mellem øvre stokværks piller var et tilsvarende antal relieffer, der udfyldte hele buesviklen: Kristus og den samaritanske kvinde (Johs. 4,7), Kristus helbreder hovedsmandens syge barn (Johs. 4,47), Kristus og den syge ved Betesda dam (Johs. 5,5), Opvækkelsen af enkens søn fra Nain (Luk. 7,11), Jesus og den bodfærdige kvinde (Maria Magdalene salver Jesu fødder (Luk. 7,36 (37))),^{221a} Forklarelsen på bjerget (Matt. 17), Jesus går på vandet (Matt. 14), Jesus helbreder 10 spedalske (Luk. 17,11 (12)), Jesus helbreder den blinde (Luk. 18,35), Lazarus' opvækkelse (Johs. 11), Indtoget i Jerusalem (Matt. 21).

Endelig planlagdes ifølge specifikationerne vedrørende modellen et skjold med det kongelige våben, samt to genier til kongestolen. Foruden de her opregnede relieffer ses på fig. 70, 72 et antal, der ikke var omfattet af bestillingen: otte medaljoner, tilsyneladende med portræthoveder i tårnenes nedre etager. I buesviklerne herover yderligere et tilsvarende antal.

Den maleriske udsmykning af kirken, som den var planlagt ifølge modellen, lader sig ikke

beskrive med samme præcision. I Pilos summariske regning af 1. juli 1761 nævnes i alt 20 loftsmalerier til 1. og 2. pulpituretage (jfr. fig. 70, 72). Heraf omtales de nedre 10 som fremstillinger af »Vor Frelsers lidelse«, mens de øvre 10 forestillede evangelister og apostle. I hovedkuppelens inderste skal, »som bestaar af Mosaic«, var der kassetter med forgyldte rosetter på lapis lazuli-blå bund. Også kongestolens loft havde blå grund og forgyldte zirater. Det store kuppelmaleri, der indfattedes af grønne festoner, viste i centrum tilsyneladende Gudfaders navn i trekantet glorie og strålekrans, omgivet af skyformationer med knælende og stående, tilbedende skikkelser, – en himmelsk vision i den bedste barokke tradition. De enkelte figurer i denne Dommedagslignende fremstilling lader sig ikke nærmere identificere (fig. 70, 72).⁵³

Det rigt sammensatte billedprogram, hvis i-demæssige ophavsmand ikke er nævnt, omfattede i lige høj grad fremstillinger af allegorisk, symbolsk karakter (dyder og personifikationer af forskellige abstrakte begreber) og af en mere traditionel fortællende, kristen billedverden med hovedvægt på nytestamentlige scener fra Kristi barndom og dåb, via hans frelsergerning, miraklerne, samt lidelseshistorien, kulminerende med Opstandelsen. Udenfor en egentlig bibelsk motivkreds er kupplens tilbedelsesscene. Supplerende lidelsesfremstillingerne i nedre zone var en Pietàgruppe på altret (s. 552). På niveau med orglets udsmykning af den himmelske lovsang var gallerilofternes ud-

smykninger af Kristi frelsebringende virke, afsluttet med Indtoget i Jerusalem. Det er en nærliggende antagelse, at også motivernes placering i et vist omfang har været betydningsladet. På hovedfacaden imod Frederiksstaden og Amalienborg plads med kongens rytterstatue var Moses vist som lovgiver og leder, – et velkendt gammeltestamentligt forbillede for monarken. Relieffet af Hellig tre konger over en af trappeopgangene til kongestolen og fremstillingen af den ridende Jesus og Maria overfor (fig. 68) kan også udlægges som hentydninger til den kongelige patron. Kristi opstandelse i gavrelieffet, nærmest indgangen til altret forekommer på samme måde meningsfuld i sin placering, omend kirken i modsætning til det normale er orienteret mod vest. Det vides ikke med sikkerhed, men er en nærliggende antagelse, at det mindre relief med Kristi dåb skulle placeres ved indgangen nærmest dåbskapellet i det søndre tårn.

Sammenholder man dette billedprogram med den projekterede udsmykning fra Eigtveds forslag (jfr. fig. 14, 19, 24 og s. 478f.) er det påfaldende, hvor underordnet en rolle, de direkte hentydninger til kirkens betydning som kongelig mindekirke spiller i forhold til tidligere. De 12 portrætmedaljoner af de oldenborgske monarker, der endnu i Thurahs forslag er anbragt på en fremtrædende plads (dog indvendig i modsætning til tidligere udvendig), er udeladt i hoveddrummets udsmykning. Måske har de som antydning ovenfor været tænkt placeret i tårnrummene. Det kongelige våbenskjold, omgivet af genier og ledsaget af et antal dyder, prangede i de ældre projekter på kirkens hovedfacade. I Jardins monument må majestætens våben søges indvendig på en mindre fremtrædende plads over kongestolen.

INDRETNING

Under byggeriet i Jardins tid nåede man aldrig så vidt, at der blev indgået aftaler eller kontrakter med henblik på kirkens inventar. Snedker Lehmann udførte prædikestolsaltret og orglet til modellen, men det er ingenlunde givet, at

han skulle forestå det egentlige arbejde. Jardins egne publicerede tegninger er derfor hovedkilden til en rekonstruktion af kirkens påtænkte indretning. Som nævnt var kirken orienteret vest-øst med altret i vest over for kongestolen i øst. Prædikestol og orgel var placeret oven over alterpodiet. Bag koret i det sydvestlige ovale rum, modsat trappen i nordvest, var sakristiet angivet, mens et dåbskapel skulle indrettes i det søndre tårns underetage og en skriftestol i det tilsvarende rum i nordtårnet (fig. 61).

Prædikestolsalter med orgel (fig. 70). I forordet til sin publikation af kobberstikkene til kirken havde Jardin understreget, hvordan han i valget af bygningsformen havde været vejledt af hensynet til kirkens brug og det anvendte ceremoniel, »som hovedsagelig består af prædiken«.¹¹⁷ I indretningen af hovedrummet med sammenføjning af alter, prædikestol og orgel samt udvidelser af tilhørrummet med gallerier i flere etager, har han således måttet lempe sig efter den protestantiske ritus og den i 1700'erne gængse hjemlige norm for et kirkerums disposition, eksemplificeret først og fremmest i de ældre projekter til kirken (fig. 23, 26, 31, 34, 43, 49). Det fritstående alterbord var anbragt på et trinpodium et stykke foran galleriets søjlevæg. Bordets forside smykkedes af et relief, der vanskeligt lader sig identificere. En – antagelig – plastisk gruppe af den lidende Kristus med korset og en knælende, ledsagende engel (Englepietà) var tænkt anbragt bag alterbordet, måske på det forhøjede, smalle bagparti, der anes på fig. 70. Fastgjort på en pille bag alterbordet var prædikestolen af halvcirkulært grundrids og smykket med englefigurer, der synes at understøtte den. Bag prædikestolen er angivet en udsmykning (i relief?) med draperier, skyformationer og lysstråler som indramning af Helligåndsdue under prædikestols-himlen.

Døbefont (fig. 40). På den approberede tegning af 1756 var i dåbskapellet vist en ca. 3,5 alen bred, 1,5 alen høj font, bestående af en lav fod, hvorpå en tilsvarende lav kumme med vulstsmykkede sider og et fladt låg (?). Det er nærliggende at antage, at den s. 539 omtalte

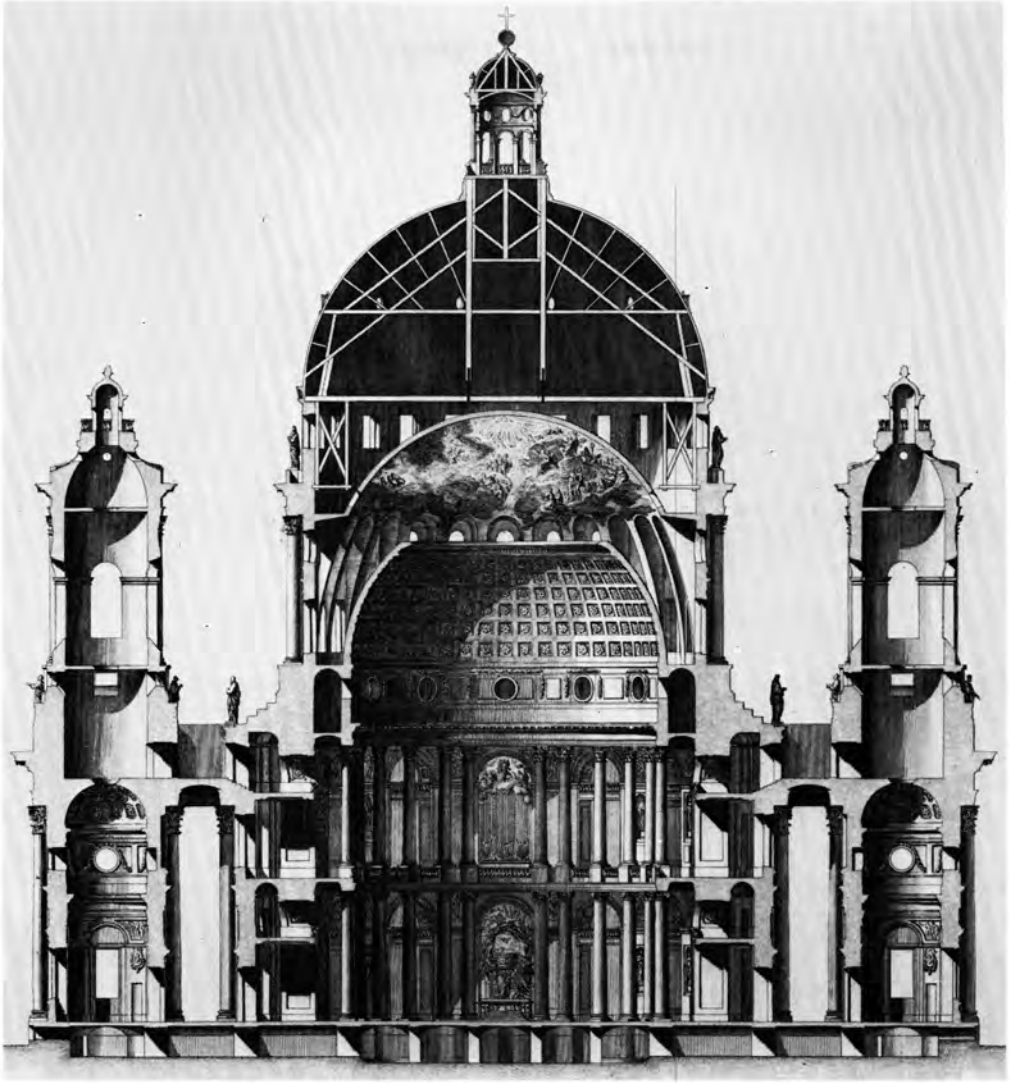

Fig. 70. Tværsnit mod vest. 1:600 (s. 552). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – Cross-section to the west. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769.

porfyrkumme indkøbtes med tanke på denne funktion, men intet sikkert vides herom.

Orglet (fig. 70) på 2. pulpituretage er angivet med en tredelt facade af smalle tætstillede piber, hvilket formentlig mere skal opfattes som en signatur end som et af sagkyndige udarbejdet prospekt.²²² Foroven camoufleres pibernes afslutning af skyformationer, hvorpå ses tre musicerende skikkelser med fløjte, dobbeltbasun og lut, vel som en illustration af den himmelske lovsang. Placeringen af orglets blæseværk er angivet på fig. 63 i rum over sakristiet.

Stole. Af kirkens planlagte stole, der dels skulle være på gulvet, dels på de tre gallerietager (s. 516), er kun kongestolen i øst på 2. stokværk særligt markeret (fig. 72). Majestæstens plads, der ikke var særligt afskildret fra de øvrige pladser på etagen, omfattede også det overhængede rum over forhallen. En balkon vendte ud mod Frederiksgade, mens døråbningen, der var behængt med festoner og smykket med det kongelige våben og en indskriftstavle, særligt fremhævede denne del.

Fig. 71. Idealprospekt af Frederikskirken, set fra Amalienborg plads. Kobberstik af J. M. Preisler efter tegning af L.-A. Le Clerc. Kobberstiksamlingen. – *Ideal view of Frederikskirken seen from Amalienborg Plads.*

KIRKEPLADSEN

Jardins approberede projekt omfattede alene kirken med de tilhørende tårne. Pladsen omkring er ikke nævnt i arkivalierne. Men at tanken om at give kirken en monumental indramning har været til stede, herom vidner det publicerede værk om Frederikskirken, specielt en oversigtsplan af Frederiksstadens midterste område fra Store Kongensgade til Frederiksgades østligste del, samt et idealprospekt af strækningen fra Amalienborg plads til kirken, set fra nordøst (fig. 60, 3).²²³ Sidstnævnte er stukket 1763 af Jardins medhjælper, G. E. Rosenberg. Ved at fjerne husrækken mod Store Kongensgade og rette skellet mod Gyldenløves palæ til et forløb, der gik vinkelret på de to hovedgader, afgrænsedes et kvadratisk areal, ca. 200 × 200 alen. I nord og syd indrammedes dette af søjlebårne, overdækkede kolonnader, prydet med nichefigurer og fritstående skulpturer på den kronede balustrade. Det har dog ikke været

muligt at overskue kolonnaderne i deres fulde udstrækning, hverken fra siden, som vist på Rosenbergs stik eller fra en placering i midtaksen. J. M. Preislers stik efter Louis-Augustin Le Clercs tegning (fig. 71) illustrerer, hvor begrænset udsynet til kirken ville have været fra den modsatte side af Amalienborg plads.

SAMMENFATNING

Planen. Var Jardins monumentale kuppelkirke blevet fuldført, havde den markeret kronen på værket i det storslåede byanlæg, hvis generalplan allerede var fastlagt af Eigtved. Placeringen af en kirke som point de vue for en lang synsakse var siden renæssancen et velkendt tema, udviklet såvel i teori som praksis. I København var ideen foregrebet 100 år forinden i planlægningen omkring den tolvkantede S. Anna Rotunda (jfr. s. 464). Selv havde Eigtved udnyttet motivet i forbindelse med ud-

formningen af byplanen for Hørsholm, hvor akse mod en projekteret kirke blev lagt vinkelret på hovedlinjen gennem slotskomplekset.²²⁴ Selv om dette forslag ikke blev virkeliggjort, gennemførtes planen i mindre målestok ved Christianskirken (DK. Kbh. By, 4, s. 97f.).

Anlægget i Frederiksstaden fik dog sin særlige karakter ved samspillet mellem de to forbundne pladser, kirkepladsen og den ottekantede Amalienborg plads, hvis centrum udgjordes af monarkens rytterstatue. Af de tidligste overvejelser omkring byplanens udformning fremgår det endvidere, at en tredje plads ud mod havnen havde været bragt i forslag (s. 472), men tanken skulle først komme til udførelse i vor egen tid med anlæggelsen af Amaliehaven (jfr. s. 701). Selve indretningen af en kongeplads fulgte, som det så ofte er fremhævet, de bedste franske forbilleder, hvoraf det seneste skud på stammen var Place Louis XV (senere Place de la Concorde) i Paris.²²⁵ Projekteringen af denne plads debatteredes netop 1748-49, men et væsentligt punkt manglede endnu: fastlæggelsen af en akse mellem pladsen og den først senere planlagte kirke (Madeleinekirken, påbegyndt 1764 af Contant d'Ivry). Sammenknytningen af en ottekantet plads med en centralt placeret kirke kendes dog fra andre franske forbilleder, f.eks. Jules-Hardouin Mansarts 1699 projekterede Place Vendôme i Paris med den tilstødende Église des Capucines eller Place Dauphine (Hoche) i Versailles med Mansarts kirke Nôtre-Dame. Men de mest beslægtede forbilleder til det storladent udtænkte, aksiale anlæg fra havnefronten mod Frederikskirken er, som nyligt fremhævet, en række romerske akademiprojekter, udført til Concorso Clementino 1738.²²⁶ Ganske vist havde Eigtved allerede april 1735 forladt Rom, men kendskabet til de omtalte planer kan måske være formidlet indirekte gennem andre kanaler.

Kirken. På samme måde som det var tilfældet med Frederiksstadens plan, var også Frederikskirkens grundform fastlagt før Jardin. Efter alt at dømme var anlægstypen med den cylindriske kuppelbygning, suppleret med søjleportaler i øst og vest, samt flankerende tårne i nord

og syd, allerede bestemt med Eigtveds første udkast (s. 477). Selv om senere projekter søgte at give centralbygningen deres selvstændige præg, sejrede den oprindelige udformning dog. De engang etablerede fundamenter bandt i vid udstrækning Jardin, da han efter approberingen af sit fjerde projekt 1756 omsider kunne se kirkens mure begynde at rejse sig. Placeringen af tårnene i tværaksen (ikke ved indgangen), samt valget af identiske portalpartier både i øst og i vest, har en naturlig motivering i kirkens beliggenhed mellem to hovedfærdselsårer, Bredgade og Store Kongensgade, hvorfra bygningens facader skulle præsentere sig med samme vægt. Denne hensyntagen til den lokale sammenhæng var dog ikke ensbetydende med, at Eigtved ikke inddrog fremmede forbilleder. Frederikskirkens fuldfører, Ferdinand Meldahl, søgte som den første i to artikler fra 1892 og 1895 minutøst at fastlægge bygningstypens genealogi fra Bramantes projekt til Peterskirken via bl.a. Carlo Borromeos S. Agnese i Piazza Navona, Andreas Schlüters udkast til en domkirke i Berlin og Johann Fischer von Erlachs Karlskirche i Wien til Filippo Juvarras kirke, »La Superga« ved Torino.²²⁷ Som en nøgle til forståelse af Eigtveds overvejelser fremhævede han særlig en facadetegning med tilhørende plan af en centralbygning, sidstnævnte på bagsiden sekundært påtegnet med arkitektens navn.²²⁸ Mens Meldahl forsøgsvis identificerede tegningerne med Eigtveds første udkast til Frederikskirken, omend stærkt præget af indflydelsen fra La Superga,²²⁹ er disse sidenhen overbevisende blevet identificeret som kopier, antagelig udført af Eigtved i Rom, af Juvarras præsentationsprojekt 1707 til Accademia di S. Luca.²³⁰ For Eigtveds vedkommende gælder slægtskabet med Frederikskirken først og fremmest tårnenes og lanternens udformning og her især de løgkuppellignende afslutninger. Hvad angik kirkens plan, proportionering, samt udformningen af både kuppel, underbygning og interiør, gjorde andre overvejelser sig gældende for Eigtved, såvel som for Jardin.

Kernen i Frederikskirkens plan udgjordes af en cirkel, der gentoges i den indre pillekrans

(fig. 61 og 70, 72). Både for Eigtved og for Jardin var antallet af støtter indvendig bestemt af den symbolske talværdi 12, på samme måde som antallet af vinduer og for Jardins vedkommende de omkransende søjler ved tamburen. Dette tal var ikke alene anvendt for sin religiøse betydning, men var samtidig en klar hentydning til kongerækkens 12 oldenborgere. At denne symbolik naturligt indgik i kirkens projektering, herom vidner Thurahs kommentar til projektet af 26. sept. 1754, hvis 12 frempringende hjørner betegnede, »wenn man will, zwölf glorwürdigste Könige des Oldenburgischen Hauses« (jfr. s. 502). I øvrigt blev dette tema klart båret til skue gennem den medaljonkrans med monarkernes portrætter, som Eigtved i sine projekter opsatte ved kuppelfoden (fig. 14, 19, 24). Motivet findes også hos Anthon (fig. 41), mens Thurah lod portrætterne placere indvendig. Når selve centralformen desuden er valgt til den oldenborgske mindekirke, kan dette til dels være sket i fuld bevidsthed om denne plantypes symbolværdi. Siden oldkristen tid havde centralplanen og de deraf afledte former været almindelig benyttet til kirkelige bygninger af en særlig betydning – ikke alene til Mariahelligdomme, dåbskapeller, martyrier eller mausolæer, men også til votivkirker eller bygninger, opført til minde om begivenheder af en særlig værdi. Selv om centralbygninger naturligvis også kan være benyttet af andre årsager, ses netop i barokken talrige eksempler på en bevidst tilbagegriben til den oldkirkelige tradition.²³¹ På samme måde var det næppe heller tilfældigt, at Christian VI.s planlagte, men aldrig opførte kirke til minde om reformationen 1736 projekteredes som en centralkirke (s. 464).

Ved siden af overvejelser som disse må naturligvis også det umiddelbart prestigegivende moment i selve den kuppelkronede kirkebygning have spillet en rolle – dette statussymbol, som ingen europæisk storstad af betydning måtte undvære, og som København hidtil havde savnet. I den samtidige debat omkring Frederikskirken hentydes en række gange til arkitekturhistoriens to nok mest velkendte og ko-

pierede kuppelbygninger, »la Ritonda« (Pantheon i Rom)²³² og »das Original aller Domen in der Welt, neml: der zu St. Peter in Rom,« hvis proportioner Thurah hævdede at have fulgt i sit første projekt (s. 500), og som også er idealet for Gabriels kuppel (fig. 25-27). Imidlertid følger hverken Eigtved eller Jardin slavisk disse forbilleder. Eigtveds opbygning med den høje, tilspidsede kuppel på en tilsvarende høj tambur som kontrast til den lave underbygning, lader sig for proportioneringens vedkommende sammenligne med Jules-Hardouin Mansarts Invalidekirke (1675-1706) i Paris.²³³ Derimod følger kuplens udformning og selve kirkens indretning snarere mønstret fra George Bährs Frauenkirche i Dresden, der netop var under opførelse på det tidspunkt, hvor Eigtved opholdt sig i Sachsen. Hans interesse for denne bygning bevidnes direkte af en kopi af kirkens plan, omend ikke Bährs oprindelige, men en variant, udført af J. C. Knöffel og approberet 1726.²³⁴ Mens den udvendige kuppel er nært beslægtet med eksemplet i Dresden, var underpartiet i Eigtveds projekter som nævnt s. 480 tilpasset palæfacaderne på Amalienborg plads. For interiørets vedkommende svarer udformningen af den lave indre kuppel atter til Frauenkirche, idet den lanternelignende overbygning hos Eigtved (fig. 23) mere ligner Knöffels variantforslag end den opførte kirke. For indretningens vedkommende kunne kirken i Dresden også give inspiration til det trinvist opbyggede galleri i omgangen mellem kirkens hovedstøtter og til koncentrationen af de liturgiske hovedstykker, alter, prædikestol og orgel i koret. Disse elementer var dog på dette tidspunkt velkendte led inden for protestantisk kirkebyggeri, ikke mindst herhjemme, hvor Eigtved selv senest i Christiansborg slotskirke havde anvendt gallerisystemet og det sammenbyggede prædikestolsalter med orgel (jfr. DK. Kbh. By, 5, navnlig s. 142f.).

Ved projekteringen af sin version af Frederikskirken havde det for Jardin ligesom for Eigtved været af betydning, at kuplens øvre dele kunne ses i deres helhed fra Amalienborg plads.¹³⁷ Kuppelopbygningens høje rejsning

Fig. 72. Længdesnit. 1:600 (s. 552). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – *Longitudinal section.*

var således givet på forhånd på samme måde som kirkens plan. Men i proportioneringen mellem bygningens enkelte dele og i selve udformningen af kuplen disponerede Jardin i sit endelige forslag væsentlig anderledes end Eigtved. Således er forholdet mellem underpartiet og kuppelbygningen ovenover snarere o. 1:2 i modsætning til Eigtveds 1:3, hvilket giver et mere harmonisk samspil mellem kirkens vigtigste elementer. Kuppeldelen rejser sig på et aftrappet podium, et motiv, der var gentaget, omend i mere reduceret form, fra de første projekter (fig. 33), og som ifølge Jardin selv var

anvendt for at præsentere hver enkelt ting (her kuplen) under den mest gunstige synsvinkel.¹³⁷

Tamburens udformning med den omkransende søjlerække har sit vigtigste forbillede i Christopher Wrens S. Pauls Cathedral i London (opført 1675-1711) og leder tanken videre frem til Jacques-Germain Soufflots Sainte-Geneviève i Paris, hvis kuppel dog først o. 1757 fik dette karakteristiske motiv. Men hele det øvre kuppelkronede parti lader sig også betragte som en selvstændig søjleomgivet bygning, hvortil der både i antikken og nyere tid fandtes talrige forbilleder.²³³ I sin kuppel har Jardin i

stedet for den tilspidsede version anvendt en halvkugleformet variant, endda lidt trykket foroven ligesom »die Erd-Kugel an ihren Polen, (...) einer Pomerantze ähnlich (...).«²³⁶ Indvendig er kuppelkonstruktionen treleddet, idet den nederste del er stumpt afskåret for at give udblik til den øvre bemalede kuppelskal (fig. 70, 72). Denne udformning, som også Gabriel foreslog (fig. 26), har sit direkte forbillede i Mansarts Invalidekirke.

Ved indretningen af kirkerummet måtte Jardin respektere kravet om, at mindst 3000 tilhørere skulle kunne overvære gudstjenesten, hvilket nødvendiggjorde indføjes af et antal pulpituretager. Men han undgik bevidst det trinvist opbyggede, teaterlignende gallerisystem. »Hvilken uanstændighed og hvilken ringagt ville det ikke være (i en kirke?)«⁵⁹ Samtidig camoufleredes de indsatte pulpituretager delvist af en foransat søjlerække i to stokværk. Konsekvensen heraf var naturligvis, at ikke alle tilhørere kunne se prædikanten lige så godt, som de kunne høre ham – et punkt, der skarpt kritiseredes af Anthon og for ham medvirkede til at karakterisere Jardins bygning som »einen biosen Monument« (s. 516).

At Anthon ligesom andre samtidige kommentatorer (jfr. s. 510) i visse henseender stod fremmed og uforstående over for Jardins projekter til Frederikskirken skyldes dog næppe alene funktionsbestemte enkeltheder. Som Jardin selv havde fremhævet det i forordet til sin publikation om Frederikskirken, var kirken opbygget med »une distribution simple et naturelle dans toutes ses parties (...), une decoration noble et majestueuse« og med en helhed, præget af »l'exemple des édifices antiques les plus recommandable.« Kirkens klassicerende og enkle helhedspræg, fri for rokokkens fantasifulde dingeldangel (»colifichets«), som selv Thurah på sine ældre dage harcellerede imod, betegner en fornyelse inden for den hjemlige bygningskunst, – nyklassicismens gennembrud. Med Harsdorffs ord var Jardin en af de første, der havde bidraget til »den slette Smags Undertrykkelse og den ædle antike Simplicitets Introduction« (s. 578), og netop projekterne til

Frederikskirken repræsenterer de tidligste manifestationer heraf. Karakteristisk nok var det dog ikke de første, kapriciøse og eksperimenterende forslag, der sejrede (jfr. s. 505f.), men den senere, mere afdæmpede version, hvor de opsigtsvækkende led som sidetårnenes fyrtårnslignende afslutninger og kuppelpartiets pyramideformede podium var væsentlig reduceret.²³⁷

NOTER

For arkivalier, litteratur og forkortelser, jvf. iøvrigt s. 761.

¹ DaKanc. D.20. SjTegn. 1749 med koncepter og indlæg, nr. 425.

² Christian Frederick Wadskjær: Forandrings Skue-Plads Paa Amalienborgs Lue-Plads, Forrige Kongelige Hauge- og Mønster-Plads. Eller Den Kiøbenhavnske Friederichs-Stad i sin Opvext, u.å. (1751).

³ Mauritz Frydensberg: Da Grundstenen til det Monument, som paa Friederichs-Stads Torv bliver oprettet (...) for Kong Friderich den Femte, blev lagt (...), 1760. Om rytterstatuens tilblivelse, jfr. Emma Salling i Amalienborg, red. Viggo Sten Møller, 1973, s. 55-99 og samme med John Erichsen: Rytterstatuen på Amalienborg. Udstillingskatalog. Københavns Bymuseum 1976.

⁴ Jfr. Kunstakademiets dagbog 14. marts 1765 i forbindelse med præsentationen af Jardins kobberstikværk om kirken, der karakteriseredes som »denne Kunstens Helligdom (...), Æresminde saavel til Gud som til hans fuldkomne Billede«. RA, Kunstakademiets arkiv, 1.1.6.

⁵ Jfr. således Johannes Wiedewelts sørgedekoration foran Rådhuset og N.-H.Jardins udsmykning af Christiansborg slotskirke omkring Frederik V.s castrum doloris. Om sidstnævnte, jfr. Birgitte Bøggild Johannsen: Til Evig Ære Minde, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 170f.

⁶ DaKanc. D. 21. Koncepter og indlæg til SjTegn. 1749, nr. 426. For behandlinger af planlægningens første faser, jfr. Harald Langberg: Frederiksstaden 1749-1949, i Arkitektens Ugehefte, 43, s. 177-82 (genoptrykt i Arkitekturens oprindelse og andre perspektiver, 1963, s. 17-34); Knud Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701-1754, 1971, s.303f.; John Erichsen: Frederiksstaden. Grundlæggelsen af en københavnsk bydel 1749-1760, 1972, specielt s. 21 f.

⁷ Brev af 2. sept. 1749, jfr. note 6.

⁸ Langberg (note 6), s. 177f.; Voss (note 6), s. 305; Erichsen (note 6), s. 28f.

⁹ Denne passus er først tilføjet i et koncept til reskriptet af 12. sept., jfr. note 1. Frederik Thaarup: Journal og Haandbog for Kjøbenhavnerne, I, 1797, s. 398 aftrykker reskriptet, men anfører »Runddelen« i ental i stedet for »Runddelene«. Også den trykte rådstueplakat af 15. sept. 1749 har »Runddelene« i flertalsform.

¹⁰ Det er ikke ganske klart, hvad runddelene sigter til i planen af 12. sept. Der har dog utvivlsomt været en central plads, hvis form ikke kendes. Desuden kan der have været åbne områder ved lang- og tværgadens udløb.

¹¹ Jfr. herfor Erichsen (note 6), s. 31. Både Langberg (note 6), s. 179 og Voss (note 6), s. 310 antager først Eigtveds medvirken fra og med planen af 25. sept. Langberg formoder endda, at planen af 12. sept. »sikkert i hovedtrækkene har været som den bevarede tegning« (dvs. agent Bjørns, fig. 5).

¹² DaKanc. D. 21. Koncepter og indlæg til SjTegn 1749, nr. 460.

¹³ Jfr. Erichsen (note 6), s. 210, note 4.

¹⁴ Meddelelse af 10. okt., jfr. DaKanc. D.21. Koncepter og indlæg til SjTegn. 1749, nr. 476.

¹⁵ DaKanc. D.21. Koncepter og indlæg til SjTegn. 1749, nr. 460. Konceptet er udateret, men har en tilføjelse, dateret 26. sept.

¹⁶ Allerede i reskriptet af 12. sept. var foruden Nygade nævnt fire åbninger til stranden. Til disse skulle udlægges et antal tømmerpladser. Samme dag tilskrev man de tilforordnede i Havnekommissionen vedrørende afhænding af fire til fem tømmerpladser, som tilhørte kommissionen. Kommissionens fem pladser, der lå sydligst nærmest Kvæsthuset, var imidlertid alle udlejede indtil påsken 1754, jfr. svar af 17. sept., Koncepter og indlæg til SjTegn. 1749, nr. 567. Skulle de sælges, ville det koste mindst 10.600 rdl., jfr. brev fra kommissionen 4. nov. 1749, smst. Antagelig foranlediget heraf henstillede Rådstuen, at der i stedet for den store åbning midt for byggepladsen på 200 alen, blev en mindre på 32 alen, jfr. smst. og KSA, Magistratens kopibøger, 17. nov.

1749. Af kommissionens i alt 225 alen brede pladser kunne man herved nøjes med at afstå 56 alen (46 alen til en planlagt allé nærmest Kvæsthuset og 10 alen til den mindre åbning, hvortil i forvejen var afsat 22 alen). Det er i den forbindelse ikke ganske klart, hvorfor det var samtlige Havnekommissionens pladser og ikke Jacob Iversens, Jens Larsens, samt rådmand Falcks pladser i det centrale område, der kom til at kollidere med projektet om en stor åbning »midt for byggepladserne«, dvs. ud for hele bydelens midte. Alternativet, den mindre gade, anførtes også som beliggende lige over for den nye tværgade i anlæggets midte.

¹⁷ KSA, Kollegiebreve 5. nov. og 6. dec. 1749, samt Kopibøger, 15. dec. 1749.

Fig. 73. Alternativt forslag til udformning af portalpartiet, jfr. projektet af 20. marts 1752 (s. 480). Kunsthistorisk Bibliotek. – *Alternative proposal for the principal entrance, cf. project of 20th March 1752.*

¹⁸ Om kirkens afgørende betydning for planlægningen, jfr. også Langberg, s. 179, Voss, s. 314 og Erichsen (som de foregående note 6), s. 31.

¹⁹ For tolkningen af »det mellemste torv« som midtpunkt mellem kirken og åbningen ved havnen, jfr. også Ulla Kjær: Frederikskirkens projektering 1749-1756. Utrykt afløsningsopgave til magisterkonferens i kunsthistorie, 1982 (eksemplar i DK.s bibliotek), s. 5, her dog uden fremhævelse af dimensionernes overensstemmelse. Voss (note 6), s. 312 tolker det mellemste torv som en plads mellem de to af stadskonduktøren omtalte projekterede alléer nord og syd for området. Dette udelukker dog ikke, at der kan have været tilsvarende åbninger i øst (havnepladsen) og vest (kirken). At kirkepladsen var den krumtap, hvorom planerne kom til at dreje sig, herpå kunne også tyde det forhold, at linjer, tegnet i forlængelse af murflugten i Moltkes og Levetzows palæer nøjagtig snitter kirkepladsens hjørner mod Bredgade (jfr. fig. 7).

²⁰ Lauritz de Thurah: Den danske Vitruvius, I, 1746, s. 59.

²¹ Ptk. 86. Bygningsrgsk. 1723.

²² Ptk. 57. Prinsesse Charlotte Amalies Journalkasse-rgsk. 1750, 26. jan. og 16. aug.

²³ Peder Hersleb i Rigernes almindelige Jubel-Glæde over Guds Naade mod den Oldenborgske Stamme (...). Tillige en kort Jubel-Tale paa Festens tredie Dag ved en ny Kirkes (Friderichs Kirkens) Grundlæggelse (...), u.å. (1749), s. 115.

²⁴ DaKanc. D.20. SjTegn. 25. april 1749.

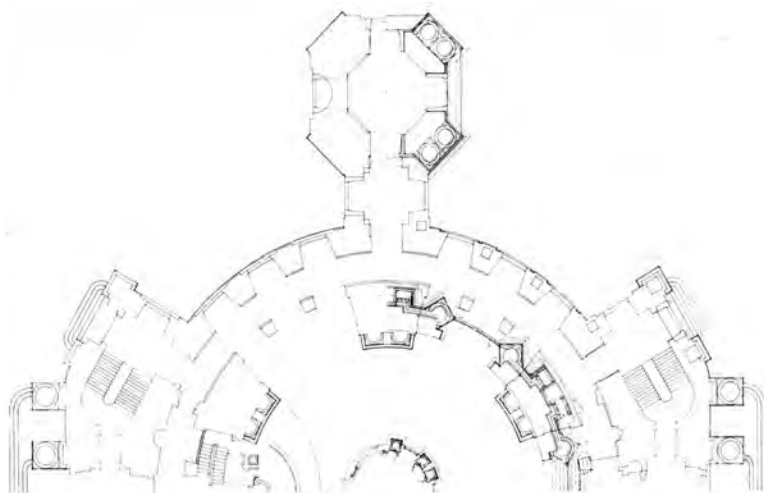

Fig. 74. Halyplan med en sammentegning af planer for 1. og 2. etage, tambur, kuppel og lanterne, jfr. det udaterede projekt fra o. april 1754. 1:600 (s. 490). RA. – *Half plan combining plans of the lower storey, upper storey, drum, dome and lantern, cf undated project c. April 1754.*

²⁵ Peder Hersleb (note 23) anfører, at han først 27. okt. modtog en skrivelse fra Moltke om kongens forehavende. Samme dag omtaltes det også i Københavns Danske Post-Tidender, 86, 1749.

²⁶ Jfr. Rigernes almindelige Jubel-Glæde (note 23), s. XXIf.

²⁷ Peder Hersleb (note 23), s. 109f.

²⁸ Om medaljen, som i øvrigt ikke synes kendt, jfr. Georg Galster: Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533-ca.1788, 1936, s. 396, note 540.

²⁹ Jfr. note 23, s. XXIII. Grundstensnedlæggelsen er ligeledes omtalt i Københavns Danske Post-Tidender, 87, 1749, i (E. H. Berling): København i sin Jubel-Glans, u.å. (1749) og i Den Kongel. Maanetlige Post Rytter, som medbringer Nye Tidender, okt. 1749, s. 77f.

³⁰ Ptk. 38. Partikulærkammerrgsk. 1749 med Ptk. 39. Bilag til samme, udg. ordrer E3, samt nr. 1275.

³¹ Jfr. Den Kongel. Maanetlige Post Rytter (sml. note 29).

³² Jfr. Ptk. 83, Resolutionsprotokol 1750, forestilling af 5. marts 1750 fra Bygningskommissionen.

³³ Rtk. Rev.rgsk. Frederikskirken. Bygningsrgsk. (Herefter: Bygningsrgsk.), 27. febr. og 10. april 1750 (overslag af 18. febr. 1750 fra tømremester F. J. Zuber og af 23. febr. 1750 fra muremester Michael Krause).

³⁴ Ptk. 83. Resolutionsprotokol 1750.

³⁵ Bregentveds arkiv (midlertidig deponeret på RA), A. G. Moltke. Frederikskirken 1750-59. For tilladelse til at benytte dette arkiv takkes herved lensgreve Hans Henning Moltke, Bregentved.

³⁶ Jfr. Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden (Selskabet til Udg. af Skrifter om danske Mindesmærker), 1966, s. 66f.

³⁷ Jfr. Bygningsrgsk. (note 33), kgl. resolution af 24. febr. 1753. Se herudover Georg Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner, 1899, s. 42f.

³⁸ Jfr. Ptk. 86. Bygningsrgsk. Kgl. resolution af 4. april 1750. Desuden Ptk. 46. Chatolkassen, bilag til rgsk. 1750-51. I Kabinetsarkivet findes to bind med regnskabsekstrakter fra perioden 1750-61. At dømme efter den fornemme indbinding med guld-snit og det kongelige monogram på det brune læder-bind, var disse antagelig beregnet til majestæten's interne brug. I følge indførsler i slutningen af andet bind skulle regnskaberne videreføres i et tredje bind, der dog ikke synes bevaret.

³⁹ Liste af 8. juli 1774, Ptk. 4. Ældre inventarier, samt til- og afgangsbeviser for Partikulærkammerarkivet, protokol V.

⁴⁰ Der har naturligvis aldrig været tvivl om, at der måtte have eksisteret et første udkast fra 1749 eller 1750, jfr. Fr. Schiøtt: Frederikskirken paa Amalienborg, i Fra Arkiv og Museum, I, 1899-1902, s. 17. Chr. Elling nævner i Lauritz de Thurah und die Friederichskirche in Kopenhagen (Studien und Quellen zur Geschichte der spätbarocken Baukunst in Dänemark VII), i Artes, 1939, s. 60, at et første ufuldstændigt projekt udarbejdedes »im Laufe der Herbstmonate« (1749), mens det tidligste egentlige projekt først indleveredes februar 1750. Voss (note 6), s. 366f, fastslår mere kategorisk, at der ved grundstensnedlæggelsen 30. okt. 1749 endnu ikke

forelå nogen tegning til kirken, og at Eigtved først i løbet af 1750 udarbejdede sine tegninger.

⁴¹ RA, Kortsamlingen 341, 2-3.

⁴² Voss (note 6), s. 369f. antager dog, at dobbeltvolutterne markerer Frederiksgadeaksen (øst/vest), således at kirken på begge hovedfacader ville få en forholdsvis lukket tamburfront. Ingen af de nævnte planer (fig. 12-13) angiver nogen klar orientering. Antagelsen af enkeltvolutter mod øst og vest forekommer dog mere sandsynlig, i sammenhæng med ændringen 1752. Jfr. herfor også Schiøtt (note 40), s. 18 og Ulla Kjær (note 19), s. 9.

⁴³ Tegningerne blev tidligst publiceret af Ferdinand Meldahl: Frederikskirken i København, saaledes som den blev projekteret i det XVIII Aarhundrede af Eigtved, Anthon, Jardin m.fl. 1896, pl. X-XI, s. 60. Her knyttedes de, omend med forbehold, til de signerede tegninger af april 1754. Schiøtt (note 40), s. 17f. betegnede dem som tilhørende det oprindelige udkast af 1749. Også Voss (note 6), s. 367f. placerer dem tidligt i kirkens bygningshistorie som de ældste kendte tegninger (»1. projekt«), men daterer dem til 1750. Tegningerne er ikke medtaget hos Eling (note 40), s. 60f. Her hæftes betegnelsen »projekt I« på det approberede, men ikke bevarede tegningssæt fra 1750 og dets forgængere fra 1749-50. I »Monumenta Architectura Danicæ. Danske Arkitekturtegninger 1660-1920« udg. Chr. Elling og Kay Fisker, 1961, tvl. 48-49, henføres begge til Eigtveds første produkt af 1752.

⁴⁴ Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1815, udg. Aage Friis, II, 1907, s. 349 (nr. 1208).

⁴⁵ Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede, II, 1922, s. 101, note 1, omtaler, hvordan baron de Thiers i breve af 6. dec. 1751 og 10. febr. 1752 til Bernstorff skulle have nævnt, at Varin burde have betaling, »pour ce qu'il a fait pour le Dannemarc«. Som fremhævet af Frederik Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, 1930, s. 142, kunne dette hentyde til Varins forslag til Frederikskirken. Identifikationen af Varin er imidlertid ikke sikker. Der kan være tale om billedhuggeren og bronzestøberen Pierre Varin (†1753), mester for støbningen af såvel J.-B. Lemoynes, som Edmé Bouchardons statuer af Ludvig XIV og nævnt, omend posthumt, i korrespondancen vedrørende Salys rytterstatue, jfr. Krohn, op.cit., II, s. 40, 43, 105, 111. Endvidere hans søn af samme profession, Varin fils eller kobberstikkeren og tegneren Jean Baptiste Varin (1714-96), jfr. for den sidste Friis (note 44), s. 21, note 1.

⁴⁶ Kunstakademiets Bibliotek, K. S. 8a.

⁴⁷ Jfr. Schiøtt (note 40), s. 18f.; Elling (note 40), s. 66 og Voss (note 40), s. 373.

Fig. 75. Obelisk, opsat 1749 ved marmorbruddet i Gjellebæk til minde om Frederik V.s besøg. HJ fot. 1986. – *Obelisque, erected 1749 near the marble quarry at Gjellebæk to the memory of Frederik V.s visit.*

⁴⁸ Kunstakademiets Bibliotek, K. S. 8b-g.

⁴⁹ De fem variationer af hovedindgangen viser fire forslag til indgangsportalen, der med den kronende kartouche gennembryder cordongesimsen mellem de to nederste etager (fig. 15-16). Kun i ét eksempel bevares gesimsen ubrudt (fig. 15), svarende til facadetegningen (fig. 14). Kartouchens motiv er på tre af tegningerne englehoveder i skyer og lysstråler (fig. 15-16, 73), på én en fugl (fugl Fønix?) (fig. 15), samt på én et dekorativt felt med rocailler (fig. 16).

⁵⁰ Rtk. 2211.112. Register over kongelige resolitioner.

⁵¹ Bygningsrgsk. (note 33), 10. april 1750 med bilag 3.

⁵² Bygningsrgsk. 12. juni 1750 med bilag 5.

⁵³ Bygningsrgsk.

⁵⁴ Jfr. Kassebog 1750-56 (note 38). Fra 1752-53 halveres de årlige udbetalinger til løjtnant Agricola og hans medhjælpere. 1754-55 falder udgifterne yderligere for omsider fra sommeren 1756 på ny at stige til et niveau, svarende til 1750.

⁵⁵ Jfr. opgørelse over omkostninger ved byggearbej-

det i tiden 1750-56, Bygningsrgsk. 29. marts 1756 med bilag 38.

⁵⁶ Jfr. Bygningsrgsk. 1756, samt Hanne Raabemagle: Moltkes Palæ på Amalienborg, i *Architectura*, 5, 1983, s. 18f.

⁵⁷ Fording havde allerede 1744 opnået privilegium på at bryde sten i Akershus stift og havde på gården Hårberg i Tranby sogn, Lier Herred anlagt et stenbrud, som Eigtved 1750 blev medinteressent af, jfr. O. V. Munthe af Morgenstjerne: Nicolai Eigtved, 1924, s. 81 f. Om marmorbruddet ved Gjellebæk, jfr. Steffen Gausemel i Liers historie. V. Bygdehistorie, 1962, s. 322-28. Jfr. også fig. 75.

⁵⁸ Bygningsrgsk. 11. og 29. juli 1750.

⁵⁹ A. G. Moltkes arkiv (RA., Privataarkiv 5974), C. I. Sager vedr. Frederikskirkens opførelse 1752-79.

⁶⁰ Forestilling af 24. marts 1752 fra Eigtved, Moltkes arkiv (note 59).

⁶¹ Udateret koncept fra Eigtved, vedlagt redegørelse fra Bygningskommissionen til de adspurgte sagkyndige, Moltkes arkiv. Vedlagt herved betænkningerne fra disse. Jfr. også Bregentveds arkiv (note 35), 6. april 1752.

⁶² Forestilling af 11. maj 1752 fra Barchmann, Linde og Hildermann, samt Eigtveds svar til Moltke af 17. maj 1752, vedlagt betænkning af 10. febr. 1753 (note 59).

⁶³ Jfr. brev af 6. marts 1754 fra Moltke til Barchmann med beklagelser over Eigtveds utålmodige og dristige holdning over for Bygningskommissionen. Esmarck havde øjensynlig forsøgt at mægle, og selv havde Moltke den inderligste medynk med Eigtved for hans svage helbreds skyld.

⁶⁴ Allerede 10. febr. 1753 havde kongen mundtligt resolveret til fordel for marmoret. En fornyet forespørgsel til Bygningskommissionen havde intet ændret ved denne beslutning, jfr. Bygningsrgsk. 11. marts 1753.

⁶⁵ Jfr. Bygningsrgsk. 24. febr. 1753.

⁶⁶ De Bernstorffske arkiver, Wotersens privataarkiv (RA., Privataarkiv 5129), nr. 68. Diverse sager 1717-1886.

⁶⁷ Brev af 10. dec. 1753 (note 66). Som det fremgår af Fortlings redegørelser (jfr. også brev af 6. okt.

1753 smst.) beregnede han en større samlet leverance på 158.678 fod³, dvs. 79.339 fod³ til hver. Dette kan bl.a. skyldes, at han i modsætning til Eigtved kalkulerede med at opføre de otte (sic) indvendige piller af massivt marmor i stedet for alene at beklæde dem med denne stenart.

⁶⁸ Jfr. note 64. Desuden brev af 2. okt. 1753 fra Bernstorff til Ditlev Reventlow, TyKanc. U. A. Speciel del, Frankrig, C. 270 (Reventlows gesandtskabsarkiv, ordrer med bilag).

⁶⁹ Brev af 26. maj 1753 fra Bernstorff til Reventlow, jfr. note 68.

⁷⁰ Brev af 29. juni 1753 fra Reventlow til Bernstorff, TyKanc. U. A. Speciel del. C. 75 (Gesandtskabsrelationer med bilag).

⁷¹ Fr. Weilbach: Dronningens Galleri på Christiansborg, i *Fra Arkiv og Museum*, 2, II, 1943, s. 15-30.

⁷² Brev af 29. juni (note 70) og 17. sept. 1753 fra Reventlow til Bernstorff.

⁷³ Brev af 9. okt. 1753 fra Bernstorff til Reventlow, jfr. note 68.

⁷⁴ For Reventlows brev af 13. maj, jfr. Gesandtskabsrelationer (note 70); vedrørende Bernstorffs brev 3. juni 1754, jfr. note 68. Allerede 10. marts

1754 var Gabriel dog så langt, at kun rentegningen manglede, jfr. brev fra Reventlow til Bernstorff, TyKanc. Alm. del, Diverse sager, Realia (Kunst).

⁷⁵ Brev af 13. maj, jfr. note 74.

⁷⁶ RA. Kortsamlingen, 341, 4-5, 7-8. Planerne af underetagen omfatter dog også 1. pulpituretage, mens 2. etages plan viser dette stokværks pulpitur, samt den lidt lavere beliggende kongestol.

⁷⁷ RA, Kortsamlingen, 341, 5 og 9.

⁷⁸ RA, Kortsamlingen, 341, 10-11.

⁷⁹ Trods påskriften på facadetegningen (fig. 19) er udformningen af hovedindgangen mod hhvs. øst (Bredgade) og vest (Store Kongensgade) ikke ganske identisk. Sidstnævnte har firkantede piller foran søjler nærmest åbningen, jfr. planen fig. 18.

⁸⁰ Trekantfrontonen var allerede bragt frem i et tidligere forslag fig. 17.

⁸¹ Hvis det hvælvede rum over orgel og øverste pulpitur har skullet bevares uændret, tillige med selve hvælvtykkelsen, har forbygningerne på dette punkt udvendigt skullet være ca. 41,5 alen høje (over horisontniveau). På facadetegningen fig. 24 ligger dette punkt kun ca. 37,5 alen over horisonten.

⁸² Jfr. Meldahl (note 43), s. 61; Schiøtt (note 40), s. 26f.; Weilbach (note 40), s. 144; Elling (note 40), s. 67. Voss (note 6) s. 381 hævder dog – uden nærmere begrundelse – at det udaterede er senere end det approberede (som identificeres med projektet af 10. april eller et senere, »(hvilket) ikke er til at sige med sikkerhed«). Det turde dog være en overvurdering af Eigtveds kapacitet at antage, at han inden for de sidste fire uger af sit liv (han døde 7. juni) formåede at levere et så gennemarbejdet og på flere punkter så fornyende et projekt som fig. 24. Herimod opponerer Ulla Kjær (note 19), s. 19f. med rette. Hun betegner s. 20 aprilprojektet og den usigenerede pendant (fig. 24) som udarbejdet sideløbende og begge forelagt 10. april 1754 som ultimative alternativer, men undlader at bemærke uoverensstemmelserne mellem det approberede projekt, som det beskrives af Anthon og Thurah og de to foregående (ydre højdemål kongruent med det lave (udaterede), omend ikke mht. mezzaninvinduerne; indre højdemål sva-

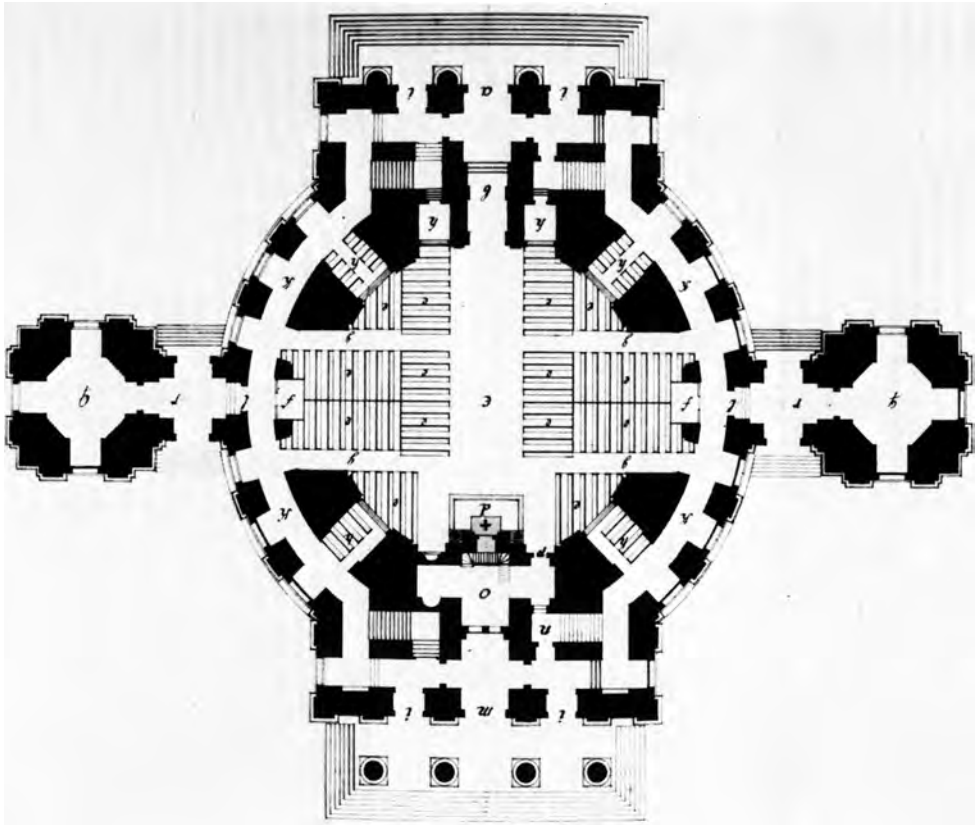

Fig. 76. Plan af underetage. Det »anonyme« projekt. Her tilskrevet Anthon og dateret vinteren 1756-57. 1:600 (s. 522). RA. — *Plan of the lower storey. The anonymus project. Here attributed to Anthon and dated to the winter of 1756-57.*

rende til profilen af 10. april, betegnet som kongruent med det andet projekt, omend *ikke* hvad udformningen af forbygningernes øvre parti, jfr. note 81). I argumentationen er heller ikke inddraget approbationsfølgeskrivelsen fra Bregentveds arkiv.

⁸³ At hele sættet har været betegnet sig. O, bekræftes af Anthon's memorandum, jfr. note 59.

⁸⁴ Anthon's mål for vinduerne i hver af de tre pulpituretager er $9 \times 3,5$ alen, $6 \times 3,5$ alen og $2 \times 1,5$ alen. Endvidere for vinduerne i kuppeletagen 6×4 alen.

⁸⁵ Anthon's mål på de fire pulpituretagers højde (målt ved brystningens overkant) er 8, 13, 15, 19 og 29 alen.

⁸⁶ Schiøtt (jfr. note 40) nævner Partikulærkammerregistraturen, men har hverken bemærket, at tværsnittets overskrift er identisk med titlen på et af de i registraturen opregnede blade, eller at tværsnittet afviger fra de sammentegninger, der som nedenfor nævnt må udgøre Gabriels projekt »B« – og bruger derfor kun registraturen til at frakende Gabriel ophavsrätten til ethvert af de bevarede blade. De ne-

denfor omtalte blade findes i RA., Kortsamlingen, 341, 16-20.

⁸⁷ Meldahl (note 43) slår tværsnittet sammen med de bevarede sammentegninger fig. 27-29 – og henfører dem alle til Gabriel. Schiøtt (note 40) betragter de samme blade som Jardins tredje projekt. Vilhelm Wanscher: Tegninger til Frederikskirken, som tilskrives Jardin og Jardins autentiske Projekt, i *Architekten*, XIII, 1910-11, s. 469-79, giver Schiøtt ret i hans tvivl om Gabriel, men mener heller ikke, at der kan være tale om Jardin. Ud fra ligheden mellem Anthon's signerede facade fig. 41 (jfr. s. 518f.) og det af Anthon udførte perspektiv af Gabriels projekt »B« fig. 25 (jfr. s. 495f.) er han tilbøjelig til at henføre alle de ovennævnte blade til Anthon. Frederik Weilbach: Gabriel eller Jardin. En Undersøgelse af nogle Tegninger til Marmorkirken, i *Architekten*, XXIV, 1920, s. 285-96, er den første, der bemærker, at tværsnittet er Jardins tredje projekt. Endelig har Christian Elling: Documents inédits concernant les projets de A.-J. Gabriel et N.-H. Jardin pour l'Eglise Frédéric à Copenhague, 1931, ud fra de genfrem-

dragne Bregentved-dokumenter identificeret tværssnittet med et blad af Gabriels projekt »A« og de sammementgnede blade som kopier af projekt »B«.

⁸⁸ Det papir, hvorpå tværssnittet er udført, har samme vandmærke som det, Anthon har brugt til sine kopier af sammementgningerne (et sammenskrevet PZ). Mærket genfindes på tegningerne af Jardins to første projekter samt på såvel Eigtveds som Anthon's tegninger. Det faktum, at tværssnittet af Gabriels projekt »A« og Anthon's kopier af hans projekt »B« er tegnet på papir med samme vandmærke, kunne tyde på, at tværssnittet ligeledes var en her i landet udført kopi. Stilen i dette tværssnit afviger dog så meget fra Anthon's kopier, at der ikke kan være tale om den samme tegner. Papiret har sandsynligvis været ret almindeligt, jfr. E. Heawood: *Watermarks*, I, Hilversum 1950, s. 131, nr. 3020-21. Det er uvist, hvilket papirmærke Gabriels øvrige autentiske tegninger er udført på, og spørgsmålet må derfor stå åbent, om tværssnittet alligevel kan være originalt. Når netop tværssnittet stadig eksisterer, mens de øvrige, i Partikulærkammerregistraturen opregnede originaltegninger er forsvundet, må årsagen søges i det fortsatte arbejde med det motiv, denne tegning illustrerer – kuplens konstruktion.

⁸⁹ Moltkes Arkiv (note 59), Anthon til Moltke 5. sept. 1755.

⁹⁰ Moltkes Arkiv (note 59), Anthon til Moltke 20. sept. 1755.

⁹¹ Bygningsrgsk. (note 53), 1756, nr. 2. Regning fra Anthon 7. april på kopiering af samtlige grundrids, profiler og facade af Gabriels fra Versailles indsendte projekt »B«. Arbejdet var foregået i december-januar med hjælp fra to tegnere.

⁹² Anthon havde i forbindelse med kritikken af Eigtveds og Jardins projekter i september 1755 tegnet perspektiver som viste, hvordan ethvert af disse forslag ville tage sig ud for en forbigående på enten Bredgade eller Store Kongensgade. Den korte tid, han fik til at vurdere Gabriels projekt »B«, havde ikke tilladt ham også at tegne et perspektiv heraf. Den bevarede tegning er sandsynligvis udført i forbindelse med kopieringsarbejdet vinteren 1755-56. Samtlige Anthon's perspektiver synes i øvrigt set med en noget kortere distance end fra Bredgade og Store Kongensgade. Der er snarest tale om en synsvinkel på under 45°.

⁹³ Disse tolv vinduer kan muligvis opfattes som en hentydning til de tolv oldenborgske konger, som også influerede såvel Eigtved, da han indføjede de tolv oldenborgermedaljoner, som Thurah, da han både genoptog denne dekoration – omend i kirkens indre – og gjorde planen af sit seneste kirkeprojekt tolvkantet (jfr. s. 478 og s. 502).

⁹⁴ Frederik Weilbach: *Arkitekten Lauritz Thura*, 1924, s. 132.

⁹⁵ Tegningerne til Thurahs projekter ligger på Kunstakademiets bibliotek, K. S. 375 a-b, mens følgeskrivelserne ligger i Moltkes Arkiv (note 59). I Partikulærkammerregistraturen (jfr. note 39) nævnes som nr. 5, 6 og 7 et projekt bestående af fire planer, et tværssnit og en facade, »Projecten von der Friderichs-Kirche, durch General Major Thura, 6 stk« samt to, der begge omtales som »1 Grundriss, Profil und Facade von de Thurah, 3 stk«. Der kan sandsynligvis være tale om dels den version af Eigtveds approberede projekt, som blev udleveret til Thurah fire dage efter hans ankomst til København, jfr. Chr. Elling: *Lauritz de Thurah und die Frederichskirche in Kopenhagen*, jfr. note 40 – et projekt, der følgelig er overgivet til Partikulærkammeret gennem Thurah, dels Thurahs egne to projekter. Jfr. note 98.

⁹⁶ RA., TyKanc. U. A. Speciel del. Frankrig. 277. Ordre og indkomne breve, brev af 1. okt. 1754 fra Bernstorff til Klingraff.

⁹⁷ Jfr. note 95, med henvisning fra Elling til Moltkes Arkiv (note 59), Sager vedr. Frederiks Hospital, B 7, Korr. sager, brev fra Anthon til Moltke 22. dec. 1755, hvori det nævnes, at Thurah fik overdraget Eigtveds kirkeplaner 18. juli 1754.

⁹⁸ Lilian Vestergaard nævner i *Arkitekten Lauritz de Thurah 1706-1759*. Udstilling i Kunstindustrimuseet 1981, kat. nr. 25. Projekt til Frederikskirken 1754, at den manglende overensstemmelse mellem plan og snit har medført, »at det har været overvejet, om der kunne være tale om tegninger til to forskellige projekter, selv om dateringerne er ens«.

⁹⁹ Iflg. Thurahs forklaring havde hans egen kuppel en diameter på 60 alen, mens Eigtveds havde en diameter på 40. Begge mål gælder den indvendige kuppel.

¹⁰⁰ Da tårnene er trukket frem, markeres dog en klar for- og bagfacade. Det er rimeligt at forestille sig, at tårnene skulle vende mod Amalienborg, dvs. mod øst. Altret kom derved til at ligge mod vest.

¹⁰¹ I forklaringen begrundes Thurah denne placering med, at den giver en bedre akustik.

¹⁰² DK. Kbh. By, 2, s. 524f.

¹⁰³ Weilbach (note 94) s. 137.

¹⁰⁴ Om Jardins tidlige virksomhed og skudsmål, jfr. brev af 24. nov. 1754 fra baron de Thiers til Bernstorff, jfr. Krohn (note 45), II, s. 161f. Om Jardins Romerophold og den gryende nyklassicisme, jfr. Chr. Elling: *Jardin i Rom* (1943), i *Skuepladser*. Kunst og teater, 1971, s. 154f. Desuden Svend Eriksen: *Early Neo-Classicism in France*, London 1974, s. 29f. og Allan Braham: *The Architecture of the French Enlightenment*, London 1980, specielt s. 56-58.

¹⁰⁵ DaKanc. D. 149 (X. Kommissionen ang. den Es-marckske arkivaflevering). 15. Diverse akter. Jardin

var afrejst fra Rom nov. 1748, jfr. *Correspondance des directeurs de l'Académie de France à Rome*. Publ. par Anatole de Montaiglon et Jules Guiffrey, X, Paris 1900, s. 163, 172.

¹⁰⁶ Jfr. Krohn (note 45), I, s. 36f. og II, s. 77f.

¹⁰⁷ Jfr. Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark*, II, 1919, s. 289.

¹⁰⁸ Om betænkningen, jfr. også Schiøtt (note 40), s. 31, der ligeledes daterer den til sommeren 1754, samt Krohn (note 45), I, 54, 56.

¹⁰⁹ Jfr. Ulla Kjær (note 19), s. 27.

¹¹⁰ Jfr. kontrakten, Bygningsrgsk. (note 53) og Klingraffs kommentar hertil, *Gesandtskabsrelationer* (note 70), 14. okt. 1754, artikel 4-5 og 8.

¹¹¹ Jfr. artikel 3 i Salys kontrakt, jfr. Krohn (note 45) s. 143.

¹¹² Bygningsrgsk. (note 53), Klingraffs kommentarer hertil, jfr. note 110, samt Moltkes arkiv (jfr. note 59).

¹¹³ Jfr. Ordre og indkomne breve (note 96), usigneret brev (Wasserschlebes hånd) af 12. nov. 1754.

¹¹⁴ Bygningsrgsk., samt RA, Kunstakademiets arkiv, Kunstakademiets dagbog 1754-1760 (I.1.4), s. 41. Afrejsen forhaledes noget af, at Jardin ønskede et hofpas, der dog ikke skulle blive benyttet, jfr. Krohn (note 45), II, s. 163.

¹¹⁵ Jfr. Krohn (note 45), II, s. 152.

¹¹⁶ Bygningsrgsk. (note 53), 1757, nr. 403. Regning fra Jardin 25. nov. 1757.

¹¹⁷ Tegningerne til Jardins to første projekter ligger på RA, Kortsamlingen 341, 21-24. Planerne, der viser alternative forslag til etageplaner for de to projekter, er begge delt om midtværmlinjen. Begge planer går ud over papiret. Facade og snit er udført på øgede blade.

¹¹⁸ Det papir, hvorpå tegningerne er udført, har samme vandmærke som det, hvorpå Eigtsveds og Gabriels projekter er tegnet, jfr. note 88.

¹¹⁹ De tegninger, der blev sendt til Paris, var iflg. *Procès-Verbaux de l'Académie Royale d'Architecture* 1671-1793, ed. Henry Lemonnier, VI, 1744-58, 1920, s. 254f., mærket henholdsvis »A« og »B«. De franske kritikere foretrækker projekt »B«, men de finder »A«s tårne bedre proportionerede. Dette kan muligvis tages som tegn på, at »A« havde de mest neutrale, dvs. de laveste tårne.

¹²⁰ Planerne er sandsynligvis symmetriske om begge akser. Dette kan dog ikke med sikkerhed afgøres, da de som nævnt (note 117) går ud over papiret. Der er tilsyneladende åbne forhaller bag portalerne mod såvel Bredgade som Store Kongensgade.

¹²¹ Målene opgives af Jardin som gendrivelse af en bemærkning om hans projekters noget »underjordiske indgang«. Indgangsdøren i hans projekt er større end Peterskirken! Kritik og svar i Moltkes arkiv (note 59): »Réponse au deux mémoires d'objections

Fig. 77. Hovedfacade. Kopi, påtegnet 21.aug. 1756, af Jardins projekt 4. Kunstakademiets Bibliotek. -

Main facade. Copy attested 21st August 1756 of Jardin's project 4.

faits sur les deux projets d'église, envoyés à Paris et à Rome».

¹²² Jardins rum er 85 alen højt og har en diameter på 38 alen, Eigtsveds approberede var 49 alen højt og havde en diameter på 40 alen.

¹²³ Anthon vendte tilbage til problemet i sin kritik af Jardins approberede projekt (jfr. s. 516), idet han også i dette tilfælde nævnte Pantheons forhold 1 : 1 som det akustiske ideal. Jardin kunne dertil bemærke, at hvis en kirke, der var fire gange højere end Pantheon, også skulle være fire gange bredere, ville rummet blive så stort, at det ikke kunne råbes op.

¹²⁴ Jfr. Jardins kontrakt (note 110), punkt 12, at hvis man af uforudsete grunde skulle blive nødt til at opgive det projekt, hvortil brødrene Jardin var indkaldt, »il s'en remet entierement a la generosité de Sa Majesté Danoise pour la fixation du dedommagement quil plaira a Sa Majesté celui accorder ainsy qu'a son frere«, dvs. at det helt afhang af kongens velvilje, hvad Jardin-brødrene skulle have i erstatning. Klingraff nævnte i sin følgeskrivelse af 14. oktober 1754, at det havde været lidt svært at få Jardin til at gå med til dette punkt – som kunne betyde hans afskedigelse, såfremt kongen ikke blev tilfreds.

¹²⁵ *Procès-Verbaux* (note 119) s. 251 med note 1.

¹²⁶ Elling (note 104), jfr. dog også samme: Om barokke stiltræk hos Jardin, i *Kunstbladet* 1927, hft. 7-8, s. 217-24.

¹²⁷ Brevene er optrykt hos Krohn (note 45) s. 165f.

¹²⁸ Procès-Verbaux (note 119) s. 251. Jardins tegninger er 19. januar ophængt på akademiet.

¹²⁹ Krohn (note 43) s. 165f., brev fra baron de Thiers til J. H. E. Bernstorff 13. jan. 1756.

¹³⁰ Procès-Verbaux (note 119), s. 260.

¹³¹ KglBibl. NyKglSaml. 2152^c, 4°. Brev fra Wiedewelt til Wasserschiebe 24. jan. 1756. For hele sagens udvikling, jfr. Viggo Thorlacius-Ussing: Danske Kunstnere i Rom, i Rom og Danmark gennem tiderne, red. Louis Bobé, II, 1937, s. 152f.

¹³² Krohn (note 43), s. 166, brev fra Charles Joseph Natoire, direktør for det franske akademi i Rom til markis de Marigny 14. jan. 1756.

¹³³ Krohn (note 43), s. 167, brev fra hertugen af Choiseul til Bernstorff 26. marts 1756. De romerske arkitekter havde ellers ifølge brev fra A. P. Bernstorff til J. H. E. Bernstorff lovet at give en kritik, jfr. Bernstorffske Papirer, I, (note 44) s. 155. (brev af 21. aug. 1756).

¹³⁴ Elling (note 87) afviser dog denne mulighed.

¹³⁵ RA., DaKanc D 149 b. Kommissionen ang. den Esmarckske Arkivaflevering.

¹³⁶ Wolfgang Hermann: Laugier and Eighteenth Century French Theory, London 1962.

¹³⁷ Jfr. bl.a. Elling 1927 (note 126).

¹³⁸ Ifølge Hermann (note 136), s. 192, note 85, er der snarest tale om danske eller tyske amatører. Det kan dog være svært at præcisere, hvem disse skulle være. Den mulighed foreligger også, at det kan dreje sig om et par romerske malere, da det af korrespondancen mellem Wiedewelt og Wasserschiebe fremgår, at man også ønskede en udtalelse fra bl.a. direktøren for det franske akademi, maleren C. J. Natoire, jfr. Schiøtt (note 40), s. 33f.

¹³⁹ Jfr. note 131, brev fra Wiedewelt til Wasserschiebe 22. maj 1756.

¹⁴⁰ Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V, monument de la piété de ce monarque, 1765. Publiceret i udvidet udgave 1769.

¹⁴¹ Jfr. Elling (note 87), s. 12, der publicerede den nedenfor omtalte kommentar. Schiøtt (note 40), s. 33 henfører dog de usignede blade, her tilskrevet Gabriel (fig. 26-29) til Jardins tredje projekt. Også Weilbach (note 87), s. 293 identificerer et af bladene (fig. 26) med dette projekt.

¹⁴² Jfr. Schiøtt (note 40), s. 34.

¹⁴³ Jfr. Bernstorffske Papirer (note 44), I, 54 f. og Procès-Verbaux de l'Académie Royale d'Architecture, ed. Henry Lemonnier, VI, Paris 1920, s. 256.

¹⁴⁴ Brev af 8. maj 1756, Bregentveds arkiv (note 35).

¹⁴⁵ Brev af 7. juli 1756, Bregentveds arkiv (note 35).

¹⁴⁶ Bygningsrgsk (jfr. note 53).

¹⁴⁷ KglBibl., NyKglSaml. 386b, 2°.

¹⁴⁸ Anthon's regning af 12. aug. 1756, jfr. Bygningsrgsk., Esmarcks brev af 17. aug. 1756, jfr. Bregentveds arkiv (note 35).

¹⁴⁹ K. S. 392 a-b.

¹⁵⁰ I Partikulærkammerregistraturen af 1774 (note 39) omtales (nr. 16) fire tegninger af Jardin (plan, prospekt, profil, plan i niveau med kongestolen), alle påtegnete af Jardin, at »han sig efter disse approberede Tegninger med bygningen selv i alle Maader rettede«. De anførte tegninger kan enten være identiske med det foromtalte, delvist bevarede sæt kopier på Kunstakademiets bibliotek eller med et andet eksemplar af det approberede sæt tegninger.

¹⁵¹ I udgaven fra 1769 er bladene af grundplan, plan i niveau med kongestol, tværsnit mod alter, samt hovedfacaden forsynede med ændret målestok i fod (tidligere alen) og en varieret påskrift (pl. 4, 6, 9, 11). Selve gengivelsen er dog uændret.

¹⁵² Krohn (note 45), II, s. 168.

¹⁵³ RA. Kortsamlingen 341, V, 12-14. Perspektivet tilhører A. G. Moltkes efterkommere og befinder sig i dag på Bregentved.

¹⁵⁴ Christopher Tadgell: Ange-Jacques Gabriel, 1778, s. 51-53 og 203-6 (nr. 11) med fig. 172-73 og 174-75.

¹⁵⁵ Weilbach (note 87) s. 288. At Jardin fra denne dato ændrede status, afspejles i Partikulærkammerregnskaberne (note 38).

¹⁵⁶ Snittene af henholdsvis pulpitur og trapper incl. trekantgavl er drejet over en lodret akse, så de giver et indtryk af en ottekantet grundplan. Flere uklarheder i forholdet mellem plan og snit antyder, at projektet aldrig er færdigbearbejdet.

¹⁵⁷ Figurerne svarer fuldstændig til dem, der i samtlige Eigtveds projekter er placeret over hovedgesimsen, jfr. fig. 14, 19, 24.

¹⁵⁸ Jfr. Anthon's kritik af Gabriels projekt »B«, s. 494 og note 89.

¹⁵⁹ Moltkes arkiv (note 59), »Allerunterthänigste nähere Erläuterung über die Anmerkungen betreffend die letztere Zeichnungen zum Kirchen Bau«, med »Anmerkungen als Antwort«, 4. okt. 1756.

¹⁶⁰ Moltkes Arkiv (note 59) samt RA., Kortsamlingen 341, VI, 15. Perspektivet blev tidligst publiceret af Meldahl (note 43) pl. XXIV, som i noten s. 62 nævner, at tegningen på dette tidspunkt tilhørte en sønndatter af Anthon.

¹⁶¹ Sammenlignes præsentationsprojektet på Kgl Bibl. NyKglSaml. 386b 2° med det, der blev udgivet i Jardins kobberstukne værk, Plans, coupes et élévations de l'Eglise royale de Frédéric V, 1765, ses, at projekterne netop afviger på de punkter, Anthon kritiserede: Trapperne er lagt parallelt med indermurene og de for så tynde indermure blevet bredere. Lysindfaldet er forbedret ved, at antallet af vinduer over tamburens hovedgesims er fordoblet.

¹⁶² Bladene i Moltkes arkiv er ikke tidligere publiceret.

¹⁶³ Bregentveds arkiv (note 35), brev fra Anthon til

Moltke 7. juli 1756, hvoraf det fremgår, at arbejdet på kirken var genoptaget 17. maj samme år. Man skulle nu til at udfylde de otte huller i det gamle fundament og bryde fire nye.

¹⁶⁴ Fundamentet til Eigtveds projekter ses under såvel Anthons plan over fundamenterne til henholdsvis Jardins approberede projekt og hans eget anonyme fig. 44, som planen til den ene del af Jardins første projekter fig. 36. Fundamentet var ikke ændret, efter at Eigtved i sine sidste projekter foråret 1754 havde elimineret de fire små af sine i alt ti piller, jfr. s. 489. Det er karakteristisk, at alle senere arkitekter undgår søjlerne foran de to tårne. Forholdet er blandt andet kommenteret af Thurah i forklaringen til det korrigerede projekt af 29. aug. 1754 (jfr. s. 500) og af Jardin i en kommentar til det tredje projekt foråret 1756 (jfr. s. 512).

¹⁶⁵ Moltkes arkiv (note 59), »Allerunterthänigste Explication«, forklaring til »No. 1, Grund Zeichnung des jetzigen Fundaments«.

¹⁶⁶ Anthons forklaring antyder, at man endnu ikke havde lagt fundamentet til Jardins trapper. Hans oplysning om, at fundamenterne mod Bredgade må udvides »so weit die Tritte aussen vor den Säulen liegen«, kan ellers ikke forenes med hans henvisning til fundamentsplanen fig. 44, hvoraf det klart fremgår, at Anthons frisojler mod Bredgade er anbragt uden for Eigtveds, men på linie med Jardins.

¹⁶⁷ Underbygningens højde til hovedgesimsen er ca. 30 alen, kuplen og de to tårne til toppen af henholdsvis kugle og vaser ca. 125 og ca. 85 alen.

¹⁶⁸ DK Kbh. By, 4, s. 112 og 136, sml. fig. 12. For spirtypen, jfr. James Gibbs: A Book of Architecture, London 1728. Et hjemligt eksempel på et lignende spir er Thurahs nu nedrevne på Hirschholm slots porttårn, som blev opført 1738-39, jfr. Weilbach (note 94), fig. 19.

¹⁶⁹ Moltkes arkiv (note 59).

¹⁷⁰ Jfr. Frederik Schiøtt: Arkitekterne J. G. Rosenberg og G. E. Rosenberg, i Arkitekten IV, 1901-2, afd. A, nr. 21, s. 231f.

¹⁷¹ I Partikulærkammerregistraturen (note 39) er endelig opregnet en række anonyme tegninger til Frederikskirken. Det gælder nr. 8, 3 facader uden underskrift – som kan være Anthons perspektiver af Eigtveds og Jardins projekter, jfr. note 92, samt nr. 13 og 14, der består af projekter på dels seks, dels otte blade. Disse kan muligvis være identiske med Anthons og Jardins projekter, men identifikationen kan ikke bevises. Som nr. 9 nævnes endelig et projekt bestående af grundplan, profil og facade, udført af Varin. Sml. s. 478.

¹⁷² Rtk. 2242.2.

¹⁷³ Bygningsrgsk. 23. april 1761 med bilag 89.

¹⁷⁴ Jfr. Ptk. 86-87, Bygningsrgsk. 1767 med bilag ltr. V og X.

Plan des souterrains de l'Eglise Royale de FREDERIC à Copenhague

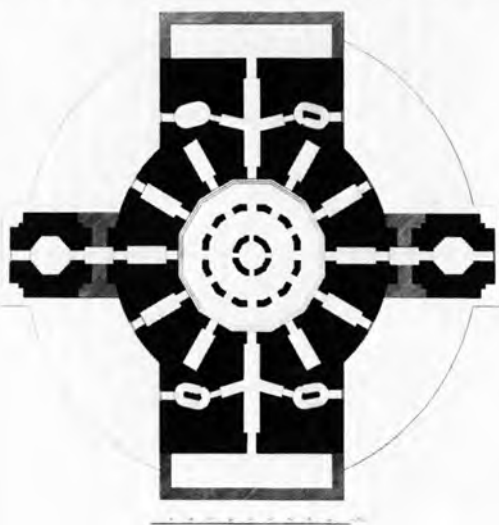

Fig. 78. Plan af kælderetage. 1:1200 (s. 548). Fra »Plans, coupes et élévations ...«, 1769. – *Plan of the basement level. From »Plans, coupes et élévations ...«, 1769.*

¹⁷³ Jfr. Kringelbach (note 37), s. 42f og Rtk. 2242. 2, nr. 1049.

¹⁷⁶ Brev af 8. febr. 1767 fra Bernstorff til Moltke, Bregentveds arkiv (note 35).

¹⁷⁷ Bygningsrgsk. (note 53), 22. dec. 1756, nr. 95.

¹⁷⁸ Bygningsrgsk. (note 53), 31. dec. 1757, nr. 54.

¹⁷⁹ Jfr. Meier: Marmorkirken, s. 58f. Kilden hertil fremgår dog ikke. Om det har været Jardin, der ytrede denne vurdering, må ifølge Meier stå hen. At han næppe har været den egentlige ophavsmand, herpå tyder dog hans ytringer 1770, jfr. s. 540. Men det horrible overslag omtales også i samtiden, jfr. E. F. S. Reverdil: Struensee og Hoffet i København 1760-1772, udg. L. Bobé, 1917, s. 178.

¹⁸⁰ Jfr. Ptk. 86, Bygningsrgsk. 1766.

¹⁸¹ Jfr. Schiøtt (note 40), s. 38.

¹⁸² Bygningsrgsk., memorandum af 23. april 1756 fra Moltke med opsummering af det hidtidige forløb vedrørende driften af det bornholmske stenbrud, indlagt i Bygningsrgsk., 1761, nr. 88.

¹⁸³ Jfr. Niels Birchs svar på en kongelig resolution af 19. maj 1771, refereret i K. A. Petersen og M. K. Zahrtmann, Nexø Byes Historie, i Bornholmske Samlinger, 14, 1922, s. 91. En beskrivelse af sandstensbruddets historie vil dog falde uden for DK.s rammer.

¹⁸⁴ Der var dog tidligt forståelse for vanskelighederne ved driften af et nystartet brug. Samtidig betones det, at leverancen ikke kunne være på en billigere

og sikrere fod. Et forslag om at lade leverandørerne underskrive et løfte, om at de hverken selv eller deres arvinger ville pantsætte eller udlicitere, blev dog afvist af Barchmann, »da Mand har med erlige Folck at bestille ...«, jfr. Moltkes arkiv (note 59) korrespondance af 4. febr., 1., 3., 9. og 10. marts 1755.

¹⁸⁵ Arbejdet med kælderetagen er først anført på årsrapporten af 1760, jfr. Bygningsrgsk.

¹⁸⁶ Jfr. Bygningsrgsk. 1757. I forbindelse med en istandsættelse af den nuværende kirke gennemførte ingeniørfirmaet Birch og Krogboe en undersøgelse af piloteringen og funderingen, hidrørende dels fra Eigtveds, dels fra Jardins byggeri, jfr. Frederikskirken. Hovedeftersyn 1968, s. 4f.

¹⁸⁷ Jfr. Bygningsrgsk. 1758. Desuden Villads Christensen: Piloteringen til Marmorkirken, i Hist MeddKbh. 8, 1921-22, s. 63. Det stående spil, der er gengivet på den ene af Kirkerups tegninger (K. S. 125, fig. 54) er formentlig det, der af Jardin beskrives ved opgørelsen over byggepladsens materialer 1770: »une machine couverte au centre de l'église, avec un treuil et des bras, servant à en faire mouvoir quatre autres placées horizontalement sur des grands échafauds ...« Spillet anvendtes til at hejse og indplacere de udhugne sten på deres rette sted, jfr. Ptk. 87, 1771, ltr. N.

¹⁸⁸ Jfr. også Rtk. 2241.99-101, november 1756 og januar 1758 vedrørende køb af materialer herfra. Om tømmerpladserne, jfr. også Bruun, Kjøbenhavn, III, s. 106-8.

¹⁸⁹ Jfr. Bygningsrgsk. 1760, nr. 79.

¹⁹⁰ Jfr. Bygningsrgsk. 1763, nr. 107.

¹⁹¹ Om vasen, jfr. Peter Linde: Stenhuggernes Minde-Vase, i HistMeddKbh. 3. Rk.IV, 1940-41, s. 610-16. I forbindelse med behandling af syge og tilskadekomne på byggepladsen var der årligt afsat et beløb til kirurg H. F. Wohler. Ved en resolution af 9. sept. 1758 vedtoges det dog at spare pengene og lade patienterne indlægge på Frederiks hospital, jfr. Bygningsrgsk.

¹⁹² Jfr. Bygningsrgsk. 1763, nr. 110.

¹⁹³ Om status 1764, jfr. også Erik Pontoppidan, Den danske Atlas, II, 1764, s. 194. For stenhuggeroverlaget, jfr. Moltkes arkiv, 9. dec. 1765.

¹⁹⁴ Jfr. Ptk. 86, 1768, med bilag Ptk. 87, ltr. R.

¹⁹⁵ Bygningsrgsk. 1759, nr. 78.

¹⁹⁶ Jfr. Bygningsrgsk. 1764 for regning fra hofmaler G. F. Milan på forgyldning af rammerne, der »er brugte till de Tvende Tegninger over Frontespicerne till den Nye Kongl. Frederichs Kircke paa Amaalienborg som findes hos Proffessor(sic) Jardin«. Den af Wiedewelt signerede tegning på Kunstakademiets bibliotek (A 11685) synes dog at have proveniens i Wiedewelts egen samling, mens det ikke vides med sikkerhed, hvorfra Kobberstiksamlingens eksemplar (Td. 520, 24) stammer.

¹⁹⁷ Rtk. 423.2. Overbygningsdirektionens kopibøger, 16. maj 1772, nr. 131, samt Ptk. 86. Bygningsrgsk. 1771 med bilag Ptk. 87, ltr. S2. For omtalen 1783, jfr. E. C. Hauber: Beskrivelse over den kongelig danske Residentsesstad Kiøbenhavn, 1783, s. 37. Modellen har dog ikke kunnet spores i inventarierne fra Christiansborg, jfr. Rtk. Rev.rgsk., slotsrgsk. Christiansborg, inv.rgsk. 1781-87.

¹⁹⁸ RA., C. F. Tietgens privatarkiv (6441), Marmorkirken 1873-1915, brev af 22. april 1881 med Akademiets svar 30. april s.å.

¹⁹⁹ Venligst meddelt af overbibliotekar ved Kunstakademiets bibliotek, Hakon Lund.

²⁰⁰ Jfr. Hauber (note 197), s. 133. Arkitekten Vilh. Klein nævner i et brev 6. marts 1894 til Ferd. Meldahl, at han ejer en model af Marmorkirken, her dog specificeret som et relief af »Jardins Tegning med de to Taarne«, drevet i en sølvplade og erhvervet af Kleins svigerfar i Helsingør 50 år tidligere, jfr. RA. Ferd. Meldahls arkiv (5963) A. I.3. Breve fra private.

²⁰¹ Bygningsrgsk. 1762, nr. 78, 109, 217.

²⁰² Jfr. Øystein Hjort, »Noget af en kejser. Et fragment af en kolossal porfyrestatue i Glyptoteket«, i Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek, 29, 1972, s. 59f., hvor det omtalte fragment antages at stamme fra Italien, nærmere specificeret Rom. Harald Langberg: Kronborg, 1979, s. 26, nævner også et porfyrværksted i Firenze, oprettet af Ferdinand I af Toscana 1588. Herfra kunne sten via Catharina eller Maria af Medici være kommet til Louvre i Paris.

²⁰³ Allerede 1841 havde hofbygmester Hornbech henstillet, at porfyrsålen kom til Kronborg, jfr. Rtk. 256.25-33, Bygningsadministrationens journaler.

²⁰⁴ LA., Kgl. bygningsinspektorat A. Journalsager, 1868, nr. 119.

²⁰⁵ Jfr. Otto Norn i Berlingske Aftenavis, 15. jan. 1966. Desuden Robert Egevang: Porfyreerne i Absalons borg, i Skalk, 6, 1969, s. 8-11 og Øystein Hjort (note 202).

²⁰⁶ Ptk. 86. Bygningsrgsk. med bilag Ptk. 87, ltr. P.

²⁰⁷ Ifølge Reverdil (note 179), havde det netop været Struensee, der huggede den gordiske knude over i den problematiske sag.

²⁰⁸ Holger Hansen: Kabinetsstyrelsen i Danmark, 1768-72, II, s. 46-50.

²⁰⁹ Holger Hansen, s. 58f. nr. 457-58.

²¹⁰ For Jardins redegørelse og Moltkes forestilling af 2. nov. 1770 med påført kongelig resolution af 9. nov., jfr. Ptk. 86-87, Bygningsrgsk. med bilag 1770, ltr. M.

²¹¹ Holger Hansen (note 208), s. 60.

²¹² Ptk. 87, Bilag til Bygningsrgsk. 1771, ltr. C2.

²¹³ Ptk. 87, Bilag til Bygningsrgsk. 1771, ltr. N.

²¹⁴ Bernstorffske Papirer, udg. Aage Friis, II, s. 567. Bernstorff beklagede hans bortrejse »avec un regret extrême«.

²¹⁵ Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familie, udg. Louis Bobé, III, 1896, s. 92.

²¹⁶ Rtk. 423.11-21, Ekstraktprotokoller for Overbygningsdirektionen, 18. okt. 1771 og 5. febr. 1773.

²¹⁷ Rtk. 423.2. Overbygningsdirektionens kopibøger, 1771, nr. 58.

²¹⁸ Rtk. 244.1. Alfabetisk register over kgl. resolutioner 1782-1826. Desuden om enkefru Eigtved, O. V. Munthe af Morgenstjerne: Nicolai Eigtved, 1924, s. 88f.

²¹⁹ De fire grupper i anlægget ved den nuværende Marmorkirke omfatter sekundært sammenføjede fragmenter af kapitæler og baser, hvortil kommer blokke af mere uregelmæssig form. Alle fragmenter er mere eller mindre (til dels sekundært?) behuggede, og der ses ingen hele kapitæl- eller basedele til portalens søjler.

²²⁰ Pontoppidan (note 193), s. 196.

²²¹ I Wiedewelts specifikation over det udførte arbejde 1. maj 1760 nævnes 32 udvendige figurer foruden, en forøgelse på otte i forhold til overslaget af 28. dec. 1759, jfr. Bygningsrgsk. 1760, nr. 78 og 75. Fortegnelser over figurerne og den indvendige udsmykning kendes også fra Wiedewelts papirer, KglBibl. NyKglSaml. 1396n, fol.

^{221a} Dette motiv nævnes i overslaget af december 1759, men er tilsyneladende »faldet ud« af de øvrige lister, jfr. foregående note.

²²² Venligst meddelt af DK.s orgelkonsulent Ole Olesen.

²²³ I NM2.s billedsamling findes en udateret og usigneret tegning med målestok i alen af områdets vestligste del, svarende til (omend mere summarisk end) fig. 60, jfr. fig. 131.

²²⁴ Jfr. Vilh. Lorenzen: N. Eigtveds Plan til Hørsholm Købstad. Meddelelser udsendt af Dansk By-

planlaboratorium, 1. april 1924. Desuden Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved (note 6), s. 399.

²²⁵ Om fremhævelsen af de franske kongepladser som forbillede for Amalienborg plads, jfr. især Chr. Elling, senest i Amalienborg, red. Viggo Sten Møller, 1973, s. 25 f.

²²⁶ Architectural Fantasy and Reality. Drawings from the Accademia Nazionale di San Luca in Rome. Concorsi Clementini 1700-1750. Udstillingskatalog ved Hellmut Hager, Museum of Art, Pennsylvania 1981-82, s. 123f. og særlig s. 125.

²²⁷ Jardins projekt til Marmorkirken i København og dets forhold til Europas kuppelkirker, i Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri, 1892, s. 33-51; smst. 1895, s. 175-202 artiklen »Den protestantiske kirkebygning.« Forskningen omkring Eigtveds stilistiske forbilleder videreførtes i Meldahls monografi om Frederikskirken fra 1896 (jfr. note 43). Senere undersøgelser omkring de tidlige projekter til Frederikskirken har også hovedsagelig koncentreret sig om inspirationskilderne for Eigtveds, Thurahs og Jardins tidlige forslag, jfr. især Schiøtt (note 40), Wanscher (note 87), Weilbach (note 87), Chr. Elling: Documents inédits (note 87) og samme: Lauritz de Thurah und die Friedrichskirche (note 40), samt Voss (note 6 og 224).

²²⁸ RA. Kortsamlingen, Rtk. samlingen 341,1 og Kunstakademiet's Bibliotek, K.S. 709.

²²⁹ Frederikskirken (note 43), s. 60.

²³⁰ Allerede Schiøtt (note 40), s. 12-14 afviste Meldahls tilskrivning. Siden er det især Chr. Ellings for tjeneste, udførligst i Nicolai Eigtveds italienske Reise und sein Briefwechsel mit General Poul Löwenörn 1732-35, i Artes, V, 1937, s. 120f., at argumentere for tegningernes identifikation. Jfr. herom også senest Henry A. Millon: Filippo Juvarra. Dra-

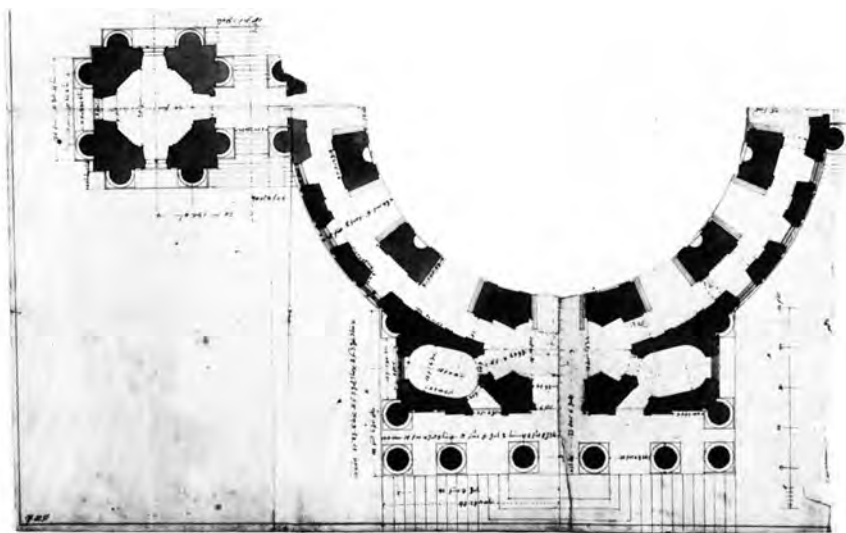

Fig. 79. Beklippet plan af underetagen med enkelte afvigelser (hovedtrappen, facaden, hovedpillerne) fra fig. 61. 1:600. Nationalmuseet. - Abridged plan of the lower storey with one or two differences in relation to fig. 61 (main staircase, facade, principal pillars).

wings from the Roman Period 1704-1714, Rome 1984, s. 345-46. For en tilskrivning til Marcus Tuscher, jfr. dog Fr. Weilbach: Filippo Juvarra und die Marmorkirche im Kopenhagen, i *Architectura*, I, 1933, s. 17f.

Interessen for Juvarras projekt, som dannede udgangspunkt for hans kirke »La Superga«, lader sig også aflæse af en række tegninger, udarbejdet i 1700'ernes første årtier af arkitekter med tilknytning til det romerske Akademi, jfr. Paolo Marconi, Angela Cipriani og Enrico Valeriani: *I disegni di architettura dell'Archivio storico dell' Accademia di San Luca*, I-II, Roma 1974, nr. 262-77, 287-95, 438-52, 495-508. Desuden nr. 2169-71. For indflydelsen, specielt på Bernardo Antonio Vittone, jfr. Werner Oechslin: *Bildungsgut und Antikenrezeption im frühen Settecento in Rom. Studien zum römischen Aufenthalt Bernardo Antonio Vittones*, Zürich 1972, s. 147f. og 187, note 35.

²³¹ Adolf Reinle: *Zeichensprache der Architektur. Symbol, Darstellung und Brauch in der Baukunst des Mittelalters und der Neuzeit*, Zürich, München 1976, s. 115, 133f.

²³² Jfr. således Anthon i sin »Nähre Erläuterung« af 4. okt. 1756 (note 59), den anonyme »Bedanken über der Nähre Erläuterung« (note 59) og Jardin i sit svar (smst.).

²³³ Jfr. for denne sammenligning Schiøtt (note 40), s. 19 og desuden Voss (note 6), s. 370.

²³⁴ Kunstakademiets Bibliotek, K. S. 1. Jfr. Voss (note 6), s. 52.

²³⁵ I forbindelse med Soufflotts Sainte-Geneviève er som forbilleder foruden S. Pauls Cathedral fremhævet Donato Bramantes Tempietto ved kirken

S. Pietro in Montorio i Rom (1502) og især hans ikke-anvendte projekt til Peterskirken kuppel, publiceret af Sebastiano Serlio (*Architettura*, Libro III, udg. G. D. Scamozzi, Venedig 1619, reprint Ridgewood, New Jersey 1964, s. 66-67). Endvidere Claude Perraults forslag til en kuppel i kapellet i Louvre, jfr. Michael Perizet: *Soufflotts Sainte-Geneviève und der französische Kirchenbau des 18. Jahrhunderts*, Berlin 1961, s. 79, 112f. Selv nævner bl.a. Jardin Vestatemplet i Tivoli og Vitruvius' monoptero-stempel, hvoraf den sidstnævnte type i 1700'erne nød stor popularitet, navnlig inden for havearkitekturen, jfr. Jardins kommentar til kritikken af de første projekter (s. 510) og I. Weibezahn: *Geschichte und Funktion des Monopteros* (Studien zur Kunstgeschichte, Bd. 3), Hildesheim, New York 1975.

²³⁶ Jfr. den anonyme »Bedanken über der Nähre Erläuterung« (note 59), hvor Anthon's påstand om Pantheons fuldkommen runde form, svarende til jordkuglen, bliver gendrevet.

²³⁷ For en karakteristik af Jardin og hans placering blandt nyklassicismens pionerer, jfr. senest Allan Braham: *The Architecture of the French Enlightenment*, London 1980, s. 56f. I Jardins nyklassicisme indgår foruden de fantasifulde eksperimenter med klassisk afledte motiver, også elementer, inspireret fra renæssancens og barokkens arkitektur, såvel den romerske som den franske.

Fig. 80. H. G. F. Holm: Marmorkirken, set fra nord, o. 1850. Øregaard museum. — H. G. F. Holm: *The Marble Church seen from the north, c. 1850.*

MARMORKIRKENS SKÆBNE 1770-1874

NOTER S. 618

Indledning. Med den kongelige resolution af 9. nov. 1770 bragtes Frederikskirkens byggeri til ophør. Det hed ganske vist fra højeste sted, at det store foretagende kun skulle standses »indtil videre«; men i realiteten kom arbejdet til at ligge stille i mere end 100 år. Først 1874 påtog en privatmand, C. F. Tietgen, sig at fuldføre enevoldmonarkiets ambitiøse kirkeprojekt. Dette var dog langt fra ensbetydende med, at spørgsmålet om Frederikskirkens skæbne hvilede i disse år. Tværtimod rejstes sagen adskilli-

ge gange, både af de offentlige myndigheder og af private, – i kunstnerkredse, såvel som blandt byggespekulanter. Navnlig i tiden efter 1849, hvor kirken ved forfatningsændringen overgik til statseje, blev pladsen i kraft af sin gunstige beliggenhed et nærliggende objekt for overvejelser om udstykning af grunde til boligbyggeri eller til andre formål. Den stadige interesse for kirken, som siden 1770'erne i folkemunde havde fået tilnavnet »Marmorkirken« (s. 464) kan aflæses konkret af de talrige projekter, der

også fra 1826 behandlede ekspeditioner, der hidtil havde sorteret under Bygningskontoret. Ved en omlægning af kammeret blev bygningssagernes ekspedition fra 1841-48 henlagt under ekspeditionskontoret for domænesager, mens den forberedende behandling stadig lå i Bygningsadministrationens hænder. 1849 overgik en lang række kongelige bygninger og pladser, heriblandt Frederiks kirkeplads til statsejendom. I henhold til bekendtgørelse af 27. juni 1849 skulle Indenrigsministeriet bestyre de blandt de førnævnte til salg eller leje bestemte bygninger, samt de øvrige uden for domæner liggende, til statsaktiverne henhørende faste ejendomme (bl.a. Frederiks kirkeplads). Kirkens indtægter og udgifter behandledes årligt på finansloven, og selv efter fællesforfatningens indførelse 1855 vedblev pladsen at høre under rigsdagens område. Tilsynet med kirkepladsen (reparation af ruinen samt de udlejede bygninger) blev varetaget af en bygningsinspektør i 1. inspektorat (N. S. Nebelong, fra 1851 M. G. Bindsbøll) under det 1850-56 fungerende bygningsdirektorat, og herefter under et af de seks inspektorater, hvortil udgifterne bevilgedes af kongerigets finanslov (fra 1856-81 Christian Hansen). De løbende sager ekspederedes gennem Indenrigsministeriets 3. departements ekspeditionskontor for offentlige arbejder.² Foruden Indenrigsministeriets administration af kirkepladsen havde også Finansministeriet sin part, idet bestyrelsen af det bornholmske stenoplæg – Frederiks stenoplæg, hørte under dette (1. statsaktivkontor under Finansministeriets 1. departement). Forvaltningen af pladsen var endelig siden 1849 (1851) henlagt under Amalienborg palæforvaltning. I praksis kan de samme sager således henligge blandt flere af de ovennævnte myndigheders akter, ligesom forhandlingerne om pladsen involverede både indenrigs- og finansministeren.

OVERVEJELSER OM KIRKE- BYGNINGEN 1771-1795

Ifølge E.-F.-S. Reverdil, der fra september 1771-januar 1772 var kabinetssekretær under

Struensee, havde byggeriets ophør vakt ramskrig i vide kredse: »Stenbrudseierne klagede med Föie over, at man ødelagde dem, Statsoekonomen sagde, at Regjeringen havde Skam af for en saa ringe Sums Skyld at opgive et storartet Foretagende (...), Konstelskerne raabte paa Barbari og de Gudsfrøgtige forargedes over, at man berøvede Herrens Tempel hvad der var en Ubetydelighed i Sammenligning med det, som Jagterne og Skuespillene kostede«.³

Struensees fald 17. jan. 1771 gav dog anledning til en forsigtig optimisme hos en af de personer, der stærkest ønskede projektet fuldført: A. G. Moltke. I et brev til Bernstorff 18. febr. berettede han, at han få dage efter statskuppet havde haft lejlighed til at drøfte spørgsmålet vedrørende indskriftene på Frederik V.s ryttermonument, Frederiks hospital, samt kirkens opførelse med »den person (la Personne), som kom til landet 1752, og hvis komme han selv og Bernstorff havde en vis andel i«, utvivlsomt enkedronning Juliane Marie. Denne havde den godhed straks at lade den første sag effektivere, lovede at gøre alt, hvad der stod i hendes magt mht. det andet, men gav imidlertid ikke Moltke meget håb, hvad spørgsmålet om kirkens opførelse angik.⁴ Ikke desto mindre skal et forslag om at genoptage byggeriet under G. E. Rosenbergs praktiske ledelse været drøftet 1773.⁵ Ifølge planen skulle Jardin blot ved årlige besøg i landet inspicere arbejdet. De gode nyheder kom også Jardin for øren, men friske rygter om krigsforberedelser i Norden gjorde ham ikke alt for optimistisk. I et brev til Wasserschiebe 8. febr. 1773 tilføjede han dog »Hvis det afhænger af mig, hvad arbejdets succes angår, ved De, hvad jeg mener herom«.⁶

Der skulle imidlertid gå mere end 20 år, før man på ny førte realistiske forhandlinger om kirkens fuldførelse. Uvisheden om pladsens og ruinens skæbne afspejler sig tydeligt i den mellemliggende periode gennem bygningsadministrationens papirer.⁷ En kilde skal endog have nævnt, at man overvejede at sælge de opførte mure til nedbrydning for herefter at anvende marmorstenene til brolægning af strækningen

mellem Vesterbro og Frederiksberg.⁸ Dette radikale forslag synes dog ikke at have været drøftet på officielt plan.

I den lange ventetid lå kirkepladsen ikke ubenyttet hen. Som før nævnt havde Harsdorff overopsynet med ruinen, bygningerne på pladsen og materiallageret. Der anvendtes kun begrænsede midler til vedligeholdelse og udbedring af skader. 1783 anskaffedes dog et skur til placering af de korintiske kapitæler, og fra tid til anden gennemførtes nødtørftige reparationer ved plankeværkerne, samt en række af pladsens bygninger og skure.⁹ Enkelte af disse huse blev udlejet til andre. Som omtalt var smedeboligen 1775 overladt smedemester Hack; stenhuggermestrene Fischer og Schröder havde endnu 1782 adgang til at benytte stenhuggerværkstedet, mens billedhuggerne J. F. Grund, Jens Karlebye og Carl Frederik Stanley udnyttede billedhuggerværkstedet. I forvalterboligen residerede den embedsmand, der havde opsyn med marmor- og sandstenslagrene (tidligst Krieger). Om bygningerne på pladsen, jfr. også s. 602.

Ved byggeriets ophør fandtes et marmorlager på henved 50.000 fod³, hvoraf en fjerdedel målstykker, tillige med 11.396 fod³ bornholmske sandsten.¹⁰ Dette materiallager, der også omfattede store mængder ulæsket kalk, fik nu i langt højere grad end tidligere karakter af et stenbrud, hvorfra både offentlige og private byggeforetagender kunne forsyne sig. Foruden stenleverancer til diverse istandsættelser eller bygningsopgaver ved kongelige bygninger og haver anvendtes bl.a. marmor fra Frederiks kirkeplads til Frederik V.s kapel i Roskilde og dronning Louises sarkofag sammesteds, (DK. Kbh. Amt. s. 1921f) samt til Weidenhaupts monument over grevinde Moltke i Karise (DK. Præstø Amt s.484f.).¹¹ Også billedhuggere som Karlebye, Grund og Wiedewelt udnyttede lageret.

PLANER FOR BYGGERIETS GENOPTAGELSE.

HARSDORFFS PROJEKTER 1796-99

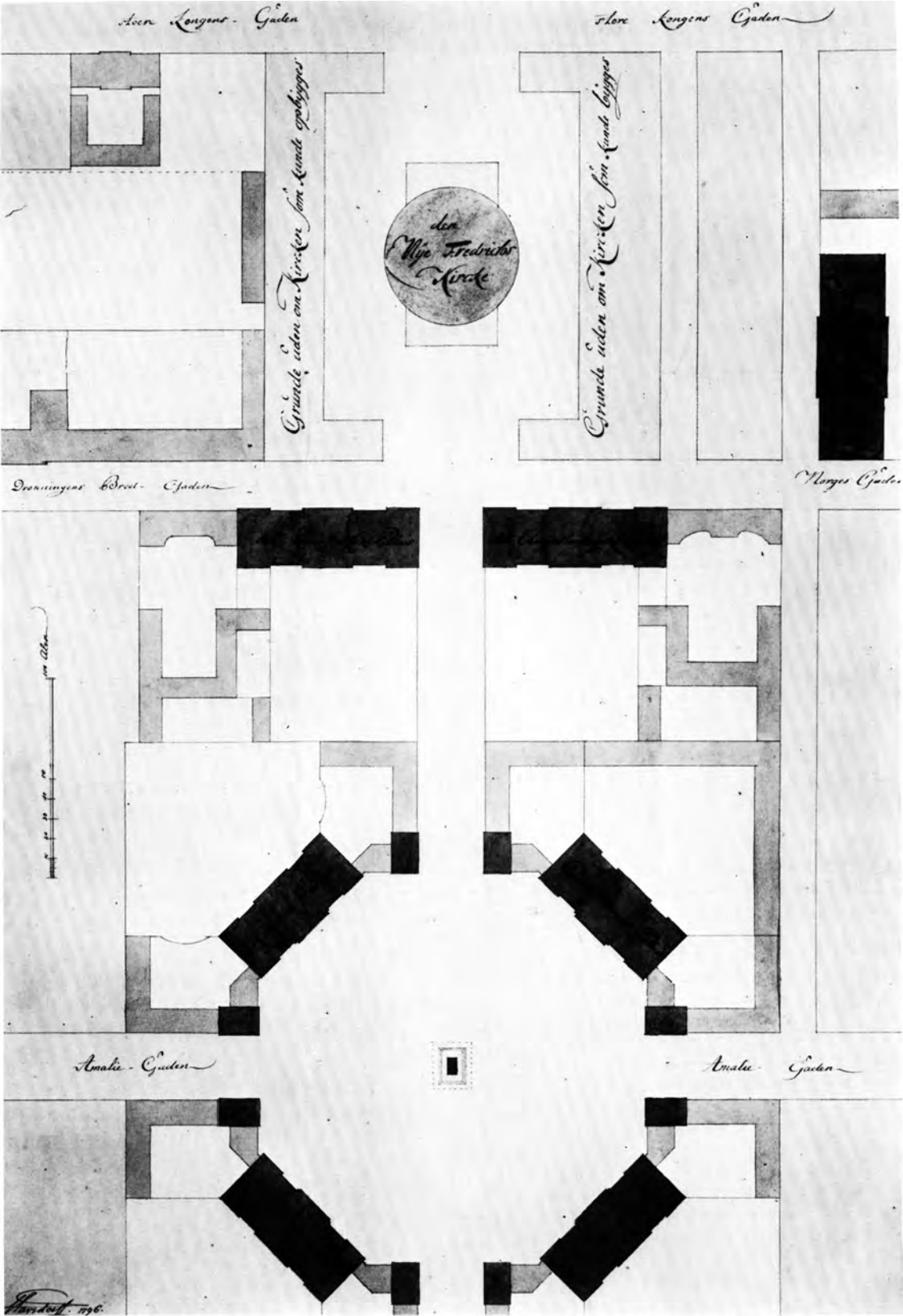
To store københavnske ildebrande medvirkede

ved århundredets slutning til på ny at sætte gang i overvejelserne omkring Frederikskirkens skæbne: Christiansborgs (og slotskirkens) brand 1794 og den store bybrand 1795, hvor bl.a. S. Nikolaj kirke blev raseret. Allerede 1794 fremkom et anonymt debatindlæg, der plæderede for Frederiks kirkes fuldførelse, finansieret til dels gennem nedrivning af den, som det skønnedes, overflødige slotskirke.¹²

En anden nærliggende mulighed var at nedlægge S. Nikolaj kirke og lade overskuddet fra salget af grund og ruin indgå i Frederikskirkens byggefond. Prioriteringen af den sidstnævnte blev foreslået 12. okt. 1796 i en betænkning fra Kunstakademiet, affattet i anledning af Peder Meyns netop udkastede projekt til S. Nikolaj kirkes genopbygning.¹³ Akademiets memorandum var udarbejdet af Harsdorff, Wiedewelt, Andreas Weidenhaupt, Jens Juel og Nicolai A-bildgaard. Af disse havde de to førstnævnte tidligere været direkte involveret i kirkesagen, og Harsdorff havde i øvrigt fortsat tilsyn med anlægget. Betænkningen blev videregivet til Finanskollegiet, der 19. nov. besluttede at lade Harsdorff udarbejde et løseligt overslag over udgifterne til kirkens fuldførelse »med nogen Afvigelse fra den første Plan«.¹⁴

Først 21. marts 1797 forelå Harsdorffs betænkning med et foreløbigt overslag over de omtrentlige udgifter, men uden ledsagende tegninger.¹⁵ Ifølge hofbygmesteren havde sagen krævet megen »Studering og Beregning«, og han var endnu heller ikke »fuldkommen enig« med sig selv om, hvordan den ud- og indvendige dekoration skulle formes. Hovedtanken var dog at fuldføre den nedre etages 12 arkader, af hvilke kun de seks østligste var afsluttede, i en højde af 20 alen, dvs. til kordongesimsen mellem første og andet stokværk. Tårnene kunne derimod nedrives som overflødige. Materialet skulle være bornholmsk un-

Fig. 82. Beliggenhedsplan over Frederiksstadens centrale område med planlagt bebyggelse omkring Frederikskirken. Udkast af C. F. Harsdorff 1796 (s. 576). 1:2000. RA. — *Site plan of the nucleus of the plots round Frederikskirken. Proposal by C. F. Harsdorff 1796.*

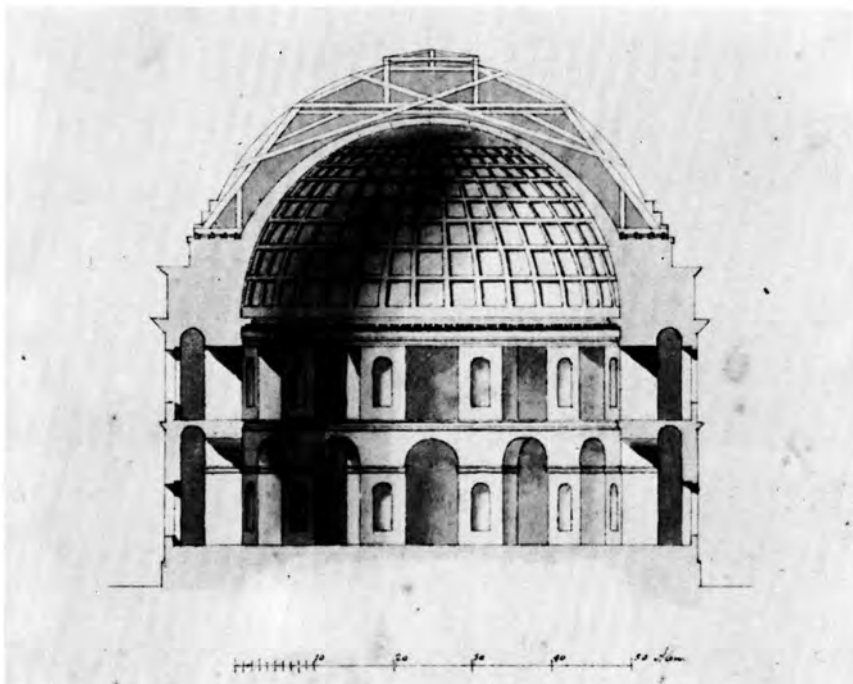

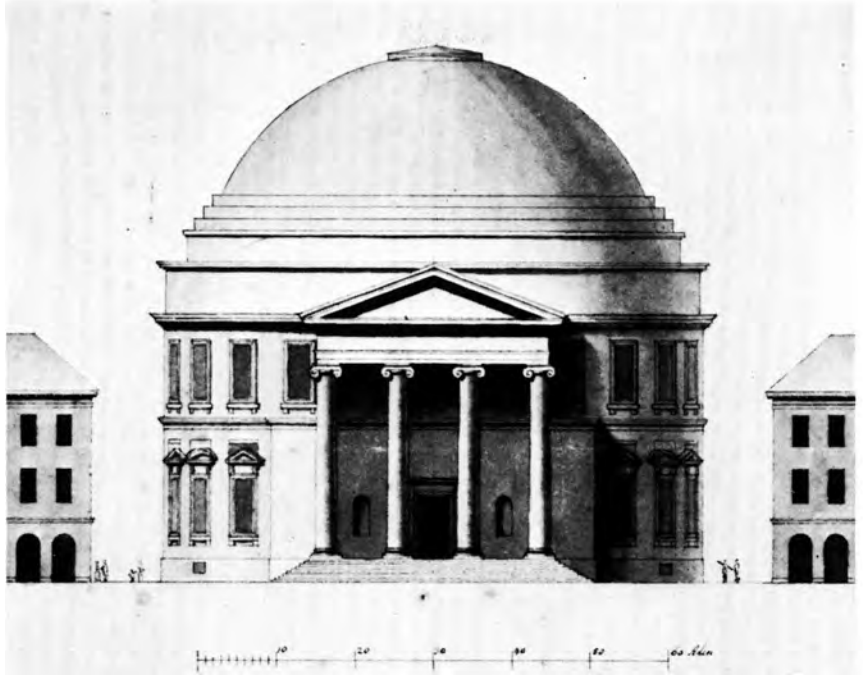
Fig. 83. Tværsnit af Harsdorffs projekt fra marts 1797 (s. 576). 1:600. RA. — *Cross-section of Harsdorff's project from March 1797.*

dermålssandsten med en udvendig marmorbeklædning. På dette solide fundament kunne den øvrige bygning udføres i mursten med marmorbeklædning. Også kuplen skulle mures i sten med kobberdækning fremfor et ganske vist billigere, men mindre holdbart træhvælv med gipsbeklædning. Byggesummen blev anslået til omtrent 200.000 rdl., heraf 140.000 til det indvendige, og arbejdets varighed til 4-5 år for det indvendige, med et tillæg på 1-2 år for det udvendiges færdiggørelse. Udgifterne kunne delvis dækkes ved lejeindtægter fra to »Rader Borgerlige Bygninger«, som efter Harsdorffs tanke kunne indramme kirkepladsen i stedet for Jardins projekterede kolonnader. Hertil kom i tilfælde af S. Nikolaj kirkes nedlæggelse, yderligere 60.000 rdl. for salg af ruinen og grunden. For at belyse sagen mere indgående lovede Harsdorff allerede juli eller august samme år at fremlægge, både udførlige tegninger og beregninger, samt en model. Der skulle dog gå mere end et år, før dette materiale 26. april 1798 præsenteredes for Finanskollegiet.

Fra den tidligste fase af Harsdorffs overvejelser 1796-97 kendes kun et begrænset antal teg-

ninger. Utvivlsomt har der eksisteret flere udkast, men meget kan være gået tabt, da enkefru Harsdorffs hele bohavne brændte ved Københavns bombardement 1807.¹⁶ Fra 1796 eksisterer dog en situationsplan over Frederiksstadens centrale del med kirkepladsen i vest og Amalienborg plads i øst, svarende til udsnittet på Jardins ældre plan (fig. 60).¹⁷ Nord og syd for kirken er markeret to lange grundstykker af uens bredde med korte sidepartier mod pladsens midte. Inden for dette areal, beregnet til privat bebyggelse, er kirken angivet med begge fremspringende portaler, men uden tårne. Et senere stadium repræsenteres af tre tegninger (grundplan, opstalt og snit), alle vedlagt som bilag til arkitektens skrivelse af 26. april 1798, men illustrerende hans første hensigt, dvs. forslaget af marts 1797 (fig. 83-85).¹⁸ En mindre udarbejdet version af opstalt og snit er antagelig et udkast til de førnævnte.¹⁹ I tegningerne fra 1797 er ydermurene og de 12 indvendige arkader anvendt, mens man har sløjftet tårnene og portalen mod Store Kongensgade (erstattet af et halvrundt fremspring med en oval platform – en forplads?). Hovedindgangen mod Frederiksgade er reduceret til en portikus, båret

Fig. 84. Hovedfacade af Harsdorffs projekt fra marts 1797 (s. 576). 1:600. RA. – Main facade of Harsdorff's project from March 1797.

af fire joniske søjler. Portalfremspringets sidepartier er i øvrigt kun ført op til gesimsen mellem første og andet stokværk. Også i højden afspejler reduktionen sig. Bygningens totalhøjde er halveret – en følge af, at den høje tamburbårne og lanterneprydede kuppel er erstattet med en lav trinkuppel, svarende til Harsdorffs erklærede forbillede, – det romerske Pantheon (jfr. nedenfor). Indvendig (fig. 83) er Jardins søjlekrans i to etager udeladt, og de nicheprydede arkadevægge (med nicher tilføjede ved alter og indgang) danner alene grænse for centralrummet. I modsætning til tidligere er øvre stokværks bueåbninger elimineret, og et vandret bjælkeværk danner overgang til kuplen. Dennes lave indre del er smykket med otte rækker kassetter. Selv om kuplen udvendig kronet af en ganske lav, pyramideformet lanterne, er der ingen angivelse af nogen indre gennembrydning. Ej heller er der gjort rede for kirkens øvrige udstyr eller dekoration, hvilket Harsdorff dog også selv havde anført. På hver side af kirken er på fig. 84 vist tre stokværk høje beboelsesejendomme med åbne buegange forneden og valmtag af samme højde som kirkens hovedgesims.

Harsdorffs betænkning af 21. marts 1797 blev positivt modtaget, og han opfordredes til at arbejde videre på sagen, omend der ikke skulle tages hensyn til eventuelle indtægter fra S. Nicolaj kirke.²⁰ 26. april 1798 fremsendte Harsdorff en udarbejdet redegørelse, ledsaget af fire bilag (tre planer af henholdsvis Jardins kirke (Litra A), hans eget første udkast (Litra B, fig. 83-85) samt en ændret plan (Litra C) (fig. 86), tillige med et overslag over de samlede omkostninger).²¹ Hertil kom, at han havde ladet forfærdige en model, som Finanskollegiet kunne tage i »naadigst Øyesyn« hos ham selv. Det nye projekt forelå i to versioner, hvad det indvendige angik, – en lavere og en højere (henholdsvis 49 alen og 58 alen indvendig højde). Den lavere »Elevation« kunne opføres inden for den tidligere angivne beløbsramme på 200.000 rdl., mens den højere ville kræve en byggesum på 223.543 rdl. Præmisserne for opbygningen var de samme som tidligere: genanvendelse af de eksisterende hovedmure og portalen mod Amalienborg (af sidstnævnte dog kun terrassen). Herpå ville Harsdorff placere en fremspringende portal, båret ikke alene af seks joniske søjler i front, men yderligere suppleret

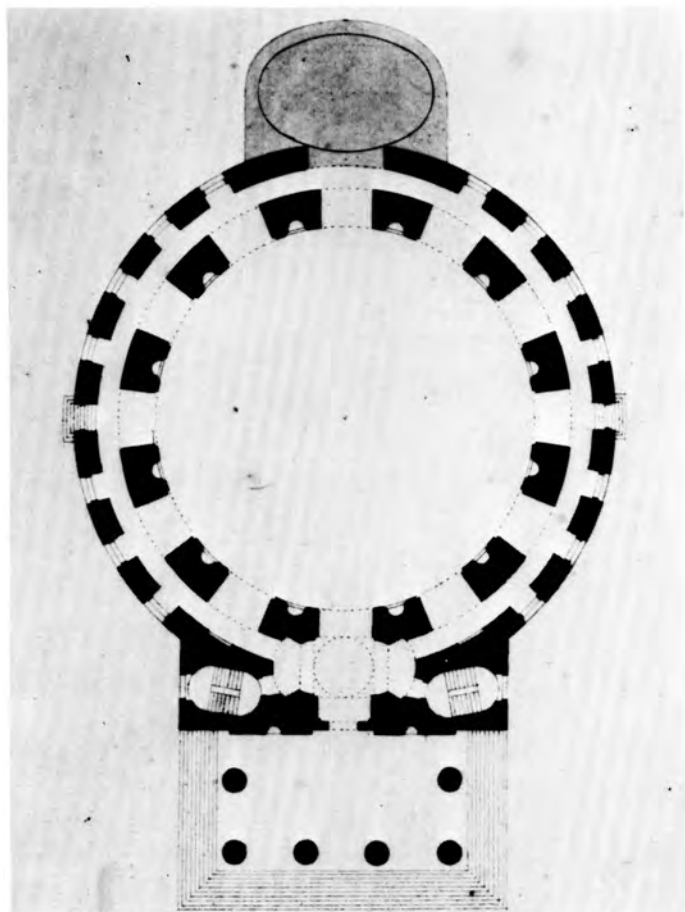

Fig. 85. Plan af underetage fra Harsdorffs projekt af marts 1797 (s. 576). 1:600. RA. — *Plan of lower storey from Harsdorff's project of March 1797.*

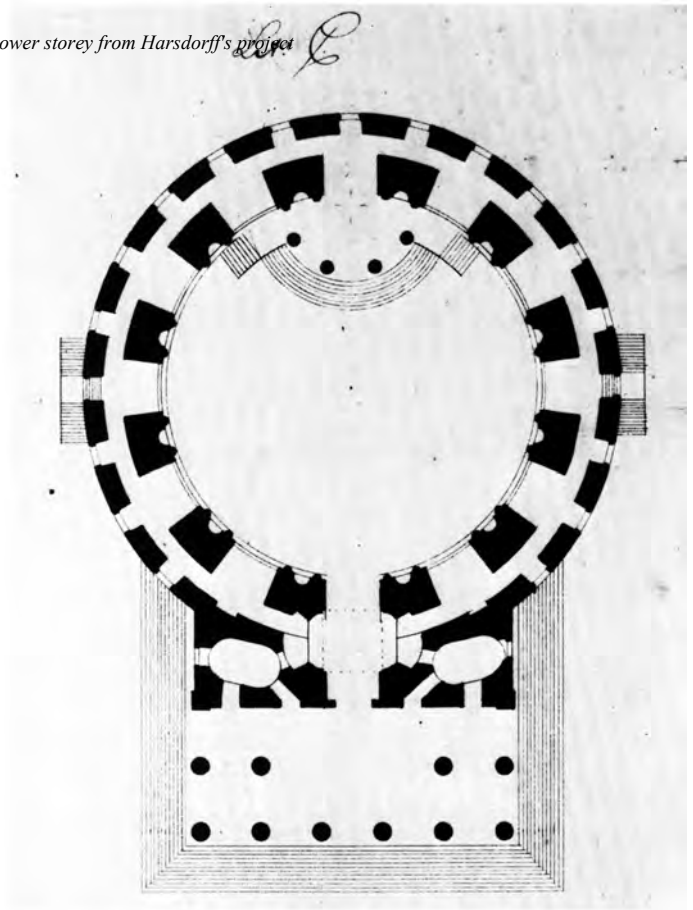
med en bagvedliggende række på andre fire fritstående støtter. Denne afvigelse fra Jardins plan var dog ikke, som han stærkt understregede, noget forsøg på at nedsætte Jardins fortjeneste som arkitekt. Tværtimod ærede Harsdorff denne mands minde, som en af de første, der havde bidraget til den slette smags undertrykkelse og den ædle, antikke simplicitets introduktion. Kirken var således opbygget af tre hovedpartier: selve korpus eller cirkelrundingen («Molen»), kuplen og den store portikus, ganske svarende til Pantheon, på samme måde som Frederiks kirkes generalplan og højde havde meget til fælles med dette »Alderdommens Mesterværk«. Som et gennemgående træk understregede Harsdorff sit ønske om at iagttage den strengeste økonomi og overalt lade »den yderste Simplicitet herske« uden »overflødige eller kostbare Forziringer«.

Hovedkilden til viden om Harsdorffs seneste

udkast er den endnu eksisterende bygningsmodel (jfr. nedenfor). På grundlag af denne foretog arkitekterne Vilhelm Dahlerup og Vilhelm Friderichsen 1870 opmålinger og tegnede to etageplaner, et tværsnit af den højere elevation og en facadeopstalt (fig. 124-25, 88, 87).²² Modellens lavere elevation, der med enkelte ændringer kunne rekonstrueres af den højere, er gengivet hos Fr. Schiøtt (fig. 123). Hertil kommer, foruden den førnævnte plan fig. 86, to lavere tegninger fra Harsdorffs egen hånd: et tværsnit af øvre stokværk og kuplen efter den højere version og en perspektivisk gengivelse af interiøret efter den lavere (fig. 122, 89)²³

Hoveddispositionen i Harsdorffs projekt var allerede fastlagt 1797. De væsentligste ændringer gjaldt portalen. Hertil kom en forandring af andet stokværk, genindførelsen af attikaetagen (nu dog med cirkelrunde lysåbninger) og angivelse af det lanterneoverdækkede opeion (lys-

Fig. 86. Plan af underetage fra Harsdorffs projekt 1798 (s. 577). 1:600. RA. — *Plan of lower storey from Harsdorff's project 1798.*

hul) i kuplens top. Endelig var det ny projekt mere gennearbejdet, både hvad angik de dekorative detaljer og selve indretningen. For eksteriørets vedkommende afsluttedes skråtaget på den lavere og nu mere fremspringende portal foran den lave forbygning, der havde vandret afdækning. Vinduerne i andet stokværk var hævet ved introduktionen af et knapt 4 alen højt, glat parti over kordongesimsen. Ydermuren kronedes af en kraftig hovedgesims over attikaetagens vinduer. Disse havde på Jardins projekt (fig. 62) været placeret oven over dette led. De mange gesimser bidrog sammen med kuppelfodens aftrapning til en markant betoning af de vandrette linjer, kun kontrasteret af portalens søjler. Trekantfrontonen var tænkt prydet med et relief af Kristi opstandelse (fig. 90, 121), i lighed med den ældre vestportal (fig. 69), mens frisen bar følgende indskrift med versaler: »Friderich V begyndte og Christian VII

fuldendte denne tempel«. Under hovedportalen førte en høj dør, flankeret af i alt fire lavere åbninger, mod kirkens indre; heraf førte dog kun den centrale direkte til hovedrummet, mens de øvrige gav adgang til de flankerende trapper. På bygningens vestside kunne efter Harsdorffs angivelse placeres et klokketårn, om man måtte befale det.²⁴ Selv betragtede han det som overflødigt, — et bygningsled, som »Katholikerne have beholdt (...) af Overtroe, og Protestanterne af Vane«.

Kirkens indre var som nævnt projekteret i en højere og en lavere version, hvoraf Harsdorff selv udtrykkelig foretrak den første. Det underste stokværk var identisk for begge forslag til og med arkitraven over arkaderne. Herover fandtes i den lave elevation en glat frise, hvortil kuplen umiddelbart sluttede sig. På den højere elevation var der indskudt et andet stokværk med retkantede, søjleflankererede åbninger mod

Fig. 87. Hovedfacade. Opmåling efter Harsdorffs model, udført af V. Dahlerup og V. Friderichsen (s. 578). 1:600. Fra »Architektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871. — Main facade. Measured drawing after Harsdorff's model made by V. Dahlerup and V. Friderichsen. From »Architektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871.

den ydre omgang. De 12 hovedpiller var smykkede med ædikulaindrammede nicher, hvori tænktes indsat statuer af dyder. På modellen ses endnu i en enkelt niche fragment af en figur med tilsvarende postament (jfr. s. 584). Mellem pillerne var ophængt to rækker pulpiture, der skærmedes med balustrader mod kirkens indre, ligesom de nederste siddepladser på omgangens gulv. Selve midterrummets gulv,

der lå lavere end omgangen, havde flisebelægning i mønstre af lyse og mørke firkantede sten som et ekko af kuppelhvælvets kassetter, nu angivet i fem vandrette rækker af aftagende størrelse.

Gudstjenesterummet (fig. 88-89, 91) beherskedes helt af en søjlebåren opbygning af halvcirkulær grundform, der på en forhøjning i vest dannede ramme om eller podium for de vigtig-

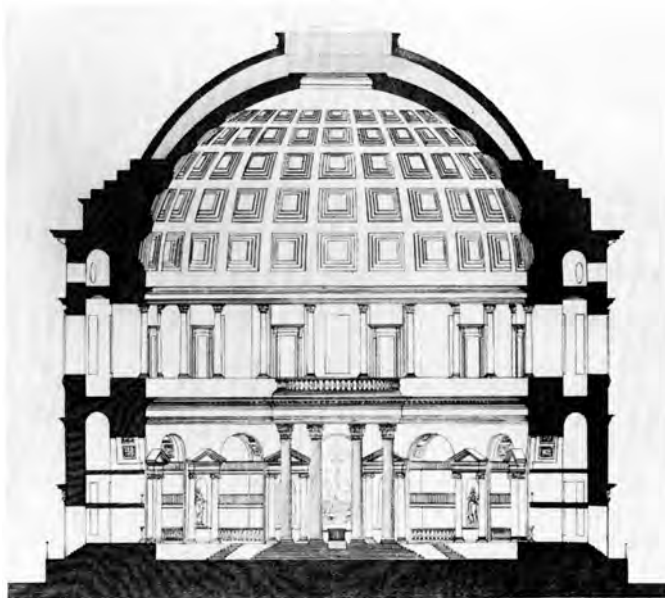
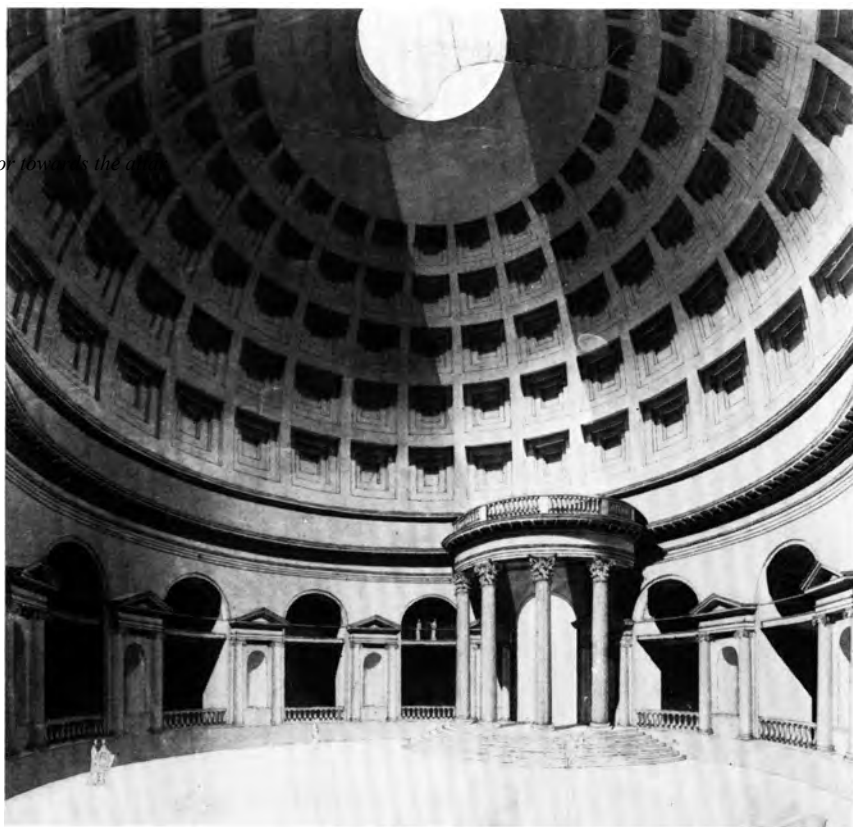

Fig. 88. Tværsnit mod alter efter den højere elevation. Opmåling efter Harsdorffs model. (s. 578). 1:600. Fra »Architektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871. —

Cross-section towards the altar after the heightened elevation. Measured drawing after Harsdorff's model. From »Architektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871.

Fig. 89. Interiør mod altret efter den lavere elevation, 1798 (s. 578). Laveret pennetegning af C. F. Harsdorff. Kunstkademiets Bibliotek. — Interior towards the altar after the lower elevation, 1798. Pen and wash by C. F. Harsdorff.

ste liturgiske handlinger. Det rektangulære *altorbord* (på modellen vist med en påmalet akanthusranke), skulle stå på et halvrundt podium i midten af søjlebygningen. Herover var et maleri af Nadveren og bag dette en transparent glorie, der oplystes gennem de bagvedliggende vinduer. Dette ses ikke længere på modellen. På hver side af bygningen, der blev båret af fire korintiske søjler af hvid italiensk marmor, var ramper til mindre platforme, hvorpå to *døbefonte* tænkte placeret »under Figur af en Engel med et Fad i Haanden«. Fordoblingen af fontene var praktisk motiveret, »paa det at naar det er koldt og der er flere Børn at døbe end et, Ceræmonien des snarere kan være endt«. Adskilt fra altret var *prædikestolen*, formet som en lav, cylinderformet kurv og placeret på trinpodiet foran søjlebygningen. *Orglet* skulle anbringes på den fremspringende balkon ovenover, dog på en sådan måde, at piberne ikke blev synlige. Foruden gulvet, der i princippet skulle rumme *stolestader*, omend disse ikke er angivet,

var tilhørernes pladser på tre rækker pulpiturer i 10 af arkaderne.²⁵ Den østligste over for altret rummede et pulpitur over hovedindgangen, vel til *kongestolen*.

25.juli 1798 faldt den kongelige resolution angående kirkens opførelse. I denne forbindelse bemyndigedes Finanskollegiet til at indlede videre forhandlinger med Harsdorff, dog med særlig henblik på den lavere version. Samtidig udbad man sig Rentekammerets betænkning angående overslaget hertil, som Harsdorff snarest skulle indsende. Endelig afkrævedes Kunstkademiet en vurdering af planens kunstneriske kvaliteter.²⁶

Akademimedlemmernes betænkning »om det Kunstfærdige i den lille Elevation« indkom 15. sept., efter at man to gange hos Harsdorff selv havde haft lejlighed til at betragte modellen. I alt 18 medlemmer afgav deres domme. Heraf var halvdelen ledsaget af en mere udførlig begrundelse. Som det fremgik af Finanskollegiets skrivelse, havde denne allerede erklæret

sig for den mindre elevation, og dette valg støttedes entydigt af mindst fem blandt de adspurgte (Meyn og Magens, Weidenhaupt, Nicolai Dajon og maleren I.I. Holm). Et mindretal (Wiedewelt, Stanley og maleren Høyer) talte varmt for den største, mens de øvrige implicerede undlod at tage klar stilling mht. de to versioner. Dog hæftede man sig ved en række enkeltheder: hovedportalens joniske orden, der ifølge Meyn og Magens burde erstattes med den korintiske, forbygningens uharmoniske sammenstød med selve den cylindriske bygning, kuplens kassetter og de korintiske søjler omkring altret, som navnlig Abildgaard og Jens Juel, foruden Meyn og Magens kritiserede. Endelig belysningen i den mindre elevation, hvis sidelys gennem den nedre kasserække frarådedes. Samtidig anbefalede overdekning af det centrale lyshul.²⁷

Harsdorffs svar fulgte 24. okt. 1798.²⁸ I ytringer over smagens værker var det ikke forbeholdt kunstnerne alene at være kompetente dommere, hævdede han, men hele den kultiverede verden og den oplyste regering kunne med lige så stor ret bedømme værdien af de afgivne indvendinger. Hvad de øvrige kritiske kommentarer angik, forsvarede han den joniske portikus fremfor en korintisk, der dels ville blive højere og hermed svække harmonien mellem forhal og kirke, dels være langt kostbarere. Forbygningens sammenstød med hovedbygningen var beslægtet med Pantheon, og han kunne ikke selv give nogen bedre løsning på problemet. Spørgsmålet om kuplens kassetter og søjlerne omkring altret var i sidste instans en smagssag, men Harsdorff undlod dog ikke at understrege, at »Af alt, hvad jeg har komponeret i mine Dage, er der intet, hvormed jeg har været mere fornøiet ...« At erstatte altrets dekoration med en balustrade, som foreslået af Meyn og Magens, ville være at betage kirken sin karakter og bedste prydelse. Hvad belysningen angik, afviste han forslaget om en lygte (lanterne) over den centrale åbning, der skulle dækkes med et horisontalt vindue, og fastholdt ideen med på særlig mørke dage at inddrage kassetternes sidelys.

Vurderingen af byggeudgifterne skete på grundlag af Harsdorffs overslag vedrørende den lille elevation, indsendt 24. august. Ifølge Rentekammeret, der havde indhentet betænkning fra Bygningsadministrationen, var det ikke muligt med nogenlunde nøjagtighed at bedømme beregningen, men det antoges dog, at fuldførelsen kunne tilvejebringes inden for den angivne sum på 204.243 rdl. Som understreget af Harsdorff var besparelsen i forhold til den større version bl.a. motiveret af en påtænkt reduktion af ydermurenes højde på 5 alen.²⁹ I en forestilling af 1. jan. 1799 opsummerede Finanskollegiet de indhentede betænkninger. Hvad udgifterne angik, foretrak man en videre beløbsramme på o. 250.000 rdl. Denne sum skønnedes for størsteparten at kunne indtjenes ved grundsalg omkring kirken og salg af S. Nikolajs kirkes grund og ruiner, da man atter havde forladt tanken om dens genopførelse; hertil kom et beløb ved opgivelse af slotskirkens istandsættelse, dersom kongehuset ville benytte sig af den nye kirke. Forestillingen afsluttedes med en klar og entydig anbefaling af projektets gennemførelse, motiveret af såvel æstetiske grunde (den ny kirke ville som kunstaværk være fuldendt af sin slags, ruinen var »en virkelig Vanzair for Staden«), som økonomiske (fuldførelsen ville drage mange fremmede til staden til fordel for dens næring, en opgivelse betød spild af mere end 850.000 rdl.) og politiske (kongens hidtidige støtte til kunsten havde endnu ikke afsat sig spor i det offentlige byggeri, bygningens oprindelige status som oldenborgernes mindekirke burde endnu fastholdes). Sidst men ikke mindst fremhævedes det, at tidspunktet netop nu var belejligt, »da den Mand, som kan udføre det, endnu endog har Kræfter dertil. Naar ikke denne Omstændighed var, maatte Finants-Collegium ogsaa af den foranførte Aarsag have ønsket Sagens Udsættelse til en anden Tid«. I den aktuelle situation foresloges derfor en snarlig påbegyndelse af byggearbejdet, der kunne indledes med afslutningen af de seks vestligste arkader og opførelsen af den ændrede portikus mod Bredgade. Mens dette fuldførtes, kunne Harsdorff ud-

Fig. 90. Model til Frederikskirken, udført 1797-98 af Jens Brøttrup efter Harsdorffs tegninger (s. 583). Kunstakademiets Bibliotek. Jørgen Waatz fot. – *Model of Frederikskirken made by Jens Brøttrup in 1797-98 after Harsdorff's design.*

arbejde mere detaljerede overslag og tegninger. Til byggeriets bestyrelse anbefaledes etableringen af en særlig kommission med repræsentanter såvel fra Finanskollegiet, som fra Bygningsvæsenet.

I betragtning af den positive holdning hos alle involverede myndigheder kan det undre, at den omtalte forestilling ikke blev forsynet med nogen kongelig resolution. Men denne mangler faktisk. Måske kan den alene have foreligget mundtligt.³¹ I hvert fald vil en familietradition vide, at meddelelsen herom nåede Harsdorff på dødslejet, og sindsbevægelsen over den glædelige meddelelse fremskyndede hans bortgang

natten mellem 23. og 24. maj 1799.³² Sikkert er det dog, at sagen ikke ved denne lejlighed blev henlagt, men allerede det følgende år skulle blive bragt frem på ny (jfr. s. 584).

**Bygningsmodel* til Frederikskirken, (fig. 90-91), udført 1797-98 af snedker Jens Brøttrup med assistance af billedhuggerne C. F. Stanley og Frederik Tønder, medaljør Gianelli (vel Peter Leonhard), maler Lund (vel J. L.), samt runddrejer Graumann og former Regoli.³³ Harsdorff nævnede selv 21. marts 1797, at han snarest ville lade en model udføre, og 26. april 1798 indbød han Finanskollegiet til at bese den.³⁴ Afregningen med snedkeren, der ønske-

de et højere beløb end Harsdorff fandt rimeligt, skulle imidlertid trække i langdrag, og først efter Harsdorffs død opnåedes 29. okt. 1800 et forlig. Da havde sagen også to gange været prøvet for domstolen. Betalingen til Brøttrup udredtes af den kongelige kasse på den betingelse, at modellen afleveredes til Rentekammeret.³⁵ 1820 blev modellen underkastet en nødvendig reparation, udført af Harsdorffs svigersøn, muremester Gottfried Dietrich Schaper, idet den ved flytningen »fra det Sted, hvor det stod« (dvs. fra Charlottenborg til Rentekammerets kontorer i Kancellibygningen?), aldeles var gået fra hinanden. Til istandsættelsen hørte udarbejdelsen af en ny fod og en trappestige, samt supplering af manglende rosetter, medaljoner, konsoller og kapitæler. Modellen har en tid henstået i Rentekammeret. Her omtales den 1847 og endnu 1851. En kilde fra 1854 vil dog vide, at Harsdorff havde ladet udføre to modeller som endnu (sic) stod på Charlottenborg.³⁶ 1896 er den store model under alle omstændigheder registreret i Charlottenborgs inventarium som placeret i arkitektskolen. Efter en tid (1913-73) at være deponeret på Nationalmuseet (inv.nr.D. 12149) befinder den sig atter på Kunstakademiet (KS. 615, i forhallen ved Kunstakademiets Bibliotek).³⁷

Den 126,7 cm høje model, er udført i egetræ med detaljer af pære- og fyrretræ, samt voks (frontonrelief) og gibs (kapitæler). Lysgrå og mørk brunlig staffering af selve bygningen, samt forgyldning af enkelte detaljer. Modellen er opstillet på et højt skab, der gennem en fløj-dør giver adgang til det indre. Ved at indskyde en løs mellemring og borttage andet stokværk kan interiøret ændres fra den højere til den lavere version. Harsdorff fremviste selv sin model ved at placere en lampe over kuppelåbningen.³²

C. F. HANSEN OG PLANERNE FOR KIRKEN GENOPFØRELSE 1800-1820

Harsdorffs død maj 1799 var antagelig hovedårsagen til, at planerne for Frederikskirkens

fuldførelse blev skrinlagt, – omend kun for en tid. Muremester Schaper, Harsdorffs svigersøn, skal umiddelbart efter have henvendt sig til kronprinsen for at få arbejdet overdraget efter det foreliggende projekt, men blev afvist med den begrundelse, at han var for ung.³² Formelt var administrationen af kirken efter delingen af Harsdorffs domæne mellem hofbygmestre Peder Meyn og Boye Magens, overgået til sidstnævnte.³⁸ Sommeren 1800 søgte man på ny at få sagen genoptaget, idet de to arkitekter sammen med landbygmester Christian Frederik Hansen var forsamlede for at udarbejde en betænkning angående opførelsen af det nye Råd- og domhus, samt genopbygningen af Christiansborg slot. 29. juli opfordrede Rentekammeret de tre arkitekter til ligeledes at vurdere Harsdorffs budgetforslag til kirken, samt overveje »om der (...) maatte være noget at erindre mod Bygningsmaaden eller Anvendelsen af den begyndte Marmorkirke«. Som elever af Harsdorff var man overbevist om, at de alle tre ville bidrage til at opfylde deres afdøde lærers ønske. »Denne Bygnings Fuldførelse var den afdødes Yndlings Idee i hans sidste Leve-Aar og hans kiæreste Ønske i den at efterlade et Monument af hans Smag og architectoniske Indsigt«.³⁹ Når sagen rejstes netop ved denne lejlighed, kan det muligvis have sammenhæng med vedtagelsen 27. juni 1800 af S. Nikolaj kirkes nedlæggelse (DK. Kbh. By, 1, 463).

6. sept. 1800 modtog Rentekammeret projektet til Christiansborg slot. Måske er samtidig fulgt en redegørelse for Frederikskirken. Denne er dog ikke kendt. På grundlag af »de deri af Hansen og de 2 andre Hofbygmestre foreslagne forandringer« opfordredes C. F. Hansen i en resolution 22. okt. 1800 til at udarbejde de fornødne tegninger og overslag.⁴⁰ Som det fremgår af et brev til muremester Schaper 5. dec. gik landbygmesteren i kast med opgaven med stor entusiasme. Han bad Harsdorffs svigersøn straks tilsende ham »einen richtigen Plan, Profil und Facade«, tillige med de tegninger, han ved Schapers mellemkomst havde haft i København. Af den unge Peder Mallings, der var blevet hans konduktør, ville

Fig. 91. Interiør mod altret. Detalje af Harsdorffs model (s. 583). Kunstakademiets Bibliotek. Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. — *Interior towards the altar. Detail of Harsdorff's model.*

han udbede sig en konturtegning af den opførte bygning. Hertil kom alle de øvrige papirer, som Rentekammeret allerede havde sendt ham. Endnu samme vinter havde C. F. Hansen tænkt sig at lave en model til kuplens konstruktion.⁴¹ Hvor langt han kom i sine forberedelser, og hvori hans og de to andre bygmestres ændringsforslag bestod, har det ikke været muligt at fastslå.⁴² 1803 forelå tegningerne til det nye Råd- og domhus, samt til Christiansborg, sidstnævnte forsynet med et lille kapel til kongehuset i sydflojen (DK. Kbh. By, 5, s. 184f.). Opførelsen af Frederikskirken lod sig dog stadig motivere udfra et ønske om at få en erstatning for S. Nikolaj kirke. Da dennes sogn del-

tes efter reskript af 21. dec. 1804, hed det, at kvarteret mellem Borgergade og Store Kongensgade, der hidtil havde været bestemt til Trinitatis sogn, nu skulle afgives til Frederikskirken, »naar den blev opbygget«.⁴³

Selvom der inden for den offentlige debat i disse år ikke levnedes megen håb vedrørende fuldførelsen af »dette ydmygende Vidnesbyrd om et Foretagende hvis Fødsel er Død«,⁴⁴ vidner akter fra Danske Kancelli om, at man endnu ikke havde opgivet projektet helt. 1805 havde den institution, der skulle regulere gadernes udvidelse efter branden 1795, »Erstatningskommissionen«, overtaget S. Nikolaj kirkes ruin og økonomiske midler, sidstnævnte etab-

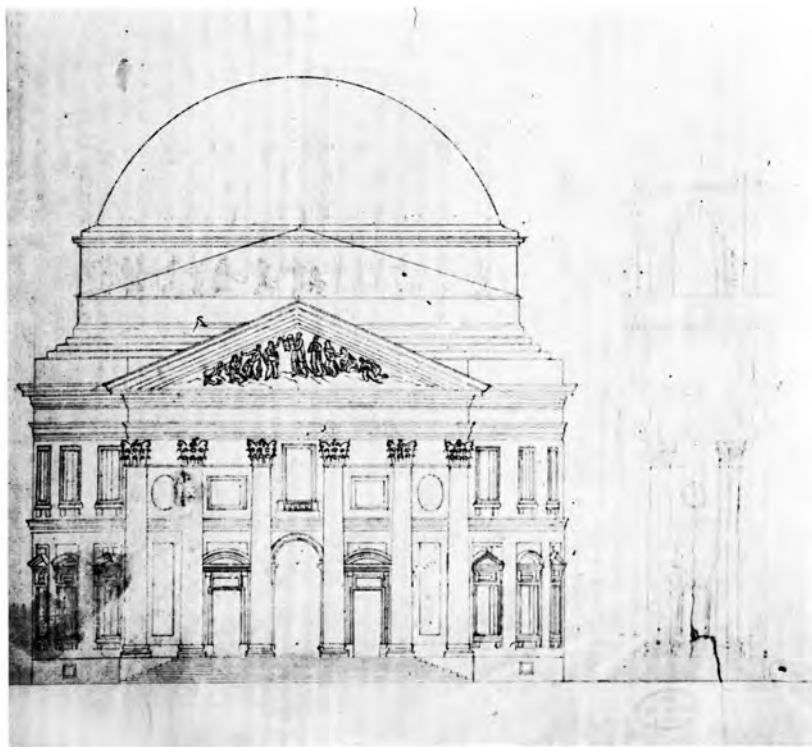

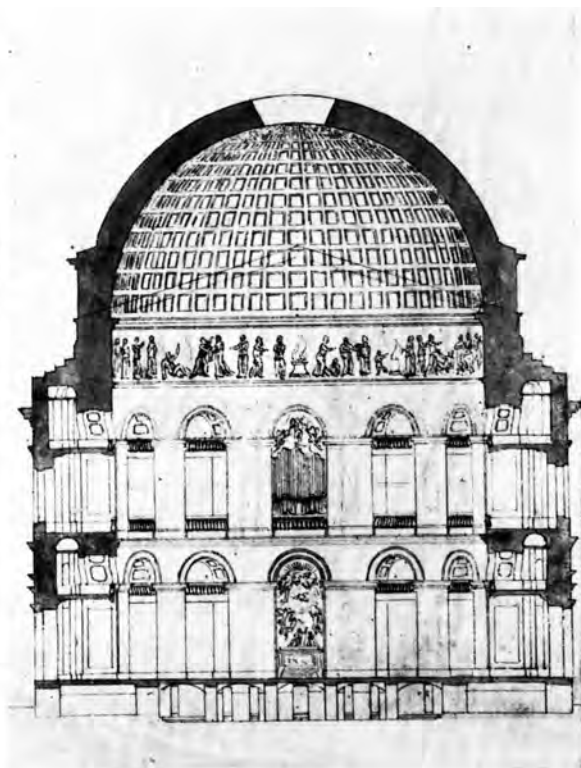
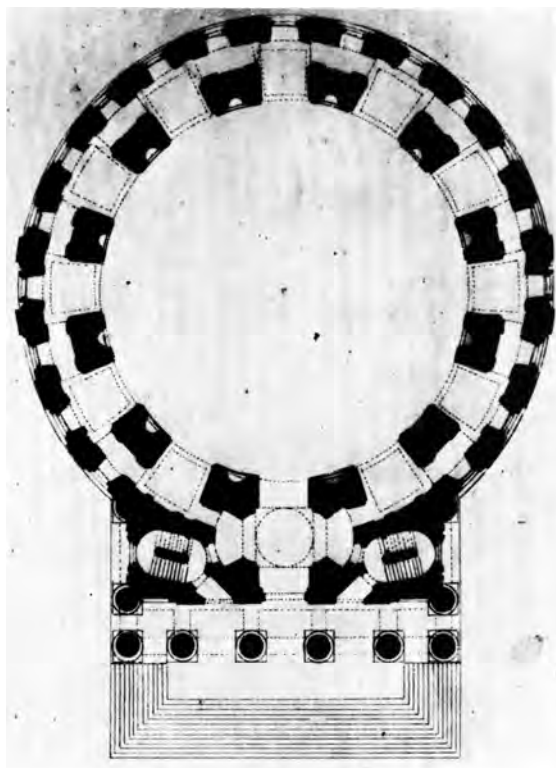
Fig. 92. Anonymt projekt til Frederikskirken med antydet sidetårn, o. 1800 (s. 587). Facade, plan og tværsnit. 1:600. Nationalmuseet — *Anonymous proposal for Frederikskirken with lateral tower suggested, c. 1800. Facade, plan and cross-section.*

leret i en særlig fond, »S. Nicolai Kirkefond«, der skulle holdes intakt, således at det på det rette tidspunkt atter kunne anvendes i kirkeligt øjemed (DK. Kbh. By, 1, s. 464). Da kommissionens hverv var afsluttet 1812, foreslog Kancelliet en del af kirkefondet henlagt til Frederikskirken, eftersom det ville være ønskeligt, at denne »kand eengang blive fuldført efter en til Tiderne og den høje Stifters Minde passende Plan«. En nedrivning af de »Mindes-Værdige Rudera« måtte absolut frarådes.⁴⁵ Det skal dog indskydes, at Slotsbygningskommissionen allerede september 1809 havde fået tilladelse til at borttage de eksisterende tårnsokler for at benytte marmoret til hovedtrappen i det nye Christiansborg.⁴⁶ Kongen bifaldt Kancelliets plan og fastslog 9. juli 1812, at en sum på 44.283 rdl. af fondets oprindelige beløb skulle henlægges til en »Incrementsfond til Frederiks Kirkens Opførelse«.⁴³

I nogle år skete der intet videre med sagen. Da Københavns magistrat, som forvaltede den nedlagte S. Nikolajs kirkefond, februar 1819

ansøgte om at måtte bruge en del af kapitalen, der egentlig var tiltænkt det Harboeske Enkefruekloster, til Vor Frelsers kirkes istandsættelse, bifaldtes dette. Samtidig tilføjede den kgl. resolution, at hvad der i øvrigt af summen var beregnet til Marmorkirken, ligeledes kunne henlægges til den førnævnte kirkes udgifter. Hermed var resolutionen af 9. juli 1812 i princippet ophævet, omend det først 7. sept. 1819 blev fastslået, »at Fuldførelsen af Frederiks Kirkebygning ikke mere er at paatænke«.⁴⁷ Rente-kammeret fik nu til opgave at indhente betænkning fra C. F. Hansen vedrørende følgende to punkter: 1) om kirkens rudera kunne anvendes på en måde, der kunne være fordelagtig både for den kongelige kasse og samtidig give næringsløse personer lejlighed til arbejde, samt 2) om en sum kunne anvendes til reparation af Frederik V.s kapel i Roskilde domkirke.⁴⁸

I sin indstilling havde C. F. Hansen ingen betæneligheder ved at foreslå kirken benyttet som et marmorbrud, således at stenene fra tid til anden kunne anvendes dels til offentlige

bygninger, dels sælges til private. Ifølge ham var de opførte mure allerede så forvitrede, at hovedparten af ruinen ikke ville kunne genanvendes i tilfælde af kirkens fuldførelse. Hertil kom et argument, som slet ikke havde været bragt frem, da han overtog hvervet med at opføre kirken 1800 – den kølige marmorbygning påståede skadelige virkning på helbredet i det hjemlige klima. Nedbrydningen kunne begynde med den vestvendte portikus, der ikke skulle opføres efter Harsdorffs model. Rentekammeret var mindre rabiater i sin redegørelse til Kammerkancelliet og henstillede, at ruinen bevarede, anlagt, som den var »i en stor og ædel Stil«. Da der imidlertid ikke var store udsigter til dens fuldførelse, kunne kirken i stedet formelst en ringe sum vedligeholdes som »et skönt Minde om et stort og værdigt Foretagende«. Den kongelige resolution af 14. okt. 1820 fastslog dog, at de tilbagestående rudera efter C. F. Hansens forslag skulle anvendes til det nye slot (Christiansborg), samt til slotskirken og andre offentlige bygninger.⁴⁹

ET ANONYMT PROJEKT TIL FREDERIKSKIRKEN

Mens der som nævnt ikke kendes sikre tegninger fra C. F. Hansens hånd til Frederikskirkens fuldførelse, er der bevaret et usigneret og udateret projekt til kirken, som antagelig må stamme fra o. 1800 (fig. 92). Rotunden er ligesom hos Harsdorff ført op til andet stokværk og overhvalvet med en Pantheonlignende kuppel.⁵⁰ På samme måde er kun hovedportalen tænkt bibeholdt. Dog er denne ført op til niveau med hovedgesimsen. Et nyt element er den omløbende figurfrise, der er angivet på tamburen både ind- og udvendig. Som et alternativ til kuplen er med en spinkel streg antydning et lavere skråtag. Skitseret er ligeledes et tårn, kronet af et tilsvarende tag. Dette element kunne muligvis datere forslaget til tiden før 1809, hvor tårnfundamentene fjernedes. Indvendig følger rummets og inventarets udformning Jardins forbillede, bortset fra hvælvzonen. Hvem ophavsmanden til projektet er, vides ikke. Ej-

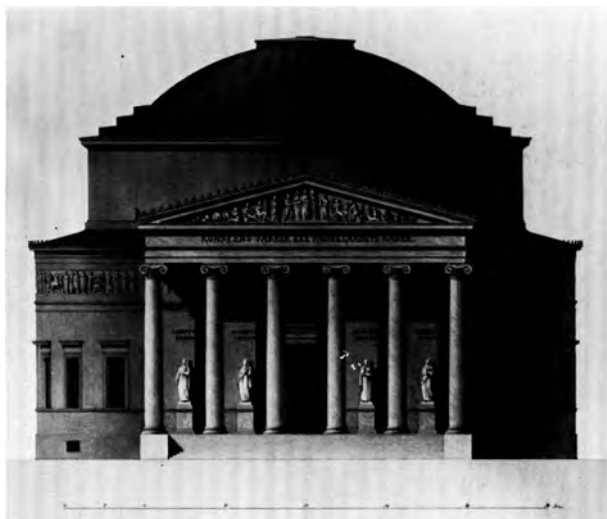

Fig. 93. Projekt til omdannelse af Marmorkirkens ruin til et museum for Thorvaldsens værker, udført af G. F. Hetsch 1834 (s. 588). Hovedfacade, 1:600. Kunstforeningen (deponeret i Kunstakademiets Bibliotek). – *Proposal for transforming the ruins of the Marble Church into a museum for Thorvaldsen's sculptures, prepared by G.F. Hetsch 1834. Main facade.*

heller under hvilke omstændigheder forslaget er blevet til. At den store ruinkolos til stadighed udæskede arkitekterne, herom findes der adskillige vidnesbyrd, som det vil fremgå af det følgende. Fra tiden før 1820 kendes bl.a. et idealprojekt af Peder Meyn til en centralbygning på en kvadratisk plads af omtrent samme areal som Frederiks kirkeplads. Selve bygningsens omfang og udformning svarer dog ikke til den eksisterende bygning.⁵¹

DEBATTEN OMKRING THORVALDSENS MUSEUM 1834-1838. HETSCHS OG BINDESBØLLS PLANER FOR FREDERIKS KIRKE

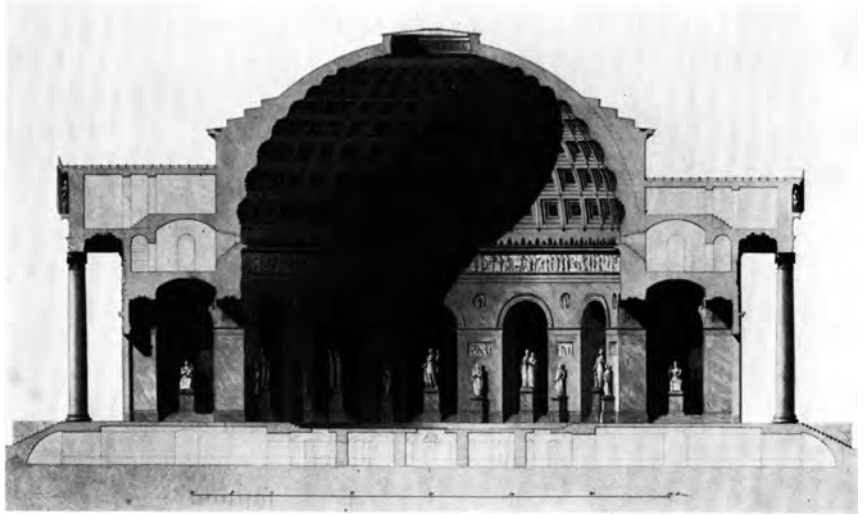
I det første årti efter den kongelige beslutning 1820 om ruinens nedrivning har der næppe været store forhåbninger om at få byggeriet genoptaget. Ganske vist ofredes der samme år 200 rdl. på en istandsættelse af Harsdorffs model, da den overflyttedes til Bygningsadministrations lokaler (jfr. s. 584), og 1825-26 repeteredes i et par avisartikler det hidtidige bygningsforløb med en særlig omtale af Harsdorffs projekt.⁵² Men konkrete nyforslag synes ikke at være fremført. Først i løbet af 1830'erne ses på ny en offentlig debat om sagen, der nøje er kædet sammen med spørgsmålet om opførelsen af en museumsbygning til Bertel Thorvaldsens værker.

Der er flere samtidige vidnesbyrd om Thorvaldsens egen varme interesse for Marmorkirken, ikke alene for pladsens muligheder i forbindelse med placeringen af hans eget museum, men også for ruinens arkitektoniske værdi. Selv efter hans død skulle Thorvaldsens forsvar for bygningen endnu have vægt, og hans bøn om dens bevaring fremførtes gentagne gange som argument i debatten omkring kirkens nedrivning.⁵³

Efter en række indledende forhandlinger havde Frederik VI 11. febr. 1834 tilbudt at sikre den samling, billedhuggeren ville skænke sit fædreland, et værdigt opbevaringssted, som skulle bære Thorvaldsens navn.⁵⁴ I lyset heraf udskrev Kunstforeningen, sandsynligvis på initiativ af Jonas Collin, en prisopgave i bygningskunst for året 1834: »Hvorledes kunde Levningerne af det i Aaret 1755 (sic) paabejndte og i 1770 forladte Kunstværk, som var bestemt at kaldes »Frederikskirken«, paa en Maade, der tilfredsstillede baade Nyttens og Smagens Fordringer, være at anvende enten efter dets første Bestemmelse eller til en anden offentlig Bygning?«⁵⁵

Til opgavens besvarelse indkom et projekt, udført af Gustaf Friedrich Hetsch, der modtog den udsatte præmie for tegningerne til et museum for billedhuggerarbejder (fig. 93-94).⁵⁶ Forslaget blev det første af en lang række, som

Fig. 94. Projekt til et museum for Thorvaldsens værker, udført af G. F. Hetsch 1834 (s. 588). Længdesnit, 1:600. Kunstforeningen (deponeret i Kunstakademiets Bibliotek). – *Proposal for the Thorvaldsen Museum on the site of the Marble Church, prepared by G. F. Hetsch 1834. Longitudinal section.*

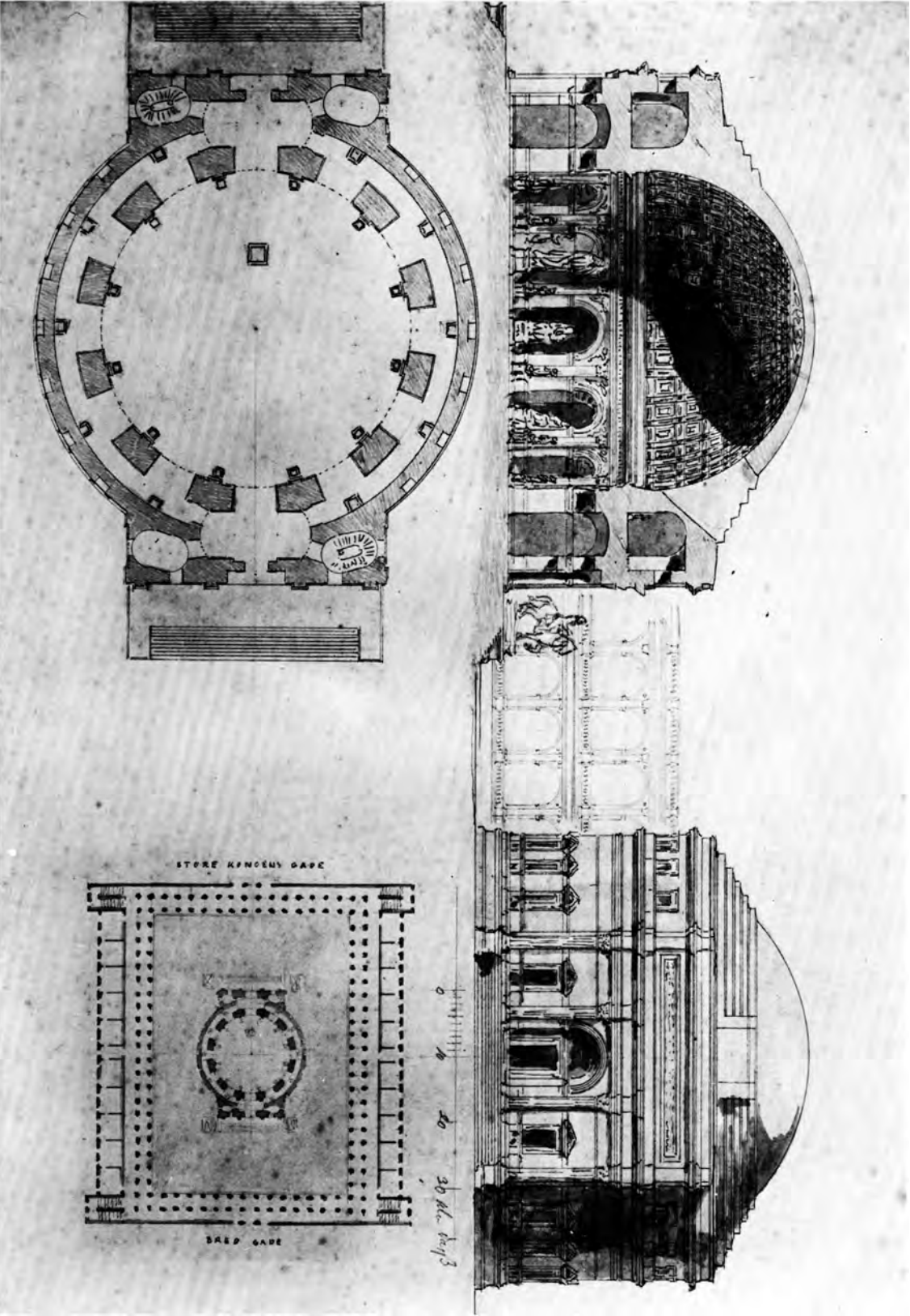
Hetsch udførte til Marmorpladsens bebyggelse. Den præmierede bygning, der i centrum havde et rum, hvor Thorvaldsens værker kunne opstilles under »en fordelagtig Belysning«, bibeholdt ruinens ydermur og arkader til og med første stokværk. Desuden bevaredes – i modsætning til Harsdorffs projekt – begge fremspringende portaler i øst og vest, den sidstnævnte ganske vist reduceret til en tetrastyl portikus. Den ydre ringmur tænkte smykket med en omløbende frise, og et tilsvarende led var indsat over det indre kuppelhvælvende rums arkader. De nyopførte led over første stokværk skulle bygges af tegl med en marmorbeklædning; kuplen og de skrå tage over den palmetsmykkede hovedgesims fik dog kobberdække. Som et nyt element i forhold til

ældre projekter søgte Hetsch at skabe kontraster til de kølige marmorfarver, dels ved anvendelse af bronzestafferede ornamenten og bemalede skulpturdekorationer udvendig, dels ved indvendig at benytte rødt glas i kuppelåbningen og karmoisinrøde gardiner for omgangens vinduer. Også den omgivende plads var inddraget i hans forslag. To tværgader, lagt ud for midtrisalitterne i Bernstorffs og Dehns palæer, indrammede selve kirkepladsen med foranlagte blomsterparterrer og springvand. Yderst på grunden var, som i Harsdorffs forslag, planlagt beboelsesejendomme med arkader i underetagen.

Selv om der endnu kun var tale om luftkasteller, fortsatte Hetsch sit arbejde med museumsprojektet et par år. 21. juni 1837 indvalg-

Fig. 95. Projekt til et Nationalmuseum på Marmorpladsen, udført af G. F. Hetsch 1837 (s. 591). Kunstakademiets Bibliotek. – *Proposal for a National Museum in Marmorpladsen by G. F. Hetsch 1837.*

tes han i den komité, der forestod indsamlingen til Thorvaldsens museum. Dagen efter sendte han Collin et forslag til oprettelsen af et Nationalmuseum, beregnet ikke alene til Thorvaldsens værker, men også til andet, f.eks. den kongelige malerisamling. Marmorpladsen var for ham stadig bedst egnet, omend kirken »naturligvis maatte nedbrydes indtil Fundamenterne«. ⁵⁶ En række tegninger, daterede inden for perioden 8. april-14. juli 1837, illustrerer Hetschs tanker (fig. 95). ⁵⁷ Det tidligere forslag var nu væsentlig udvidet, idet den centrale runde her blev indesluttet i en kubisk bygning (grundplanens dimensioner var 100×100 alen).

Samtidig med Hetsch arbejdede M. G. Bindsbøll i Rom med andre forslag til et museum for Thorvaldsens værker. Blandt hans udkast er en version, der inddrager en rundbygning som led i komplekset. At hans tanker ligesom Hetschs har været henvendt på Marmorkirken, herom vidner i hvert fald et udkast fra 1838 (fig. 96). ⁵⁸

Trods museumskomitéens erklæring januar 1838 om Thorvaldsens accept af Bindsbølls forslag (ikke beregnet på Marmorpladsen) udskev Kunstforeningen den følgende måned en ny konkurrence om et egnet museumsprojekt. ⁵⁹ Hetsch udarbejdede nok en gang et forslag, men valgte at lade det udstille på Kunstakademiet marts 1838. ⁶⁰ Udkastet repræsenterede en videreudvikling af de tidligere tegninger (fig. 97). For at begrænse udgifterne, der løb op imod 300.000 rdl., foresloges hovedmurene opført af tegl, mens kuplen kunne mures af cement og beklædes med et vandtæt materiale. Som et udtryk for den begyndende nyorientering mht. spørgsmålet om materialernes og

konstruktionens ægthed (jfr. DK. Kbh. By, 5, s. 378f) foresloges eksteriøret bevaret upudset med kontrasterende dekorative led af lys sten.

Thorvaldsens hjemkomst 17. sept. 1838 intensiverede debatten om hans museum. Selv om han som nævnt forsvarede Marmorkirken, var han dog stadig uklar mht. en definitiv stillingtagen. ⁶¹ Som det fremgår af en artikel i »Dagen« 1838 søgte Hetsch øjensynlig at vinde ham for sit projekt, idet Thorvaldsen dog foreslog ruinens midtdel bevaret som tempel for Danmarks store mænd. ⁶² Over for disse tanker stod bl.a. arkitekten Peder Malling, der i »Commissionstidende« hævdede, at ruinen burde fuldføres som kirke, når staten måtte finde midler dertil. Han støttede dog tanken om at anbringe et hædersminde for statens højtfortjente mænd i bygningen. ⁶³ Hvad museet angik håbede han, som anført i et brev til Collin, at Thorvaldsen ville frafalde sin forkærlighed for Marmorpladsen, som fordrede overdrevne omkostninger, »hvilket hans fanatiske Omgivelser ikke ændser og forblinder ham (med), saa han ikke ser, at Museet dér bliver et Phantom ...«. ⁶⁴

Planen var dog endnu ikke helt opgivet. Det fremgår af to overslag, indsendt 25. og 27. dec. 1838, vedrørende omkostningerne ved kirke-ruinens nedbrydning. Tankevækkende nok udtryktes i det første memorandum en tvivl om marmorets holdbarhed, mens det andet tværtimod fremhævede dette materiale på bekostning af den bornholmske sandsten. ⁶⁵ Hertil kommer et antal udaterede tegninger fra Hetschs hånd. Antagelig repræsenterer de en videreudvikling af projektet fra marts 1838. ⁶⁶ Debatten om Marmorpladsens anvendelse til Thorvaldsens museum fik imidlertid sin definitive afslutning, da kongen 30. dec. 1838 skænkede Vognskursbygningen ved Christiansborg til formålet og sidenhen lod forstå, at der ikke kunne forventes tilladelse til at erhverve, hverken Marmorpladsen eller en påtænkt del af Rosenborg have. Hetsch selv udtrådte 20. april 1839 af museumskomitéen. ⁶⁷ Men hans engagement i Marmorkirkens skæbne var langtfra afsluttet (s. 592, 594, 597).

Fig. 96. Projekt til et museum for Thorvaldsens værker, placeret på Marmorkirkens grund, udført af M. G. Bindsbøll (s. 591). Hovedfacade, længdesnit og grundplan 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. – *Proposal for a museum for Thorvaldsen's sculptures, sited on the Marble Church plot, submitted by M. G. Bindsbøll. Main facade, longitudinal section and ground-plan.*

Fig. 97. Projekt til et museum for Thorvaldsens værker, placeret på Marmorkirkens grund, udført af G. F. Hetsch 1838 (s. 591). 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. – *Proposal for a museum for Thorvaldsen's sculptures, sited on the Marble Church plot, submitted by G. F. Hetsch.*

HETSCHS OG HORNBECHS FORSLAG TIL KIRKENS FULDFØRELSE 1846-47

Under debatten om Thorvaldsens museum havde Malling som nævnt bragt tanken om at fuldføre Marmorkirken på bane. Denne ide nævnes atter i de næstfølgende år. En motive- ring kunne, som fremhævet af Hetsch 1847 i »Fædrelandet«, være at markere den kommen- de 100-årsdag for grundstensnedlæggelsen 1749.⁶⁸ 1846 havde den 74-årige hofbygmester C. B. Hornbech, under hvem opsynet med kir- ken sorterede, udarbejdet et projekt til bygnin- gens fuldførelse. Forslaget, som udstilledes samme år på Charlottenborg, omfattede plan- ner, facadetegninger og snit, men kendes des- værre ikke.⁶⁹ Året efter tog Hetsch som nævnt spørgsmålet op på ny i en artikel, der dog ikke er ledsaget af illustrerende tegninger. Udover markeringen af 100-årsjubilæet var der for ham gode argumenter for netop da at indlede et kir- kebyggeri, dels det store behov for en kirke i byens østlige del, dels muligheden for at bedre beskæftigelsen for kunstnere og håndværkere, tillige med underleverandører og medhjælpere. Det var ønskværdigt, at der etableredes en stor, ny arbejdsplads i byen, netop på et tidspunkt, hvor Thorvaldsens museum nærmede sig sin afslutning. Hvad kirkens udformning angik,

gav han ingen nærmere anvisninger, men fremførte dog, at man i denne bygning kunne bedre den skavank, der fandtes i landets øvrige kirker: den mangelfulde opvarmning. Ifølge Hetsch kunne der med fordel placeres et var- meapparat under gulvet, ganske som det i øv- rigt var realiseret i S. Ansgars kirke (DK. Kbh. By, 5, s. 376). Desuden gentog han tanken om privat bebyggelse med åbne arkader i kirkens periferi, i analogi med Rue de Rivoli i Paris.

DISKUSSIONEN OM RUINENS OG KIRKEPLADSENS SKÆBNE 1849-1874

Forfatningsændringen 1849 betød også som omtalt s. 573 en forandring i kirkepladsens sta- tus. Som statsejendom blev den henlagt til den gruppe af bygninger, der ved leje eller salg skulle gøres frugtbringende for staten. I de næstfølgende 25 år blev pladsen med den tilhø- rende kirkeruin en katebald mellem forskelli- ge interesser, og de skiftende indehavere af po- sterne som indenrigsminister, finansminister og finansudvalgsformand snart forsvarede, snart nedstemte spørgsmålet om områdets be- varing.⁷⁰ Ved siden af sine fortalere inden for regeringskredse havde Frederikskirken gennem årene en »værge« og trofast forsvarer i Kunsta- kademiet. Men ruinen havde, som fremhævet

af juristen Anton Klubien 1877, en styrke i sig selv, der formåede at afvise de mange angreb, – ikke alene de ideale forslag som virkelig støttedes dog af kunstværk besad, men også den prosaiske kendsgerning, at en eventuel nedrivning på ingen måde ville være indtægtsgivende for staten, snarere tværtimod.⁷¹

Allerede december 1849 fremkom det første

forslag til en realisering af pladsen fra en af byens entreprenante mænd, grosserer H. P. Lorentzen, der tilbød at overtage og bebygge arealet med boligkarréer efter en plan, udkastet af arkitekten P. C. Hagemann. Ruinen skulle nedrives og erstattes af en åben plads med et søjlemonument, opført af sten fra kirken og helliget erindringen om folkets taknemmelighed imod kongen som frivillig giver af konstitutionen.⁷² Projektet, der støttedes af indenrigsministeren, blev dog få måneder senere bremsset af en kraftig protest fra Kunstakademiet.⁷³ Ifølge domænedirektøren, der ligeledes udtalte sig om sagen, indebar protesten dog ingen modstand mod en eventuel bebyggelse omkring kirken.⁷⁴ På initiativ af finansminister Wilhelm Sponneck, der ønskede pladsen reguleret og ruinen bevaret med henblik på en fremtidig anvendelse som kirke, udarbejdede arkitekten N. S. Nebelong marts 1851 tre forslag til pladsens bebyggelse. De vedlagte planer og opstalter, som det desværre ikke er lykkedes at opspore, tog alle hensyn til ruinens bevaring. Selv om det egentlig lå uden for hans opgave, havde Nebelong ligeledes indføjet et udkast til en rektangulær kirke (45 × 85 alen) på fundamentene af den eksisterende. Samtidig erindrede han om en alternativ og billigere løsning, der bestod i at genanvende rotundens ydermure. Hvad anlæget omkring den centrale plads angik, var der mod nord afsat en 16 alen bred gade i forlængelse af Hoppens Længe, vinkelret på Store Kongensgade.⁷⁵

Nebelongs kirkeprojekt blev imidlertid ikke

godkendt. Ifølge finansministeren skulle der alene anlægges en gade i Frederiksgades bredde omkring ruinen, der »for det Første« skulle forblive urørt. Denne plan drøftedes som en aktuel mulighed i andet halvår af 1851, idet Kø-

benhavns kommune påtænkte at erhverve området. Forslaget om et enkelt støttedes dog af Hetsch, der i et foredrag december 1851 i Industriforeningen foreslog en offentlig konkurrence om opgaven.⁷⁷ Situationen tilspidsedes, da kommunalbestyrelsen efter nærmere overvejelser gjorde erhvervelsen afhængig af, at kirkeruinen først blev nedrevet.⁷⁸ Til trods for protester fra Kunstakademiet, som af flere onder fortrak Nebelongs forslag (nr. 3) til bebyggelse omkring ruinen, pålagde finansministeren Nebelong at udarbejde en ændret plan for pladsen, »naar Kirkebygningen bliver at borttage«. Nebelong afstod dog fra opgaven, idet han fremholdt både de kunstneriske og økonomiske hensyn, der talte imod nedrivningsplanen.⁷⁹ August 1852 blev spørgsmålet derfor stillet i bero »indtil videre«.⁸⁰ Et forslag, fremsendt 29. juni 1852 af stenhuggermester C. Becker, til fuldførelse af kirken (benævnt »Fredens kirke«) i rundbuestil med fladhvælvet loft som alternativ til en borttransport af ruinen til en egnet grund uden for byen, havde derfor kun akademisk interesse.⁷⁸

Truslen om ruinens nedrivning var atter overhængende det følgende år, da marineministeriet efter forslag fra en engelsk ingeniør anmodede om at få overladt såvel kirken som det eksisterende sandstenslager på pladsen til det påtænkte dokbyggeri på Nyholm.⁸¹ Tilbuddet blev afslået af indenrigsministeren, A. S. Ørsted, der nægtede at overlade kirkeruinen til en fremtidig skæbne som dok. Dog fik marineministeriet få år senere mulighed for at erhverve stenoplaget på pladsen (s. 601). Fornyeede forhandlinger med Københavns kommune strandede ligeledes, da regeringen ikke ønskede at anerkende den grundlæggende betingelse for salget – ruinens fjernelse.

1856 fremkom et kontant tilbud på 10.000 rdl. for overtagelse af kirkeruinen, hvis bygningsmateriale efter forslag fra den engelske ingeniør Alexander Aird kunne benyttes til byens nye gas- og vandværker. Ruinen kunne erstattes af en fontæne som midtpunkt i den centrale plads.⁷² Trods varm støtte fra både magistraten, borgerrepræsentationen og marineministeren

blev projektet afvist af regeringen. Samme skæbne led en række andre forslag, der fremførtes på samme tid: Udnyttelse af pladsen til »en Besisningsanstalt efter det Egestorffske System« eller til anlæggelse af offentlige bade og vaskehus for de fattige klasser. En tredje mulighed, foreslået af den tidligere krigsminister A. F. Tscherning, var at anvende ruinen (med tagoverdækning) til et »begravelses-hus«.⁸²

Blandt de forskellige projekter vakte navnlig Airds til debat. Kort før sin død juli 1856 sendte Gottlieb Bindesbøll, der siden 1851 havde været kongelig bygningsinspektør, et stærkt følelsesladet indlæg til indenrigsministeriet med en appel om at skåne kirken, »den eneste Marmorkirke Norden for Alperne«.⁸³ Samme holdning indtog den unge arkitekt Ferdinand Meldahl, der fra Rom hjemsendte en, dog ikke offentliggjort, kronik med forslag om nedrivning af den skæmmende mur foran kirken. »Hvem ved, om man da ikke med Tiden fik Interesse for den og Lyst til at gjøre den færdig i en værdig Skikkelse?«⁸⁴ I den nationalliberale avis »Fædrelandet« anbefalede Airds forslag derimod varmt, og man beklagede kun regeringens utilbøjelighed til at tage en klar beslutning.⁸⁵ Endelig kommenterede Hetsch sagen. I en artikel i »Industriforeningens Quartalskrift« fremførte han nok engang sit forslag om at rejse en kirke på pladsen, enten i form af en kuppelhvelvet bygning med bevarelse af de eksisterende mure eller som en rektangulær basilika (40 × 96 alen) på fundamenterne af den nedrevne ruin.⁸⁶ Det sidstnævnte forslag havde allerede året før været præsenteret for offentligheden på Charlottenborg (fig. 98).⁸⁷ Selv foretrak Hetsch denne fremfor rotunden, der efter hans mening var uheldig i akustisk henseende, ikke mindst, når det gjaldt den protestantiske gudstjeneste. Bygningen tænktes opført af marmorblokke, rigt smykket ud- og indvendig med malerier, skulpturer og ornamentik. En åben forhal med søjlebårne arkader vendte mod Bredgade, mens facaden mod Store Kongensgade kun havde en enkel portal. Indvendig var føjet et galleri i to stokværk til de to langsider.

Bag alteropbygningen, der havde store lighedspunkter med hans 1842 indviede S. Ans-gars kirke (DK. Kbh.By, 5, s. 395f), var et stort maleri af Kristi himmelfart. I artiklens slutning foreslog Hetsch imidlertid, i fald kirkeplanerne ikke kunne realiseres, at lade ruinen nedbryde til grunden fremfor at lade den overgå til vore efterkommere i sin nuværende tilstand. På tomten kunne da rejses et smukt springvand, som foreslået af Aird. Her er således tale om en udvikling af Hetschs standpunkt, fra et tidligere, betingelsesløst forsvar for ruinens bevaring til en nu mere realpolitisk holdning.

Sideløbende med forhandlingerne omkring pladsens afhændelse drøftedes fortsat muligheden for at udparcellere arealet omkring kirken og bevare denne uberørt. På opfordring af indenrigsministeriet omarbejdede bygningsdirektør F. F. Friis februar 1856 Nebelongs bygelsesplan (nr. 3), idet han efter ministerens ønske udelod den planlagte gade udfor Hoppens Længe. Samtidig øgede han distancen fra den bevarede kirkeruin til de projekterede bygninger med to alen (fig. 99).⁸⁸ Men også denne plan henlagdes. 1857 undergik kirkeruinen dog en nødtørftig reparation efter forslag fra bygningsinspektør Christian Hansen,⁸⁹ – et foretagende, der sikkert skal ses i lyset af finanslovsdebatten 1856-57, hvor muligheden for pladsens afhænding til kommunen (inclusive den istandsatte ruin) atter drøftedes.

Tanken om at fuldføre kirken var dog endnu ikke opgivet, og sagen fik øget aktualitet ved Trinitatis' sogns deling 1858 i et søndre og nordre område.⁹⁰ Samtidig ansøgte den anglikanske menighed om at få overladt ruinen, omend uden resultat.⁹¹ Med Orla Lehmann, der september 1861 var blevet indenrigsminister, fik Marmorkirken atter en varm fortaler. 1862 søgte han at vinde gehør for et forslag om kirkens fuldførelse eller i det mindste en beskyttelse af de eksisterende mure. Sagen støttedes af Chr. Hansen, der fik opbakning fra Hetsch, Høyen og H. W. Bissen. 19. sept. 1862 indleverede han på indenrigsministerens opfordring sine forslag (jfr. fig. 126). Der var for ham tre

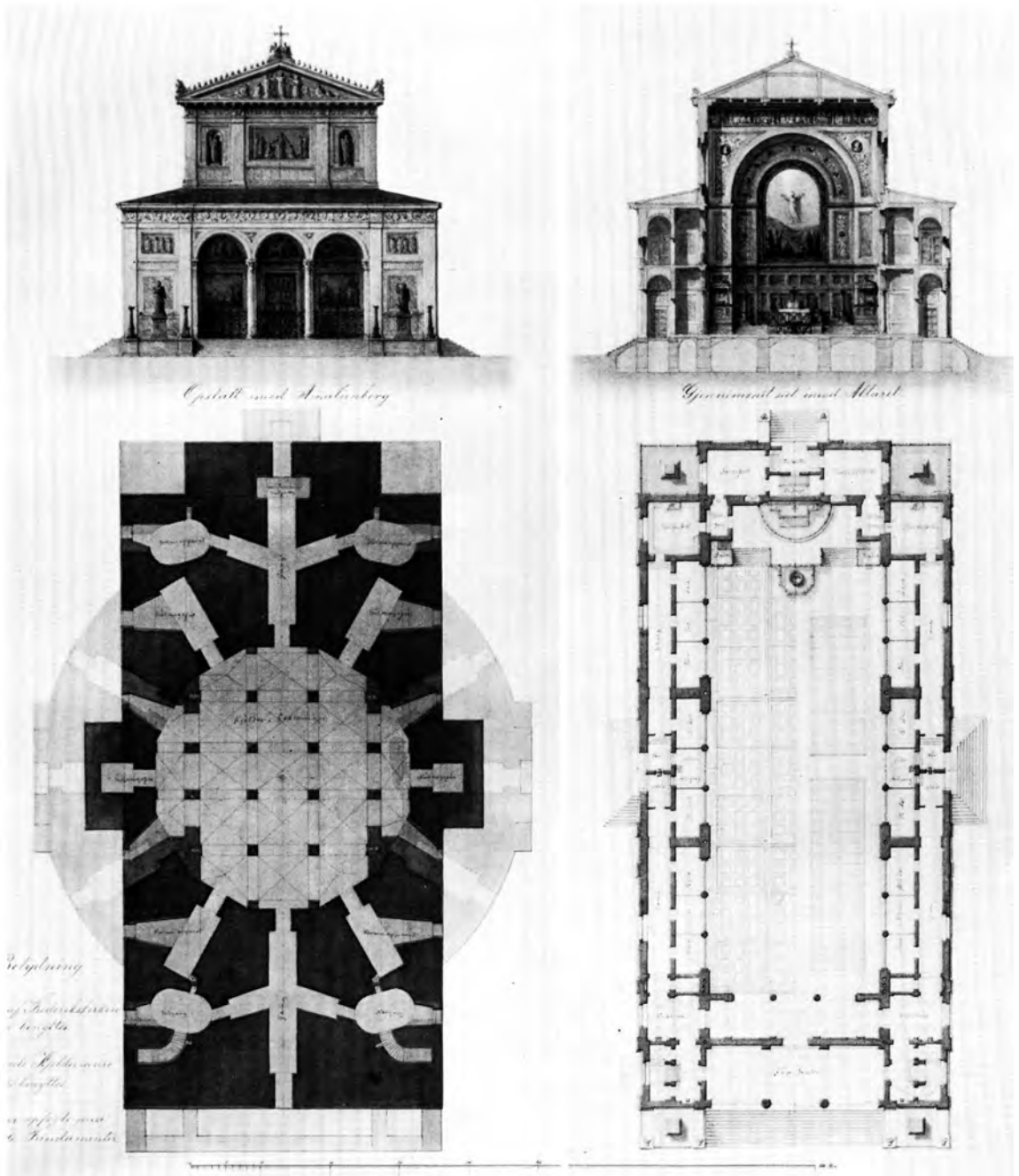

Fig. 98. Udkast til Marmorkirken af G. F. Hetsch, 1855 (s. 594). Hovedfacade, tværsnit mod alter, fundaments- og grundplan. 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. — Proposal for the Marble Church by G. F. Hetsch 1855. Main facade, cross-section towards the altar, foundation- and ground-plan.

muligheder: 1) en foreløbig istandsættelse af ruinen med anlæg af en gade henover pladsen (i alt takseret til 13.068 rdl.), 2) en midlertidig opførelse med rejsning af en ydre trækuppel,

beklædt med kobber og en pudning af såvel eks- som interiør (i alt 143.770 rdl.) eller 3) en komplet færdiggørelse, omfattende tillige kirkens indretning med de vigtigste inventarstyk-

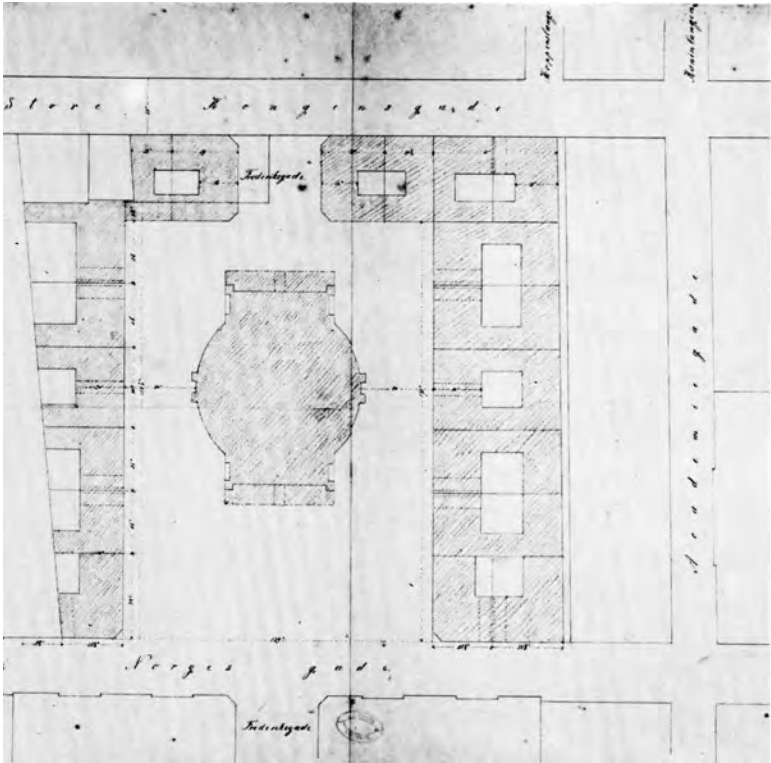

Fig. 99. Plan til bebyggelse omkring Marmorkirken, udført af F.F. Friis 1856 (s. 594). 1:2000. KglBibl. – Plan for the development round the Marble Church by F. F. Friis.

ker (i alt 263.450 rdl.). Det var dog stadig hans tanke, at den omliggende grund skulle bebygges, enten med boligkarréer eller som først

foreslået med en bygning til forskellige kunstsamlinger på pladsens sydside.⁹¹ Forslaget var ledsaget af en – i dag ukendt – tegning.

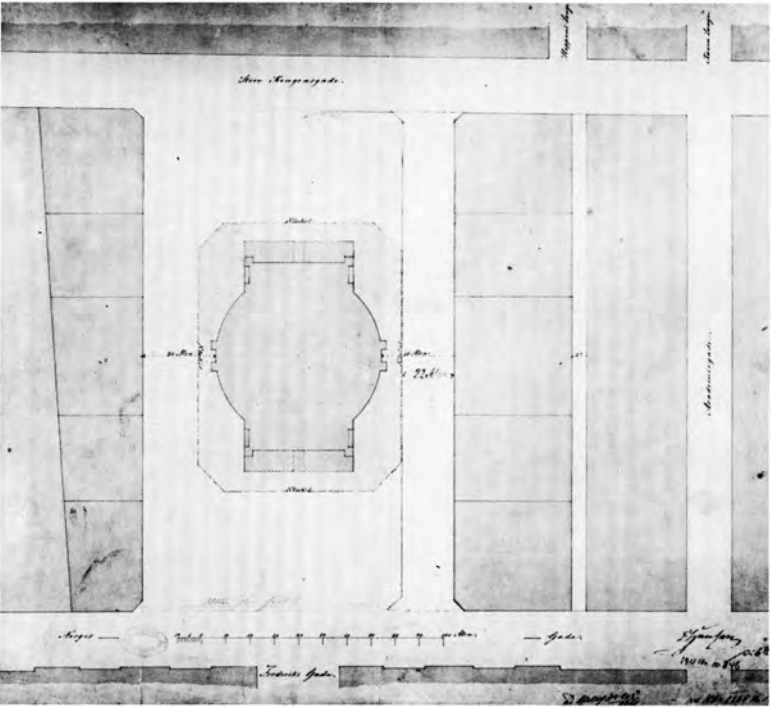

Fig. 100. Plan til bebyggelse af Marmorpladsen, udført af Christian Hansen, 6. sept. 1865 (s. 597). 1:2000. KglBibl. – Plan of the development of Marmorpladsen by Christian Hansen, 6th September 1865.

Det skulle imidlertid heller ikke ved denne lejlighed lykkes at føre projektet igennem finansudvalget, der endog modsatte sig selv den mindste bevilling til ruinens konservering med den motivering, at dette kunne opfattes som et første skridt til en fuldførelse og derfor ville være bindende for senere regeringer. En enkelt af udvalgets medlemmer, H. H. Kayser, gik endog så vidt, at han erklærede ruinen for dødsdømt.⁹² I »Illustreret Tidende« juni 1862 fremkom Hetsch i øvrigt med endnu et forslag til Marmorkirken.⁹³ Projektet, der også kendes fra en samtidig skitse (fig. 101), er i virkeligheden identisk med det første af de to alternativer, han fremlagde 1856: en fuldførelse af den eksisterende rotunde. Forbeholdet over for bygningens akustik havde åbenbart vejet mindre i vægtskålen i forhold til respekten for bygningens Pantheonlignende grundform. Hermed var ringen desuden sluttet til hans ældste forslag fra 1834 (fig. 93-94). I interiøret var alterbordet vist i den vestvendte niche under en fremstilling af Himmelfarten (som 1855-56), men nu flankeret af prædikestol i syd og døbefont i nord. Som Chr. Hansen foreslog Hetsch opførelse af et kunstgalleri ved pladsens sydside.

På trods af regeringens negative holdning mht. fuldførelsen af Marmorkirken søgte indenrigsministeren, J. B. S. Estrup 1865 atter at fremme sagen om en bebyggelse uden om ruinen. Et forslag af 6. sept. 1865, udarbejdet af Chr. Hansen, viste kirken indrammet af en ottekantet plads og flankeret af to rækker ejendomme (ialt 10 parceller) mod nord og syd. Derimod var bebyggelsen mod Store Kongensgade og Bredgade sløjfet (fig. 100). Antagelig for at lempe sagsbehandlingen i finansudvalget foreslog man i første omgang, at kun området øst (nordøst) for kirken blev afhændet.⁹³ Under finanslovsdebatten fremkom yderligere to tilbud. Det ene var fra Industriforeningen, der til den planlagte udstilling 1869 ønskede at opføre en egnet bygning på arealet. Tegningerne hertil var allerede udarbejdet af arkitekten Vilhelm Petersen.⁹⁶ Det andet tilbud kom fra stenhugger E. Nielsen, mangeårig lejer af stenhuggerværkstederne på kirkepladsen. Denne tilbød at overtage grunden for 150.000 rdl. Begge tilbud afvist af rigsdagen, der foreløbig anbefalede den delvise afhænding efter Hansens plan. 1866 føjedes en 22 alen bred gade til planen, placeret langs den nordre karré. En opgørelse over de reelle indtægter herfra, fra-

Fig. 101. Projekt til Marmorkirken, udført af G. F. Hetsch 1862 (s. 597). Hovedfacade og tværsnit. 1:600. Kunsthøgskolens Bibliotek. – *Proposal for the Marble Church by G. F. Hetsch. Main facade and cross-section.*

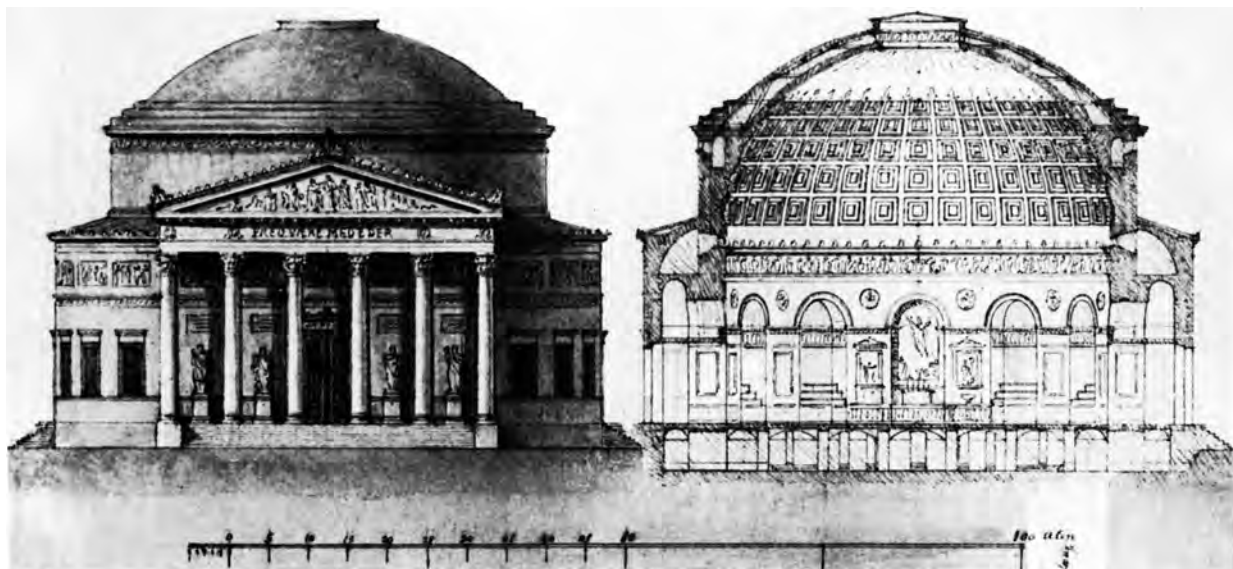

Fig. 102. Vilhelm Klein: Projekt til Marmorkirken i nygotisk stil, »circa 1866« (s. 599). Kunstakademiets Bibliotek. –

Vilhelm Klein: Proposal for the Marble Church in the neo-gothic style (»c. 1866«).

regnet summen for erhvervelsen af de private bygninger mod Store Kongensgade, afslørede dog, at projektet næppe havde de store muligheder for sig.⁹⁷ Hertil kom, at ruinens stadig fremadskridende forfald gjorde en definitiv afgørelse bydende nødvendig.

Det centrale spørgsmål var på ny genstand for en offentlig debat. Som en varm fortaler for kirkens genopbygning efter Harsdorffs knap 70 år gamle udkast trådte hofbygmesterens eget

barnebarn, præsten Christian Gotfried Schaper, frem med pjecen »Marmorkirken og Marmorpladsen«, udgivet 1867.⁹⁸ Denne løsning frarådedes stærkt af arkitekten Vilhelm Klein, der gik ind for ruinens nedrivning og skånselsløst karakteriserede de bevarede rester som værdiløse, hvad enkeltformerne angik, mens hovedformen (ydermurene) snarere var til skade end gavn ved et fremtidigt nybyggeri.⁹⁹ Klein havde ganske vist selv vundet Akade-

Fig. 103. Vilhelm Klein: Projekt til Marmorkirken i nyromansk stil, 1867 (s. 599). Kunstakademiets Bibliotek. –

Vilhelm Klein: Proposal for the Marble Church in the neo-romanesque style, 1867.

miets prisopgave 1864 med et projekt til Marmorkirkens fuldførelse som en evangelisk kirke og til en regulering af det omgivende terræn. Året efter udstilledes hans forslag på Charlottenborg. En tegning, der ifølge en (sekundær?) påskrift er dateret »circa 1866«, kunne måske hidrøre herfra (fig. 102).¹⁰⁰ Centralbygningen er omformet i nygotisk stil med stærke reminiscenser af toskansk (pisansk) stilindflydelse.

Foråret 1867 viste der sig en aktuel mulighed for at få opført en ny kirke på området, da et udvalg, ledet af stiftsprovst C. Rothe anmodede indenrigsministeren om at få overladt Marmorkirkens ruiner til opførelse af en sognekirke her eller »paa en anden muligvis mere hensigtsmæssig Plads«.¹⁰¹ Blandt udvalgets medlemmer var Klein selv, der havde udarbejdet et projekt til den ny kirke (fig. 103).¹⁰² Forslaget, som ledsaget af en tegning og et fotografi fremsendtes til finansministeren 6. marts 1867, viste en rektangulær (35 × 70 alen) basilika, lagt på pladsens vestlige halvdel. En stor åben plads, indrammet af boligkarréer og alléer førte op til hovedfacaden, hvis åbne søjleforhal flankeredes af to tårne. Tilsvarende tårne markerede hjør-

nerne i vestenden, der lå tilbagetrukket fra Store Kongensgade. I modsætning til arkitektens tidligere forslag var dette projekt præget af påvirkning fra romansk arkitektur af norditaliensk (veronesisk) oprindelse. Kleins udkast vandt i første omgang tilslutning fra finansministeren.¹⁰³ Ved elimineringen af Jardins kirke var der nu et større disponibelt areal til boligbyggeri (26.991 alen² mod 17.500 alen² efter Chr. Hansens forslag), dels undgik man ekspropriering af ejendommene mod Store Kongensgade. Under finanslovsdebatten fremkom imidlertid et tredje forslag, udarbejdet af arkitekten Chr. Zwingmann på opfordring af C.

F. Tietgen og ligesom Kleins udstillet på Charlottenborg (s. 641). Også dette forslag, der vil blive behandlet mere udførligt nedenfor (s. 641f.), vakte ministerens interesse, vel ikke mindst fordi det i modsætning til Kleins genanvendte de gamle kirkemure. Da der imidlertid manglede den fornødne økonomiske garanti for den ny sognekirkes opførelse, og der med det tredje forslag var bragt nye momenter ind i sagen, vedtog man på ny at lade spørgsmålet hvile.¹⁰⁴

Fig. 104. Anonymt projekt til Marmorkirken, o. 1866 (s. 600). Hovedfacade. 1:600. KglBibl. – *Anonymus proposal for the Marble Church, c. 1866.*

Fig. 105. Th. Stuckenberg: Projekt til monument for Frederik VII, Grundloven og de faldne krigere. Fra »Illustreret Tidende«, 5. jan 1868 (s. 600). — Th. Stuckenberg: *Proposal for the monument of Frederik VII, the Constitution, and the Fallen Warriors. From »Illustreret Tidende«, 5th January 1868.*

Blandt forslag til Marmorkirkens fuldførelse skal endelig nævnes et anonymt udkast, bestående af facadetegning, tværsnit og plan, den førstnævnte tegnet på et papirark af mærket: »Whatman«, dateret 1866 (fig. 104).¹⁰⁵ Vandmærket giver hermed en terminus post quem for projektet, der trofast har bibeholdt den eksisterende bygnings nedre stokværk. Andet stokværks mure er dog trukket tilbage og hviler på den indre pillekrans. En statueprydet balustrade danner overgang til kuplen og lanternen, hvis former er nært beslægtet med Jardins (jfr. fig. 62). Begge søjleportiker i øst og vest er dog eliminerede. Tværsnittet viser en pulpituretage mellem nedre stokværks arkader, samt et andet pulpitur, hegnet mod midterrummet med en konsolbåren omløbende balkon. En lav, kassetteprydet kuppel er foroven forsynet med en – vel glasoverdækket – lysåbning umiddelbart under lanternen.

Stemningen for en snarlig afhænding af kirkepladsen og »den derpaa værende Ruin« afspejlede sig med voksende tydelighed i de følgende års finanslovsdebatter. 1869-70 medtoges området i rækken af statsejendomme, der agtedes bortsolgt. Samtidig meddelte finansministeren, at man ville søge at få pladsen overdraget til Københavns kommune. En afgøren-

de forudsætning var dog, at statens ejendomsret, der aldrig tidligere havde været tinglyst, stadfæstedes ved dom. Dette skete i Hof- og stadsretten 1869.¹⁰⁶ Ved finanslovens vedtagelse 1870 fik bestemmelsen om Frederiks kirkeplads' salg lovkraft. Herefter synes de sidste formaliteter bragt i orden, og der manglede nu kun et kontant tilbud, som kunne accepteres af den samlede regering.

Alligevel fremkom der endnu i 11. time projekter til kirkepladsens anvendelse. Et af de sidste skud på stammen var arkitekten Th. Stuckensbergs forslag vedrørende kirkens omdannelse til et monument for Frederik VII, grundloven og de faldne krigere (fig. 105). Projektet, der udstilledes på Charlottenborg 1868, udnyttede ruinens nedre partier som sokkel for en piedestal med H. W. Bissens rytterstatue af kongen (udført 1863-73). Pladsen er på gengivelsen hegnet af beboelsesejendomme.¹⁰⁷

KIRKERUINENS TILSTAND 1820-1874

I den årrække, hvor kirkens fremtidige skæbne forhandlede blandt myndighederne, henlå »ruinen« som et malerisk reliket fra fortiden, dog mindre et monument over fordums storhed end en forevigelse af »den menneskelige

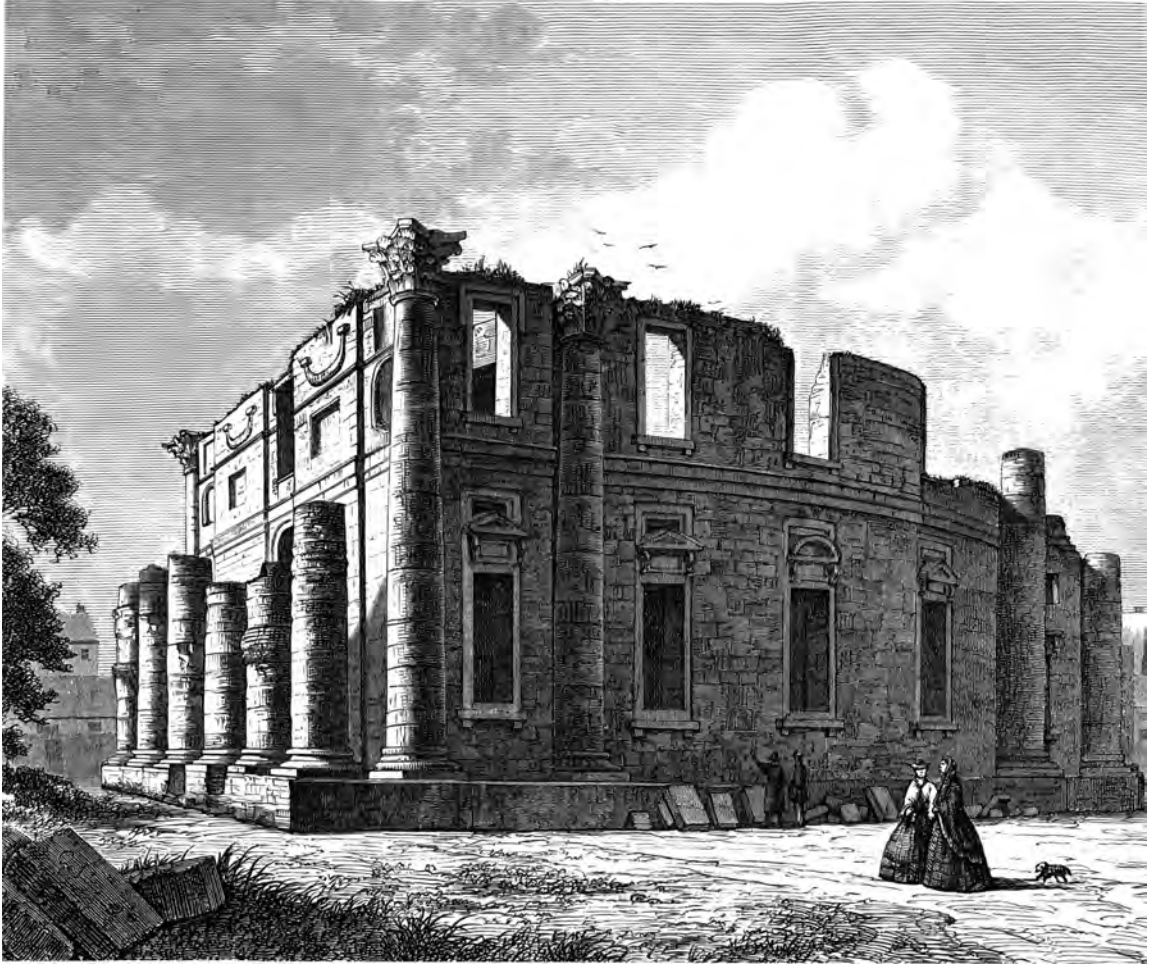

Fig. 106. Prospekt af Marmorkirkens ruin, set fra nord. Xylografi efter tegning af C. N. fra »Illustreret Tidende«, 24. nov. 1861 (s. 617). – View of the Marble Church seen from the north. Xylograph after drawing by C. N. From »Illustreret Tidende«, 24th November 1861.

Afmagt« eller »Mindesmærke om en tidligere Regjerings Kortsynethed«. ¹⁰⁸ Ruinens tilstand ændrede sig ikke væsentligt igennem de mange år. Den kongelige resolution af oktober 1820 havde ganske vist tilladt en fri anvendelse af bygningen som marmorbrud, men i praksis synes man alene at have fjernet de dele, der også ifølge Harsdorffs projekt skulle elimineres: Tårnene, fundamentet til den bageste portal mod Store Kongensgade og til den indre, om-løbende søjlerække. ¹⁰⁹ Hertil kom, at lageret af marmor- og sandsten gradvist blev reduceret. Således blev marmor herfra bl.a. anvendt til Christiansborg, til Bernstorffstøtten (1825), til Thorvaldsens museum (1841-42), til Christian IV.s ufuldførte monument i Roskilde (1842,

DK, Kbh. Amt s. 1508f., 1524f) og – mere pro-saisk – til produktion af mineralvand på Rosenborg Brøndanstalt (1856). ¹¹⁰ Samme år fik Marineministeriet tilladelse til at fjerne lageret af bornholmske sandsten fra pladsen. Der har dog stadig været stenoplæg på pladsen, dels forskellige private stenhuggeres materiale, dels diverse marmorblokke. 1868 overflyttedes de syv porfyrfragmenter til Christiansborg. Den store skål var allerede 1843 efter henstilling fra bygmester Hornbech taget i anvendelse i Kronborg slotskirke (s. 539).

Det var uundgåeligt, at tidens tand kom til at tære hårdt på de utildækkede bygningsfragmenter. Allerede 1806 nævnedes marmormurene at være »gennemtrængte af Salpeter«, ¹⁰⁸

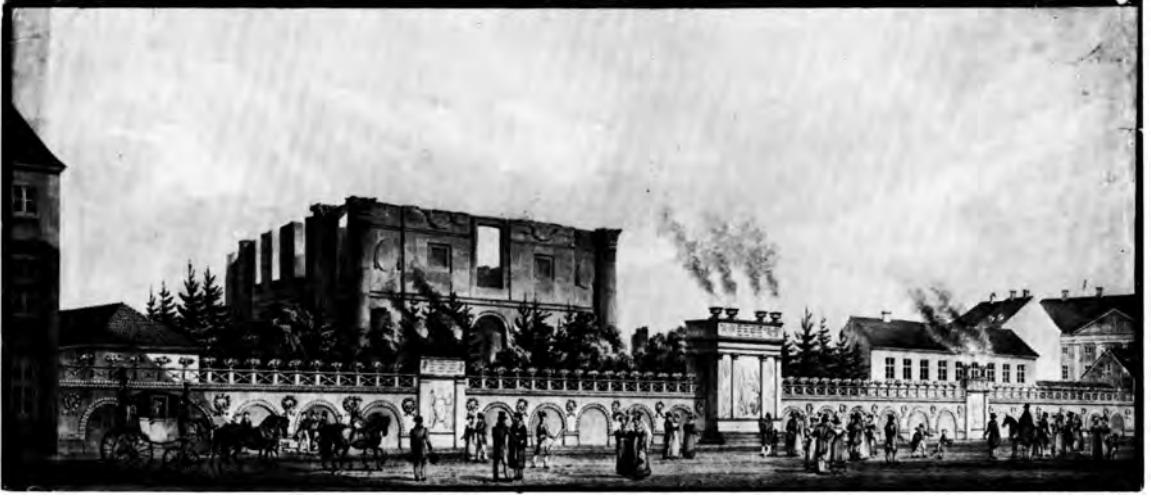

Fig. 107. Marmorkirkens ruin set fra Bredgade med festdekorationer foran den indrammende mur i anledning af arveprins Ferdinands bryllup 1829. Akvarel af H. G. F. Holm (s. 602). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. — *The ruins of the Marble Church seen from Bredgade with the decoration in occasion of prince Ferdinand's wedding in the foreground.*

og 1862 rapporterede bygningsinspektør Christian Hansen, at murene var meget forvitrede, og at vandet flere steder havde banet sig vej gennem fugerne, således at der havde dannet sig drypsten.⁷² Selv havde han 1857 henstillet til, at man iværksatte en reparation, herunder en rensning af de øvre partier og en udfugning af revnerne med cement.¹¹¹ En foreløbig nødtøftig istandsættelse fandt sted o. 1861. Ved denne lejlighed blev enkelte forvitrede bygningsled nedtaget, ruinen indhegnet og en offentlig sti anlagt henover pladsen (jfr. s. 614).¹¹² Derimod måtte man opgive en mere ambitiøs plan om anvendelse af i alt 13.068 rdl. til overdækning af ruinen med et bræddetag, anlægelse af et fortov omkring kirken og en makadamiseret gade henover pladsen på grund af manglende støtte i finansudvalget.¹¹³ 1863 bevilgedes dog 66 rdl. til beplantning af hjørnet ud mod Store Kongensgade.⁷² I forvejen havde Marmorkirken sin helt egen flora. Der voksede store buske og træer (ahorn, ask og elm) på siderne og oven på tinderne, enkelte af en højde på 4-5 alen. Hertil kom mindre vækster som natskygge, stikkelsbær og hyld.¹¹⁴

Som tidens prospekter og skrevne beretninger vidner om (jfr. s. 605f.), udspillede der sig et broget folkeliv på pladsen med græssende

geder, vaskekoner og forskellige håndværksfolk i arbejde. Men foruden at være have og arbejdsplads for kvarterets beboere, samt udflugtsmål for kunstinteresserede, fungerede kirkepladsen tillige som kulisse i forbindelse med forskellige festligheder i kongehuset. Ved arveprins Ferdinands og prinsesse Carolines bryllup 1829 opsattes således mod Bredgade en skærmfacade, hvori var indsat tre tempellignende bygninger med malede fædrelandske allegorier, alt udført under bygmester Hornbechs ledelse og med bistand bl.a. af C. W. Eckersberg (fig. 107). Ved Frederik VI.s og Christian VIII.s bisættelser 1839 og 1848 var der ligeledes illuminationer ved ruinen.¹¹⁵

BYGNINGERNE PÅ KIRKEPLADSEN

Frederiks kirkeplads omfattede to grunde, matr.nr. 185 og 259/1806. Heraf repræsenterede den første den egentlige kirkeplads (oprindeligt prinsesse Charlotte Amalies have) med den ufuldførte kirkebygning i centrum, omkranset af forskellige værksteder og boliger, der tildels var opført før 1770 til de ved byggepladsen knyttede håndværkere og funktionærer. Pladsens anden parcel mod Store Kon-

gensgade havde allerede før kirkens anlæggelse været bebygget, men anvendtes siden af kirkebyggeriets medarbejdere (forvalter, smed). Hertil kom mod nord en ca. 20 alen bred strimmel i grundens fulde dybde, den tidligere Prinsessegade mellem haven og Fajancefabrikken (jfr.fig. 8). Der havde ganske vist aldrig været tinglyst noget skøde, hverken på de to førnævnte grunde eller Prinsessegade,¹¹⁶ men i praksis var gaden allerede under kirkebyggeriet blevet henlagt til de to andre parceller. Dette skulle rejse et problem, da ejeren af en naboejendom (matr. 260) krævede ejendomsret over en del af det oprindelige gadeareal.¹¹⁷

Ved kirkebyggeriets standsning udlejedes de endnu anvendelige bygninger, bortset fra forvalterboligen. Dette forhold videreførtes helt frem til pladsens salg 1874. Lejeindtægterne tilfaldt statskassen, ligesom det påhvilede de offentlige myndigheder at udføre de nødvendige reparationer og ombygninger. Foruden bygningen udlejedes dele af det ubebyggede område som haver eller oplagsplads for de ejendomme, der grænsede op mod kirkepladsen (jfr. fig. 114-115). Endvidere blev det tilladt flere af

nabohusene at have vinduer og tagdryp mod pladsen, dog under forudsætning af, at dette ændredes, dersom kirken skulle blive fuldført.

I det følgende skal kort omtales de vigtigste af ejendommene, hvis bygningshistorie og leje-forhold kan belyses gennem et fyldigt arkivmateriale.¹¹⁸ Mod Store Kongensgade lå i nordvest et to stokværk højt mur- og bindingsværks-hus på 13 fag ($28\frac{1}{4} \times 14$ alen) med kviste (fig. 108, 116). Huset eksisterede allerede, da kirkepladsen etableredes (jfr. fig. 8). Sidenhen blev her forvalterbolig og fra o. 1845 et asyl, oprettet af dronning Caroline Amalie. 1867 afløstes dette af Københavns tjenestepigehjem.¹¹⁹

Et skur nord for asylet var en tid indtil 1849 overladt prins Ferdinand som vognskur i bekvem nærhed af hans residens i Bernstorffs palæ.¹²⁰ Adskilt herfra af en mur med port ind til pladsen lå smedeboligen, en toetages mur- og bindingsværksbygning på 10 fag ($20 \times 11\frac{3}{4}$ alen). Bag denne var mod kirkepladsen en blandingsmurs-bygning på to etager (25×8 alen), der var bolig for forvalteren ved det kongelige marmor- og stenoplæg (Frederiks stenbrudsoplæg). På pladsens søndre del lå en række

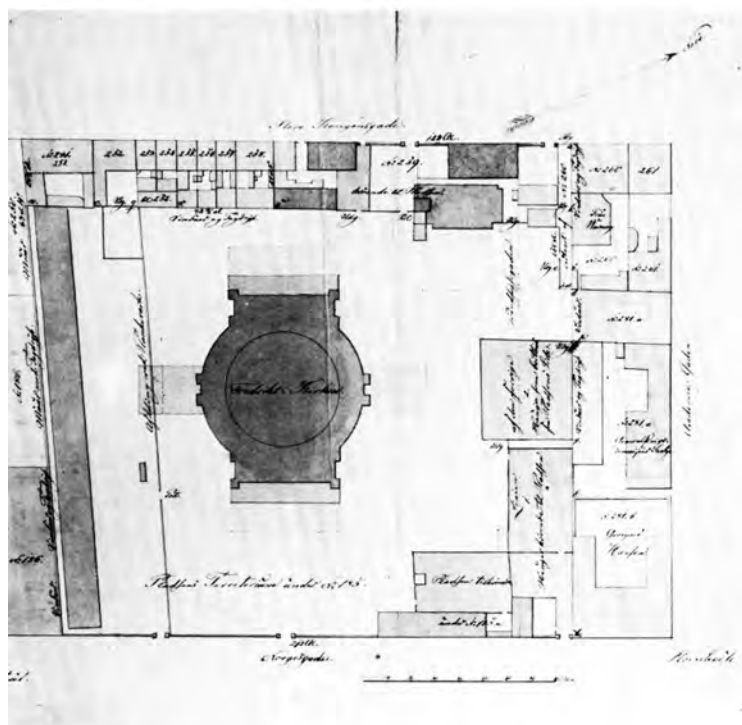

Fig. 108. Situationsplan af Marmorpladsen, udført 1828 af stads-konduktor C. Schlegel efter hof-bygmester C. B. Hornbechs rekvision. 1:2000. Kunstakademiet's Bibliotek. — Site plan of Marmorpladsen made in 1828 by the city surveyor, C. Schlegel, requisitioned by C. B. Hornbech, court superintendent of works.

Fig. 109. Prospekt af Marmorkirkens sydøstparti med stenhuggere og forskellige besøgende. Fotografi af Vilhelm Tillge o. 1870. NM2. – View of the Marble Church to the south-east c. 1870.

stenhuggerværksteder, der 1829-31 ombyggedes af C. B. Hornbech.¹²¹ Disse var med et plankeværk adskilt fra det øvrige område. Stenhuggerværkstederne var senest udlejet til firmaet E. Nielsen, der iøvrigt 1866 havde søgt at erhverve hele kirkepladsen, da spørgsmålet debatteredes i rigsdagen (jfr. s. 597). En parcel nærmest Bredgade, også tidligere bebygget med stenhuggerværksteder, udlejedes senest til billedhuggeren C. J. Rosenfalk. I hjørnet mellem disse to arealer opførtes 1872 en Frøbelsk børnehave.⁷² I kirkepladsens nordøsthjørne mod Bredgade lå endelig en toetagers bygning, 9 fag lang ($45\frac{1}{4} \times 11\frac{1}{2}$ alen), opført dels af grundmur, dels blandingsmur. Ejendommen, der omfattede det tidligere billedhuggerværksted (opført 1765), var »herskabeligt« indrettet og beboedes senest af kgl. bygningsinspektør P. E. I. Kornerup. På denne del af pladsen fik plantageejeren Christopher McEvoy 1819 tilladelse til at anlægge en gashytte, der skulle anvendes til oplysning af hans egen bolig (Dehns palæ) og de kongelige palæer på Amalienborg. Gashytten blev dog atter nedlagt 1827 og midlerne herfra skænket til Garnisons sogns skole.¹²² En 4,5 alen høj mur med portal hegnede kirkepladsen mod Bredgade.

KIRKERUINEN SOM MOTIV FOR SAMTIDENS LITTERATUR OG MALER- KUNST

En redegørelse for Frederikskirkens skæbne 1770-1874 må foruden de konkrete projekter til dens anvendelse omfatte dens betydning som motiv i periodens poesi og billedkunst.

Motivet har flere aspekter. Byggeriet lå stille på samme tid som det romantiske ruinsværmeri kulminerede.¹²³ Ruiner havde allerede i det 17. århundrede vundet indpas som en malerisk staffage, der erindrede om svundne tiders storhed og stimulerede selverkendelsen. Det følgende århundredes udgravninger i Syditalien, Herculaneum og Pompeji skærpede interessen for antikkens arkitektur. De klassiske bygningers klare og logiske konstruktioner blev grundstammen i det nyklassicistiske form-

sprog. Fra 1800'ernes begyndelse medførte nationalfølelse og en større historisk bevidsthed en stigende interesse for nationale mindesmærker. Det medførte, at de stemninger, ruinerne vakte, mere og mere blev overført på deres proveniens. Frederikskirken blev allerede 1777 beskrevet som »recht antic«.¹²⁴ Associationerne om Rom gentages af stadig flere. Men interessen synes præget af den aktuelle politiske situation. Den kronologiske gennemgang af motivets popularitet viser en klar forbindelse mellem kunstnernes interesse og den aktuelle debat (Kunstforeningens konkurrence 1834, de gentagne tanker om ruinens nedrivning og de konkrete forslag til en anvendelse af såvel selve bygningen som dens materialer, jfr. s. 588f.).

Et debatindlæg i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« januar 1806 opsummerer den ambivalente holdning til den både maleriske og sørgelig ufuldførte kirke på et tidspunkt, hvor der endnu var håb om, at C. F. Hansen ville fuldføre sin læremester C. F. Harsdorffs projekt (s. 584), med ordene, at »dersom denne Kirke havde været en Levning fra Oldtiden, dersom man kunne sige: for adskillige Aarhundreder siden var den en glimrende Bygning, men Tidens Tand har forandret den til Ruiner, saa vilde man kunne trøste sig med den Tanke, at den dog engang havde været til, og at intet i Verden kan vare evig. Men nu – nu føler man et slags Harmes over, at endog den menneskelige Afmagt skal foreviges i Marmor ...«.¹²⁵ 1821 stillede det samme blad en »Gaade« i form af et digt, hvori titlens »levende Døde« begræd sin skæbne.¹²⁶ Det resulterede i to »poetiske opløsninger«, som blev trykt i henholdsvis »Iversens fyenske Avis« og »Riber Stifts Adresseavis«.¹²⁷ Det er beskrivelser, som begge følger forlægget i såvel kompositionen som det nationalt-kristelige grundsyn. Forfatningsændringen 1849 gav spørgsmålet om ruinens anvendelse fornyet aktualitet. Samtidig spores en mere nostalgisk indstilling. »Fædrelandet« nævner 1852, at der nu er mange som foretrækker at »conservere Ruinen som en smuk Ruin og bebygge det omliggende Terrain«.¹²⁸ Og fjorten år efter retter arkitekten Vilhelm Klein en skarp kritik

Fig. 110. Christian Olavius Zeuthen: Marmorkirkens indre, set mod Amalienborg Plads, 1839 (s. 616). Kraks Legat. – Christian Olavius Zeuthen: Interior of the Marble Church seen towards Amalienborg Plads, 1839.

mod en artikelforfatter fra »Kronen« som har nok i, at kirken er stor, rund og af marmor, til at »sværme løbsk og sige, at den i Skjønhed og Materiale ikke staaer tilbage for noget af Roms Oldtidsminder«. ¹²⁹ Ruinromantikken har på dette tidspunkt fået en mere epigonisk karakter.

De egentlige poetiske værker rummer de samme tendenser som de polemiske indlæg i bladene. 1811 gav B. S. Ingemann udtryk for sit vemod, da han i »Elegie« så Marmorkirken som et sørgeligt symbol på sin småskårne samtid. ¹³⁰ N. F. S. Grundtvig gav symbolikken aktualitet, da han i »Roskilde-Riim« og »Roskilde-Saga« 1814 sammenlignede den tilsyneladende tabte kirke med det land, der havde leve-

ret dens sten. ¹³¹ Tonen var skærpet, da han tredive år efter genoptog temaet med »Marmorkirken«:

»Marmelsten fra Norges Fjæld
stævned over Havet
du til Axelstad i Kvæld
for at staa begravet
som et Barn i svøbet alt
ynkelig af Virak kvalt
og med rædsom Kulde
jordet over Mulde?

Kunstig bygt som til Ruin
med de samme skønne Suler
trods din Rejsning rank og fin
luder du og skuler
uden Alter, uden Daab
uden Orgel, uden Haab

som en Yngling skaldet
som et Barn forfaldet.

Kullet Kirke vel tilforn
har man set saa ofte,
men ej blot foruden Taarn
uden Tag og Lofte
med Vindøje kun for Glug
og med Gjenlyd kun for Suk
ej for Salmesange
det er Kaar fuldbange!

Daglig synker nu i Grus
Stenen som indviet
blev engang til Herrens Hus
har forgjæves biet
paa hvad som en Spaadomssang
Kirkegrunden overklang
varsled over Vugge
ingen hule Sukke.

Kirkeskibe, Kirkekor
længe ufuldenkte
saa man vidt og bredt paa Jord
dog kun Tyrker nænte
halvbyggt Herrens Bedehus
helt at lægge ned i Grus
eller af dets Buer
bygge Legestuer!

Er da Norden saa forgjort
Danmark saa forhærdet
Herrens Hus og Himlens Port
Kerubiner-Sværdet
frækt at byde Haan og Trods
som om ej det lød til os
Himlens Gud opægger
Templets ødelægger!

Fremad kun igjennem Slør
selv Profeten skimted
dog var paa de danske Ø'r
dejligt Søndags-Glimted
saa bag Sløret lærte vi
Tyrker-Tiden er forbi
Guderne i Norden
stige op ad Jorden!

Sandes det, da ej i Jord
synke dine Buer
Ej paa Kirkegrund i Nord
knejse Legestuer
men som i en Julenat
hvælves du til Kirke brat
hilser os i Vange
Engles Morgensange.

Marmelsten fra Norges Fjæld
da du selv skal kvæde
sent du stævned hid i Kvæld
kun til Juleglæde
Morgengny om Midnat mørk
Paradiset nyt i Ørk
Livets Træ blandt Grave
midt i Edens Have!¹³²

Emil Aarestrup var mere blasfemisk, da han
1839 mindedes sin barndoms leg i Marmorkir-
kens »Helgennischer«!¹³³ Et typisk udslag af
den nyromantiske bølge er endelig Vilhelm
Bergsøes anvendelse af Frederikskirken i »Fra
Piazza del Popolo« 1866, hvor den patetiske
ruin afspejler helten Henry Vernons følelser.¹³⁴

I billedkunsten anvendes Frederikskirken
som et stadig tilbagevendende motiv fra
1800'ernes andet årti. C. W. Eckersberg brugte
den i et maleri, udført umiddelbart efter at han
var vendt hjem fra Rom, og har sandsynligvis
også anbefalet motivet i forbindelse med per-
spektiv- og farvestudier. Ved siden af en række
mere nøgterne skildringer, som tilsyneladende
spejler denne indflydelse, kendes dog også bil-
leder af en mere romantiserende karakter, hvor
kunstnerne har hæftet sig ved stemningsvæk-
kende detaljer eller vist pladsen i al dens maleri-
ske forfald. Denne mere genreprægede anven-
delse af motivet vinder stadig større indpas og
synes efter o. 1850 enerådende. Den forbedrede
adgang til området har fra dette tidspunkt også
givet flere ældre kunstnere, såvel som amatører
lejlighed til at skildre ruinen (s. 610f.).

C. W. Eckersbergs billede (kat. 1, fig. 111)
ligger i forlængelse af hans romerske prospek-
ter og danner en afrunding af hans indtryk fra
rejsten. Motivet er typisk set fra siden. Kirkens
østfacade er anbragt vinkelret på billedplanet,
så den sammen med portalens søjletromler
danner en ramme om et perspektivisk vue, der
lukkes af det daværende kadetakademi mod
nord. Modsætningen mellem Kadetakademiets
trekantgavl, facadens fremspringende og for-
kortede dør- og vinduesindfatninger samt søj-
lernes stærkt skyggede ellipsoidformer, for-
vandler rummet til et geometrisk stilleben.

Samme plastiske opfattelse af de arkitektoni-
ske elementer præger Eckersbergs romerske

Fig. 111-112. C. W. Eckersberg: Prospekter af Marmorkirkens østparti. 111. Marmorkirkens kolonnade set mod Fredericiagade, o. 1817 (s. 614). Den Hirschsprungske Samling. 112. Udsyn gennem Marmorkirkens portal mod Amalienborg, før 1835 (s. 615). Øregaard Museum. – C. W. Eckersberg: *Prospects of the eastern part of the Marble Church*. 111. *The colonnade of the Marble Church towards Fredericiagade, c. 1817*. 112. *View through the main doorway looking towards Amalienborg, pre-1835*.

prospekter. I begge tilfælde medfører skildringens akkuratesse en overdreven og næsten idealiserende realisme. Billedet af Marmorkirken er ingen letgenkendelig vedute. Det er en samling enkeltformer som er trukket frem og gjort til selvstændige værdier i en perspektivstudie.

En tilsvarende udnyttelse af ruinen findes i en række tegninger og malerier udført af Eckersbergs elever i 1830'erne og -40'erne. Motivets opblomstring kan sammenholdes med to begivenheder. 1833 udsendte Eckersberg sin »Forsøg til en Veiledning i Anvendelse af Perspektivlæren for unge Malere«, hvori han lige- som på de umiddelbart efterfølgende perspektivkurser anbefalede studieobjekter med kon-

struktive komplikationer.¹³³ Dette har givetvis henledt kunstnernes opmærksomhed på Frederikskirken, der med de blottede former i de ufuldførte mure var en prøvekolektion af perspektiviske problemer – og lå så nær.

Den anden impuls kom fra Kunstforeningen, der 1834 udskrev en konkurrence om anvendelsen af Frederikskirkens levninger (jfr. s. 588). På dette tidspunkt var den økonomiske krise overstået, og de liberalistiske idealer slået igennem. Der var opstået en ny æstetisme, koncentreret om det virkelige og det nære, hvor kunsten var en naturlig bro til en større erkendelse og en bedre verden, og man bestræbte sig på at udnytte såvel egne som nationale ressourcer på den bedste måde.¹³⁶ Denne

indstilling er en væsentlig spore til en række mere idealistiske genreskildringer, hvor ruinen indgik som kulisse i en arkadisk idyl.

Som udprægede eksempler på perspektivstudier kan nævnes to tegninger, udført af C. O. Zeuthen 1839 (kat. 36-37). De er minutiøst gennemarbejdede, med en sikker rumførmelse og sans for bygningens struktur. Det mindste billede, der er forsynet med hjælpelinjer, svarer til Eckersbergs, men er set mod syd. Det største viser kirkens indre mod øst. Portalen mod Amalienborg fremhæves med en slagskygge, som flugter hjørnepavillonernes tag og peger mod soklen til Frederik V.s rytterstatue (fig. 110).

Den samme portal er blandt de hyppigst skildrede detaljer. Det fineste eksempel er en sepiategning, som med sin præcise konstruktion og distinkte stregføring overbevisende er tilskrevet Eckersberg (kat. 2). Portalen er i dette tilfælde udformet som en ramme om et udsyn, der fortøner sig i den takkelageindrammede rytterstatue. Lyset skærpes af den høje himmel og forgrundens skygge og giver scenen på den anden side af portalen et næsten sfærisk præg (fig. 112). Tegningen er sandsynligvis udført før 1835, da Thorald Læssøe signerede og daterede en tegning med et næsten identisk billedudsnit (kat. 25). Læssøes øjepunkt ligger dog både højere og længere tilbage. En usigneret tegning, som også skyldes Læssøe, viser samme motiv fra et noget sydligere punkt (kat. 26).

På baggrund af disse tegninger er Læssøe desuden tilskrevet et maleri, hvor øjepunktet atter ligger nord for akse (kat. 27). Den interesse for ruinens maleriske kvaliteter som karakteriserer disse tre billeder, er endnu tydeligere i et billede signeret 1834, hvor nordmuren er set indefra og stenedes gråskala modstillet en bid blå himmel samt et kraprødt tag i det fjerne (kat. 24).

Læssøe har endelig udført et maleri og to tegninger, hvor et hjørne af ruinen danner forgrund i et prospekt af husene imod Store Kongensgade (kat. 28-30). Billeder af samme type findes hos F. C. L. Zweidorff, F. H. Sødning og

G. E. Libert, samt blandt H. G. F. Holms prospekter (kat. 35, 17-19, 32, 34, 5-8). De viser alle ruinen parallelt med billedplanet og husrækken vinkelret derpå. Læssøe har atter koncentreret sig om murmassen og skildret den med skulpturel monumentalitet. Hos ham er husene staffage. De øvrige har mere malet miljøet. Hos dem er ruinen staffage. Zweidorff lader kun en enkelt søjle markere lokaliteten. Sødning har i et maleri af udsigten mod syd 1835 stillet ruinen i forgrunden, men har i såvel studier som replikker kun interesseret sig for husene. Libert har fulgt både Læssøe og Sødning så nøje, at der i flere tilfælde er sket forvekslinger.¹³⁷ Ruinen er kun med i det billede, der som Læssøes er set mod nord (kat. 33). Men den domineres af en noget længere husrække (fig. 114). Læssøes og Liberts billeder blev begge udstillet 1838 og anmeldt af kunsthistorikeren N. L. Høyen.¹³⁸ Han bemærkede, at »Ruinen er Hovedgjenstanden i den førstes

Fig. 113. Wilhelm Bendz: Marmorkirkens indre, set mod nord, 1824 (s. 614). Oliemaleri. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. — Wilhelm Bendz: Interior of the Marble Church seen to the north. 1824. Oil painting.

Fig. 114. G. E. Libert: Parti af Marmorpladsen. Morgenbelysning, 1838 (s. 616). LL fot. 1980. – G. E. Libert: *View of Marmorpladsen in morning light, 1838.*

Arbejde, Bygningerne bagved den har derimod mere interesseret den sidste«. Høyen havde mere glæde af at betragte Liberts maleriske bagfacader »med Sengeklæder som soles og Vadsk som tørres«, end Læssøes omhyggeligt udførte, men fade ruin. Hans ønske om at Læssøe helt havde udeladt den »Stump som man seer af Marmorkirken« er typisk. Et halvt år tidligere var Liberts maleri af partiet mod syd blevet betragtet med »fortient Opmærksomhed« af Kunstbladet, som især havde hæftet sig ved kunstnerens korrekte opfattelse af stedets »italienske Karakter«. ¹³⁹ Marmorpladsen var blandt de få steder i København, hvor bagfacaderne lå frit. De opstablede sten på pladsen øgede det pittoreske præg. Men det var husenes

naturligt opståede forfald som gav den egentlige stemning. Ikke ruinen. Både Zweidorff, Sødning og Libert har malet pladsen i et klart og roligt lys og med en dæmpet kolorit, som understreger dens sydlandske karakter. Det nære er blevet eksotisk – og derigennem idealiseret.

H. G. F. Holm har også interesseret sig for stedets stemning, men med et andet resultat. ¹⁴⁰ Holm udførte en lang række prospekter med københavnske motiver, hvoraf Marmorpladsen var blandt de foretrukne. Den udgør baggrunden i en skildring af prins Ferdinands og prinsesse Carolines indtog 1829 (kat. 4) og er hovedemnet for en række yngre værker (kat. 5-14). Et stik af faderen I. Holm efter en af søn-

Fig. 115. H. G. F. Holm: Marmorkirken og den omkringliggende plads, set mod Store Kongensgade, o. 1835 (s. 615). Farvelagt pennetegning. Øregaard museum. – H. G. F. Holm: *The Marble Church and its setting, seen towards Store Kongensgade, c. 1835. Pen and colour wash.*

nens tegninger viser området i fugleperspektiv (kat. 14). Resten af Holms prospekter viser enten et hjørne af kirken, set mod dels Bredgade, dels Store Kongensgade (fig. 115), eller hele ruinen, set fra nord. Typerne gentages med forbløffende omhu og kan i flere tilfælde kun kendes fra hinanden ved de forskellige påskrifter eller ved anvendelsen af en anden teknik. Holms billeder danner en gruppe for sig. Hans udsigt mod Store Kongensgade svarer til Sød-rings maleri og synes at foregribe dette. Men de fleste af hans prospekter er udaterede og svære at placere.¹⁴¹ Billedernes holdning er konstant. Ruinen er skildret med en stedvis næsten uorganisk kulissestruktur. De løstliggende sten er fjernet til fordel for en række idylliske

scener med får og geder, koner der tørrer tøj og børn der leger. Stemningen er pastoral og vækker tydelige associationer om det lykkelige landliggerliv, som var drømmen for det borgerskab, hvor Holm fandt sine kunder.

Et tidligt og atypisk eksempel på Eckersberg-elevernes udnyttelse af ruinen er et maleri, udført af Wilhelm Bendz 1824 (fig. 113, kat. 3). Bendz var blandt Eckersbergs tidligste privatelever.¹⁴² Og han har valgt en lige så subjektiv synsvinkel som sin lærer. Billedet er ligesom flere af Eckersbergs prospekter fra Peters-pladsen og Colosseum set udefra og ind gennem to af omgangens piller. Bendz' billede har dog en mere kompliceret komposition, idet han har stillet sig så langt tilbage, at han har fået

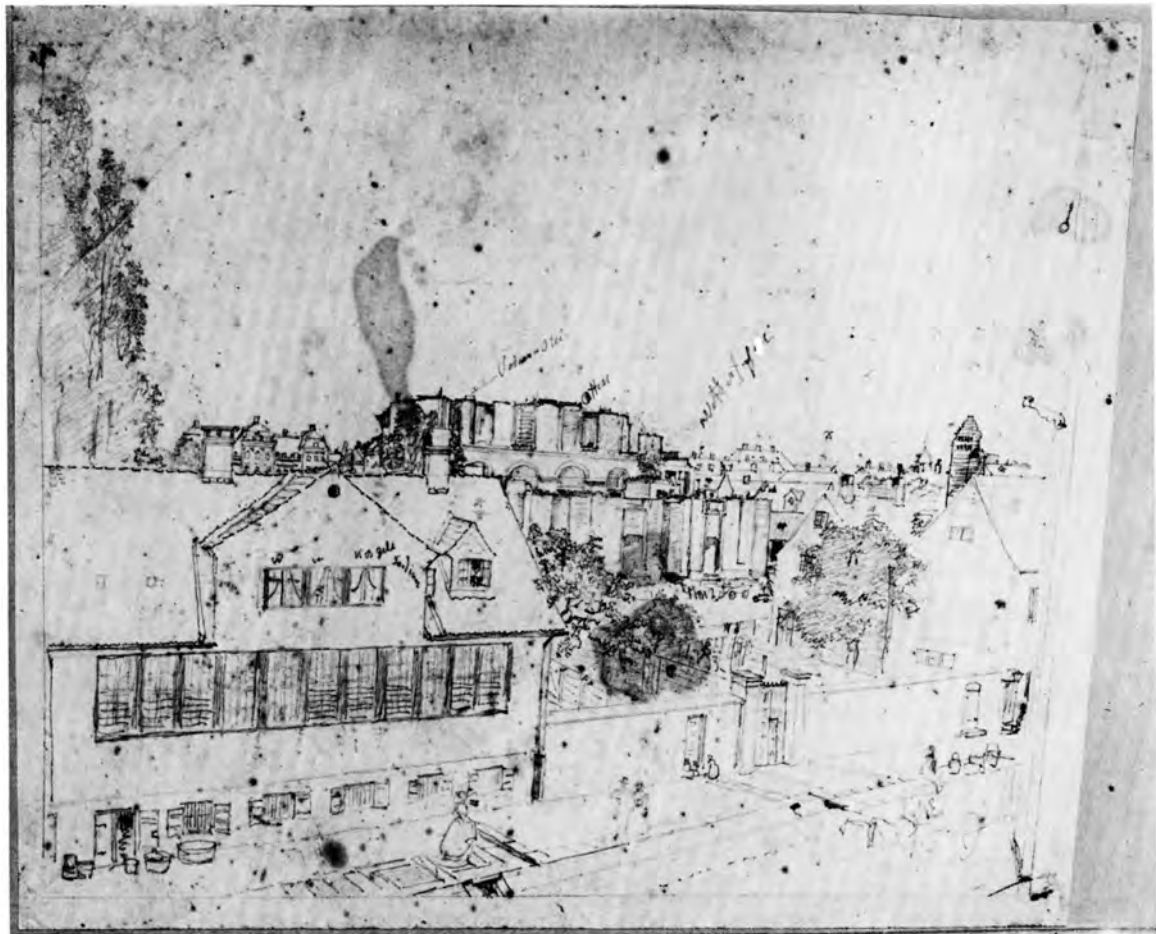

Fig. 116. Marmorkirkens ruin, set fra Store Kongensgade. Usigneret blyantstegning (s. 615). KglBibl. – *The ruins of the Marble Church seen from Store Kongensgade. Unsigned pencil drawing.*

mulighed for både at skildre lysets spil over den rundede og af buer og nicher brudte mur på den anden side af centralrummet, samt at understrege modsætningen mellem denne skarpt oplyste torso og det dunkle proscenium, som rammer den ind. Et par staffagefigurer gror op fra mørket og skaber et ekstra spændingsmoment i kontrasten mellem det døde og det levende, stort og småt. De mægtige mure lukker sig næsten anklagende om de diminutive menneskeskikkelser.

Blandt de kunstnere, som har afbildet bygningen i tiden før 1850 savnes ellers ivrige arkitekturalere af Eckersbergskolen som Constantin Hansen, Christen Købke, Jørgen Roed og Martinus Rørbye.¹⁴³ Lorents Frølich, der voksede op i ejendommen matr. 65 på Store

Kongensgade¹⁴⁴ og J. T. Lundbye, der 1839-41 boede i matr. 259 umiddelbart ind til kirkepladsen, glimrer ligeledes ved deres fraværelse. Lundbye har tegnet sin egen bolig.¹⁴⁵ Men ruinen skildres kun med ord, skønt han dog fandt, at den trods sin jammerlighed havde »noget smukt og var saa kostelig opført, at man havde Glæde af at betragte den«.¹⁴⁶

En usigneret og udateret pennetegning fra o. 1840 viser ruinen set fra en ejendom på Store Kongensgade, som ifølge en rekonstruktion af øjepunktet må være huset på hjørnet af Hindegade, modsat Frølichs hjem (fig. 116, kat. 39).¹⁴⁷ Stregen er svær at identificere og kan med lige stor sandsynlighed henføres til flere forskellige kunstnere. Den dirrende penselføring som især karakteriserer vegetationen,

minder en del om Købke. Men det kan ikke afgøres, om der virkelig er tale om Købke, eller om tegningen skyldes en af hans nærmeste, muligvis landskabsmaleren F. H. Sødring.¹⁴⁸ Den norske maler Frandtz Bøe, der gik på Kunstakademiet i København 1840-48 og var elev af Købke,¹⁴⁹ er også blevet foreslået.¹³⁰

De fleste af de mere veduteprægede prospekter af ruinen fra tiden efter o. 1850 er enten helhedsindtryk eller skildringer fra kirkens indre. Illustreret Tidende bragte 1861 et eksteriør, som er signeret C. N., men bortset fra et par krinolineklædte kvinder udført i nøje overensstemmelse med Holms (fig. 106, kat. 55). Et par omtrent samtidige blyantsskitser er set fra samme sted (kat. 56, 64-65). Den ene er signeret PL og kan skyldes Jens Peter Lund, der o. 1865 leverede forlægget til et litografi af kirken som blev bragt i C. W. Stinck's prospektbog (fig. 132).¹⁵¹

Samme synsvinkel er desuden brugt af C. A. Kølle i en tegning, der viser ruinen i en mere fragmentarisk tilstand¹³² og med en indhegnet sti langs siden.¹⁵³ Kølles komposition og dramatiske stemning genfindes i en usigneret blyantstegning, som ud fra en dame med tournure i forgrunden må dateres til o. 1870 (kat. 64). Muligvis skyldes den også Kølle.

H. D. Martens, som havde interesseret sig

for kirken fra 1830'erne, udførte 1856 et let idealiseret kæmpeprospekt, som i modsætning til de øvrige helhedsindtryk er set fra syd, så murene viser sig fra den side, hvor de står højest. Et strålende sollys fuldender den fredfyldte stemning, hvor græssende får og søndagsklædte folk flanerer mellem de byggemodne sten (kat. 52). Billedet blev bestilt af Christian VIII, men overgik til Frederik VII.¹⁵⁴ Det indgår som et absolut forsvar i tidens yderste aktuelle bevaringsdebat (fig. 117).

Blandt andre eksteriørskildringer kan nævnes et dystert vue mod syd med ruinen for enden af en blindgyde med plankeværk og væltede skure til siderne og en tørresnor på tværs (kat. 61). Marie Bolting har samme synsvinkel, men længere distance i et nogenlunde samtidigt miniaturemaleri, hvor høje hække og blomsterflor dog har erstattet gyden (fig. 119, kat. 62). To næsten identiske malerier set vinkelret på Bredgade må begge tilskrives J. F. Busch (kat. 40-41). Helt usædvanlige eksempler er endelig C. F. Bayers hyppigt reproducerede prospekt med Marmorkirken i baggrunden og Bredgade med Livgarden og et par hestetrukne vogne i forgrunden (kat. 54), samt en næsten impressionistisk blyantsskitse af stenhuggerværkstederne langs kirkens sydside, udført af David Jacobsen (kat. 51, fig. 118).¹⁵⁵

Fig. 117. H. D. C. Martens: Marmorkirkens ruin, set fra sydøst, 1856 (s. 617). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg (deponeret på Frihedslund Lærergård). — H. D. C. Martens: *The ruins of the Marble Church seen from the south-east, 1856.*

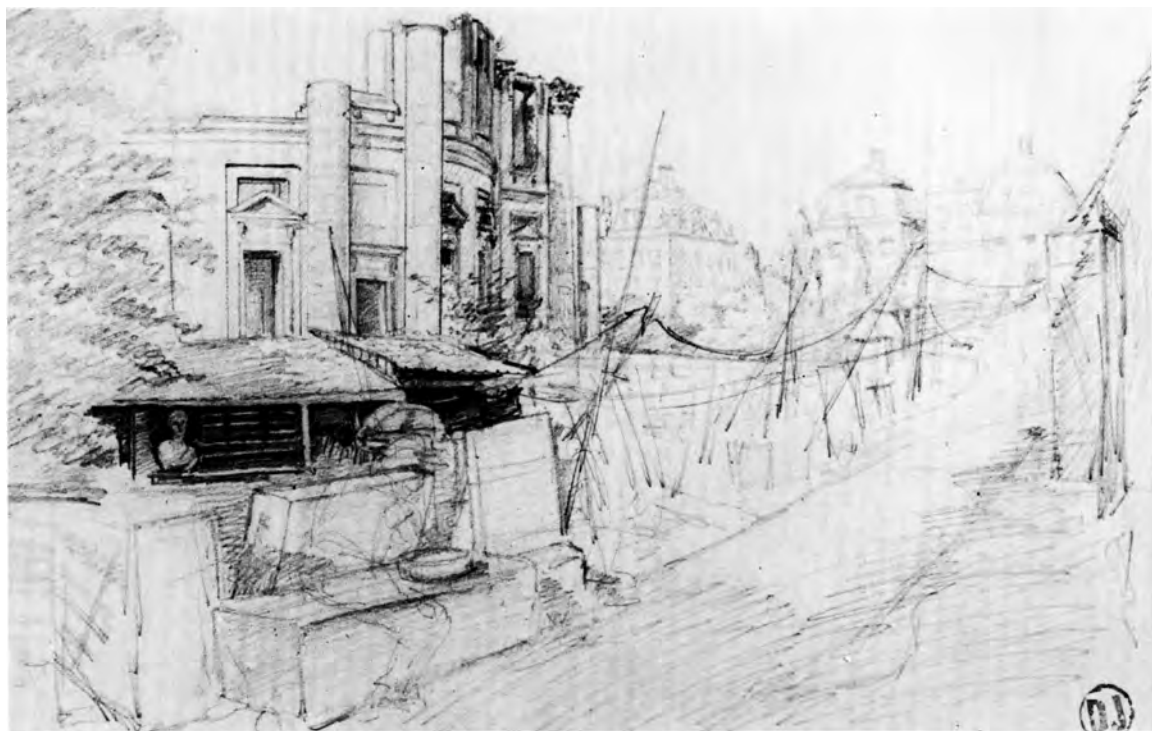

Fig. 118. David Jacobsen: Ruinen, set mod Bredgade, i forgrunden stenhuggerværksteder, o. 1855 (s. 617). Københavns Bymuseum. — *David Jacobsen: The ruin seen towards Bredgade with stonemasons' yards in the foreground, c. 1855.*

Efter o. 1861, da der på Orla Lehmanns initiativ blev ført en sti gennem ruinen, har flere skildret kirkens indre, ofte med udsigt mod rytterstatuen og ofte med en forbigående som dens pendant (kat. 66-67, 74).

Samtidig med disse sene billeder af ruinens indre er endelig et sidste af dens ydre, hvor den danner den naturlige baggrund for et sceneri, som blev bragt i det københavnske vittighedsblad »Punch« 1875: »Tietgen på vej til sin ruin ...« (fig. 134, kat. 73).

KATALOG.

BILLEDER AF FREDERIKSKIRKEN 1770-1874

Kataloget s. 614 giver først og fremmest en oversigt over eksempler i offentlige, danske samlinger. Privatejede værker er medtaget i den udstrækning, de er publiceret, ligesom illustrationer i aviser og blade er nævnt, når litteraturen er registreret i forbindelse med den generelle litteraturgennemgang. Kataloget gør derfor intet krav på at være komplet.

1. Christoffer Wilhelm Eckersberg (1783-1853): Marmorkirkens kolonnade mod Bredgade, i baggrunden Landkadetakademiet. Ca. 1817. Olie på lærred. 38×26 cm. Den Hirschsprungske Samling (fig. 111).
2. Usign. (Eckersberg?): Marmorkirkens portal set mod Amalienborg. Før 1835. Sepia. 29×22 cm. Øregaard (fig. 112). Tilskrivningen til Eckersberg skyldes museumsinspektør Steffen Linvald.
3. Wilhelm Ferdinand Bendz (1804-32): Marmorkirkens indre. 1824. Olie på lærred. 22,5×19 cm. Sign. W. Bendz 4/10 1824. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg (fig. 113).
4. Heinrich Gustav Ferdinand Holm (1803-61): Festdekorationen i Bredgade i anledning af prins Ferdinands og prinsesse Carolines indtog 1/8 1829. I baggrunden Marmorkirken. 1829. Akvarel. 32×76 cm. På bagsiden senere påskrift: H. F. G. Holm 1829. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg (fig. 107).
5. Samme: Fra Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. 1833? (jfr. nedenfor). Akvarel. På sten i forgrunden signeret Holm. Afbildet hos Zachariae (note 140) s. 42, uden angivelse af mål. I billedteksten til gengæld, at akvarellen er udført »Aar 1833«. Placeringen af signaturen på en af marmorblokkene er typisk for såvel Holm

- som de fleste, der overhovedet signerer deres billede af ruinen. Hvor pladsen rummer flere sten end hos Holm, vækker stenen med påskriften associationer om en kirkegård med gravsten.
6. Samme: Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. O. 1835. Akvarel. 17×21 cm. På sten op ad muren signeret Holm. Bymuseet. Som kat. nr. 5, tilføjet et par koner, der hænger tøj op. Støtterne under den forreste søjle er blevet til småsten.
 7. Samme: Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. O. 1835. Farvelagt pennetegning. 15,8×19,7 cm. (lysmål). Øregaard. Som kat. nr. 6 (fig. 115).
 8. Samme: Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. O. 1835. Farvelagt pennetegning. 17,5×21,5 cm. På sten op ad muren signeret Holm. Solgt hos Bruun Rasmussen maj 1977 (auktion 361, nr. 4). Som kat. nr. 7, med ubetydelige ændringer i staffagen.
 9. Samme: Marmorkirkens ruin, set mod Bredgade. I baggrunden Dehns og Bernstorffs palæer. 1842. Akvarel. 15,5×21 cm. På sten i forgrunden sign. Holm i København 1842. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.
 10. Samme: Marmorkirkens ruin, set mod Bredgade. I baggrunden Dehns og Bernstorffs palæer. O. 1840. Akvarel. 15×21 cm. På sten i forgrunden signeret Holm. Solgt hos Bruun Rasmussen marts 1979 (auktion 391, nr. 56). Som kat. nr. 9 med ubetydelige ændringer i staffagen.
 11. Samme: Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1850. Farvelagt pennetegning. 21,5×34 cm. Sign. Holm. Øregaard.
 12. Samme: Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1850. Akvarel. 27,5×34 cm. På sten i forgrunden signeret Holm. Bymuseet. Som kat. nr. 11 med ubetydelige ændringer i staffagen.
 13. Samme: Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1850. Akvarel. 21×32,5 cm. Solgt hos Bruun Rasmussen marts 1979 (auktion 391, nr. 54). Afbildet hos Zachariae (note 140) s. 19. Som kat. nr. 11-12, med ubetydelige ændringer i staffagen.
 14. Samme: Marmorkirkens ruin, set fra syd, med Bredgade til højre. Stik udført af H. G. F. Holms fader, Jens Holm (1776-1859). O. 1840. 13,8×17 cm. (Plade samt tryk af samme, på det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Begge har tilhørt C. F. Tietgen). Herudover kendes en række privatejede billeder udført af H. G. F. Holm, med motiver svarende til de ovenfor omtalte.
 15. V.L. (sign. på stenblok): Marmorkirkens ruin, set mod Store Kongensgade. O. 1840? Laveret pennetegning. 15,5×19 cm. Bymuseet. Motivet svarende til kat. nr. 5.
 16. Christian Bernhard Hornbech (1772-1855, arkitekt): Geometrisk tegning af dekorationen i Bredgade ud for Frederikskirken ved prins Ferdinand og prinsesse Carolines indtog 1829. Sammen med perspektivisk tegning af samme udstillet på Charlottenborg 1831, jfr. Carl Reitzel: Fortegnelse over danske Kunstneres Arbejder 1807-82.
 17. Frederik Hansen Sødring (1809-62): Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. O. 1833. Olie på lærred. 24×30 cm. Privateje, jfr. Vestergaard (note 148) nr. 85, samt Christensen og Monrad (note 154), nr. 146. Påskrift på blænderammen udført af ejer 1899f: F. Sødring 1833. Afbildet hos Elling (kat. 26) s. 46.
 18. Samme: Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. 23,9×30,2 cm. Vestergaard (note 148) nr. 86.
 19. Samme: Marmorpladsen, set mod Store Kongensgade. 16×21 cm. Vestergaard (note 148) nr. 87.
 20. Samme: Marmorpladsen i København. Studie. Vestergaard (note 148) nr. 88. Muligvis identisk med kat. nr. 22.
 21. Samme: Parti af Marmorpladsen med ruinerne af den ufuldførte Frederikskirke. 1835. Olie på lærred. 77,5×98 cm. På sten tv. signeret 18 14/2 35. F. Sødring, og på sten midt i billedet dateret 1835. Statens Museum for Kunst. Vestergaard (note 148) nr. 84.
 22. Samme: Parti ved Marmorpladsen. Studie. Udstillet på Charlottenborg 1847, jfr. Reitzel (kat. 16) samt Vestergaard (note 148) nr. 173.
 23. Samme: Parti af Marmorpladsen. 1862? (jfr. nedenfor). Olie på lærred. 47×47 cm. Ifølge Vestergaard (note 148) nr. 185 signeret og dateret F. Sødring 28. maj (sic) 1862. Sødring døde 18. april 1862.
 24. Thorald Læssøe (1816-78): Fra det indre af Marmorkirken. 1834. Olie på lærred. 34×25,5 cm. Sign. T. Læssøe 1834. Bymuseet.
 25. Samme: Marmorkirkens portal mod Amalienborg. 1835. Blyantstegning. 20,5×19 cm. Sign. Thorald Læssøe. Marmorkirken 22. april 1835. NM2.
 26. Samme: Marmorkirkens portal mod Amalienborg. O. 1835. Tegning. Afbildet i Christian Elling: Det klassiske København, 1944, s. 44. Som kat. 25, men med øjepunkt syd for akse.
 27. Samme: Marmorkirkens portal, set mod Amalienborg. O. 1835. Olie på lærred. 28,5×24,5 cm. Privateje, jfr. Christensen og Monrad (note 154) nr. 89. Som nr. 25-26, med øjepunkt nord for akse og figurstaffage. Billedet har været tilskrevet F. H. Sødring.
 28. Samme: Marmorkirkens ruin, set mod Frederi-

- ciagade, tv. Store Kongensgade. O. 1838. Blyantstegning. 18×23 cm. KglBibl. Kort- og billedsamling.
29. Samme: Parti af Marmorpladsen med ruinerne af den ufuldførte Marmorkirke. 1838. Olie på lærred. 72,5×92,5 cm. Signeret Thorald Læssøe 1838. Statens Museum for Kunst, dep. Bymuseet. Som kat. nr. 28, der givetvis er forarbejde.
 30. Samme (tilskrevet): Udsigt fra Marmorpladsen mod Store Kongensgade. O. 1840. Farvelagt pennetegning. Fot. herefter KglBibl. Kort- og billedsaml. Afbildet hos Frølich (note 145) s. 199.
 31. Henrich Christian From (1811-79): Det indre af Marmorkirken. Udstillet på Charlottenborg 1836, jfr. Reitzel (kat. 16).
 32. Georg Emil Libert (1820-1908): Parti af pladsen ved Marmorkirken. 1837. Olie på lærred. 22×28,5 cm. Bymuseet. Billedet har oprindelig været tilskrevet F. H. Sødning og betragtet som forarbejde til kat. nr. 21. Navnet blev rettet 1921, under henvisning til en senere påskrift på billedets blændramme: 1837 – E. Liebert. På lærredets bagside kan desuden skelnes 1837; hele dette år var Sødning bortrejst. Billedet svarer til kat. nr. 17, med ubetydelige ændringer i detaljen. Målemåden svarer dog mere til kat. nr. 33-34. Tørretøjet på baghusfacaderne er så godt som identisk med tøjet på kat. nr. 34.
 33. Samme: Parti af Marmorpladsen. Morgenbelysning. 1838. Olie på lærred. 78,5×99 cm. Sign. G. E. Libert. 1838. Marmorkirken. Udstillet på Charlottenborg 1838, jfr. Reitzel (kat. 16). Desuden Christensen og Monrad (note 154) nr. 84. Billedet svarer til kat. nr. 29, med en noget længere husrække (fig. 114).
 34. Samme: Parti fra pladsen ved Marmorkirkens ruin set mod Store Kongensgade. Vinter. 1839. Olie på lærred. 47×62,5 cm. Sign. Libert 1839. Øregaard. Udstillet på Charlottenborg 1839, jfr. Reitzel (kat. 16). Billedet svarer til kat. nr. 32, men er ændret til vinterstykke.
 35. Frederik Ludvig Christian Zweidorff (1816-65): Parti ved Marmorkirkens ruin. O. 1849. Olie på papir på lærred. 15,5×20,5 cm. Privateje, jfr. Christensen og Monrad (note 154) nr. 160. Billedet er set mod husene i Fredericiagade. Af ruinen ses blot en enkelt søjle th.
 36. Christian Olavius Zeuthen (1812-90): Marmorkirken i København. 1839. Farvelagt pennetegn. med hjælpelinier i blyant. 30×21,5 cm. Sign. Zeuthen 1839. Marmorkirken i København. KglBibl. Kort- og billedsaml. Billedet svarer til kat. nr. 1, men er set mod syd.
 37. Samme: Marmorkirken i København. 1839. Laveret og til dels farvelagt pennetegning. 32×40,5 cm. Sign. Zeuthen 1839. Under signaturen: Hele Grunden bygget af Granit Blokke. Alle Muurtykkelser er indvendig af Granit-Blokke. Tv.: Marmorkirken i Kiøbenhavn. Kraks Legat. Afbildet i Harald Langberg, Arkitekturens oprindelse og andre perspektiver, 1963, s. 33 samt på omslag (udsnit) (fig. 110).
 38. Christian Martin Tegner (1803-81): Ruinens indre. O. 1840. Blyant. 17,5×13,5 cm. Sign. C. M. Tegner. KglBibl. Kort- og billedsaml.
 39. Usign. (Frans Diderik Bøe, 1820-1912?): Udsigt mod Marmorkirkens ruin fra hjørnet af Hindegade og Store Kongensgade. O. 1840. Blyant. 21×24,5 cm. Påskrifter vedr. farve og diverse detaljer. KglBibl. Kort- og billedsaml. (fig. 116).
 40. Johan Frederik Busch (1825-83): Marmorkirkens ruin med Dehns palæ i baggrunden. O. 1845. Olie på lærred. 27,5×26,3 cm. Bymuseet.
 41. Samme: Marmorkirkens ruin med Dehns palæ i baggrunden. O. 1845. Olie på lærred. 34,5×30,5 cm. Sign. I. B. Øregaard. Tilskrevet Niels Iversen Bredal (1772-1831). På grund af denne kunstners tidlige dødsår og billedets slående lighed med kat. nr. 40 er det mere rimeligt at henhøre det til Busch.
 42. Peter Ivar Johannes Ølsted (1824-87): Fra det indre af Marmorkirkens ruin. O. 1845. Sepia. 26,4 × 24,6 cm. Sign. med blyant: Ølsted. Bymuseet.
 43. Usign.: Marmorkirkens ruin set fra Frederiksgade. O. 1845. Akvarel omgivet af smal sort ramme i tusch. 19,2×13 cm. Øregaard. Billedet er i museets kartotek dateret til o. 1835, men vanskeligt at bedømme. Synsvinklen er typisk for tidlige fotografier af kirkeruinen.
 44. Samme: Nordre halvdel af Marmorkirkens østfacade. O. 1845. Akvarel omgivet af smal sort ramme i tusch. 18,5×12 cm. Øregaard. Billedets malemåde samt den sorte ramme svarer til kat. nr. 43. Det er i museets kartotek dateret til O. 1840, men lige så svært at bedømme som kat. nr. 43.
 45. Usign.: Marmorkirkens ruin, detalje af mur ved nordre sideindgang. O. 1845. Olie på lærred. 44 × 62,5 cm. Øregaard. Billedet er i museets kartotek dateret til o. 1860, men sandsynligvis noget ældre.
 46. Usign.: Marmorkirkens ruin set mod Fredericiagade. O. 1845. Olie på træ 22×31 cm. Øregaard.
 47. Usign.: Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1850. Blyant. 15,5×29,5 cm. KglBibl. Kort- og billedsamling. Billedet er skitsepræget, forsynet med påskrifter vedr. diverse detaljer og med enkeltheder tegnet ud ved siden af hovedmotivet. Papiret er foldet på midten.

48. L. H. (sign. på stenplade sammen med årstallet 1852): Marmorkirkens portal set mod Amalienborg. 1852. Pennetegning. 32×19 cm. Bymuseet.
49. Vilhelm Dahlerup (1836-1907): Ruinens indre. 1854. Laveret pennetegning. 23,3×28,8 cm. Bymuseet. Udsnittet svarer til kat. nr. 3.
50. August Thomsen (1813-86): Mindre parti af ruinens indre. Datering uvis.olie på lærred. 63×46 cm. Bymuseet. Billedet er deponeret og har ikke været til at se. Museet har ikke angivet datering. Kunsternavnet fremgår af en blyantspåskrift på blænderammen.
51. David Jacobsen (1821-71): Ruinen, set mod Bredgade, i forgrunden stenhuggerværksteder. O. 1855. Blyant. 16×25 cm. På tegningens bagside skitse til figur (statue), forsynet med diverse notater. Stempleet DJ. På papiret, hvorpå tegningen er opklæbet, desuden senere påskrift: David Jacobsen. Bymuseet (fig. 118).
52. Hans Ditlev Christian Martens (1795-1864): Frederikskirkens ruin. 1856.olie på lærred. 136×220 cm. Sign. H. D. C. Martens/Pincit 1856. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, dep. Frihedslund Lærergård, Ruds Vedby. Udstillet på Charlottenborg 1857, jfr. Reitzel (kat. 16) samt Christensen og Monrad (note 154) nr. 162 (fig. 117).
53. Usign.: Marmorkirkens ruin set fra Bredgade. 1856. Sepia. 11,5×15,5 cm (lysmål). Mærket 1856. Øregaard.
54. Christian Frederik Bayer (1841-1933): Marmorkirkens ruin set fra Bredgade med livgarde og hestevogne i forgrunden. O. 1860. Sepia. 21,8×32 cm. Sign. Bayer. Øregaard. Synsvinklen som kat. nr. 53. Billedet danner forlæg for stik samt kolorerede postkort.
55. C. N. (sign. på stenblok i forgrunden): Den ufuldendte Frederikskirke, nu kaldet Marmorkirken. 1861. Litografi i Illustreret Tidende 24. nov. 1861, s. 60. Billedet svarer til kat. nr. 11-13, med ændret staffage (fig. 106).
56. P. L. (Jens Peter Lund 1821-71?): Marmorkirkens ruin set fra nord. O. 1865. Laveret blyants-tegning. 14,5×19 cm. Sign. i nederste venstre hjørne P. L. NM2. Tegningen ligner dog et litografi udført af Adolf Kittendorph i Nordisk Penning-Magazin, red. Erich Chr. Monrath, 1842, no. 31, sp. 495. Fig. 132.
57. Jens Peter Lund (1821-71): Marmorkirken – l'Eglise Marbrée. O. 1865. Litografi af J. V. F. Larsen (1830-92) til Københavnske Prospekter, jfr. Linvald og Nielsen (note 151) s. 61. 10×14,2 cm.
58. Usign.: Marmorkirken set fra sydøst. O. 1865. Stik. 3,5×5 cm. NM2.
59. Niels Andreas Bredal (1841-88): Portalet i ruinerne af den ufuldførte Frederikskirke i København. 1865.olie på lærred. 37×31,5 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Udstillet på Charlottenborg 1865, jfr. Reitzel (kat. 16).
60. Samme: Marmorkirkens ruin set mod Amalienborg. 1866. Pen. 20,5×14,8 cm (lysmål). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Billedet svarer til kat. nr. 59.
61. Usign.: Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1870.olie på lærred. 33×44 cm. Øregaard. Billedet er på bagsiden mærket Erik Pauelsen. Denne døde 1790 og kan umuligt have været mester for billedet. Muligvis kan skelnes en signatur HJ eller HF.
62. Marie Bolting (data ukendte. Bag hendes øvrige værker kendes et maleri signeret M. B. og dateret 1869. Jfr. Weilbachs Kunstnerleksikon, udg. et materiale): Marmorkirkens ruin, set fra nord. O. 1870.olie på pap. 10,5 cm i diameter. Bymuseet (fig. 119).
63. V. Mørch: Ruinen, set imod hovedportalen. 1870. Litografi i Illustreret Ugeblad, no. 3, 16. april, 1870.
64. Usign.: Ruinen, set fra nord. O. 1870. Blyant. 33×44,5 cm. Øregaard.
65. Claus Anton Kølle (1827-72): Ruinen, set fra nord. O. 1870. Blyant. 32,5×44,5 cm. Sign. C. Kølle. Bymuseet. Billedet svarer til kat. nr. 64, der muligvis også er udført af Kølle.

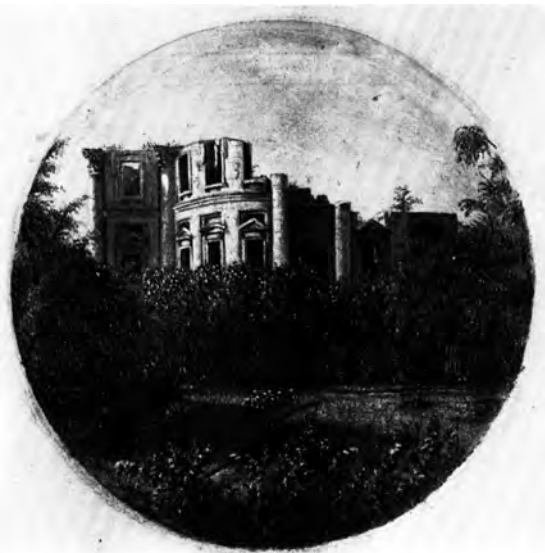

Fig. 119. Marie Bolting: Marmorkirkens ruin, set fra nord, o. 1870 (s. 617). Københavns Bymuseum. – Marie Bolting, *from the north, c. 1870.*

66. Heinrich Wenck (1851-1936): Marmorkirkens indre set mod Amalienborg. 1871. Akvarel. 23 × 14 cm. Sign. H. W. 21/4 1871. Marmorkirken. Bymuseet.
67. Carl Milton Jensen (1855-1928): Marmorkirkens indre set mod Amalienborg. 1873. Olie på lærred. 24×35 cm. Sign. i nederste højre hjørne. 18 × 73. Herunder på sten, Milton Jensen. Bymuseet, dep. 1. Bygningsinspektorat.
68. Joseph Theodor Hansen (1848-1912): Parti af Marmorkirken. 1874? Udstillet på Charlottenborg 1874, jfr. Reitzel (kat. 16).
69. Usign.: Ruinen, set fra nord. 1874. Litografi i Arbejdervennen, no. 42, 11. okt. 1874.
70. Usign.: Marmorkirkens indre, set mod nord. O. 1875. Olie på lærred. 86×120 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, dep. Frihedslund Lærergård, Ruds Vedby. Jfr. Christensen og Monrad (note 154) s. 84 (fig. 120).
71. Eduard Hannibal Hansen (1822-?): Marmorkirken, set fra sydøst. O. 1875. Tegning kendt fra fot. NM2.
72. Usign.: Marmorkirken, set fra nord. O. 1875. Akvarel. 26×41,5 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Billedet er det første af en serie på tre, som viser ruinen, den nuværende kirke under opbygning, samt denne efter færdiggørelsen.
73. Usign.: »I Bredgade«. Marmorkirkens ruin, set fra Bredgade, hvor borgere diskuterer Tietgen på vej til ruinen. Tekst: »Der gaar Tietgen jo sin Ruin imøde!« Tegning i Punch 1875, s. 187 (fig. 134).
74. Usign.: Marmorkirkens indre. 1876. Litografi i Illustreret Tidende 23. april 1876, s. 290.

Fig. 120. Usigneret: Marmorkirkens ruin, set mod nord (s. 618). O. 1875. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. – *The ruins of the Marble Church seen towards the north. C. 1875. No signature.*

NOTER TIL S. 591-618

- ¹ Om bygningsadministrationen, specielt af Frederikskirken i den omhandlede periode, jfr. Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966, s. 76, 86f., 97, 105f.
- ² Om bygningsadministrationen efter 1849, jfr. generelt Grethe Ilsoe: De kgl. bygningsinspektorater, i Arkiv, 1966-67, s. 71-86. Desuden om Indenrigsministeriets 3. departement, G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministration 1848-1893, 1894, s. 150f.
- ³ For Reverdils optegnelser, jfr. Struensee og Hoffet i Kjøbenhavn 1760-1772, udg. L. Moltke, 1859, s. 178f.
- ⁴ Bregentveds arkiv (jfr. note 35, s.560), brev fra A. G. Moltke til J. H. E. Bernstorff. Denne nåede aldrig at besvare brevet; samme dag, det blev skrevet, afgik han ved døden.
- ⁵ Jfr. herom Fr. Schiøtt: Arkitekterne J. G. Rosenberg og G. E. Rosenberg, i Arkitekten, IV, 1902, s. 239, dog uden angivelse af kilde.
- ⁶ Krohn (note 45, s. 461), II, s. 26. Endnu 1777 kommenterede Jardin sagen i et brev af 12. jan. til en ikke navngiven dansk bekendt. I sit efterskrift konstaterede han nøgternt: »Det ser ud til, at arbejderne med den kongelige Frederiks Kirke endnu bliver udskudt«, jfr. Rtk. 2214.68, Breve, dokumenter og akter vedk. partikulære personer.
- ⁷ Jfr. Rtk. 423.2-9, Kopibøger, 8. juli 1773, Rtk. 423.11-21, Ekstraktprotokoller, 29. jan. 1779 og 12. maj 1780.
- ⁸ Jfr. Meier, s. 70, der her referer en optegnelse »i et gammelt Haandskrift«.
- ⁹ Jfr. Rtk. 423.2-9 med koncepter Rtk. 423.11-21 (om reparationer 1773, 1775, 1776-81, sidstnævnte år dog kun for 50 rdl.). Desuden Rtk. 245.414 (17. maj 1782), Rtk. 245.471, (1790), samt Bygningsrgsk. (jfr. note 53, s. 561) 1770-93.
- ¹⁰ Jfr. materialopgørelse i Moltkes arkiv (note 59, s. 562) af 26. nov. 1770.
- ¹¹ Bygningsrgsk. 11. okt. 1783 og 22. juli 1784. Rtk. 423.11-21, 21. juli 1775.
- ¹² Har ikke Kongen og Kongehuset fortjent den Hengivenhed, Landet paa nærværende Tid viser for Samme? Og Var det ikke rigtigt at lade Slotskirken uopbygget og istedet derfor tænke paa Friderichs-Kircke i nye Friederichsstad? 1794. Jfr. også DK. Kbh. By, 5, s. 184f.
- ¹³ Jfr. Finanskollegiet, Missiveprotokol 19. nov. 1796 med referat af Akademiets indstilling. Om spørgsmålet, jfr. også et indlæg af »Arkitektophilos« i Den danske Tilskuer, 14, 1797.
- ¹⁴ Jfr. Finanskollegiet, Missiveprotokol (note 13).
- ¹⁵ Jfr. Finanskollegiet, Journal, 1797. Den tilhørende journalsag nr. 472 er sekundært (efter 1856) indlagt i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, Sager vedrø-

Fig. 121. Kristi Opstandelse. Detalje af frontispice på Harsdorffs model, udført 1797-98 (s. 579). Kunstakademiets Bibliotek. Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *The Resurrection. Detail of the frontispiece on Harsdorff's model made in 1797-98.*

rende Frederiks Kirkeplads, nr. 34 XX til 1887. Den aftrykkes desuden i Jonas Collin, *Om den ufuldendte Frederiks-Kirke ved Amalienborg*, i *For Historie og Statistik*, 2, 1825, s. 278f.

¹⁶ Jfr. Fr. Weilbach: *Arkitekten C. F. Harsdorff*, 1928, s. 1f.

¹⁷ RA., Kortsamlingen.

¹⁸ Finanskollegiets journalsager, 1798, nr. 727, indlagt i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, Sager (note 15).

¹⁹ Gengivet hos Fr. Schiøtt: *Kjøbenhavnske Nybygninger ved næstsidste Aarhundredskifte*, i *Arkitekten*, Tillæg, V, 1903, s. XVI, dog uden angivelse af tegningernes placering. Begge findes dog i kalker på NM2, erhvervet fra Schiøtts dødsbo. Facadetegningen er, hvad vinduernes udformning angår, mere summarisk i forhold til fig. 84. Det er derfor ikke korrekt, når Weilbach (note 16), s. 252 hævder, at det til grundplanen af 1797 hørende opstalt og snit er

identiske med de af Schiøtt gengivne. Antagelig har Weilbach ikke kendt de udarbejdede tegninger fra 1797 (fig. 83-85), der da var overflyttet til 1. statsaktivkontors arkiv. Heller ikke Schiøtt, der undlader at nævne disse, synes at have set det omtalte bilag nr. 727 (note 18). Tegningerne blev »genfundet« af BBJ foråret 1985 i forbindelse med arkivaliegennemgangen til Marmorkirken, og fremvistes for en større offentlighed september 1985 ved udstillingen på Kunstindustrimuseet, »Arkitekten C. F. Harsdorff 1735-1799«, jfr. kat. nr. 110-111.

²⁰ Jfr. brev af 25. marts 1797 fra Finanskollegiet til Harsdorff og til Danske Kancelli (af 1. april), Finanskollegiet, Missiveprotokol, 1797, nr. 356 og 378, samt koncepter hertil, indlagt i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, Sager (note 18).

²¹ Jfr. note 18. Overslaget er dog ikke vedlagt sagen.

²² Jfr. C. Harsdorffs *Værker*, udg. N. L. Høyen, 1871 med introduktion af Julius Lange. Som anført

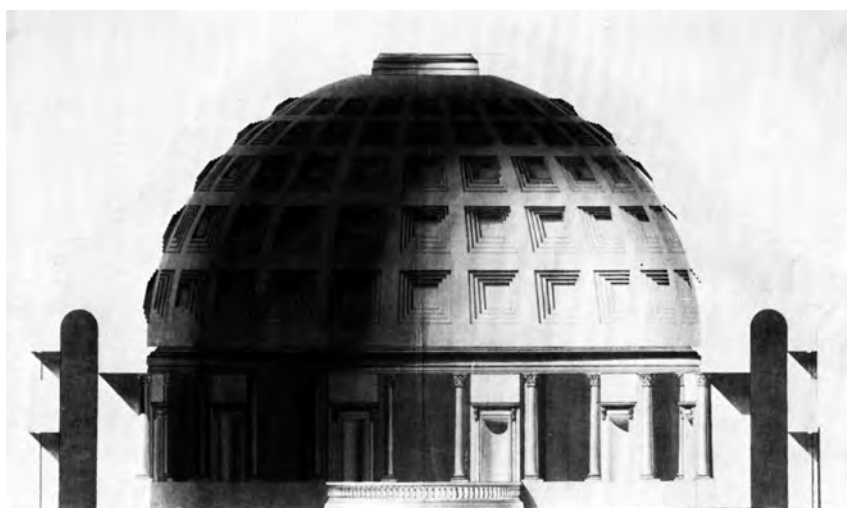

Fig. 122. Tværsnit af øvre stokværk og kuppel efter den højere elevation, 1798 (s. 578). Laveret pennetegning af C. F. Harsdorff. Kunstakademiets Bibliotek. – *Cross-section of the upper storey and dome after the heightened elevation, 1798. Pen and wash by C. F. Harsdorff.*

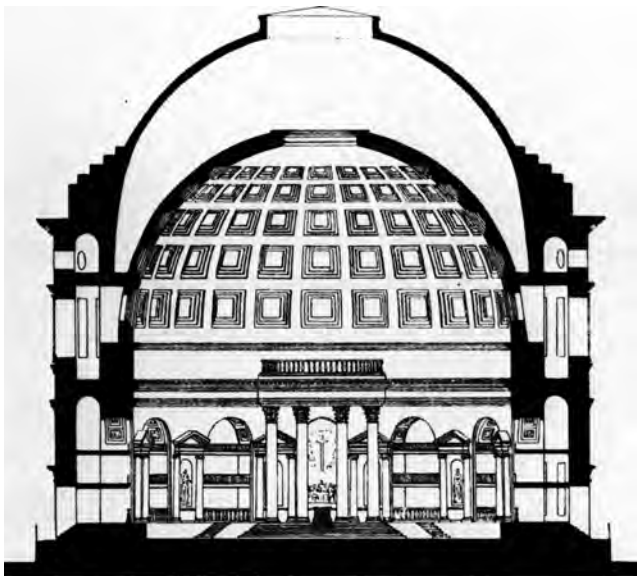
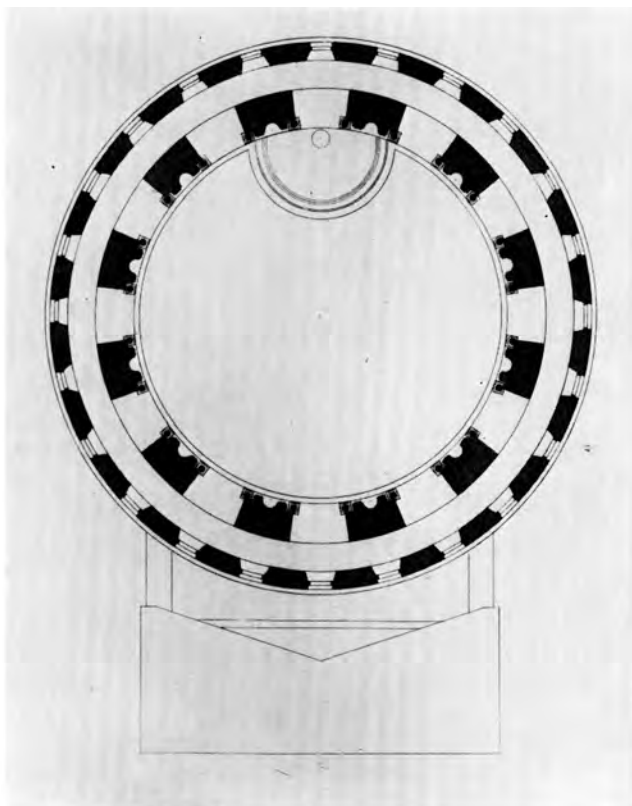
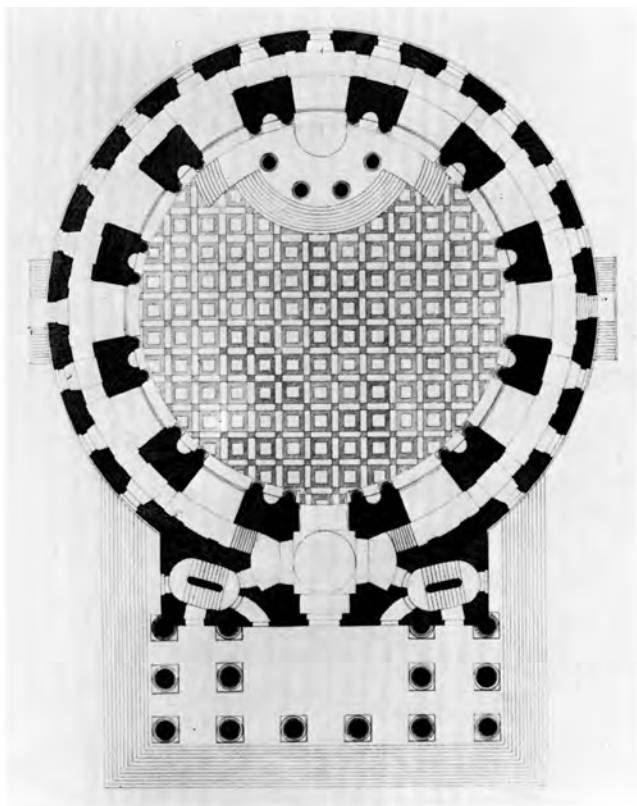

Fig. 123-25. Tværsnit og planer af Harsdorffs model 1797-98 (s. 578). 1:600. 123. Tværsnit af den lavere elevation. Rekonstruktion af Fr. Schiøtt, i »Architekten«, V, 1903 (s. 578). 124. Plan af underetage. Opmåling efter Harsdorffs model (s. 578). Fra »Arkitektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871. 125. Plan af pulpituretage. Opmåling efter Harsdorffs model (s. 578). Fra »Architektoniske Værker ...« – *Cross-section after the lower elevation. Reconstruction by Fr. Schiøtt, in »Architekten«, V, 1903 (s. 578). 124. Plan of the lower storey. Measured after Harsdorff's model. From »Arkitektoniske Værker af C. F. Harsdorff«, 1871. 125. Plan of the gallery tier. Measured after Harsdorff's model. From »Architektoniske Værker ...«.*

af denne, afviger de to grundplaner fra opstalt og snit (samt fra planen fig. 86), idet vinduesformerne er gengivet efter Jardins projekt, ikke Harsdorffs.

²³ Kunstakademiets bibliotek, K. S. 154-155.

²⁴ Dette skulle ifølge hans opgivelser fremgå af modellen, men er dog ikke umiddelbart synlig her.

²⁵ For en detaljeret redegørelse for modellen med omtale af enkeltheder om den planlagte indretning, som ikke (længere?) kan ses herpå, jfr. Rasmus Nyerup: *Kjøbenhavns Beskrivelse*, 1800, s. 369f.

²⁶ Finanskollegiet, *Forestillinger med resolution*, 1798.

²⁷ Finanskollegiet, *Journalsager*, 1798, nr. 1602, vedlagt *Journalsager*, 1800, nr. 2178.

²⁸ Finanskollegiet, *Journalsager*, 1798, nr. 1439, indlagt i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, *Sager* (note 18).

²⁹ Jfr. Finanskollegiet, *Journalsager*, 1798, nr. 2063, indlagt i *Sager* (note 18).

³⁰ Jfr. Finanskollegiet, *Forestillinger 1784-1815*.

³¹ På et ældre omslag til Finanskollegiets *sager*, der antagelig 1856 (jfr. note 15) overførtes til Finansministeriet og herfra indgik i 1. statsaktivkontors papirer, er anført, at resolutionen ikke står i protokollen, men at forestillingen vel er blevet hos kongen uden resolution.

³² Christian Gotfried Schaper: *Om Casper Frederik Harsdorff* (forfattet 1854-65), *KglBibl. NyKgl Saml.* 1475,2°.

³³ Jfr. brev af 12. sept. 1799 fra fru Harsdorff til Finanskollegiet. De i brevet omtalte regninger fra de respektive håndværkere er dog ikke bilagt sagen, jfr. note 27.

³⁴ Jfr. Finanskollegiet, *Journalsager*, 1798, nr. 1189, indlagt i *Sager* (note 18). Vedrørende dommene af 18. febr. 1799 og 29. okt. 1800, jfr. *Journalsager*, 1800, nr. 2178.

³⁵ Finanskollegiet, *Journalsager* 1800, nr. 2159 med kongelig resolution af 19. nov. 1800.

³⁶ Rtk. 245.159f. *Journalsager*, 1820, nr. 208. Hetsch i *Fædrelandet*, 34,1847. Et eksemplar af denne artikel er vedlagt korrespondance fra 1851 i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, Frederiks Kirkeplads, med en håndskreven tilføjelse om modellens placering. Omtalen af modellens placering 1854 hidrører fra C. Rothe: *Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie*, 1854, s. 51, note 1. Den anden model, som Rothe refererer til, er antagelig en *†*gipsmodel af portalen, der omtales 1906 i *Akademiets journalsager* (venligst meddelt af Emma Salling).

³⁷ Jfr. *Katalog over Akademiets kunstsamlinger*, ved Emma Salling (under udarbejdelse). I forbindelse med Harsdorff-udstillingen 1985 på Kunstindustrimuseet var modellen genstand for en restaurering, jfr. *Rapport ved Simon Botfeldt og Jørgen Wadum*.

³⁸ Rtk. 2411.1. *Resolutionsprotokol*, 1799, nr. 358.

³⁹ Rtk. 245.23. *Kopibøger*, 1800, nr. 339.

⁴⁰ Rtk. 244.17. Kommunicerede kgl. resolutioner med bilag, nr. 329. Det pågældende bilag findes dog ikke ad acta. Ej heller den tilhørende journalsag nr. 1078. Sagen er dog summarisk refereret i Rtk. 244.23. *Kopibøger*, nr. 503.

⁴¹ Weilbach: Harsdorff (note 16), s. 269.

⁴² Jørn Rubow; C. F. Hansens *Arkitektur*, 1936, s. 24.

⁴³ DaKanc. H5. *Forestillinger til 1. departement*.

⁴⁴ Jfr. Nyeste *Skilderie af Kjøbenhavn*, 5, 1806, 18. jan. Desuden i *Københavnervbladet* eller *Borgen og Politiet*, 1802, s. 1326-27.

⁴⁵ DaKanc. H5. *Forestillinger til 1. departement*, nr. 191.

⁴⁶ Rtk. 244.66-84. *Journaler*, nr. 101 med referat af den kongelige resolution af 1. sept.

⁴⁷ DaKanc. H6. *Forestillinger til 1. departement*.

⁴⁸ I resolution af 16. febr. 1820 havde han dog vedtaget at lade kapellet istandsætte for et årligt beløb på 60.000 rdl.

⁴⁹ Rtk. 2411.1f. *Danske relations- og resolutionsprotokoller*, 1820, nr. 349.

⁵⁰ NM2, jfr. også Schiøtt (note 19), s. XXX.

⁵¹ Peder Meyns plan til en rotunde på en centralplads (K. S. 341a, *Kunstakademiets Bibliotek*) er ikke konform med opstalten til en tilsvarende bygning, der dog har form som et græsk kors (K.S. 341b, *Kunstakademiets Bibliotek*). Inspiration fra Frederikskirken og her især fra Harsdorffs model fremgår også af J. G. Løvers forslag 1805 til en landsbykirke, fremlagt ved Kunstakademiets årlige konkurrence, jfr. Emma Salling: *Kunstakademiets Guldmedalje Konkurrencer 1755-1857*, 1975, s. 33.

⁵² Jfr. Jonas Collin (note 15) og Nyeste *Skilderie af Kjøbenhavn*, 23, 1826, sp. 321-26.

⁵³ Thorvaldsens interesse for sagen kan måske allerede være blevet vakt under hans Københavnerophold 1819-20, hvor han vides at være gået i brechen for et andet af Harsdorffs ufuldendte arbejder, Frederik V.s kapel i Roskilde, jfr. for denne mulighed juristen Anton Klubiens indlæg i *Rigsretsdebatten* 1877, *Rigsretstidende*, 2, 1877, s. 171. Se desuden N. L. Høyens brev til J. F. Schou 16. okt. 1838, refereret i Chr. Bruun og L. P. Fenger: *Thorvaldsens Museums Historie*, 1892, s. 18; desuden i *Dagen*, nr. 293, 8. dec. 1838 og i Peder Mallings brev af 13. dec. 1838 til Jonas Collin, Thorvaldsens museums arkiv, nr. 89. Om indflydelsen på den senere debat, jfr. Kunstakademiets betænkning af 11. jan. 1850, refereret i *Rigsretstidende*, 2, 1877, bilag, s. 2 og Orla Lehmanns udtalelse ved finanslovsdebatten 1862, smst. s. 49.

⁵⁴ Jfr. Bruun og Fenger (note 53), s. 5f.

⁵⁵ Jfr. *Kunstforeningen i Kjøbenhavn. Dens Historie og Virksomhed fra dens Stiftelse til 1863*, 1864, s. 16.

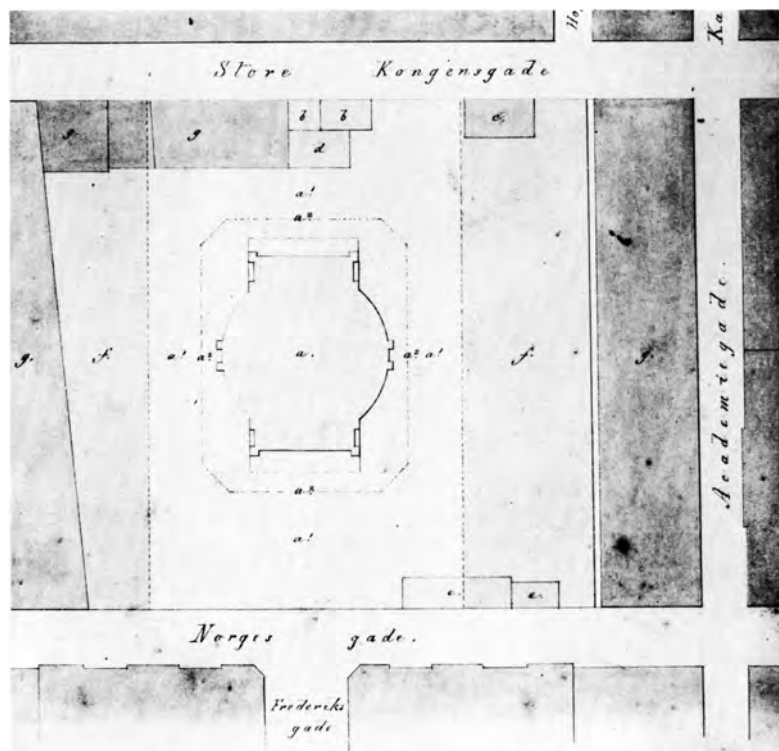

Fig. 126. Plan til bebyggelse omkring Marmorkirken, udført af Christian Hansen 1862 (s. 594f.). 1:2000. KglBibl. – *Plan for the Marble Church by Christian Hansen.*

⁵⁶ De otte tegninger og den tilhørende forklaring er af Kunstforeningen p.t. deponeret i Kunstakademiets bibliotek. En kopi af Hetschs redegørelse findes på Thorvaldsens museum, tilligemed tre blade, alle dateret 1835 med gentagelser af projektet (perspektivisk fremstilling, tvær- og længdesnit, samt facader). Thorvaldsens museums arkiv, nr. 40.

⁵⁷ Kunstakademiets Bibliotek, A 3586, 3587 a-c samt A 1818.

⁵⁸ Kunstakademiets Bibliotek, inv. 10544. Her findes også andre eksempler med rundbygninger, beslægtet med Marmorkirken. Jfr. desuden Henrik Bramsen: Gottlieb Bindesbøll, 1959, s. 54f. og 166. En skitse til en museumsbygning, dateret 24. febr. 1834, kunne tyde på, at også Bindesbøll deltog (eller planlagde at deltage) i Kunstforeningens konkurrence, jfr. ovf. Skitsen, der er aftegnet i en af Hetschs skitsebøger (S.8, Kunstakademiets Bibliotek), viser dog en rektangulær bygning og går hermed udenfor den stillede opgave.

⁵⁹ Kunstforeningen i København (note 59), s. 49. Det er dog ikke anført, hvilke bidrag, der indkom, ej heller hvem prisen på 500 rdl. tilfaldt.

⁶⁰ Kunstakademiets bibliotek, A 9387 a-d. Gentagelser af a og b, tillige med en sammentegning af c og d, findes på Thorvaldsens museum, alle dog dateret 28. april 1838. En redegørelse for projektet publiceredes i Dansk Kunstblad, 31. marts 1838.

⁶¹ Jfr. Høyens brev af 16. okt. 1838 (note 53).

⁶² Jfr. Dagen, nr. 293.

⁶³ Commissionstidende., 291, 13. dec.

⁶⁴ Brev af 13. dec. 1838, Thorvaldsens museums arkiv, nr. 89.

⁶⁵ Overslag ved murermestrene Kern og G. Schaper på den ene side, stenhuggermestrene I. T. Scheller og C. Becher på den anden. Thorvaldsens museums arkiv, nr. 91-91a.

⁶⁶ Billedsamlingen på KglBibl. rummer to tegninger, der hvad plan og opstalt (den ene dog med skråtag i stedet for kuppel) er nærmest beslægtet med projektet fra marts 1838. Tre tegninger smst., samt tre udkast i NM2 viser dog en ændret udgave med indskudt overetage i den kubiske bygning, samt fremskudte risaliter ved nord- og sydflanken. Centrum i denne bygning udgøres dog stadig af rotunden, der nu er udformet som ramme om Kristusstatuen og de 12 apostle fra Frue Kirke, her i overensstemmelse med Thorvaldsens oprindelige ide opstillet på fritstående podier foran bagvæggen.

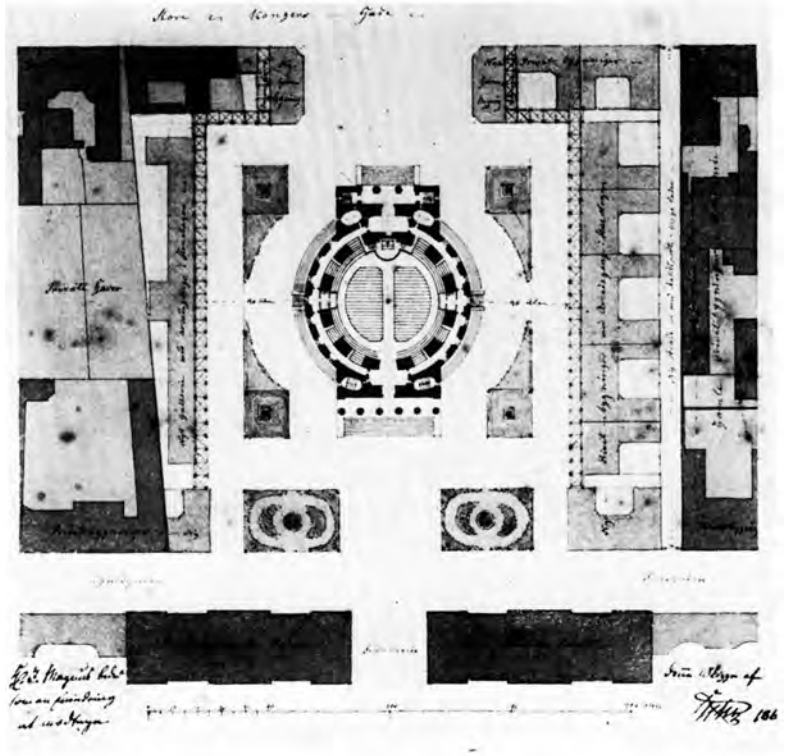
⁶⁷ Bruun og Fenger (note 53), s. 20, 44.

⁶⁸ Fædrelandet, VIII, 34, 1847 (9. febr.), sp. 265-68. Et koncept til artiklen findes i NM2.

⁶⁹ Fortegnelse over de ved det Kongelige Akademi for de skønne Kunster offentligt udstillede Kunstværker, 1846, nr. 238.

⁷⁰ Med en hårdnakkethed som den gamle Catos i spørgsmålet om Karthagos ødelæggelse fremførtes emnet talrige gange i finanslovsdebatten af skiftende

Fig. 127. Beliggenhedsplan, udført af G. F. Hetsch 1862 (s. 597). 1:2000. Kunstakademiets Bibliotek. – Site plan by G. F. Hetsch 1862.

politikere, f.eks. af Tscherning, der 1855 polemisk forespurte, om Frederiks kirkeplads ikke snart kunne komme til at blive en anden plads end en afdød kirkes plads, jfr. Rigsretstidende, II, 1877, bilag, s. 18.

⁷¹ Rigsretstidende, II, 1877, s. 172f.

⁷² Jfr. Finansministeriet, 1. statsaktivkontor. Frederiks kirkeplads, 34 XX (refereret i Rigsretstidende, II, 1877, s. 1f.). I søjlen, der bragte tanken hen på Vendômesøjlen i Paris, skulle indbygges en bolig til en opsynsmand, en invalid, tillige med en opgang til et øvre galleri.

⁷³ Jfr. 1. statsaktivkontor. Frederiks kirkeplads (note 77) og Rigsretstidende, II, 1877, s. 3f. Hetsch udtrykte sin forargelse over planen i et brev 13. jan. 1850 til arkitekturmaleren H. C. Stilling, jfr. Personalhistorisk Tidsskrift, 9, 1, 1928, s. 6.

⁷⁴ Jfr. Frederiks kirkeplads (note 72), brev af 11. febr. 1850.

⁷⁵ Jfr. Frederiks kirkeplads (note 72) og Rigsretstidende (note 71), II, bilag, s. 5f.

⁷⁶ KSA, Magistratens 2. sekretariat. Indkomne sager 1851, nr. 1107.

⁷⁷ Industriforeningens Quartalskrift, 1851, s. 231f.

⁷⁸ Frederiks kirkeplads (note 72).

⁷⁹ Brev af 2. juli 1852, jfr. note 78.

⁸⁰ Brev fra indenrigsministeren til finansministeren 31. aug. 1852, jfr. note 78.

⁸¹ Ansøgning af 6. juni 1856, jfr. note 78.

⁸² Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager,

journaler, 14. jan. og 10. dec. 1856. Ligeledes Rigsretstidende, II, 1877, s. 156f.

⁸³ Brev af 13. juni 1856, jfr. Frederiks kirkeplads (note 72), og Rigsretstidende, II, s. 202f.

⁸⁴ Jfr. Helga Stemmann: F. Meldahl og hans venner, II, 1927, s. 166f.

⁸⁵ 16. juni 1856.

⁸⁶ Industriforeningens Quartalskrift, 1856, s. 1-7.

⁸⁷ »Skizzerede Udkast til Marmorpladsens Bebyggelse«. De to projekttegninger på Kunstakademiets bibliotek (A 9388 a-b, fig. 98), betegnede »skizze af Hetsch 1855« er antagelig de udstillede tegninger. Hertil kommer to opstalter af kirkens placering i gadebilledet mod øst og vest (smst. A 1809 a-b). Kirkens plan og facaden mod Bredgade er gengivet i artiklen, jfr. foregående note, tillige med et forslag til rotunden. Sidstnævnte er nært beslægtet med det i Illustreret Tidende 1862 gengivne udkast (skitse i Kunstakademiets bibliotek, jfr. s. 597).

⁸⁸ Friis udarbejdede to planer »A« og »B«, hvoraf den første nøje fulgte Nebelongs med undtagelse af gadens eliminerings. »B« derimod (fig. 99) viste den omtalte gadeudvidelse, samt en mindre ændring af grundenes placering, jfr. brev af 29. febr. 1856, Rigsretstidende, II, 1877, s. 19.

⁸⁹ Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager, journaler.

⁹⁰ Jfr. reskript af 5. maj 1858, gengivet i S. Pauls Kirke 1877-1927, 1927, s. 5f.

⁹¹ Frederiks Kirkeplads (note 72). Jfr. også Rigsretstidende, II, bilag, s. 24f.

⁹² Rigsretstidende, II, bilag, s. 48.

⁹³ Illustreret Tidende, 1. juni 1862, s. 283-86.

⁹⁴ Kunstakademiets bibliotek 16922.

⁹⁵ Brev af 22. nov. 1865 fra indenrigsministeren, Frederiks kirkeplads (note 72).

⁹⁶ Kunstakademiets Bibliotek, 13704 a-b.

⁹⁷ Brev af 10. jan. 1867 fra finansministeren til indenrigsministeren, Frederiks Kirkeplads (note 72).

⁹⁸ Som anført i skriftet er dette dog forfattet allerede marts 1866.

⁹⁹ Dagbladet, nr. 47, 24. febr. 1866. Desuden »Om Marmorpladsens Bebyggelse og Ruinens Nedrivning«, 1867 med en plan af det forslag, der marts fremlagdes for finansministeren. I sine »Architekt-portraiter« (KglBibl, NyKglSaml. 3055,4^o) s. 84 betegnede Klein Meldahls opførelse af Marmorkirken som en tvivlsom fortjeneste. Selv havde han foretrukket en mere imponant plads med en lige så smuk og mere brugbar kirke.

¹⁰⁰ Kunstakademiets bibliotek, bl. 60-62 (forslaget af 1866 (?) og de to udkast fra 1867).

¹⁰¹ Brev af 11. marts 1867, Frederiks Kirkeplads (note 72).

¹⁰² Jfr. note 72. Begge blade er daterede 23. marts 1867.

¹⁰³ Brev af 20. april 1867 til indenrigsministeriet med et referat af sagen, jfr. Frederiks Kirkeplads (note 72).

¹⁰⁴ Jfr. Rigsretstidende, II, 1877, bilag s. 88f. med referat af finanslovens 3. behandling. Den planlagte kirke, der fik navnet S. Pauls kirke, opførtes 1872-76 på et areal i Nyboder, skænket af kommunen.

¹⁰⁵ Kun facadetegningen, der ligesom de øvrige tegninger befinder sig på KglBibl.s Billedsamling, har dette vandmærke. Kalker af tegningerne findes iøvrigt i NM2.

¹⁰⁶ Mulige ejere efterlystes i en stævning i Berlingske Tidende 13., 16. og 20. juli 1868. Fristen udløb oktober 1869, hvor statens ejendomsret stadfæstedes, jfr. note 72.

¹⁰⁷ Jfr. Illustreret Tidende, 1867-68, s. 126f. Desuden et udateret memorandum med overslag (til indenrigsministeriet?) i NM2. Endvidere en situationsplan med vedhæftet brev fra januar 1870 til E. Collin med omtale af en model (bevaret?). Bymuseet.

¹⁰⁸ Jfr. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 5, 1806, sp. 433f. Desuden finanslovsdebatten 1862-63, refereret i Rigsretstidende, II, bilag, s. 49.

¹⁰⁹ Jfr. redegørelse fra forvalter Thomsen 1841, Frederiks Kirkeplads (note 72).

¹¹⁰ Rtk. 256.25-33. Bygningsadministrationen, Journaler, samt Indenrigsministeriet, Bygnings- og have-sager.

¹¹¹ En cementfugning var allerede gennemført på udsatte steder o. 1833 med en af arkitekt F. Lowitz

nyopfundet cement. Samme havde iøvrigt foreslået, at der indrettedes hængende haver på ruinens mure, samt et vandbassin »for Staden«, jfr. E. Bodenhoff: Hofliv under tvende Konger, 1913, s. 13.

¹¹² I Illustreret Tidende, 113, 1862, s. 62 anføres det, at man nedtog nogle forvitrede kapitæler. Der synes dog ikke at være tale om nogle af de fire opsatte kapitæler ved østpartiet, jfr. fig. 59. Snarere kan det have drejet sig om søjletromler her eller ved østportalen. En sammenligning mellem skiftende gengivelser af portalen, viser, hvordan søjlernes højde gradvis reduceredes gennem årene (jfr. fig. 80, 106, 111, 117).

¹¹³ Jfr. referat af finanslovsdebat i Rigsretstidende, II, 1877, bilag, s. 29f.

¹¹⁴ H. Mortensen: Marmorkirkens Flora, i Botanisk Tidsskrift, 11, 1879-80, s. 84-87. Et enkelt smukt eksemplar af et asketræ på 9 fods højde blev overflyttet til C. F. Tietgens have ved landstedet Strødam. En sølvring med oplysninger om træets proveniens blev opsat på træet, men befinder sig idag på Frihedslund Lærergård, jfr. s. 752.

¹¹⁵ Jfr. Rtk. 245.91f. Bygningsadministrationens journaler.

¹¹⁶ Jfr. stævning, trykt 13., 16. og 20. juli 1868 i Berlingske Avis og Avertissementstidende med forespørgsel om eventuelle ejere med lovlig adkomst til matr. 185 og 259.

¹¹⁷ Sagen, der anlagdes af fru Warming og tømrermester Ewert, afsluttedes 1841 med en højesteretsdom, der gav ejerne medhold i deres krav, da det ikke kunne bevises (juridisk), at gaden var blevet henlagt til kirkepladsen, jfr. N. F. Schlegel: Samling af Højesteretsdomme, II, 1834-45, 1862, s. 502f.

¹¹⁸ Arkivalsk materiale vedrørende ejendommene findes tidligst i Material- og inventariergsk. ved Frederikskirkens Bygning (Bygningsrgsk., jfr. note 53, s. 561), 1762f. Desuden i Frederiks Kirkeplads (note 72) og i Indenrigsministeriet, Bygnings- og have-sager, gr. 36. Journaler med bilag 1838-1866. Endvidere i LA., Københavns brandforsikring, Synsforretninger for matr. 185 og 259, S. Anna Øster, samt Amalienborg palæforvaltning, nr. 78.

¹¹⁹ Rtk. 252.150-156. Domænekontoret. Bygningsjournaler og Rtk. 256.85-109. Bygningsadministrationens journaler.

¹²⁰ Rtk. 256.43-109. Journalsager, 1846 og 1849.

¹²¹ Rtk. 245.122-58. Journaler.

¹²² Rtk. 244.66-84. Journaler, 1819 og Rtk. 244.1, 1827.

¹²³ Af litteratur vedr. tidens interesse for ruiner kan nævnes: Christian Elling: Den romantiske have, 1947. Marie Hvidt: Ruiner i dansk litteratur. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 232, 1956. Marita Jonsson: Monumentvårdens Begyndelse. Figura: New Series 16, Uppsala 1976. Rose Macaulay: Plea-

sure of Ruins, London 1953. Anneliese Stemper og Jens Christian Jensen: Schlösser, Burgen, Ruinen in der Malerei der Romantik. Ausstellung des Kurpfälzischen Museums im Otteinrichsbau der Heidelberger Schlosses 29. Mai bis 26. September 1965. Heidelberg 1965.

¹²⁴ Grevinde Louise Stolberg i brev til grev Ludvig Reventlow 15. juli 1777, jfr. Meldahl (s. 561, note 43) s. 85.

¹²⁵ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, udg. J. Wersel, 3. årg., 28, 18. jan. 1806.

¹²⁶ Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, udg. S. Soldin, 18. årg., no. 28, 7. april 1821.

¹²⁷ Fyns Stifts Journal (Iversens fyenske Avis), 50, 13. april 1821, digt af C. Søeborg, samt Riber Stifts Adresseavis, 30, 13. april 1821, anonymt digt.

¹²⁸ »Om Bebyggelsen af Marmorpladsen«, Fædrelandet, 25, 30. jan. 1852.

¹²⁹ »Marmorkirken«, Dagbladet, 47, 24. febr. 1866, med henvisning til artikler i henholdsvis Berlingske Tidende 43 og Kronen 4 (28. jan.).

¹³⁰ Trykt i Rasmus Nyerup: Idunna. En Nytaarsgave for 1812, 1812, s. 184f.

¹³¹ N. F. S. Grundtvig: Roskilde-Riim, 1814, s. 243f., samt samme: Roskilde-Saga til Oplysning af Roskilde-Riim, 1814, s. 108f.

¹³² N. F. S. Grundtvig: Poetiske Skrifter, udgivne af Svend Grundtvig 1885, bd. 6, s. 531 (no. 138). Jeg takker professor F.J. Billeskov Jansen for henvisningen til dette digt.

¹³³ Emil Aarestrup: Samlede Skrifter, 1923, bd. 4, s. 38 (Kjøbenhavnske Minder, v. 2).

¹³⁴ Omtalen af kirkeruinens anvendelse i litteraturen gør lige så lidt som kataloget over dens forekomst i billedkunsten (jfr. s. 614) krav på at være komplet. Det afbrudte byggeri er også omtalt i rejsebeskrivelser som M. K. E. Pontin: Kjøbenhavn og Kjøbenhavnerne bedømte af en svensker, 1847, hvori pladsen sammenlignes med de fattige egne i Asien og Afrika, samt i erindringer som Helene Nybloms bog om faderen, Maleren Jørgen Roed, 1904, og hendes mere personlige, Livsminder fra Danmark, 1923, hvori hun beskriver skolebørnenes udflugter til pladsen og deres forsøg på at få mærkelige vækster til at gro på stenene.

¹³⁵ Tegninger af C. W. Eckersberg, udstillingskatalog, Den kgl. Kobberstiksaml., Statens Museum for Kunst, 1983, introduktion ved Erik Fischer, s. 11. Eckersbergs indsats må ses i sammenhæng med arkitekten G. F. Hetsch's reform af Akademiet ifølge forslag givet 20. april 1830. I forlængelse af disse forslag blev det således vedtaget, at Hetsch fra dec. 1832 skulle lede et hidtil hårdt savnet kursus i perspektiv, jfr. Ferdinand Meldahl og Peter Johansen: Det kongelige Akademi for de skønne Kunster 1700-1904, 1904, s. 222.

¹³⁶ Kirsten Agerbæk: Høyen mellem klassicisme og romantik, 1984, spec. s. 50-51.

¹³⁷ Jfr. kat. 32. Sml. dog også kat. 27.

¹³⁸ Dansk Kunstblad, udgivet af Kunstforeningen, 3. bd., nr. 15, 26. maj 1838, tillæg af N. L. Høyen: »Udsigt over det Mærkeligste paa Konstudstillingen«.

¹³⁹ Dansk Kunstblad (note 138), 2. bd., nr. 25, 30. dec. 1837. Anonym kritik af udstillingen 14. nov.

¹⁴⁰ Steffen Lindvald: Fra Christianshavn til Frederiksstaden, 1965, samt Francis J. Zachariae: H. G. F. Holm. Fortegnelse over hans tegninger og akvareller, Før og Nu, V, 1919.

¹⁴¹ Sml. dog kat. 4-5 og 9. Herudover kan nævnes en privatejet akvarel som på bagsiden bærer indskriften: »Marmorpladsen med St. Kongensgade 1833, af

H. G. F. Holm f. 1804«. Flere prospekter bærer præg af at være gentagelser, som kat. 7, hvor den indvendige mur i ruinen buer den gale vej, eller kat. 6, hvor den forreste søjle af portalen mod Store Kongensgade støttes af en meget løs bunke småsten, fremfor de solide marmorblokke, der i andre af Holms billeder støtter den samme søjle – eller den sokkel, som betryggende springer frem for søjlebasen på Sørdrings udsigt kat. 21.

¹⁴² Eckersberg og hans elever, udstillingskatalog, Statens Museum for Kunst, 1983, spec. Hanne Jönsson: C. W. Eckersberg og hans elever, s. 48f.

¹⁴³ Jfr. Knud Voss: Guldalderens malerkunst, 1968.

¹⁴⁴ Lorents Frølich: Egne Optegnelser og Breve til og fra hans Slægt og Ungdomsvenner, 1920-21, spec. s. 199.

¹⁴⁵ Hirschsprungs Samling, kat. 1063.

¹⁴⁶ Johan Thomas Lundbye: Et Aar af mit Liv, udg. Mogens Lebech 1967, s. 67. I breve til Frølich (jfr. note 144) 22. jan. og 27. febr. 1841 giver Lundbye en meget malerisk skildring af livet på pladsen.

¹⁴⁷ Billedet er tilsyneladende en skitse til et maleri, idet det bærer påskrifter vedr. farver etc. Sproget er tysk, men heller ikke skriften kan identificeres. De københavnske folketællinger fra 1830'erne og 40'erne gør omhyggeligt rede for, hvem der boede i det pågældende hus. Men ingen synes at have forbindelse med nogen af tidens kendte malere.

¹⁴⁸ Lilian Vestergaard: Landskabsmaleren Frederik Sørdring, i Kunstmuseets Aarskrift, 1977-81, s. 48f.

¹⁴⁹ Norsk Kunstnerleksikon, Oslo 1982, s. 368.

¹⁵⁰ Jeg takker museumsinspektør Hanne Westergård, Statens Museum for Kunst, for henvisningen til Bøe.

¹⁵¹ Københavnske Prospekter omkring 1865. Genudgivet ved Steffen Linvald og Sven Nielsen 1978. Marmorkirken nr. 10 (s. 60f).

¹⁵² Blandt andet har den nordre søjle i østportalen samt søjlen øst for den nordre sideindgang tabt de øverste partier.

¹⁵³ Stien blev anlagt på Orla Lehmanns initiativ, sandsynligvis efter at denne 1861 var blevet indenrigsminister, jfr. s. 614.

¹⁵⁴ Charlotte Christensen og Kaspar Monrad: De

glemte guldaldermalere, udstillingskatalog udgivet af Kunstforeningen 1982. Kat.nr. 162.

¹⁵⁵ Jette Kjærboe: David Jacobsen i Paris 1855-69, i Kunstmuseets Aarsskrift, 1977-81, s. 83f.

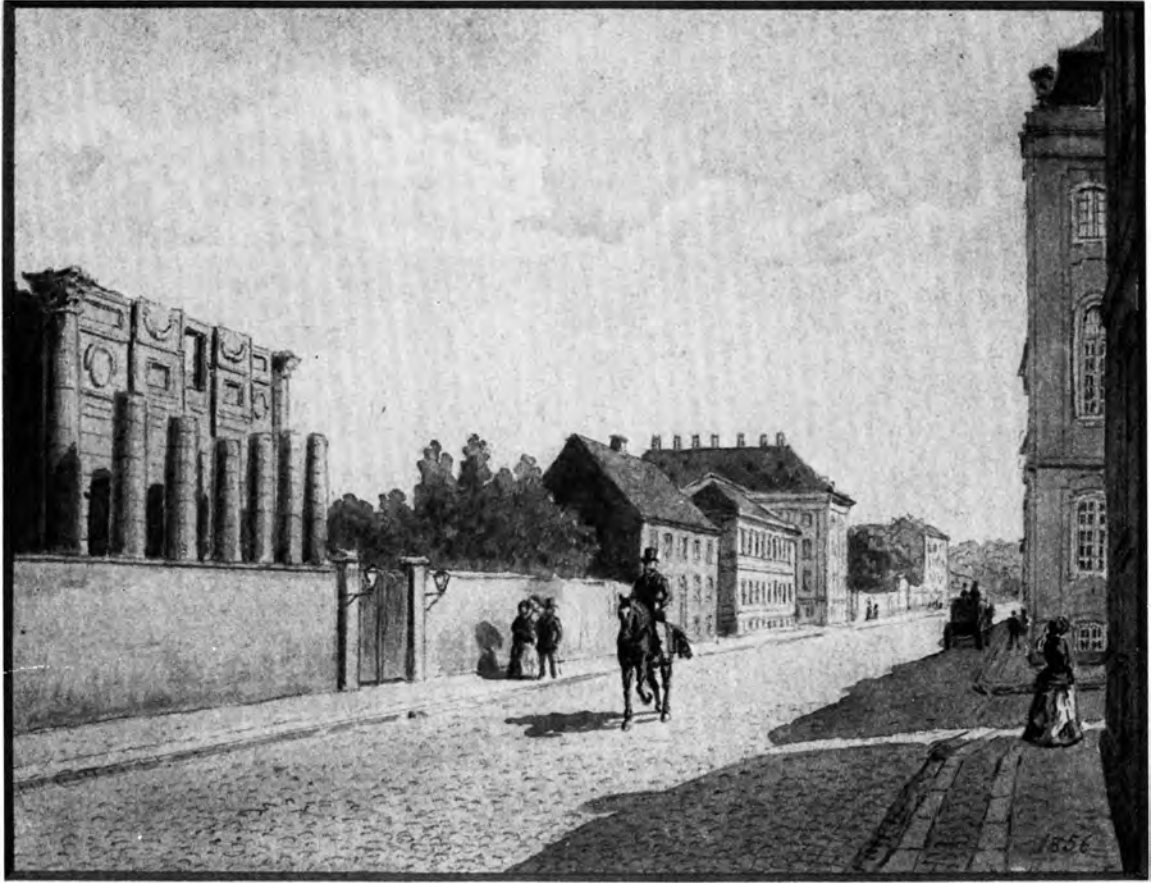

Fig. 128. Marmorkirkens ruin, set fra Bredgade, 1856. Usigneret sepia (s. 617). Øregaard museum. — *The ruins of the Marble Church seen from Bredgade, 1856. Unsigned sepia painting.*

FREDERIKS KIRKE

THE MARBLE CHURCH

Introduction. The last stages of the great replanning of Copenhagen reached fulfilment with the building of *Frederiksstaden* in the mid-eighteenth century. This project for developing the quarter north of the old town centre had been in the melting-pot for more than one hundred and fifty years. From an ecclesiastical viewpoint, its crowning glory was the founding in 1749 of a monumental central church as *point de vue* on the transverse axis of the new town. The church — intended to commemorate the tricentenary of the house of Oldenburg — was

called *Frederiks Kirke* after the ruling sovereign Frederik V. It was also known as Frederik's Danish Church as distinct from Frederik's German Church, *Christianskirken* in Christianshavn. Its third name *Marmorkirken*, the Marble Church, was a reminiscence of the original grandiose schemes, including a plan to construct the building in solid marble.

The architectural history of the church was destined to be a long drawn out, problematic chapter of complications, because there were insufficient financial resources to live up to the

great expectations and high-flown ambitions inherent in the project. In 1770, the large-scale operation was halted, and the site lay derelict for more than a century, like an abandoned quarry with the unfinished building – a picturesque ruin – in its midst. Not until 1874, upon C. F. Tietgen's acquisition of the plot "and the ruin on it", did building works recommence and the great domed church designed by Ferdinand Meldahl begin to take shape. In the words of Tietgen, the church was intended to be "Grundtvig's Cathedral", a monument to N. F. S. Grundtvig and his congregation.

The site chosen for *Frederiks Kirke* in New Copenhagen in 1749 met the long felt need of a parish church in this neighbourhood, primarily for the benefit of the citizens of *Frederiksstaden*. By this Frederik V would be able to accomplish what a number of his predecessors had intended. The most prominent among the earlier projects was Christian IV's twelve-sided rotunda of S. Anne c. 1640, and Christian VI's hoped

for memorial church on the anniversary of the Reformation, a central building after the design of Nicolai Eigtved c. 1736, situated in Gothersgade or Store Kongensgade.

However, because *Frederiks Kirke* did not reach completion until 1894, the inhabitants of this part of Copenhagen had to attend other churches. In theory, these parishioners belonged to begin with to *S. Nicolaj Kirke* which until 1795 had *Frederiksstaden* within its parish boundaries, and later to *Garnisonskirke* which incorporated this quarter into its parish after the former ceased to function as a church. In practice, though, church-goers were able to attend services held in the chapels attached to a number of institutions in the vicinity.

The parish established in 1894 originally included part of the parish under *Garnisonskirke*. It was further enlarged in 1905 by the addition of part of the parish of S. Paul's, the church built in 1877 in Nyboder. No churchyard is attached to *Frederiks Kirke* and burials usually take place at Bispebjerg Cemetery.

FREDERIKS KIRKE I

1749-1770

ARCHITECTURAL HISTORY

Plans for building *Frederiks Kirke*, as well as its early architectural history, are inextricably bound up with the planning of *Frederiksstaden* on the land of the summer palace, *Sophie Amalienborg*. Yet, whereas the new town seems to have been founded on the initiative of private businessmen, the plans for the church were clearly linked with celebrations to mark the tercentenary of the royal house of Oldenburg in October 1749. However Frederik V, whose idea it was, did not live to see his ambitious project materialise, and his son, King

Christian VII, stopped these costly building operations only a few years after his death. Work on the church went on for twenty-one years although it never exceeded a height of about twenty metres above ground level, and even then simply the front facing Frederiksgade. In this span of time at least six architects submitted proposals for the Oldenburg memorial church. We know of sixteen different projects prepared for the King and his advisers. The final choice fell on the design by Nicolas-Henri Jardin, who had been summoned from France; his project was approved on 24th June 1756.

In the first building phase, viz. until June 1754, the Court architect Nicolai Eigtved was in charge of the extensive planning of both the new town and the church. His first plans and drawings for the latter were approved on 21st October 1749, and the King laid the foundation stone on 30th October the same year. The site chosen for the church had formerly been a garden belonging to the King's aunt, Princess Charlotte Amalie. Work on the pile foundation began in April 1750. Works were supervised by the Commission for Buildings, but this body was replaced by a special Church Commission under the chairmanship of Adam Gottlob Moltke, with the foreign minister, J. H. E. Bernstorff as one of its members.

Eigtved's approved plans and drawings of 21st October 1749 are not preserved, but some light can be shed on them through an undated plan and a cross-section of the roof construction of the dome, as well as a drawing of the main facade, dated 20th March 1752 (figs. 12-14). According to the endorsement on the last-mentioned record, it amended a number of details in relation to the first proposal of 1749. The design of the church had therefore largely been determined from the start. A central building with three storeys which acted as the plinth for an unusually high central dome and two lower, flanking towers, each with an onion-shaped cupola. Eigtved's later submissions of 10th April and 6th May in no way altered this structure as they were just variations on the design of the entrance and lower storeys (fig. 18-24).

The Court architect's proposal did not meet with unanimous approval. The criticism is reflected by a number of alternative proposals commissioned from France. The earliest among these, unfortunately not preserved, was by "Monsieur Varin" (possibly Pierre Varin) in 1751. In 1753 Angès-Jacques Gabriel, architect to the Court of Louis XV, was invited to submit a preliminary suggestion; in the summer of 1754 he sent two different proposals ("A" and "B"), known through surviving copies (figs. 25-29).

Fig. 129. Idealprospekt af Frederikskirken og Amalienborg plads. Stik af Pierre Patte efter forlæg af N.-H. Jardin. — *Ideal view of Frederikskirke and Amalienborg plads.*

Nicolai Eigtved died on the 7th June 1754. At this date the foundations of the church had been laid, and the lower walls rose a few feet above the ground. A royal resolution of 1753 established that the church was to be faced with Norwegian marble and to have a core of stone rubble. This stipulation was soon to be reconsidered. For Lauritz de Thurah took charge of the project immediately after Eigtved's death, and two new proposals were submitted by him on 29th August and 26th September 1754 respectively (figs. 30-31), presumably on his own initiative. However, they played no part in the later stages of planning because Nicolas-Henri Jardin was summoned in the autumn 1754 as

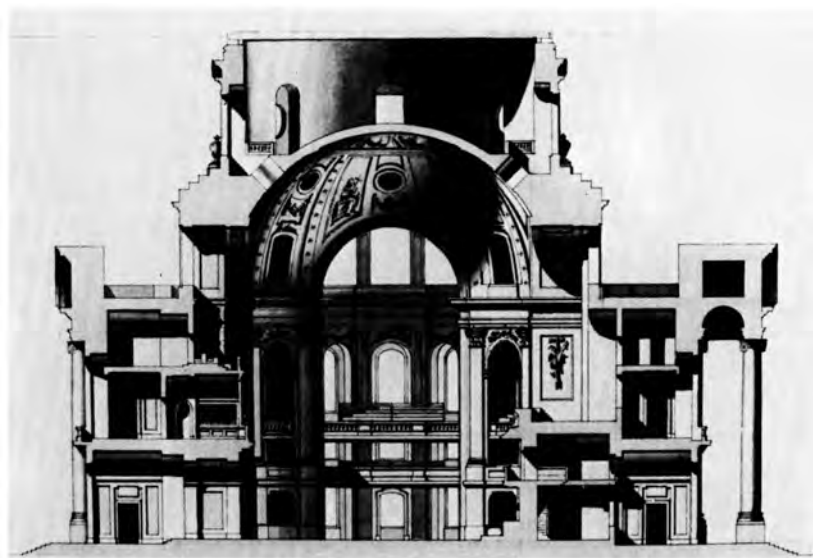

Fig. 130. G. D. Anthon: Længdesnit, henhørende til projektet fra vinteren 1756-57 (s. 522). 1:600. RA. –

G. D. Anthon: Longitudinal section from the project of the winter 1756-57.

Eigtved's official successor. On 24th June 1755 Jardin presented his first two suggestions which far exceeded the foundations already laid (figs. 33-36). The proposals were sent to the Academies in Paris and Rome for constructive criticism. It was probably in response to this that Jardin submitted two further proposals, the last of which was approved on 26th June 1756 (figs. 37-40). Here the extent of the church had been reduced so that Eigtved's foundations were respected. Another contribution to the debate were two projects prepared by a long-time colleague of Eigtved, George David Anthon (figs. 41-49).

Work on the church recommenced in the summer of 1756. A notable alteration was that the King now decided to build it in solid marble: a scheme which would make the whole project far more expensive and which was destined to seal its fate. Due to the limited annual grants set aside for them, these works proceeded at a slow pace, and by 1770 the east half of the building alone had reached a height of about nineteen metres. In order to gain an impression of the completed church Jardin had a model made, and this was embellished with sculpture by Johannes Wiedewelt and paintings by Carl Gustav Pilo. This model has not survived but it is known from a print (fig. 56). In

October 1770, Christian VII put an end to the costly affair, at the same time sacking Jardin.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

Frederiks Kirke was conceived as a central building, to whose circular nucleus were added two extensions, east and west respectively, each with a portico, and to the north and south were two towers. Twelve pillars separated the central interior from an outer ambulatory (figs. 60, 70-71). The church was to have been built in solid Norwegian marble, but incorporating sandstone from Bornholm for foundations, the core of pillars, and other secondary uses. Sculptural embellishments were to be in white Italian marble. For what the shipment of red porphyry was intended cannot now, however, be established.

As mentioned earlier, before the cessation of works in 1770, greater progress had been made on the eastern half of the building, where engaged columns to the north, south and east were built, in some cases complete with capitals. The six free-standing columns by the main entrance had only reached first floor level, but two of the capitals intended for them had already been carved by Carl Frederik Stanley (see fig. 57-58).

The interior of the church was to be orien-

tated in reverse with the chancel in the west, where a pulpit-altar with organ were proposed. A baptismal chapel was to be arranged in the south tower (fig. 40). The church precincts were to be enclosed by a colonnade to the north and south (fig. 60).

If completed, Jardin's church would have been the crowning glory of the grand plan for *Frederiksstaden* as laid down by Eigtved. Since the Renaissance it was a well-known contrivance to site a church as the *point de vue* on an axis of vision. Among the Danish examples should be mentioned proposed churches as conceived by Eigtved such as S. Anne's Rotunda in Copenhagen, as well as the parish church in Hørsholm, and likewise *Christians Kirke* on Christianshavn in Copenhagen built by this Court architect. The special character of *Frederiksstaden* lay in the planning of the longitudinal axis which passed through three squares from the harbour, via the octagonal *Amalienborg Plads*, to the square in which the church was to stand. Whereas the octagonal royal square was based on several models, the latest being Place Louis XV (afterwards Place de la

Concorde) in Paris, the axial plan seems more closely akin to a number of projects prepared by the Academy in Rome in 1738, and with which, indirectly, Eigtved may have been familiar.

The architectural conception of the church as a domed, cylindrical building, entered by two columned porticos, and with two towers on the horizontal axis had been conceived by Eigtved, and Jardin was to a high degree bound by this disposition because the foundations had been laid. Although the appearance of the church with facades on to both Bredgade and Store Kongensgade was in harmony with the local surroundings, there were forerunners of it abroad. An important key to Eigtved's plans is the project submitted by Filippo Juvarra to Accademia di S. Luca in Rome in 1707 – a central building with flanking towers, one which Eigtved probably copied during his visit to Rome in 1735. The central form chosen may reflect that *Frederiks Kirke* was intended as a memorial, a votive church commemorating the Oldenburg dynasty symbolically rooted in ancient Christendom. As far as the dome and interior

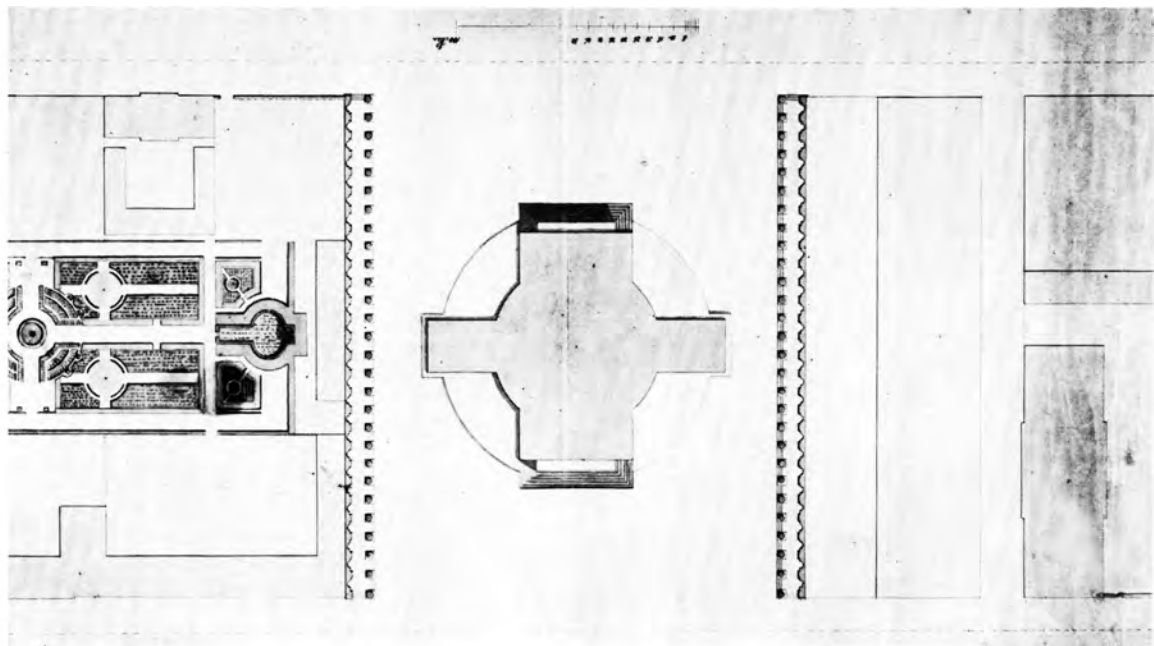

Fig. 131. Usigneret plan over Frederikskirken og den omgivende plads, jfr. Jardins plan fig. 60. 1:2000. NM. — Unsigned plan of Fred

Fig. 132. Prospekt af ruinen fra nordøst. Laveret blyantstegning, signeret »PL« (Jens Peder Lund?) (s. 617).
 NM – View of the ruin from the northeast. Unsigned pencildrawing, marked »PL« (Jens Peder Lund?).

are concerned, the link with Georg Bähr's *Frauenkirche* in Dresden is worth special notice, as the latter was under construction when Eigtved stayed in Dresden.

In Jardin's church the drastic contrast between the height of the lower storey and that of the dome is reduced. The shape of the dome and the encircling columns are reminiscent of Christopher Wren's St. Paul's in London (1675-1711). On the other hand, the entire upper part of the building, crowned by the dome, can also be perceived independently as a peripteral tem-

ple on a stepped base; there are numerous examples of the type, both from classical antiquity and the years following the Renaissance. The interior construction of the dome with three shells (two of which being inside) has sooner been inspired by Jules-Hardouin Mansart's Dome des Invalides in Paris. For the interior of the church Jardin was required to include tiers of galleries, but he managed to avoid conveying a theatrical effect, as for example in Eigtved's drawings. Jardin considered this trend to be unsuitable for a church.

FREDERIKS KIRKE

1770-1874

Work on *Frederiks Kirke* came to a halt for more than a century, but it did not mean that plans for its construction fell in abeyance. To the contrary, the question was raised time and time again, both by the authorities and private persons – in circles concerned with the arts, as well

as among speculative builders. Most of the illustrious architects of the day are represented in the splendid selection of proposals, plans, drawings, and polemic writings: C. F. Harsdorff, C. F. Hansen, Peder Meyn, M. G. Bindsbøll, G. F. Hetsch, as well as N. S. Nebe-

long, F. F. Friis, Christian Hansen, J. D. Herholdt, Ludvig Fenger, Vilhelm Klein, and, ultimately, Ferdinand Meldahl, who was given the task of realising the project in 1876. Most of the proposals were based on the assumption that the site was intended for a church in accordance with the original idea. Yet several suggestions are known which put forward more profane uses for the ruin; for example, as a museum, exhibition gallery, concert hall, memorial and waterworks. When the site became state property after the Constitution of 1849, it was then administered by the Ministry of the Interior. The Exchequer also took part because the committee in charge of the stockpile of Bornholm

sandstone on the site was responsible to the Exchequer.

Among the more important projects prepared for the church in the course of the years, one of the foremost is C. F. Harsdorff's preliminary plan and drawings from 1796-99 (figs. 82-86, 89, 122). The renewed preoccupation with building plans was triggered by the fire which burnt out the church of S. Nikolaj in 1795, and the need which then arose for a new parish church. In spite of the goodwill shown by the government these plans were dropped after the death of Harsdorff in May 1799. In principle, the project passed to C. F. Hansen for him to continue the work, but numerous

Fig. 133. Marmorkirkens nordøsthjørne med de tre delvist opførte søjler. Fot. i Kunstakademiets Bibliotek. — *The northeast corner of the Marble Church with three, partially erected columns.*

more pressing commissions outshone the church, for example the rebuilding of Christiansborg Castle, the Law Courts, and Copenhagen Cathedral. In 1820 it was resolved to allow the fabric of the ruin to be used in these buildings, although this only came about as regards the towers and the west door.

The debate centred on the Thorvaldsen Museum 1834-38 gave rise to a number of suggestions about the uses to which the ruins of the Marble Church – could be put (fig. 93-97)

G. F. Hetsch was especially preoccupied by it, and even after the question was no longer topical he still submitted various proposals for a church (figs. 98, 101).

In the last few decades prior to the acquisition of the site by C. F. Tietgen, a number of proposals were considered for developing it for housing. The majority of schemes, though, kept the ruin as the focal point of an open space (figs. 102-105).

While the fate of the church was under discussion, its ruin stood like a picturesque relic of the past, although less as a monument to past glory and more, perhaps, as it has been written “to the perpetuation of Human Frailty” or as “A Monument to the short-sightedness of a former Government”. In any event, the place offered a choice of motif to literati and artists (figs. 110-120).

Fig. 134. Satire, bragt i vittighedsbladet »Punch« 1875 i forbindelse med Tietgens erhvervelse af Marmorkirkens ruin (s. 646f.). – Satirical drawing published in the Danish »Punch« when Tietgen acquired the Marmorkirken ruin.

Fig. 135. Prospekt af Marmorkirken, o. 1880. Farvelagt tegning, antagelig udført af Carl V. Petersen (s. 667 og omslag). RA. – View of the Marble Church, c. 1880. Coloured drawing, probably by Carl V. Petersen.

FREDERIKS KIRKE II

BYGNINGSHISTORIE

NOTER S. 690

Indledning. Efter mere end et hundrede års stilstand genetableredes Marmorkirkens byggeplads fra midten af 1870'erne. Selv om den eksisterende torso af Jardins kirke på visse steder rejste sig i henved 19 meters højde, skulle fuldførelsen af bygningen alligevel komme til at strække sig over 20 år, og først 1894 kunne indvielsen finde sted. En af årsagerne til det

langvarige byggeforløb var det bevarede murværks brøstfældige tilstand, der gjorde det nødvendigt for arkitekten Ferdinand Meldahl at nedtage langt større partier end oprindelig forudset. Men mere tungtvejende var nok de omfattende økonomiske udgifter, som nu i princippet skulle udredes af en enkelt person, bankdirektøren og finansfyrsten, C. F. Tietgen

Fig. 136. N. F. S. Grundtvig, udført 1893-94 af Vilhelm Bissen (s. 711). LL fot. 1986. – *N. F. S. Grundtvig by Vilhelm Bissen 1893-94.*

(jfr. s. 650f.). Skæbnen ville, at det store byggeforetagende netop blev iværksat på et tidspunkt, hvor virkningerne af den store, internationale pengekrise nåede til Danmark. Depressionen fik også mærkbare følger for Tietgens mange virksomheder. Takket være forskellige indtægter, navnlig fra salget af grundene omkring kirken og fra private donationer, skulle hans personlige udgifter dog alligevel blive mere end halveret (s. 650).

For arkitekten, såvel som for de implicerede håndværkere og leverandører, har forhalingen af byggeriet og den stramme økonomi utvivlsomt været en belastning. Selv beklagede Mel-

dahl sig f.eks. over, hvordan han i modsætning til lignende byggeforetagender i udlandet måtte klare sig uden større, vejledende bygningsmodeller.¹ Derimod synes der ikke at være blevet sparet på udarbejdelsen af tegninger. Herom vidner det vældige materiale, der er bevaret fra Frederikskirkens bygningskontor, omfattende ca. 500 udkast til såvel bygning som inventar-genstande, hvortil kommer mere end 100 ruller med arbejdstegninger.² Den langvarige bygge-fase har samtidig givet Meldahl tid til at overveje og omarbejde sine forslag adskillige gange. Kirkens udformning var således langt fra endegyldigt fastlagt, da han i foråret 1876 officielt overtog ledelsen af kirkebyggeriet. Tværtimod skulle projektet undergå flere ændringer, navnlig hvad kuplen og udsmykningen angik, før bygningens form o. 1884 i hovedtræk var fastlagt. Men lige til det sidste blev talrige enkeltheder stadig varieret og ændret (s. 677f.).

Frederikskirken var oprindelig bestemt som et monument for enevoldsmonarkiets og specielt det oldenborgske dynastis forherligelse. Denne symbolbetydning var selvsagt uaktuel efter 1849. I stedet for at være et »Kongeminde« over den sidste kongeslægt skulle den ifølge bygherren, C. F. Tietgen, blive et »Folke-minde« over det nuværende kongehus.³ Hertil kom som et nok så væsentligt personligt motiv: at kirken skulle repræsentere den trosretning inden for folkekirken, han selv og hans hustru tilhørte: grundtvigianismen. Tanken om at genrejse Marmorkirken skal ikke mindst være blevet til vilje hos Tietgen under samtaler med Grundtvig selv.⁴ Efter dennes død 1872 blev hans efterfølger ved Vartov, pastor C.J. Brandt (fig. 274), rådgiver og vejleder for Tietgen i alt, hvad der i forbindelse med opførelsen kom ind under det kirkelige. I sine indledende forhandlinger med daværende finansminister A. F. Krieger om ruinens erhvervelse udtrykte Tietgen da også sit klare ønske om, at bygningen skulle være en »Grundtvigsk Katedral«.⁵ Dette kom i første række til udtryk gennem valget af kirkens præster, men blev også anskueliggjort i selve bygningen ved placeringen af Grundtvigs statue nærmest hovedind-

gangen, umiddelbart over for Ansgar som en af portalskikkelseerne i rækken af danske »kirkefædre« omkring kirken (s. 711). Indvendig blev altret prydet med et fornemt klenodie, hidrørende fra Grundtvigs eje, den syvarmede »Grundtvigsstage« af guld, mens den oprindelige døbefont i overensstemmelse med grundtvigiansk praksis blev placeret ved indgangen (s. 742). I øvrigt havde det under opførelsen været tanken at markere kirkens tilhørsforhold og billedprogrammets bærende ide endnu tydeligere ved at anbringe Grundtvigs kiste i en særligt indrettet krypt umiddelbart under kuplens centrum. Med Meldahls egne ord gjaldt det nemlig »ved store Monumenter at huske at de ere de store Ideers Festdragt og at man ud af dem skal kunne læse hvad deres Tilblivelsestid har havt (sic) for et Indhold« (jfr. s. 674f.).

BYGHERREN OG HANS ARKITEKT

I sin nekrolog over Tietgen med titlen: »C. F. Tietgen som Bygherre«, skrev Ferdinand Meldahl 1901: »Ingen dygtig Mand undgaar sin Architect.«⁶ Selv havde Meldahl flere gange lejlighed til at samarbejde med Tietgen, som han stiftede bekendtskab med i 1860'ernes begyndelse; men Marmorkirken forblev hovedværket i deres fælles byggevirksomhed.⁷ Både Tietgen og Meldahl har i deres erindringer givet en detaljeret beretning om deres samarbejde og personlige engagement i denne sag. Om valget af Meldahl som arkitekt for kirken efter et kort intermezzo (jfr. s. 641f.) udtrykte Tietgen, at han aldrig havde haft lejlighed til at fortryde sin beslutning, mens Meldahl på sin side fremhævede Tietgen som den ideelle bygherre, der hverken blandede sig i detaljerne eller på noget tidspunkt beklagede sig over de store byggeudgifter.⁸ Til trods for det udadtil tillidsfulde og venskabelige forhold mellem de to har forbindelsen dog ikke været helt uden mislyde, hvilket bevidnes af en bemærkning fra Meldahl, nedfældet i en erindringskitse om kirkebyggeriet 24. okt. 1901, knap en uge efter Tietgens død. Meldahl fremhævede her, hvordan han i 17-18 år havde ledet byggeriet uden

Fig. 137. C. F. Tietgen. Portrætmedaljon af Vilh. Bissen (?) (s. 754). Fot. LL 1980. – C. F. Tietgen. *Portrait medallion*.

en øres vederlag, hvortil kom andre personlige udgifter i form af økonomisk bistand til kirkens udsmykning, til modeller og til talrige studierejser. »Alligevel glemte min gode Ven Tietgen *næsten* (Meldahls understregning) helt at sige mig tak herfor.«⁹

Interessen for Marmorkirkens skæbne gik langt tilbage i tiden, såvel for Tietgen som for Meldahl. Sidstnævnte havde allerede 1842 arbejdet på pladsen som 15-årig murerlærling i forbindelse med en opmåling af den eksisterende stenbeholdning og havde ved denne lejlighed på en af blokkene skitseret et fantasifuldt kirkeprojekt med en vældig seksøjlet portal og stærke mindelser om Peterskirken. Under sine mange studieophold i udlandet 1844-56 kredse hans tanker ofte om kuppelkirken som tema, tilsyneladende dog uden henblik på noget konkret forslag til Marmorkirken. 1856 fremkom han dog med et indlæg¹⁰ i debatten om ruinens skæbne (s. 594). På samme måde var Frederiks kirkeplads med i hans overvejelser de følgende år, både i forbindelse med projektet til udparcelleringen af Nyboder 1863-64 og med forslaget 1865 til bebyggelse af Københavns fæstningsterræn.¹¹ Under finanslovsdebatten

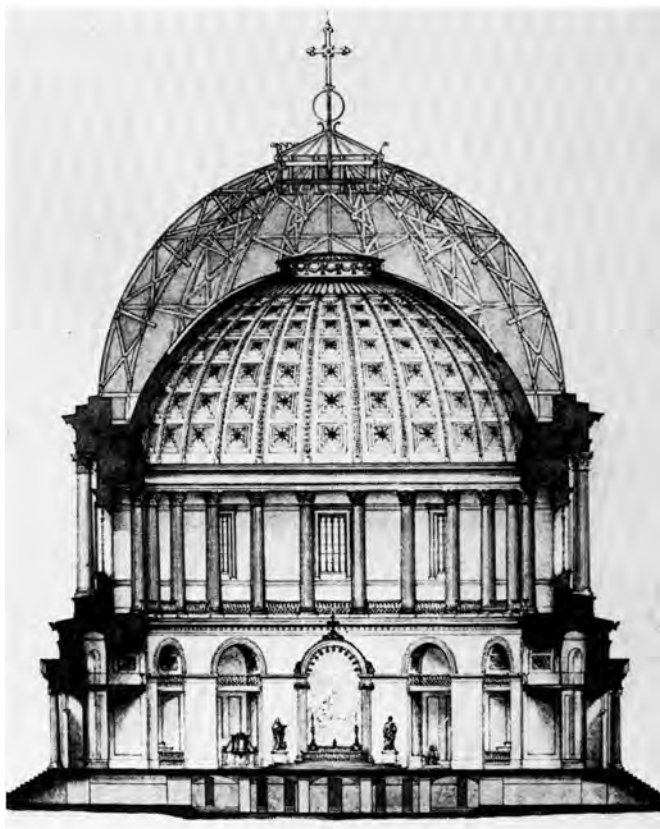
Fig. 138. Christian Zwingmann: Projekt til Marmorkirkens fuldførelse, 1867. Hovedfacade (s. 642). 1:600. Efter fotografi i Tietgens arkiv, RA. – *Christian Zwingmann: Proposal for the completion of the Marble Church, 1867. Main facade.*

1864-65, hvor også Marmorkirkens fremtid blev behandlet, deltog Meldahl som finansminister C. N. Davids repræsentant og konsulent i bygningsanliggender. Ved denne lejlighed stiftede han i øvrigt bekendtskab med A. F. Krieger. Også under debatterne 1866-67 referedes Meldahl som en autoritet, der som medlem af Akademirådet måtte have lejlighed til at udtale sig i sagen om Marmorkirken, uden at man dog derved stødte den kgl. bygningsinspektør Christian Hansen.¹²

Det var netop i disse år, Tietgens opmærksomhed for alvor blev henledt på Marmorkirken. Ifølge hans egne optegnelser blev tanken om kirkens genrejsning vakt til live i efteråret 1865, og fra dette tidspunkt søgte han ved flere lejligheder at vinde tilslutning for sagen. Da han selv endnu manglede den fornødne kapital, appellerede han – omend forgæves – til en række pengemænd, ligesom han ved hvert ministerskifte omtalte sine planer i regeringskredse.¹³ Om hans bestræbelser i årene før erhver-

velsen af kirkepladsen 1874-75 og om de tidligste projekter, jfr. s. 641 og 648f. Selv fremhævede Tietgen Marmorkirken som »Slutstenen paa sin jordiske Gerning«.¹⁴ Hans bevæggrund til stædigt at gennemføre det store forehavende, der kostede ham en betragtelig del af hans formue, var til dels af religiøs karakter, som nævnt i indledningen. Det var afgørende for ham at sikre den grundtvigianske menighed et rummeligere og mere værdigt tilholdssted end hospitalskirken i Vartov (jfr. DK. Kbh.By 4, s. 10f.). Men det har vel næppe heller været uden betydning, som det er fremhævet, at den barnløse Tietgen hermed kunne knytte sit navn til en af byens mest monumentale kirkebygninger.¹⁵ Det må også have vakt til eftertanke, at finansfyrsten, der selv var kommet fra jævne kår, herigennem kunne konkurrere med – ja, endog overgå enevoldsmonarkernes formåen. En tilsvarende indsats blev få år tidligere gjort af en anden privatmand: brygger I. C. Jacobsen, der finansierede genopbygningen af Frede-

Fig. 139. Christian Zwingmann: Projekt til Marmorkirkens fuldførelse, 1867. Tværsnit mod altret (s. 642). 1:600. Efter fotografi i Tietgens arkiv, RA. – *Christian Zwingmann: Proposal for the completion of the Marble Church, 1867. Cross-section towards the altar.*

riksborg Slot, i øvrigt med Meldahl som ledende arkitekt.

Fuldførelsen af Marmorkirken var på samme måde en triumf for Meldahl. Endnu ved byggeriets start var situationen omkring hans medvirken ikke ganske afklaret, og først februar 1876 sikrede han sig Tietgens tilsagn om, at han som den eneste arkitekt skulle lede opførelsen, hvilket han betragtede »som en Æressag«.¹ Om hans entusiasme for sagen og hans personlige offervilje er der ovenfor berettet. Men herudover skulle Meldahl også rejse et monument, omend i skreven form, over sine forgængere ved kirkens byggeri, – monografien »Frederiks kirken i Kjøbenhavn saaledes som den blev projekteret i det XVIII. Aarhundrede af Eigtved, Anthon, Jardin med flere, samt dens Forhold til Danmarks og Europas Bygningskunst i det XVII. og XVIII. Aarhundrede«, publiceret 1896. Som anført i forordet havde Meldahl set det som sin pligt at give en fremstilling af kirkens bygningshistorie, »Nu, da Frederikskir-

ken under min Ledelse har faaet en anden Form end oprindelig paatænkt«. Værket, som Meldahl i et par år havde arbejdet på, »mere for selv at lære noget end for at belære andre«,¹⁶ supplerede F. J. Meiers kun 13 år ældre monografi om kirken på væsentlige punkter, ikke mindst ved publikationen af det rige materiale af bygningstegninger, hvoraf hovedparten 1891 var fremdraget af arkitekturhistorikeren Fr. Schiøtt i Kancelliets arkiv.

FORSPIK

DE TIDLIGSTE PROJEKTER 1867-73

Endnu knap ti år før erhvervelsen af Marmorkirkens grund fremkom de første planer vedrørende kirkens udformning. Da det var afgørende, at opførelsessummen blev så lav som muligt, overvejede Tietgen på et tidligt tidspunkt at lade kirken opføre med anvendelse af beton, et materiale, som arkitekten Christian Zwingmann med held havde benyttet i kirken (indviet 1867) ved Marsvinsholm i Skåne.¹⁷ Han bestilte

Fig. 140. Ludvig Fenger: Forslag til Marmorkirken. Facade mod syd (s. 643). 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. – *Ludvig Fenger: Proposal for the Marble Church. Facade to the south.*

derfor hos Zwingmann et udkast til Marmorkirkens fuldførelse efter disse retningslinjer. Projektet udstilledes 1867 på Charlottenborg. Zwingmanns originaltegninger kendes tilsyneladende ikke. Derimod er i Tietgens arkiv bevaret fotografier af disse, samt et par summariske kalker (fig. 138-139). Disse suppleres af et overslag.¹⁸

I forslaget er den ydre ringmur rejst i to stokværk som sokkel for en halvkugleformet kuppel, afsluttet med en »krone«, dannet af akroterier og herover en korsprydet kugle. De fremspringende portaler er både bevaret i øst og vest. Dog er antallet af søjler reduceret fra seks til fire i hver side. I lighed med Jardins projekt gentages søjlemotivet i en krans af i alt 24 støtter i andet stokværk, udvendig såvel som indvendig (fig. 138-139). Kirkens hovedindgang flankeres af to statuer. Det indre dækkes af en lav, kassetteprydet kuppel med cirkulær lysåbning foroven. De vigtigste inventarstykker er koncentreret i den vestlige del. Nord for alter-

bordet og et stort altermaleri i rundbuet ramme er døbefonten angivet, mens prædikestolen er markeret i syd. Orglet tænkes anbragt på galleriet oven over altret.

Zwingmanns projekt var budgetteret til 197.321 rdl. inclusive de omtalte inventarstykker, samt diverse installationer. Hele den nedre etage skulle fuldføres med det eksisterende marmorlager, mens øvre stokværk tillige med søjlerne tænkes udført i »en stærk Betonmasse af Portland Cement, paa samme maade, som jeg alt har udført Søilerne til den nyopførte Kirke Marsvinsholm i Skaane«. Kuplen skulle udføres af hule, »dertil konstruerede Muursten i Cement« og kobbertækkes. Som anført i overslaget viste en tilhørende, men desværre ikke bevaret, situationsplan en projekteret bebyggelse omkring kirken.

Alt tyder på, at Tietgen har været udmærket tilfreds med dette forslag, der o. 1873 (se ndf.) fremlagdes i *Det københavnske Byggeselskab*. Det var også Zwingmanns udkast, der benytte-

Fig. 141. Anonymt projekt (af Meldahl?) til Marmorkirken (s. 644). 1:600. RA. – *Anonymous project (by Meldahl?) for the Marble Church.*

des som udgangspunkt, da grunden erhvervedes, og byggeriet tog sin begyndelse 1875 (s. 648). Dog måtte Tietgen, som anført i sine erindringer, senere opgive tanken om at anvende beton, da »det med de kolossale Murtykkelser vilde slaa Revner i vort foranderlige Klima«. ¹⁹

Bevidstheden om, at Marmorkirken nu om sider tegnede til at skulle blive fuldført under Tietgens finansielle ægide, inspirerede også andre til at udarbejde projekter. ²⁰ Tietgen nævner selv, hvordan arkitekten Ludvig Fenger i følge med sin far, pastor P. Fenger, en dag havde vist ham en plan til kirken, forfattet »med Assistance af de kongelige Børn, som efterhånden skulle beklæde de største Troner i Europa«. Tietgen havde dog betvivlet, at den fornødne interesse for planens realisering var til stede. ²¹

Fenger, der ligesom Zwingmann havde været konduktør hos Bindsbøll og sidenhen hos Meldahl, omtaler selv sit forslag i et brev til sidstnævnte 15. aug. 1869. Projektet bestod dels

af en skitse i samme målestok som Jardins tegninger, dels af et overslag på omtrent 100.000 rdl. I et senere brev til Meldahl 24. juni 1877 nævnede han atter sit projekt til kirken, idet han her refererede alene til en »lille Skitse«, som han engang havde vist Meldahl, men derimod ikke Tietgen. ²² Omkostningerne til dette forslag havde han i øvrigt endnu ikke beregnet. Efter alt at dømme er der således tale om to forskellige udkast. På Kunstakademiets Bibliotek er bevaret et udateret overslag på 92.157 rdl. til en kirke på Marmorkirkens grund, samt i alt ni tegninger, ligeledes uden datering. ²³ Af disse er tre kalker efter Jardins kobberstikværk (plan, tværsnit og facade). De øvrige viser kirken med en 1 stokværk høj, ydre ringmur, kronet af en balustradeprydet attika. På fundamentet af den indre pillekrans rejser sig en tambur med en halvkugleformet ribbekuppel, afsluttet af en lanterne. En fremspringende portal, båret af seks søjler, markerer hovedindgangen (fig. 140). Indvendig er over nedre etages buer føjet

en gallerietage med fordoblet antal arkadeåbninger. To forhold gør det nærliggende at identificere dette udkast med Fengers seneste: Først bygningens og især kuplens lighed med Meldahls eget projekt fra o. 1877 (fig. 154, 156) og dernæst den omstændighed, at der ikke i interiøret er anvendt søjler. Overslaget, der ud fra beløbets størrelse og den anvendte møntfod (rdl. i stedet for kr.) må hidrøre fra forslaget fra o. 1869, omtaler nemlig udgifter til søjler både i nederste og øverste omgang (henholdsvis 42 og 48). Det har derimod ikke været muligt at identificere Fengers første udkast.²⁴

Blandt de af Meldahls tegninger, der fra Kunstakademiet er overført til Rigsarkivet, findes et forslag, som efter tegnemåden at dømme ikke skyldes denne. Tegningen, der viser en plan og en opstalt af hovedfacaden, er på bagsiden påtegnet: »Et Grund Project til facaden (?)«. Den ukendte ophavsmand har her sløffet begge søjleportaler mod øst og vest. Den ydre ringmur er, bortset fra partiet ved hovedindgangen, kun ført op til et stokværks højde, mens den omtrent halvkugleformede kuppel hviler på en lav tamburetage (fig. 141). En lan-

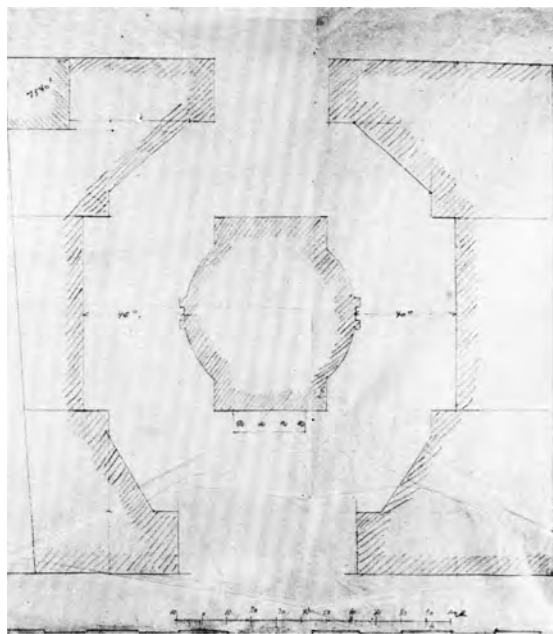

Fig. 142. Udkast til beliggenhedsplan o. 1872-73. 1:2000 (s. 645). – *Proposal for development plan c. 1872-73.*

terne, beslægtet med Fengers og fig. 154 og 156 kroner kuplen. Et karakteristisk træk er anvendelsen af en bort af akroterier ved tagfoden, både over nedre stokværk og over tamburetagen.²⁵

1872-73 syntes Tietgens planer for Marmorkirken omsider at skulle virkeliggøres. Grundtvigs død 2. sept. 1872 havde atter sat gang i debatten om opførelsen af en kirke til hans menighed, og fa dage efter noterede A. F. Krieger i sin dagbog: »Skal det hænge sammen med Tietgen's gamle Plan om at fuldføre Marmorkirken?«²⁶ Sagen blev imidlertid kort efter søgt fremmet på anden vis. 2. nov. 1872 grundlagde Tietgen *Det kjøbenhavnske Byggeselskab* med det erklærede formål: »at erhverve Byggegrunde og derpå opføre Bygninger, afhænde eller udleje disse, samt udføre andre dermed beslægtede Anlæg ...«²⁷ Den aktuelle anledning til selskabets stiftelse var antagelig i første række planerne omkring omdannelsen af Peder Madsens gang og bebyggelsen af fæstningsterrænet. Men Tietgen havde øjensynlig håbet herigenem at kunne befordre Marmorkirkesagen.²⁸ Allerede 1872 understregede selskabets forretningsførende direktør, Carl St. A. Bille, vigtigheden af at forberede denne sag godt og erhverve sig et nøjagtigt kendskab til ejendomsforholdene omkring pladsen. I løbet af foråret og sommeren 1873 førte Bille en række underhandlinger med en husmægler angående købet af de otte grunde i Store Kongensgade ved Marmorpladsens sydvesthjørne (matr.nr. 251—58).²⁹ Juni 1873 lykkedes det ham at få samtlige ejendomme på hånden, på nær en enkelt (matr. nr. 252). De foreløbige slutsedler havde dog kun gyldighed til 1. juli s.å. Som Bille opfattede det, ville byggeselskabet først komme ind i sagen efter denne dato. Forhandlingerne havde således hidtil været ført for Tietgen som privatperson.³⁰ Tietgens accept kom imidlertid ikke. Antagelig har købesummen (123.000 rdl. for de syv grunde) været for høj.

Samtidig med Billes sonderinger tog de første projekter for området form på Meldahls tegnebord. Meldahl var selv fra starten knyttet til selskabet som bygningskyndig rådgiver,

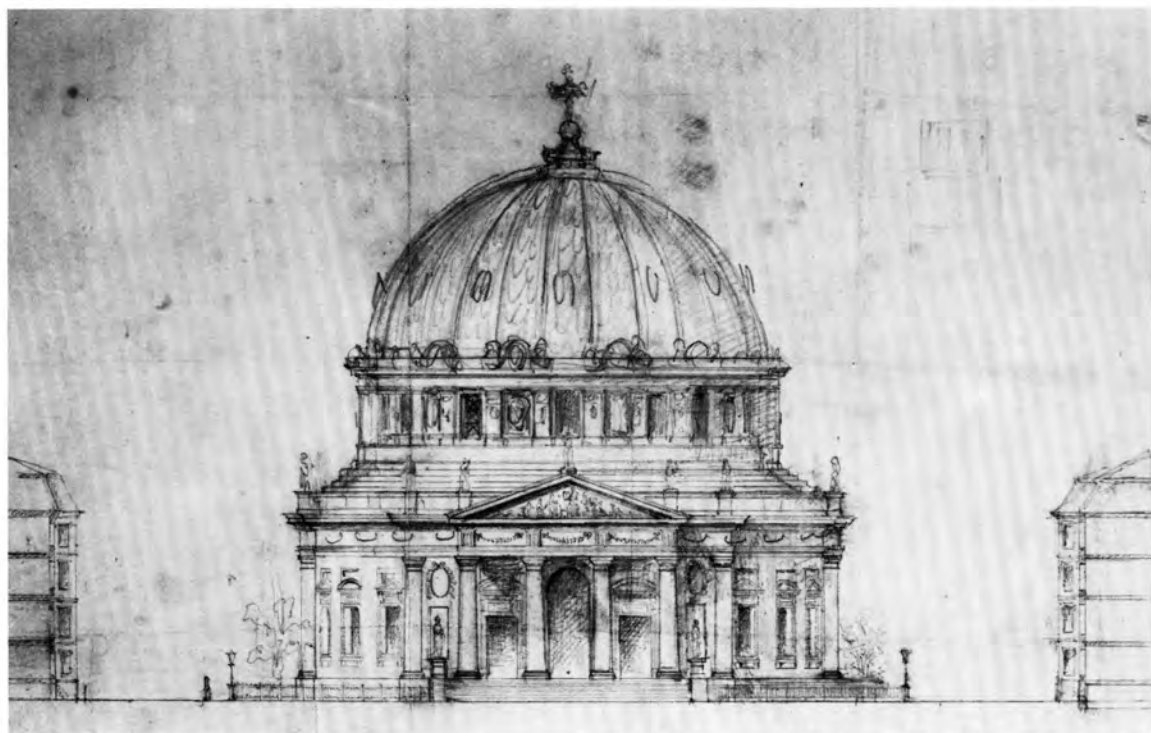

Fig. 143. Udkast til Marmorkirkens hovedfacade, o. 1872-73 (s. 645). 1:600. RA. – *Proposal for the main facade of the Marble Church, c. 1872-73.*

men skulle sidenhen også erstatte Bille som direktør. Blandt tegningerne i arkitektens privatarkiv findes to beliggenhedsplaner, daterede henholdsvis »27.11.72« og »27.12(?)72«. Den sidste af disse er desuden mærket: »DKB nr. 88/1873, – en påskrift, der uden tvivl refererer til en intern sagsorden inden for *Det københavnske Byggeselskab*. Samme påskrift findes tillige på Billes korrespondance med husmægler Jørgensen fra foråret og sommeren 1873 (se ovf.), samt på en række andre tegninger i Meldahls og Tietgens arkiver, heriblandt på kalker af Zwingmanns projekt fra 1867 og på overslaget hertil. Den tilhørende journalsag synes imidlertid ikke bevaret.³¹ Ud fra tegningerne må man slutte, at Meldahl har udkastet en beliggenhedsplan, der findes i to versioner med henholdsvis en rektangulær og en ottekantet plads omkring kirken (fig. 142).³² Den sidstnævnte plan inddrager også det problematiske sydvesthjørne mod Store Kongensgade. Samtlige tegninger viser kirkens plan med en smal

portikus i øst, båret af fire søjler og flankeret af statuepodier. Mod vest, nord og syd er mindre trappeanlæg markeret. Blandt tegningerne med Byggeselskabets mærke findes en opstalt af kirken og den omgivende bebyggelse, set fra Bredgade (fig. 144). Tegningen er forsynet med Meldahls signatur, samt påskriften: »I fald Zwingmann (underforstået: hans tegning) koste 200.000 vil denne koste 150.000 Rdl.«, altså et alternativt forslag til Zwingmanns projekt, der har været fremlagt under forhandlingerne, og samtidig et af Meldahls tidligst kendte udkast til kirken. Meldahl har her som flere af sine forgængere valgt alene at føre den ydre ringmur op til første stokværk, mens kuplen hviler på den indre pillekrans. Den lave kuppel, der inddeles af ribber, er smykket med akroterier ved foden og afsluttes foroven med en korsbærende figur. Den søjlebårne forhal er reduceret i bredden og giver, som planerne antyder, mulighed for opsætning af statuer. Et haveanlæg indrammer kirken, hvis hovedgesims er benyt-

Fig. 144. Meldahls forslag til Marmorkirkens fuldførelse o. 1872 (s. 645). RA. – *Meldahl's proposal for the completion of the Marble Church c. 1872.*

tet som rettesnor for taghøjden på den omgivende bebyggelse. Til dette udkast slutter sig andre, til dels summarisk optegnede facadetegninger, samt tvær- og længdesnit (fig. 143, 198).³³

ERHVERVELSEN AF FREDERIKS KIRKEPLADS. RIGSRETSSAGEN

1874 skønnede Tietgen endelig, at tiden var inde til at sikre sig kirkepladsen. Den aktuelle anledning var et vink fra Krieger, der på dette tidspunkt var finansminister, om hans snarlige afgang, hvilket kunne lette mulighederne for at fa den komplicerede sag lempet igennem.³⁴ Som omtalt s. 592f. havde Frederiks Kirkeplads »med den derpaa værende Ruin« gennem flere år figureret på finansloven blandt de domæner og statsejendomme, der forventedes solgt. På den seneste finanslov fra 1874-75 ansloges pladsen at kunne indbringe den beskedne sum af 15.000 rdl., inklusive tre andre ejendomme, der ligeledes ønskedes afhændet: Det kongelige hømagasin, samt Civiletatens og Fæstningens materialgårde.³⁵ Senest 1866 havde der været fremsat et kontant tilbud på 150.000 rdl. for

pladsen og alle derpå stående bygninger, men også dette var blevet afvist (s. 597). Det stadige problem var kirkeruinen, for hvis bevaring der hidtil havde været overvejende positiv stemning i regeringskredse.

30. maj 1874 udfærdigede Tietgen et forslag til købekontrakten. Heri forpligtede han sig til at overtage pladsen med de derpå værende »Ruiner«, materialer og bygninger for 100.000 rdl. (200.000 kr.). Samtidig lovede han at fuldføre kirken og bebygge de tilstødende grunde »i passende stil«. Hovedtrækkene i bebyggelsesplanen (ikke kirken) skulle forelægges finansministeriet til approbation. Skulle Tietgen opgive sin plan, hævdedes handelen uden vederlag. Det samme gjaldt, hvis ikke kirken var fuldført inden ti år, eller hvis der ikke inden fem år var udført arbejde for værdi af mindst 100.000 rdl.³⁶ Tietgens udkast dannede grundlag for købekontrakten, der efter at være forelagt i en skitse 19. juni, blev endelig underskrevet 2. juli 1874. Et halvt år efter, 5. jan. 1875, udstedtes skødet på pladsen med tilhørende bygninger og materiel.³⁷

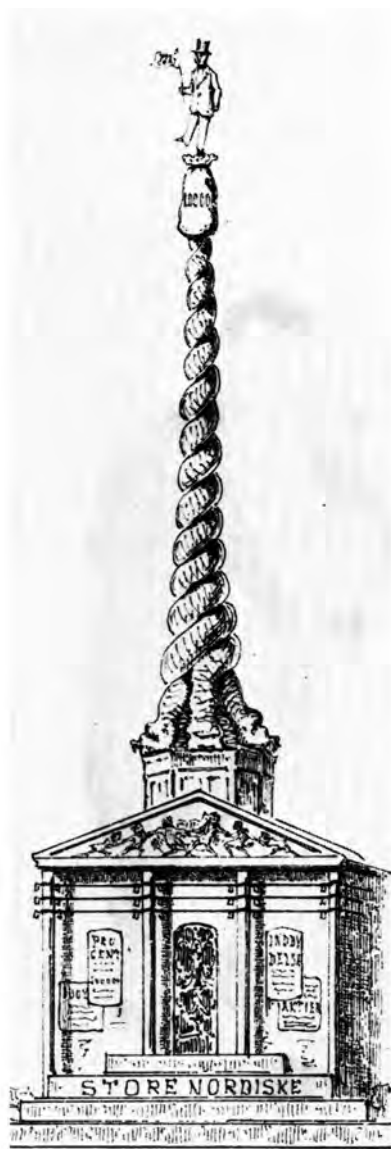
Forbløffende nok havde man hverken i kontrakten eller skødet anført, at overtagelsen også gjaldt ruinen, – et forhold, der senere måtte

korrigeres.³⁸ En væsentlig tilføjelse til Tietgens oprindelige forslag var også den første paragraf, der omhandlede ejendomsretten til kirken. Bygningen skulle efter fuldførelsen overdrages til staten, omend Tietgen selv og hans hustru forbeholdtes ret til at råde over kirkens benyttelse indtil deres død.³⁹

På godt et halvt år var forhandlingerne omkring salget af kirkepladsen afsluttet. Når sagen kunne gennemføres på så relativt kort tid, kan det hænge sammen med den aktuelle ministerkrise, der gjorde det muligt at lade mindre afgørende spørgsmål, som dette trods alt var, passere hurtigt gennem det offentlige maskineri. Formentlig har Tietgen realistisk kalkuleret med denne situation.¹⁹ Imidlertid skulle ikke mindre end tre forskellige finansministre involveres i forretningerne, – foruden Krieger, som fratrådte 8. juni, lensgreve L. Holstein-Holsteinborg, der indtil 12. juni også var regeringsleder, afløst 14. juli (for knap et år) af hofjægermester C. A. Fonnesbech. Og reaktionerne udeblev heller ikke, da overtagelsen først var en realitet. Folkeviddet satiriserede i »Punch« over Tietgens og »Architekt Swindelmans« eventuelle forslag til kirken (fig. 145), en krydsning mellem en klassisk tempelbygning (dog med telegrafpæle (!) i stedet for søjler) og Børsen, der dengang husede Privatbanken. På spiret ses bygherren, balancerende på en pengesæk som toppen af kransekagen.⁴⁰

Langt alvorligere var imidlertid det røre, sagen vakte i folketinget. Allerede i efteråret 1874 havde finansudvalget forud for vedtagelsen af finansloven for 1874-75 udtalt sin misbilligelse af salget, dels fordi ministeren efter deres opfattelse havde overskredet sine beføjelser, dels fordi overtagessummen skønnedes alt for beskeden. Et beløb på 700.000 kr. i stedet for 200.000 kr. ansås for mere realistisk.⁴¹ 9. febr.

1875 nedsattes et særligt udvalg til at undersøge spørgsmålet, og i den følgende folketingssamling besluttede man omsider at skride til rigsretstale imod de tre implicerede ministre, for benyttelse i uberettiget øjemed af den til afhændelsen givne bemyndigelse og for forsømmelse af tilbørlig at påse statskassens tarv ved salget.⁴²

Fecade af Marmor kirken efter dens
Restavration, tegnet efter
Architekt Swindelmans Udkast,

Fig. 145. Satirisk forslag til Marmorkirkens facade, »tegnet efter Architect Swindelmans Udkast«. Fra »Punch« 1875 (s. 647). – *Satirical suggestion for the facade of the Marble Church, »drawn after Architect Swindelmann's proposal«. From »Punch« 1875.*

24. marts 1877 nedsattes rigsretten. Samtidig med Marmorkirkensagen behandlede man anklagen mod daværende kultusminister C. C. Hall for hans økonomiske dispositioner i forbindelse med Det kongelige Teater. I begge sa-

ger stod den 36-årige venstrepolitiker, cand. jur. Viggo Hørup, som folketingets anklager, mens forsvaret leveredes af den noget ældre højesteretsadvokat Anton Klubien.⁴³ Sagen om kirkepladsen drejede sig i princippet om et administrativt spørgsmål: Havde ministrene overskredet deres kompetence ved at afhænde grunden uden først at have indhentet lovgivningsmagtens bemyndigelse og i øvrigt uden at have fået sikkerhed for den planlagte kirkes kunstneriske stil eller for dens fuldførelse? For at afgøre anklagen vedrørende den alt for lave salgspris blev – imod Tietgens ønske – nedsat en uvildig taksationskomité, der anslog hele pladsens værdi til 540.000 kr., når den var ryddeliggjort til udparcellering, mens værdien af de til bebyggelse overladte grunde (dvs. uden kirken) beregnedes til 268.000 kr. Trods vægtige argumenter fra anklagerens side og et dygtigt aktorat valgte dommerkollegiet, der bestod af højesteretsdommere og landstingsmænd, at følge forsvarerens indstilling. Ifølge denne *havde* finansministeren haft myndighed til at afhænde pladsen, der ikke var defineret som domæne og hermed lå uden for lovgivningsmagtens område. Kirkeruinens tilstedeværelse ændrede intet ved dette forhold, i modsætning til, hvad Hørup hævdede. Hvad angik det påståede tab for statskassen, anførte forsvareren, at der hidtil intet tilbud havde været af den takserede sums størrelse, og udbyttet af et sådant salg derfor var uhyre tvivlsomt. 13. juni faldt dommen, der helt frikendte de tre ministre. Afgørelsen havde dog videre politiske perspektiver og bidrog til at skærpe modsætningerne mellem det konservative regeringsparti, der også dominerede inden for dommerkollegiet, og partiet Venstre, som havde flertallet i folketinget.

AFGØRELSEN AF ARKITEKTSPØRGSMÅLET

Som understreget af Tietgen selv havde det oprindelig været hans plan at overdrage byggeriets ledelse til Chr. Zwingmann, mens han havde sikret sig Meldahls »Assistance ved

Overledelsen».¹⁹ Selv om Meldahl hermed mere tænkte at skulle være Tietgens bygningsfaglige konsulent under opførelsen af kirken efter Zwingmanns udkast (fig. 138-39), synes det ikke at have forhindret ham i at gøre sig visse tanker om kirkens udformning. I en efterskrift til et brev 28. maj 1874 til arkitekten Albert Jensen, p.t. konduktør ved Frederiksborg slot, skrev han: »Nu maa vi To tales ved om Marmorkirken – nu er det Alvor«. Og han tilføjede: »Jeg tör ikke sige mere og dette er *en stor Hemmelighed* (Meldahls understregning)«. Brevets margin er samtidig forsynet med en diminutiv skitse svarende til hans udkast fra 1872-73, dvs. med en halvkugleformet kuppel på en lav tambur (jfr. fig. 143).⁴⁴ I et brev 29. aug. 1874 takkede Tietgen Meldahl for en plan, der i kalke skulle sendes til Wien, – efter sammenhængen at dømme sandsynligvis en bebyggelsesplan til kirkepladsen. Baggrunden for denne forsendelse fremgår imidlertid ikke. Tietgen skrev videre: »Hvor bliver Deres eller Jensens Plan (af)?«, og uddyber i et efterfølgende brev 1. sept.: »(...) det var Kirkeprojektet, som jeg mente, og som jeg kun af Nysgerrighed spurgte efter, da det ganske rigtigt er min Mening, at der intet skal foretages til Vinter«. Om Zwingmanns virksomhed skrev Tietgen: »Planen skulde jo Zwingmann arbeide paa, men jeg har ikke hørt fra ham selv, kun indirecte at han arbeidede«.²²

Selv om han på dette tidspunkt næppe manglede arbejdsopgaver (jfr. især fuldførelsen af Frederiksborg slot og opbygningen af Det kongelige Teater efter V. Dahlerups og O. Petersens tegninger), sad Meldahl ikke Tietgens opfordring overhørig. Som det fremgår af en udateret notits fra Tietgen (sekundært påtegnet 1875) sendte han en skitse, der uden navns nævnelse blev overgivet til Zwingmann, for at denne kunne arbejde videre på den. Sidstnævnte var ifølge Tietgen meget nysgerrig efter at kende skitsens forfatter, som han vel også uden større besvær må have kunnet gætte sig til. Antagelig er det denne skitse, Meldahl 8. dec. afregnede for (s. 653f.), og som han diskuterede med etatsråd L. P. Holmblad (jfr. fig. 148).

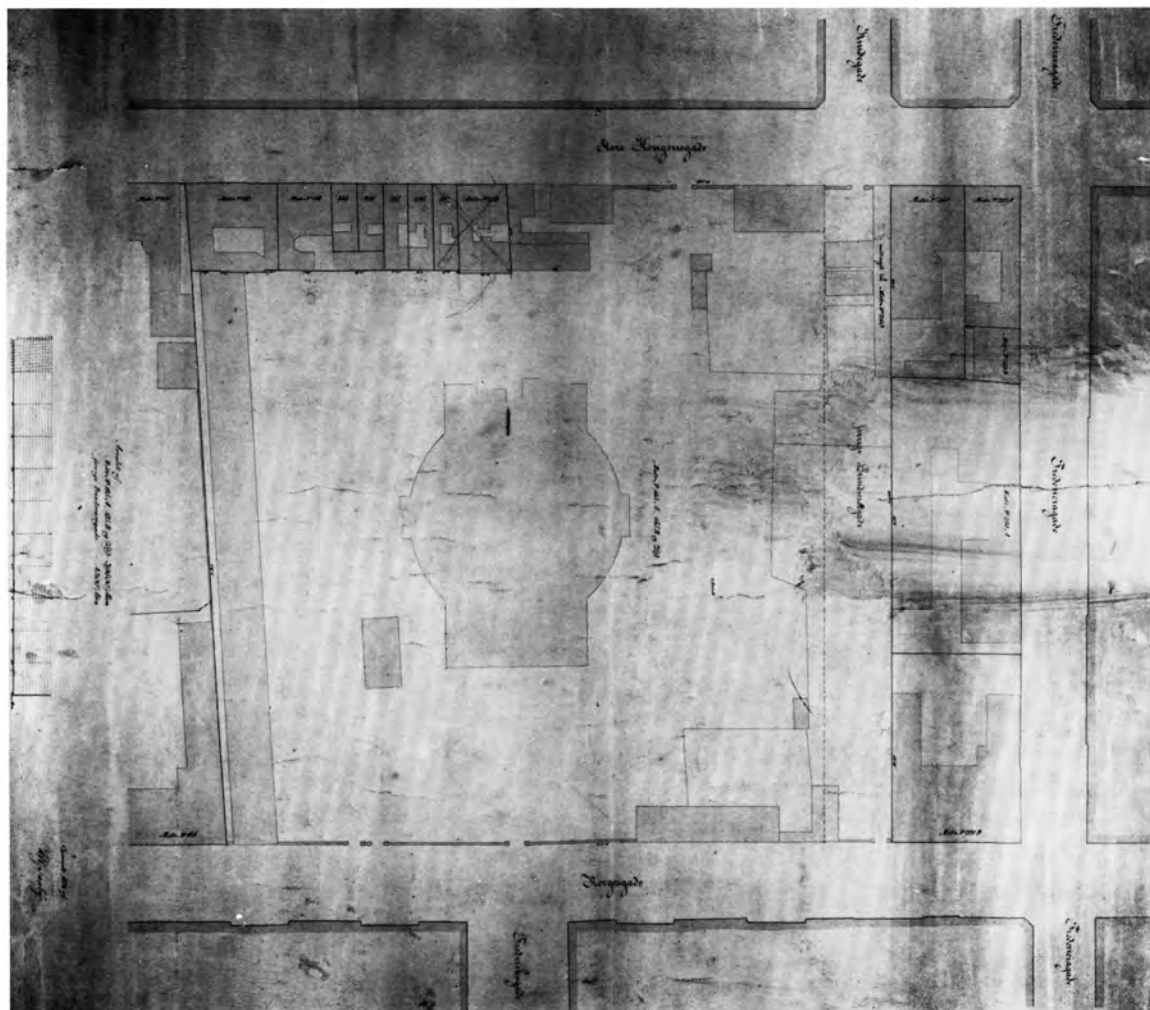

Fig. 146. Opmåling af matriklerne 185 og 259, 1874. RA. – Cadastral survey of title nos. 185 and 259. 1874.

Meldahl var således ved udgangen af 1875 blevet stadig mere engageret i Marmorkirkesa-gen, mens Zwingmann efter Tietgens udsagn næppe var kommet længere end til at bestille en rullekran hos tømrermester Unmack.⁴⁵ Den væsentligste årsag til hans sendrægtighed viste sig imidlertid at være en langsomt fremadskridende sindslidelse, der medførte, at han kort efter måtte opgive sin arkitektvirksomhed. Zwingmanns seneste arbejde blev restaureringen af Tietgens ejendom, Strødam ved Hille-rød (1875).

Det er derfor forståeligt, at Meldahl i denne situation, hvor han i praksis som eneste arkitekt forestod arbejdet med kirkens projekte-

ring, ønskede en præcisering af sin stilling. Endnu i begyndelsen af januar 1876 havde Tietgen således antydnet, at Zwingmann kunne komme med et projekt, udarbejdet på grundlag af Meldahls skitse. I et brev 1.febr. 1876 bad sidstnævnte derfor Tietgen bekræfte, om han ønskede, at Meldahl 1) udarbejdede det endelige projekt til kirken og udparcelleringsplanen for det omliggende areal, samt 2) som den ene styrende arkitekt lod kirkebygningen fuldføre. Det var for ham en æressag at overtage hvervet, og karakteristisk nok undlod han også at nævne spørgsmålet om honorar (jfr. også s. 639). Blot udbad han sig en skriftlig bekræftelse på, at Tietgen anså sig som løst fra aftaler

med andre arkitekter, dvs. foruden Zwingmann, også løfter til Ludvig Fenger, der havde været inddraget i forberedelserne (jfr. s. 643). 6. febr. forelå Tietgens accept, og hermed var Meldahls ansættelse som Marmorkirkens arkitekt omsider en fuldbyrdet kendsgerning.⁴⁶

ØKONOMI OG ADMINISTRATION

Som fastslået i skødet på Frederiks kirkeplads var en afgørende betingelse for grundens overtagelse, at kirkebygningen fuldførtes inden 10 år, dvs. inden januar 1885, samt at der inden udløbet af den første femårsperiode blev brugt mindst 200.000 kr. (100.000 rdl.) på byggeriet. Planen var fastlagt på et tidspunkt, hvor Tietgen endnu havde grund til at være optimistisk mht. sin økonomiske situation. Midlerne til kirkens opførelse kunne skaffes gennem indtægter, dels ved salget af de omliggende grunde, dels ved overskuddet fra hans mange andre virksomheder.

Denne kalkule kom imidlertid ikke til at holde stik. Usikkerheden omkring arkitektspørgsmålet bevirkede i første omgang en forsinkelse på et par år, og da Meldahl 1877 omsider kunne fremlægge de første tegninger, havde konjunkturerne ændret sig. Det økonomiske uvejr, der med Tietgens egne ord brød ud over Europa efter den fransk-tyske krig, var også nået til Danmark og havde nær opslugt hans sammen sparede midler til kirkebyggeriet.⁴⁷ Det er uvist, om han på dette tidspunkt havde en klar oversigt over de samlede forventede udgifter. Zwingmann havde i forbindelse med sit projekt udarbejdet et overslag på 197.321 rdl. (ca. 400.000 kr),¹⁸ og det er antagelig dette, der blev lagt til grund for den førnævnte salgsbetingelse. En detaljeret beregning fra Meldahl kendes tilsyneladende først fra 1882, og her var det ganske andre beløb, der nævnedes, nemlig en samlet forventet udgift på 902.357 kr.⁴⁸ Da regningerne omsider kunne gøres endelig op ved kirkens fuldførelse 1894, anslog Meldahl opførelsessummen til 1.383.996 kr.¹ I realiteten var Tietgens udgifter væsentlig mindre. Foruden de betragtelige indtægter ved salg af

grundene omkring kirken, kom adskillige donationer til det store foretagende, dels i form af økonomiske bidrag, dels som regulære gaver (inventargenstande). Tietgens eget 25-års jubilæum ved Privatbanken 1882 gav således anledning til en indsamling blandt medarbejderne i de 12 selskaber, han havde været formand i. Hertil kom en kontant gave på 200.000 kr. fra hans nærmeste venner, foruden oprettelsen 1884 af »Fondet til plastisk dekorativ Udsmykning af Marmorkirken«, på initiativ af nationalbankdirektør M. Levy.⁴⁹ Herfra indkom et sted mellem 107.000 og 165.000 kr. Meldahl selv var en af de første og største bidragydere til fondet, ligesom hans beslutning om at arbejde vederlagsfrit i sig selv var et økonomisk tilskud. Et initiativ med en bredere folkelig opbakning var den landsomfattende indsamling af kobber til tækningen af kirkens kuppel 1882-83, startet på opfordring af maleren Lorenz Frølich.⁵⁰ Dette betød sammenlagt, at Tietgens personlige udgifter formentlig næppe har været større end 425.000 - 450.000 kr.⁵¹ Alligevel har den stadige strøm af regninger gennem årene tæret hårdt på hans pengebeholdning.

Da tiden nærmede sig for aflæggelsen af regnskab til finansministeriet vedrørende den første femårsperiode, gav både Meldahl og A. F. Krieger udtryk for deres betænkelighed. Meldahl selv henstillede til Tietgen, at denne bad om udsættelse af terminen et år, ikke mindst med den begrundelse, at arbejdet var blevet forsinket to år på grund af en tidligere arkitekts sygdom.⁵² Krieger, der ved udgangen af 1878 kunne konstatere, at ingen af grundene endnu var solgt, opkastede i sin dagbog det ubehagelige spørgsmål: »Vil Estrup saa tage det hele tilbage?«. ⁵³ I slutningen af 1879 viste det sig imidlertid muligt at opstille et regnskab, der sandsynliggjorde en samlet udgiftssum, som langt oversteg det fastlagte beløb på 200.000 kr.⁵⁴ Krieger bad dog alligevel Meldahl om at bidrage til, at Tietgen tog sagen »roligt og forstandigt« og ikke nægtede at besvare spørgsmålet om anvendelsen af den aftalte sum.⁵⁵ I sin beretning 20. dec. 1879 fremholdt Tietgen da også Zwingmanns sygdom som

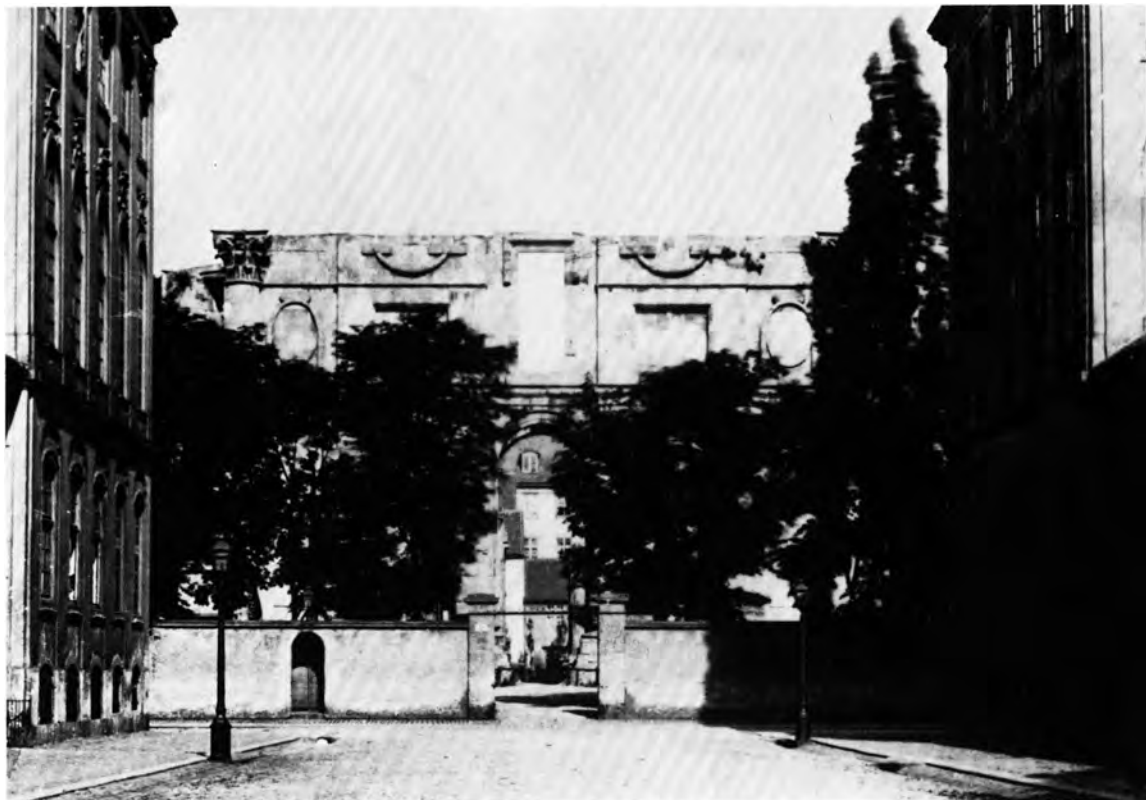

Fig. 147. Marmorkirkens facade mod Bredgade. Ældre fot. NM2. – *The facade of the Marble Church towards Bredgade.*

den væsentligste årsag til forsinkelsen, men kunne herudover dokumentere, at der til dato var udført murer-, tømrer-, stenhugger- og andet arbejde for en værdi af 141.545 kr. Hertil kom andre udgifter, væsentligst en sum på 132.767 kr. til oparbejdning af et lager af Faksesten (jfr. s. 665) til kirken, således at de samlede udgifter beløb sig til 360.510 kr.⁵⁶ Som Krieger noterede sig, havde Meldahl hindret Tietgen i den forvildelse at fremhæve, at bygningen ikke ville kunne blive fuldendt til 1885.⁵⁷ I sit svar 16. jan. 1880 indskrænkede ministeriet sig til en accept af det forelagte regnskab og en konstatering af, at det omhandlede forbehold vedrørende handelens ophævelse nu ikke længere havde retslig gyldighed.⁵⁸ Alligevel udarbejdede Meldahl en ny redegørelse til finansministeriet juli 1885, da 10-års fristen var udløbet. Heri hed det, at kirken først kunne forventes færdig 1. jan. 1892. Forsinkelsen skyldtes flere for-

hold, ikke mindst den omstændighed, at der var nedrevet langt mere end oprindelig beregnet af den eksisterende bygning, samt at meget af stenhuggerarbejdet måtte udføres i Fakse, hvilket nødvendiggjorde flere detaljtegninger og kostbare modeller (jfr. s. 677f.).⁵⁹ Det er tankevækkende, at Meldahl her skød afslutningstidspunktet så langt ud i fremtiden som til 1892. Året forinden havde han været langt mere optimistisk og nævnt 1888 som det år, hvor kirken forventedes fuldført.⁶⁰ Årsagen til hans pessimisme kan hænge sammen med et forhold, som han ikke nævnte i sin redegørelse: Tietgens stadig forværrede økonomiske situation efter en god periode 1881-83.⁶¹

De følgende år gik byggeriet meget trægt. Tietgen havde, som Meldahl 1887 skrev til sin medarbejder Albert Jensen, næppe råd til større arbejder de første par år. Alligevel bevarede bygherren sin optimisme. I et brev til Meldahl

nævnedes han, at han aldrig havde følt det som en byrde. »Tværtimod jo mere broget det saa ud i andre Henseender, desto gladere blev jeg ved at gaae en Rundtour omkring den (kirken), – og ikke mindst nu, da den efterhånden vinder sin Skikkelse«. ²² Til trods for, at Tietgen på dette tidspunkt ikke længere kunne føle sig ansvarlig over for ministeriet mht. de i skødet fastlagte frister, kom der december 1890 en forespørgsel fra finansministeriet på opfordring af folketingets finansudvalg, om kirken fremdeles forventedes afsluttet 1892. Karakteristisk nok undlod Meldahl i sit svar at nævne nogen tidsfrist. Han anførte, at der til dato var forbrugt 1.032.248 kr., men at der fortsat resterede arbejde med den indvendige dekoration og inventaret. Som en afsluttende bemærkning, der nok kunne bremse for yderligere utålmodige spørgsmål, anførte han: »Vi have sandelig Hastværks-Arbejde nok i vor Tid. Det var Synd om Marmorkirken blev føjet til disse Tal«. ¹⁸ Arbejdet kom da også til at strække sig endnu en række år, frem til 1894, en frist, Meldahl først nævnedes i efteråret 1892. ⁶²

I modsætning til situationen omkring opførelsen af Frederik V.s kirke fandtes der intet administrativt mellemlid mellem bygherren og hans arkitekt. Meldahl henvendte sig direkte til Tietgen med sine økonomiske krav, og trods beløbenes størrelse var denne »lige glad og fornøielig at arbejde for i den Sag«. ⁶³

På byggepladsen eksisterede der dog et hierarki. Meldahl havde overledelsen, men i det daglige, praktiske arbejde med udførelsen af de talrige tegninger og styringen af håndværkerne og leverandørernes virksomhed, havde han en stab af hjælpere. Et særligt bygningskontor for Frederikskirkens opførelse blev indrettet i en tidligere skolebygning på pladsen, og her var skiftende tegnere og konduktører beskæftiget. I de første år fra august 1876 til udgangen af 1878 var arkitekt Emil Blichfeldt Meldahls højre hånd og bistod ham i arbejdet med optegning af de hovedtegninger, der skulle forelægges for bygningsmyndighederne (jfr. s. 656f.). Sammen med Blichfeldt, der også i studieårene havde arbejdet for Meldahl, nævnes Georg

Tersling og Emil Lønholdt som tegnere i denne periode. Tersling fremhævedes af Blichfeldt som »den bedste Tegner af dem, der var dengang«. ⁶⁴ 1878 omtales han i et brev fra samme som den, der tegnede på facaden, mens Lønholdt arbejdede med trækonstruktionen, en mindre betroet opgave. ²² Ved udgangen af 1878 synes alle tre imidlertid at have forladt tegnestuen. Blichfeldts plads blev overtaget af Albert Jensen, der også tidligere havde arbejdet for Meldahl (jfr.s. 648) og desuden under sin udenlandsrejse 1876-78 indsamlede studiemateriale vedrørende kuppelkonstruktioner med henblik på Marmorkirken. ⁶⁵

Selv havde Albert Jensen 1876 vundet Akademiets store guldmedalje med et projekt til et sejrsmonument, – en kuppelbygning, der i hele sin opbygning vidnede om arkitektens interesse for Marmorkirken. Særlig med kuplens høje rejsning fremførte han et motiv, der også optog Meldahl på dette tidspunkt, hvor projekttegningerne til kirken var under udvikling (jfr. s. 654). ⁶⁶ I samarbejdet med Meldahl synes Albert Jensen først og fremmest at have været den loyale medhjælper, der omarbejdede sin forefattede ideer, det være sig summarisk nedfældede skitser eller mundtligt formulerede ønsker, til virkelighed på tegnebrættet og byggepladsen. Som en anden medarbejder på Marmorkirkens tegnestue berettede, kom Meldahl blot godt en gang om ugen og kunne så sige: »Ja, dér maa vi have en vase«. Herefter skitserede han en sådan med et stykke kul. Resten måtte Albert Jensen om. ⁶⁷ Således var det også Meldahl, der bestemte motivet til altret, mens Jensen udførte de store vejledende tegninger (s. 735). ⁶⁸ Men Meldahl forsøgte ikke at understrege sin ophavsret på tegningerne, der ofte (med en tyk tømmerblyant) er påført hans signatur, selv om disse ud fra tegnemåden at domme utvivlsomt er udført af andre. Hovedparten af hans store tegningssamling på Rigsarkivet er således næppe egenhændig. ⁶⁹ Albert Jensens samarbejde med Meldahl synes dog stort set at være forløbet til begges gensidige tilfredshed, selv om den sidstnævnte kunne være ubarmhertig hård i sin kritik. Dette kom især til ud-

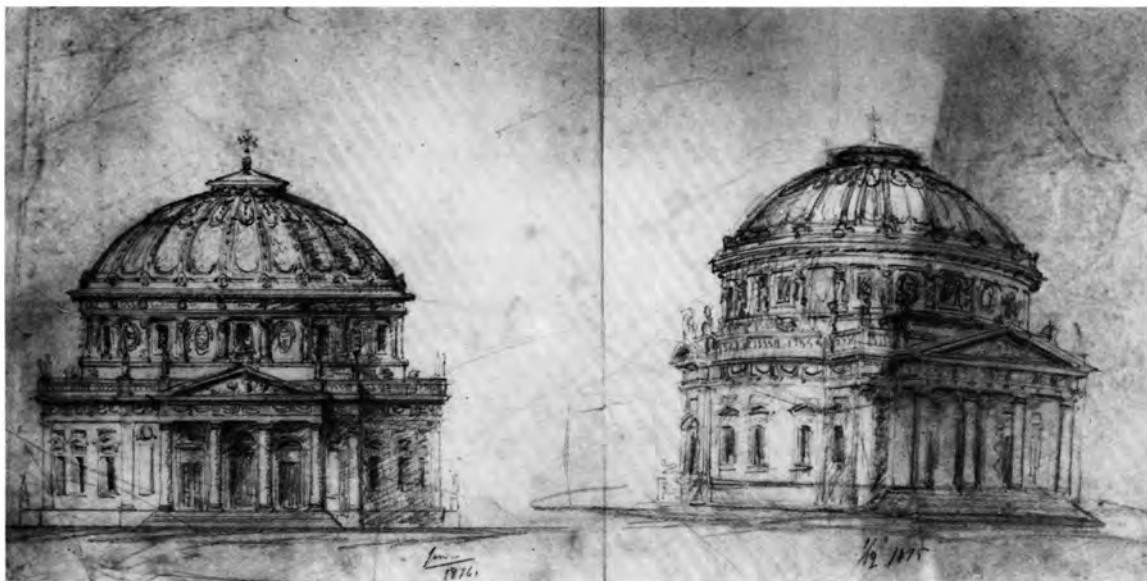

Fig. 148. Udkast til Marmorkirken, set fra øst og sydøst, januar 1876 og december 1875 (s. 653). RA. – *Proposal for the Marble Church seen from the east and south-east, January 1876 and December 1875.*

tryk ved den uheldige prøveringning med de nyopsatte klokker 1884 (s. 674).⁷⁰ I de senere år talte tegnestuen i øvrigt medhjælpere som arkitekterne Carl Thonning og Harald Garde.

MELDAHLS FØRSTE PROJEKTER 1875-1877

Som nævnt ovenfor blev Meldahl allerede fra slutningen af 1875 direkte inddraget i projekteringen af Marmorkirken og den omliggende

bebyggelse, selv om hans officielle udnævnelse til eneansvarlig byggeleder først forelå februar 1876. Fra denne dato begyndte udførelsen af projekttegningerne for alvor, men Meldahl havde allerede gjort visse forarbejder. Foruden de ældre udkast til både kirke og plads fra 1872-74 (s. 641f.) kendes to skitser af kirken fra øst og sydøst, daterede henholdsvis 1. dec. 1875 og januar 1876 (fig. 148). Disse vil blive nærmere omtalt nedenfor. I løbet af sommeren 1876 vi-des Meldahl desuden at have formet forskellige

Fig. 149. Udkast til Marmorkirken, sommeren 1876. Lermodeller (s. 654). Kunstakademiets Bibliotek. – *Proposal for the Marble Church, summer 1876. Clay Models.*

grupper i ler af kirken, såvel med som uden kuppel, tillige med modeller af de omliggende bygninger med forskellige pavillontage.⁷¹ To af disse kirkemodeller er endnu bevarede (fig. 149). I forbindelse med salgsbetingelserne i skødet hed det bl.a., at finansministeriet skulle godkende planen af bebyggelsen (ikke kirken). 20. okt. 1876 forelå bebyggelsesplanen, der få dage senere, 25. okt. fik regeringens godkendelse (fig. 153, s. 655). Bebyggelsesplanen blev også sendt til Københavns Bygningskommission, der 9. jan. 1877 overdrog sagen til justitsministeriet. Herfra kom 3. marts en approbation.⁷² Antagelig blev ved samme lejlighed godkendt en facadetegning og et prospekt af kirken. Begge tegninger var sammen med bebyggelsesplanen fremlagt som dokumentation ved rigsretssagen i foråret 1877.⁷³ 4. sept. 1877 sendte Tietgen et antal gennemarbejdede tegninger af kirken til Bygningskommissionen for at opnå byggetilladelse hertil (fig. 156-160, s. 656). Stadsbygmester Stilling ønskede dog mere udførlige tegninger til belysning af en række konstruktionsmæssige forhold. Disse fulgte 1. nov. 1877 (s. 661), og i samme måned kom godkendelsen heraf.⁷⁴

Inden for denne periode på godt to år undergik Meldahls kirkeprojekter flere væsentlige ændringer, først og fremmest hvad bygningens øvre del (tamburen, kuplen og lanternen) angik. Men det skal samtidig understreges, at det langt fra var det endelige forslag, som november 1877 fik bygningsautoriteternes approbation. Til belysning af projekternes gradvise forvandling eksisterer foruden de ovenfor nævnte tegninger, en lang række udkast i Rigsarkivet. Ingen af disse er imidlertid daterede, og det udviklingsforløb, som beskrives i det følgende, må derfor tages med forbehold. To forskellige forslag til et bestemt bygningsled kan meget vel være samtidige og ikke nødvendigvis følge efter hinanden. På samme måde kan arkitekten under projekteringen i realiteten gribe tilbage til ældre forslag og viderebearbejde disse.

Den tidligste fase repræsenteres af et projekt, hvis udformning adskiller sig fra de tidligere forslag mht. tamburens og kuplens udform-

ning. I stedet for en ganske lav tambur på et trinpodium (jfr. fig. 143-144) er tamburens mure ført lodret ned til et – antageligt – svagt skrånende tag, der dog næppe er synligt bag den ydre ringmurs balustrade. Kuplen har antaget en fladere form og fremtræder med en skællignende beklædning, der foroven erstattes af store buetunger. Lanternen er enten kegle- eller halvkugleformet. To tegninger af denne version, udført på samme ark, er som nævnt ovenfor daterede december og januar 1875-

1876 (fig. 148).⁷⁵ Samtidig genspejles den, omend uden lanternen, i en af de to lermodeller, som antagelig blev til under Meldahls landophold sommeren 1876 (fig. 149, t.v.). Den anden model (fig. 149, t.h.) viser en yderligere reduktion af kuplen, mens forpartiet til gengæld er forhøjet så meget, at kuplen næppe anes i en betragtning af bygningen fra øst.⁷⁶ Foruden disse synes Meldahl også at have eksperimenteret med et projekt, hvor kuplen helt var elimineret.⁷⁷ Til belysning af projektet med den lave, affladede kuppel findes yderligere et antal opstalter, snit, samt en beliggenhedsplan af hele pladsen (fig. 150-51, 199, 230). Endvidere kendes en lille træmodel af bygningens øvre del (jfr. s. 689). Disse illustrerer forskellige løsninger til udformningen af tamburen (antal og form af vinduer, indramning af disse med søjler eller medaljoner) og lanternen.

Enkelte af tegningerne viser kirken med den omgivende projekterede bebyggelse i en udformning, der endnu adskiller sig fra den endelige (cordongesims over 2. etage i stedet for kolossalpilastre, haveanlæg ved fløjene mod Bredgade (og Store Kongensgade) (fig. 151). Hertil slutter sig en beliggenhedsplan, der viser et ældre stadium i forhold til den approberede af 25. (20.) okt. 1876 (fig. 150).⁷⁷ En cirkulær plads med et statuepodium er her angivet foran kirken i den bredere åbning mod Bredgade. På nord- og sydflanken af den omgivende bebyggelse er ejendommene trukket helt frem til gadelinjen for at opnå et større bebygget areal. Herigennem er planen antagelig kommet til at kollidere med byggevedtægterne, der krævede et på forhånd fastlagt gårdareal. Dette problem

løstes i den senere plan ved at lægge et haveanlæg foran bygningerne (jfr. fig. 153).⁷⁸ Endelig skal bemærkes, at planen (fig. 150) endnu opererer med indlemmelse af det problematiske sydvesthjørne mod Store Kongensgade.

Næste stadium af projekternes udvikling repræsenteres antagelig af en version, hvor både tambur, kuppel og lanterne er forhøjede (fig. 152, 154, 200). Dateringen af disse tegninger er imidlertid vanskelig at fastslå. Muligvis er de udarbejdede i løbet af efteråret 1876.⁷⁹ Det er således værd at bemærke, at der blandt tegningerne af denne version findes eksempler med en smallere hovedtrappe (fig. 152), svarende til den approberede plan fra oktober 1876 (fig. 153). Et par tvær- og længdesnit viser overvejelser om kirkens indre. Forhøjelsen af tamburetagen havde nu skabt mulighed for udformning af en gallerietage over underetagen, direkte belyst fra tamburens vinduer. På et tværsnit mod vest er både indtegnet alter forinden og klokker i lanternen. Desuden ses en kiste skitseret i kryptetagen under kirkegulvet, placeret direkte under kuplens centrum (fig. 177). Dette kan have sammenhæng med de tanker, der ganske vist først formuleredes af Meldahl 1884, vedrørende indretning af kirken til et mindesmærke for Grundtvig (jfr. s. 674).⁸⁰ Men Meldahls overvejelser har ikke været afsluttet med disse forslag, som en karakteristisk påskrift på et af forslagene fra denne periode viser det, . en målangivelse vedrørende afstanden fra tamburens balustrade til kuplens

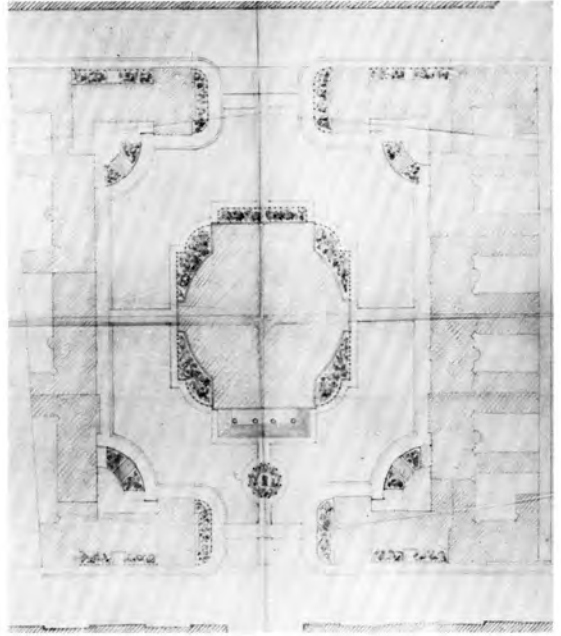

Fig. 150. Bebyggelsesplan til Marmorpladsen med projekteret byggeri i sydvesthjørnet, samt anlæg med statue foran hovedfacaden i øst. Før oktober 1876 (s. 654). RA. – *Development plan for Marmorpladsen with projected buildings in the south-west corner, and the plot with statue in front of the main facade, east.*

krone med følgende tilføjelse: »bliver højere«.⁸¹

Med planen fra oktober 1876 var udformningen af bebyggelsen omkring Marmorkirken imidlertid fastlagt. En kopi af planen i Rigsarkivet (fig. 153) viser dog en skitseret bebyggelse på en del af det problematiske hjørne i sydvest (matrikelnr. 255-256), hvilket kunne tyde

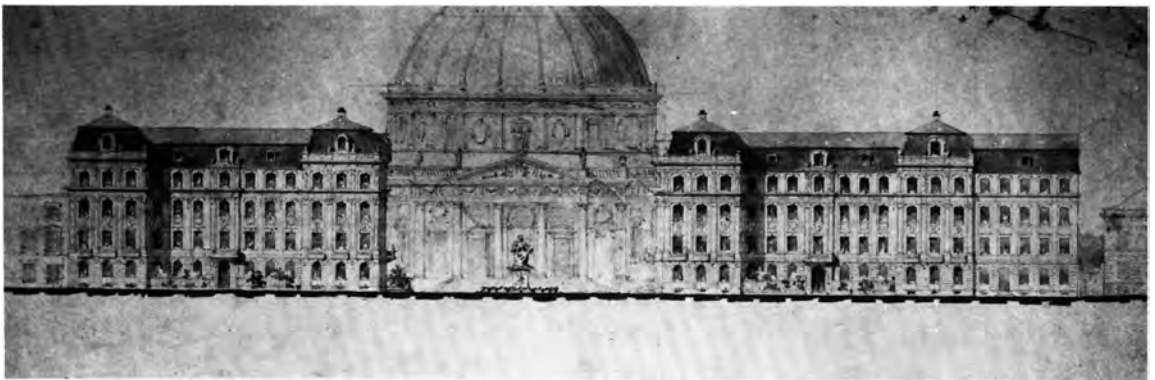

Fig. 151. Udkast til Marmorkirkens hovedfacade og bebyggelsen mod Bredgade, o. 1876 (s. 654). 1:600. RA. – *Proposal for the main facade of the Marble Church and buildings towards Bredgade.*

Fig. 152. Udkast til Marmorkirken med forhøjet kuppel, o. 1876 (s. 655). 1:600. RA. – *Proposal for the Marble Church with heightened dome, c. 1876.*

på, at tankerne om erhvervelsen af disse grunde endnu ikke var opgivet. På samme måde var ejendommene mod Bredgade ført imod nord

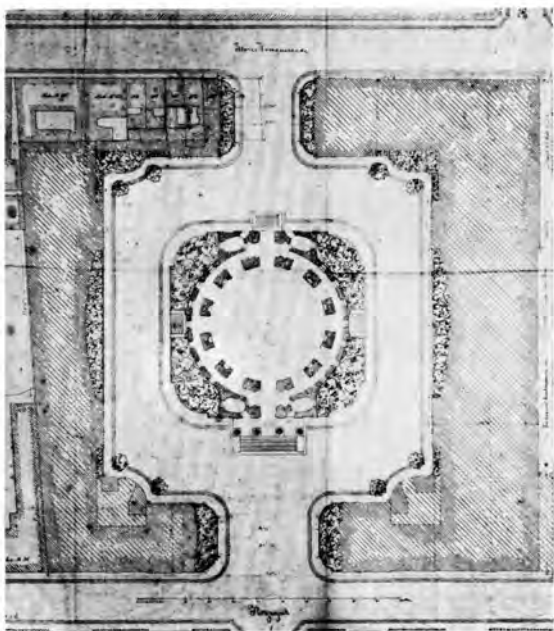

Fig. 153. Bebyggelsesplan til Marmorpladsen, oktober 1876 (s. 655). RA. – *Development plan for Marmorpladsen, October 1876.*

på den grund, hvor den russiske kirke sidenhen skulle placeres.⁸²

Bygningernes facader har formentlig samtidig fået deres endelige form, som en række opstalter viser det (fig. 154, 230). Kirken derimod viser forskellige ændringer. Trinpodiet i øst er (atter) ført omkring den fremspringende portikus. Samtidig er både tamburen og kuplen forhøjet. Disse og et antal beslægtede udkast repræsenterer antagelig et forstadium til det gennemtegnede projekt fra september 1877 (fig. 156-60).⁸³ Det kan være et forslag, svarende hertil, der præsenteredes for bygningsautoriteterne i foråret 1877. Ved samme lejlighed er antagelig blevet fremstillet en litografi af bebyggelsesplanen, der i modsætning til fig. 153 viser den udvidede hovedtrappe. Litografien fremlagdes, tillige med tegninger af kirken i rigsretten marts-juni 1877 (fig. 155).⁸⁴

4. sept. 1877 foreligger det antagelig første, hele, gennemarbejdede sæt af tegninger, der sendtes til Københavns Bygningskommission. Sættet omfattede tre planer (bebyggelsesplan, jfr. fig. 155, kælderplan, samt to etageplaner, opstalter (hovedfacade mod Bredgade, facader mod syd og vest) og snit (længdesnit) (fig. 156-

Fig. 154. Udkast til Marmorkirken og den omkringliggende bebyggelse, o. 1876-77 (s. 656). 1:600. RA. – *Proposal for the Marble Church and the buildings round it, c. 1876-77.*

60)). Originaler til hovedparten af disse er bevaret i Rigsarkivet, mens et antal genpartier findes hos Bygningskommissionen.⁸⁵ Tegningerne var ledsaget af en ansøgning fra Tietgen om byggetilladelse til kirkens opførelse, herunder tilladelse til nedrivning af ældre dele over 19 alens højde (ca. 11,9 m), dvs. fra en linje, e-f, lagt ved de indvendige arkaders toppunkt (fig. 158). Desuden tilladelse til opførelsen af kirken i en samlet højde af 90 alen (kuppel og lanterne tilsammen 40 alen høje), idet ydermurene opførtes af mursten, beklædt med marmor, søjler, gesimser og balustrader af massivt marmor, suppleret med Faksekalk og cement (balustre). Endelig skulle figurer og vaser være enten af zink eller Faksesten, mens kuplen og lanternen tænkte beklædt med fortinne jernplader på et skelet af jern- og træspær. Kælderen skulle overhælvles med betonghvælv.⁸⁶

Med dette projekt var Marmorkirkens udformning i hovedtræk lagt fast, men adskillige enkeltheder skulle omarbejdes under byggeprocessen. Hertil kom som det væsentligste, at kirkens proportionering gradvist ændredes ved en forhøjning af de øvre partier, således at højdeforholdet snarere blev 1:1 fremfor 5:4 for underbygningens (inklusive tambur) forhold til kuppel og lanterne. Nedre stokværk, der oprindeligt tænkte genanvendt, smykkedes af do-

risk søjleorden og kronedes af en triglyffrise i stedet for den senere attikaetage (fig. 156). Herpå var som på den opførte kirke en balustrade, smykket med statuer og vaser. Hovedportalen, hvis fronton udfyldtes af et relief, hvilede på et højt trinpodium. Mod vest elimineredes den

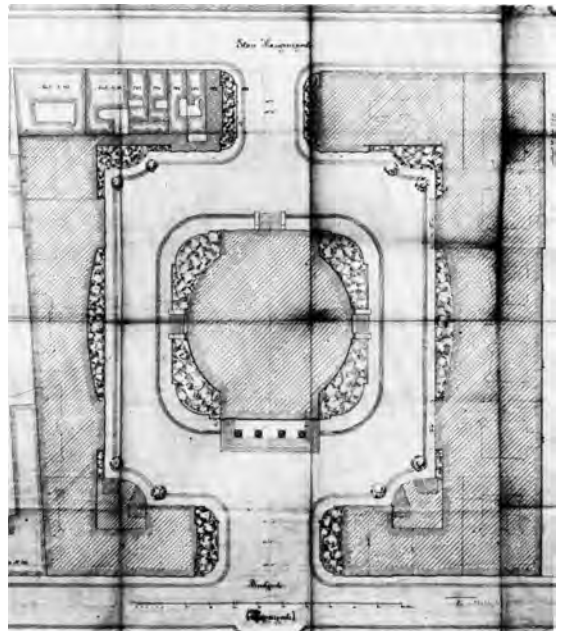

Fig. 155. Bebyggelsesplan til Marmorpladsen, før september 1877 (s. 656). RA. – *Development plan for Marmorpladsen, before September 1877.*

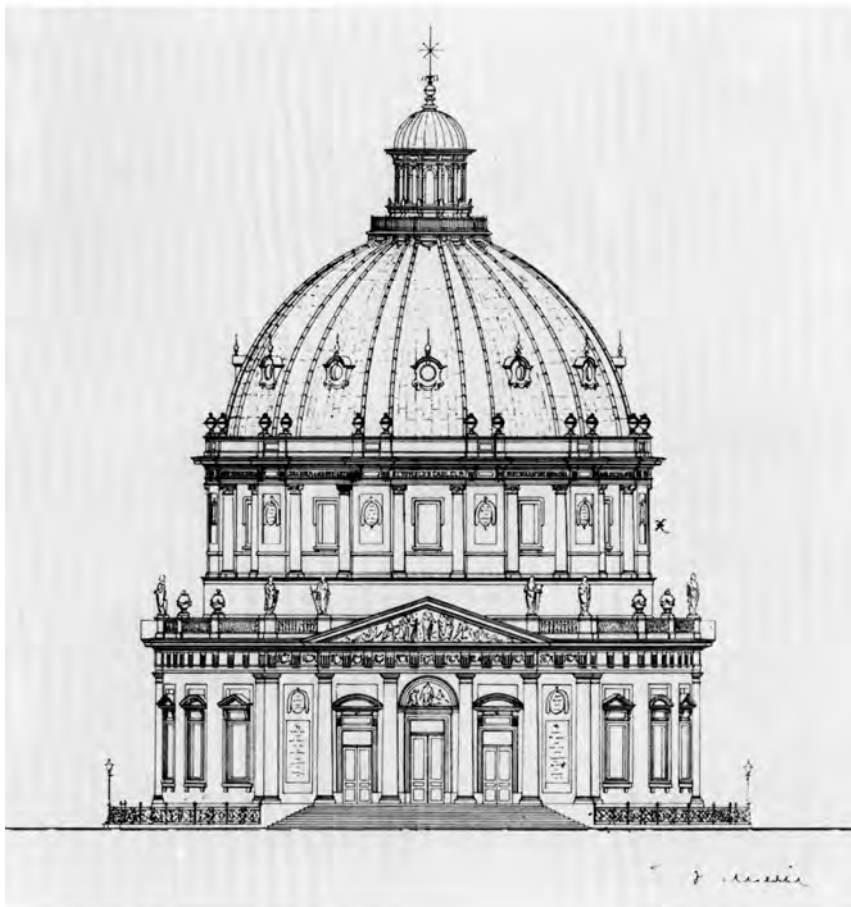

Fig. 156. Hovedfacade, 4. sept. 1877 (s. 656). 1:600. RA. – *Main facade, 4th September 1877.*

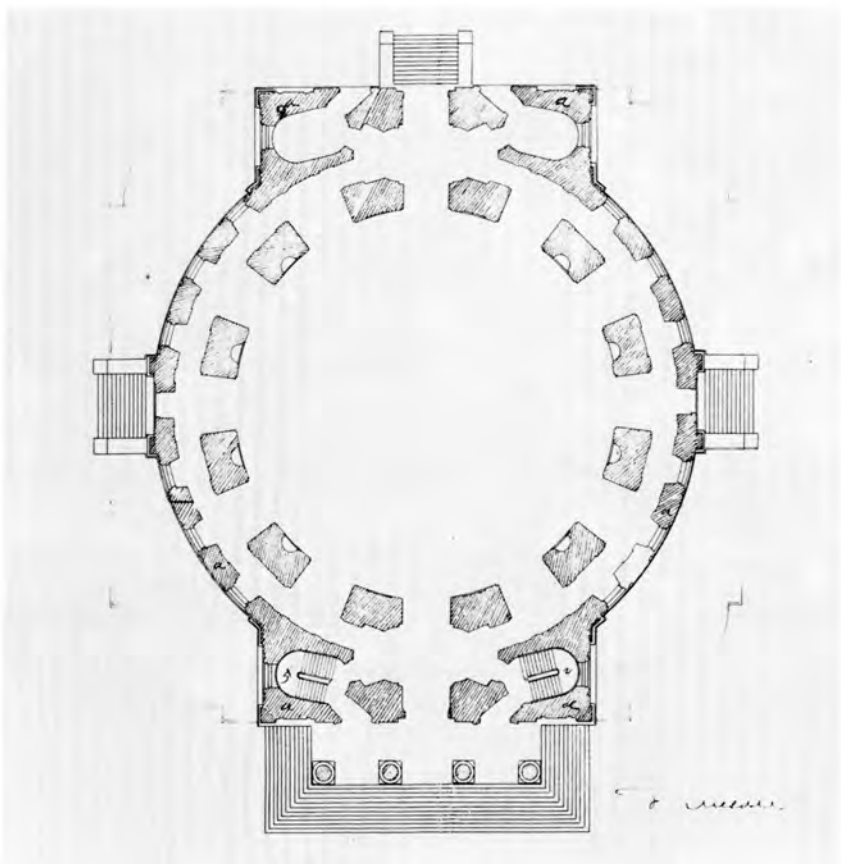

Fig. 157. Plan af underetage, 4. sept. 1877 (s. 656). 1:600. RA. – *Plan of the lower storey, 4th September 1877.*

Fig. 158. Længdesnit mod syd, 4. sept. 1877 (s. 656). 1:600. RA. – Longitudinal section to the south, 4th September 1877.

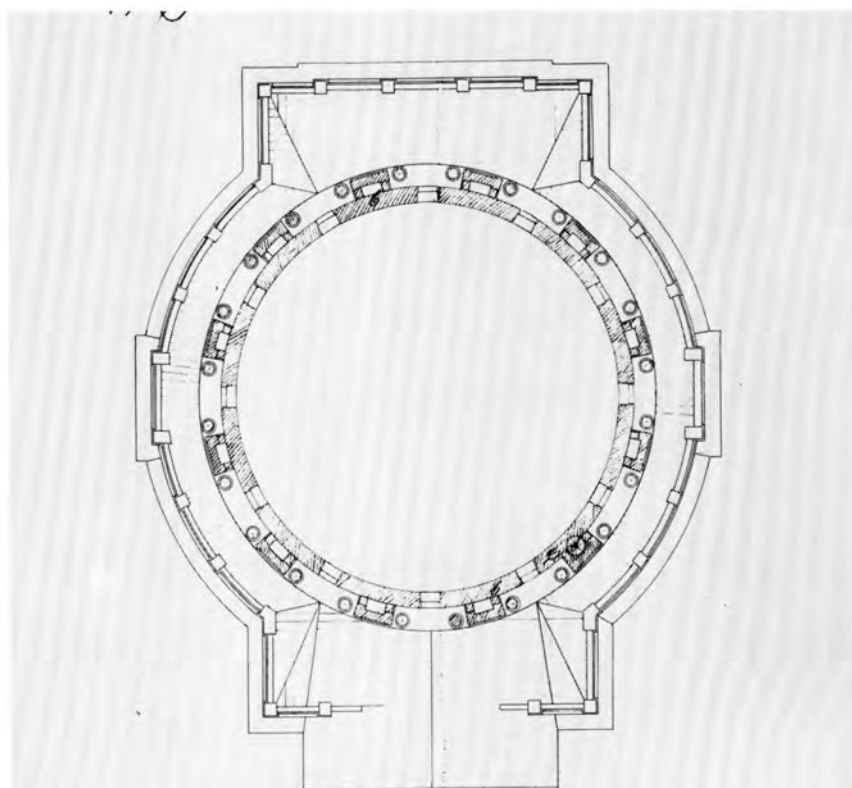

Fig. 159. Plan af tamboretage, 4. sept. 1877 (s. 656). 1:600. RA. – Plan of the tambour level, 4th September 1877.

oprindelige søjleportal, ligesom de to sidedøre blev blændet (sidenhen erstattet med vinduer). Tamburetagen hvilede på en høj glat sokkel. Vinduerne var her indsat i nicher, indrammede af joniske søjler og adskilt af medaljonprydede piller. Over hvert vinduesfag var en indskriftsfrise. En massiv balustrade med vaser kronede denne etage. Herover rejste den svagt tilspidse halv kugleformede kuppel sig, leddelt med dobbelte ribber over hvert af tamburetagens vinduesmellemlum. 12 cirkulære kvistvinduer gav lys til kuplens indre skal. Øverst var lanternen, kronet af en kuppel med samme profil som den store. En fløj stang med et kors afsluttede kirken.

Også hvad det indre angik, viste dette pro-

jekt en version, der kom tæt på den opførte bygning (fig. 158). Dog skulle visse detaljer i udsmykningen blive ændret (eliminering af de fritstående figurer foran de blændede nicher, udformningen af medaljonerne mellem arkaderne, samt dekorationen af tamburetagen af kuplen). Den indre kuppel, hvis profil var omtrent kongruent med den ydres, var øverst gennembrudt af en tragtformet lysskakt mod lanternen.

Af særlig interesse er indretningen af kælderen, der med fire koncentriske rækker piller opdelt i et system af korridorer omkring et centralt rum (fig. 160). Dette kan muligvis hænge sammen med planerne for omdannelsen af kælderen til en gravkrypt (s. 674f.).

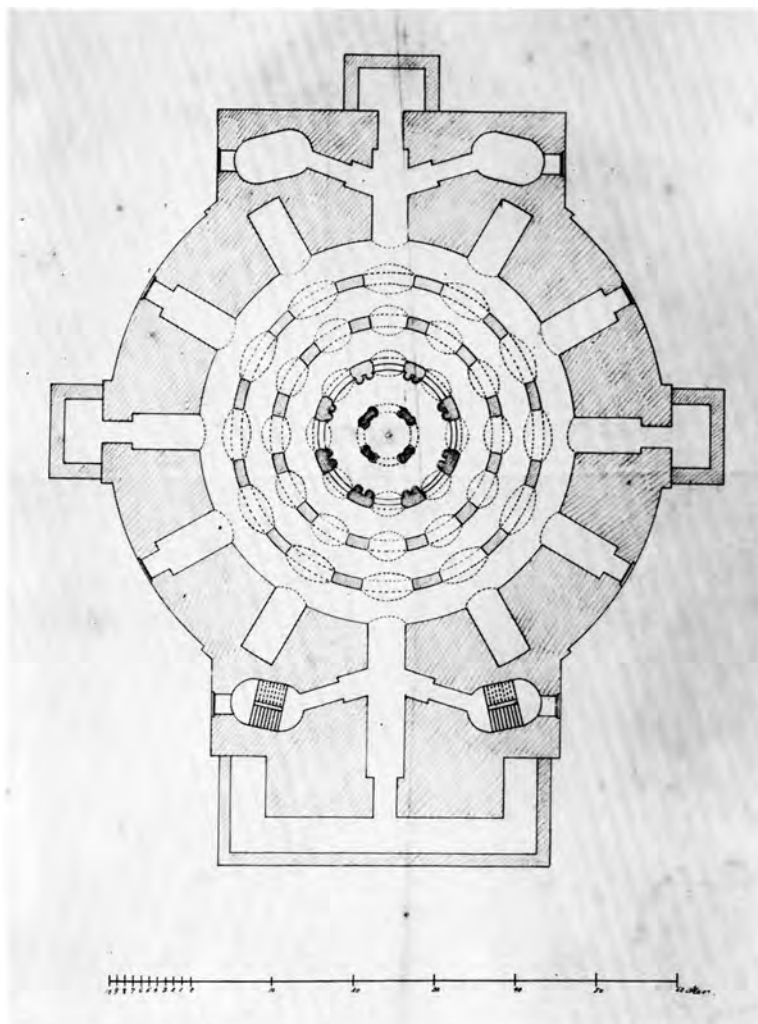

Fig. 160. Kælderplan, 1877 (s. 656). 1:600. RA. — *Plan of basement, 1877.*

Stadsbygmesterens erklæring, der tiltrådtes af kommissionens øvrige medlemmer 22. sept. 1877, var en principiel godkendelse af byggeplanerne. Dog ønskedes der mere udførlige detaljtegninger til belysning af de dekorative ledsfastgørelse, samt til kuplens og lanternens konstruktion.⁸⁶

Et sæt tegninger, daterede 1. nov. 1877, kan være identiske med det materiale, der fremsendtes til Stadsbygmesteren (fig. 231).⁸⁷ En plan af tamburetagen med nedre ringmurs balustrade har kunnet give information om det første tvivlsspørgsmål i kommissionens notat, men herudover savnes mere detaljerede udkast til kuppel og lanterne. Antagelig har det været Meldahls agt at udarbejde disse yderligere, men først 13. april 1879 fremlagdes et sæt detaljerede konstruktionstegninger (s. 661f.). Det skal dog understreges, at såvel kuplen som lanternen i tegningerne fra november 1877 er svagt forhøjet i forhold til septemberudkastene (fig. 156, 231).⁸⁸

PROJEKTER 1878-79

Spørgsmålet om kuplens konstruktion skulle de følgende år især beskæftige Meldahl og hans medarbejderstab. 4. april 1878 skrev arkitekten ganske vist optimistisk til Tietgen, at konstruktionen snarest ville blive fastlagt.⁸⁹ Men der kom til at gå endnu et år, før arbejdstegningerne kunne præsenteres. I den mellemliggende tid indsamledes de nødvendige oplysninger fra ind- og udland. Således sendte bl.a. Albert Jensen en rapport fra Italien, hvor han havde undersøgt forskellige murede kupler.⁹⁰ Desuden korresponderedes der med en række håndværkerfirmaer og leverandører for at fa fastslået det mest velegnede materiale til den ydre og indre kuppelskal.⁹¹ Fra denne fase kendes forskellige konstruktionstegninger, til dels daterede, heriblandt fra ingeniøren F. A. H. Wagner, der også skulle kontrolleregne den endelige konstruktion af den indre kuppel, samt fra tømremester J. W. Unmack, som fik overdraget udarbejdelsen af den ydre skals trækonstruktion.⁹²

Samtidig med disse overvejelser undergik kirkeprojektet stadig ændringer. Kuplen og den tilhørende lanterne øgede fremdeles deres højde. Også tamburetagen blev omformet. Dette fremgår af en stor, gennearbejdet facade-tegning (fig. 201).⁹³ I stedet for den ældre versions søjleindrammede vinduesnicher omsluttes de enkelte fag nu af rundbuede arkader, mens de joniske støtter (her ændret til pilastre) er anbragt parvis foran de mellemliggende piller. Derved opnås en mere harmonisk, visuel forbindelse til kuplens ribber. Ved omarbejdningen af denne etage er selve vindueszonen forhøjet, mens den underliggende glatte sokkel tilsvarende er reduceret. For kuplens vedkommende har den øgede højde muliggjort introduktionen af en ekstra række kvistvinduer.

13. april 1879 forelå det næste, større sæt tegninger, der præsenteredes for Bygningskommissionen, ledsaget af en ansøgning fra Tietgen om godkendelse af kuplens konstruktion (fig. 161-162). Heri anførtes det samtidig, at bygningens samlede højde var øget fra 90 til 94 alen.⁹⁴ Et antal udaterede tegninger viser en udformning af kirken, der synes at repræsentere et mellemstadium mellem disse udkast og det førnævnte (fig. 201).⁹⁵ En facadeopstalt (fig. 202) viser en mere udsmykket version af projektet fra april 1879 (fig. 161), bl.a. med segmentformede prydgavle over kuplens nederste kvistvinduer og dekorative borter på ribberne. Blandt de udaterede skitser findes også forskellige forslag til den indre udsmykning, hvor kuplen er vist enten med en klassisk kassettedekoration eller med en figurativ udsmykning, beslægtet med den endelige udmaling.

Projektet af 13. april 1879 repræsenterede både ifølge Meldahls og Tietgens egen opfattelse den endelige version, der kunne danne grundlag for udarbejdelsen af de store arbejdstegninger.⁹⁶ Dette skulle imidlertid ikke komme til at holde stik. Proportioneringen af kuplen og lanternen havde endnu ikke fundet sin definitive løsning, hvilket fremgår af en sammenligning mellem profilerne fra 1879 og en opstalt fra 1883-84 (fig. 170). Flere dekorative enkeltheder, vigtigst nok den valgte søjleorden, skulle

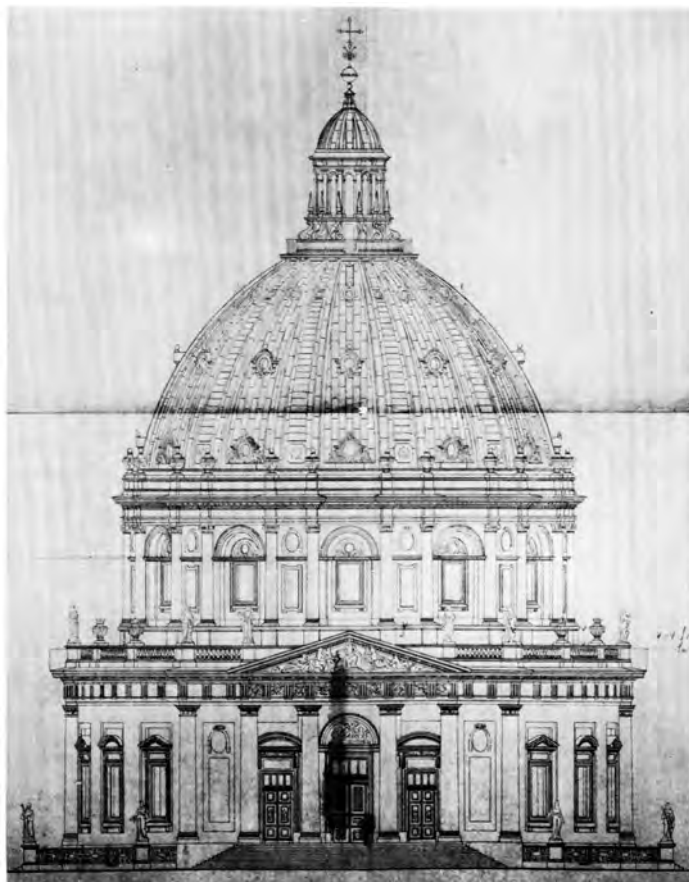

Fig. 161. Hovedfacade, 13. april 1879 (s. 662). 1:600. RA. – *Main facade, 13th April 1879.*

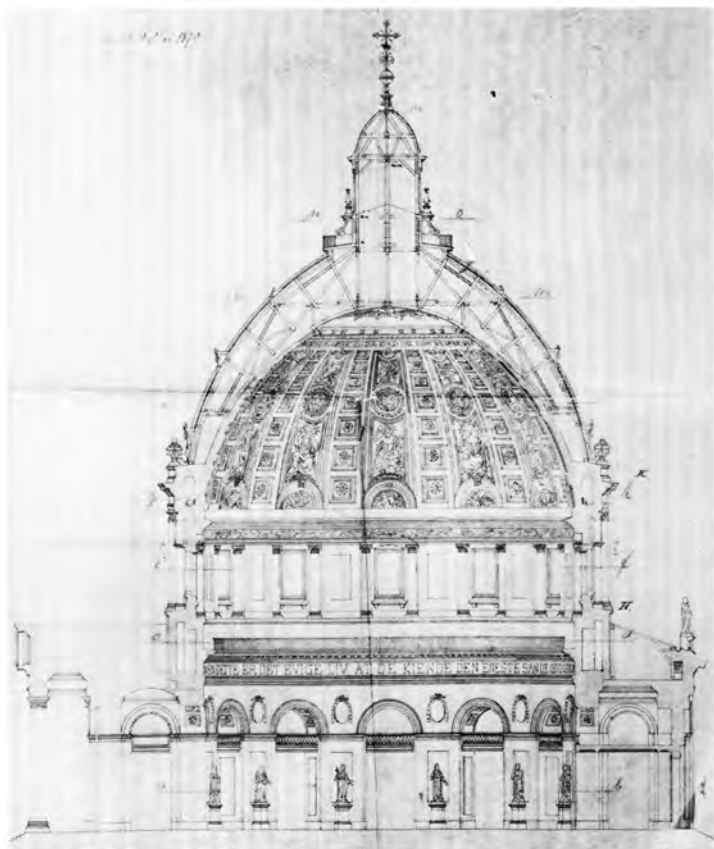
også ændres. Der savnes imidlertid et samlet, gennearbejdet sæt af tegninger, som opsummerer alle disse forandringer.

Forslaget fra april 1879 omfattede 12 tegninger (mærkede fra »A« til »L«), Foruden disse, der sendtes til kommissionen, henstod ifølge Tietgen på kirkens kontor en model af tagkonstruktionen og hvælvingen, som gav »fuldstændig Oplysning om alle Konstruktionens Elementer«. Desværre var den for stor til at kunne transporteres.⁹⁷ Dette må antagelig dreje sig om en af de store modeller, der endnu henstår i kirken (jfr. s. 689).

Facaden fremtræder som en forenklet udgave af fig. 202. Som nævnt var bygningens højde øget til i alt 94 alen (heraf målte kuppel og lanterne tilsammen 46 alen, en øgning på 6 alen i forhold til 1877). Men heller ikke dette var det endegyldige mål. Allerede 22. april kunne

Tietgen i forlængelse af sit første brev oplyse, at overkanten af kuppel og lanterne »af perspektiviske Hensyn« ville blive løftet yderligere 1 á 2 alen udover de i tegningerne fastlagte højder.⁹⁸ Forhøjelsen af kuplen muliggjorde introduktionen af den tredje række kvistvinduer (fig. 161). Indvendig er opbygningen i hovedtræk identisk med den færdige kirke, selv om proportioneringen, først og fremmest af kuppeletagen, skulle ændres. I underetagen er stadig angivet et antal statuer foran de blændede nicher, men der er ikke indtegnet inventarstykker. Dog bemærkes det, at den indskudte gallerietage mellem arkaderne videreføres i vest (fig. 162). Et indskriftsbånd med en tekst, svarende til den nuværende, danner overgang til tamburetagen. Her er indføjet 12 søjlepar af jonisk orden som en pendant til eksteriørets støtter. Over en bladkrans og en kraftig, udkraget

Fig. 162. Længdesnit mod syd, 13. april 1879 (s. 662). 1:600. RA. – *Longitudinal section to the south, 13th April 1879.*

gesims hæver den indre kuppelskal sig, udført i en lavere version i forhold til det første projekt, der forelagdes kommissionen. Inddelingen med kassetteprydede ribber imellem bredere baner af figurudsmykkede felter svarer i hovedtræk til det endelige. Øverst lukkes kuplen af en kalot, smykket med Helligåndsduen.

Det var i ansøgningen fra 4. sept. 1877 anført, at kirkens ydermure tænktes opført i mursten med marmorbeklædning, mens søjler, gesimser og balustrader skulle være af massivt marmor, suppleret med Faksekalk og cement (s. 657). I Tietgens folgebrev 13. april 1879 hed det nu, at muren alene opførtes af mursten med indlagte led af Faksesten eller sandsten, idet både den ud- og indvendige mur pudsedes med cement. Også søjlerne projekteredes i mursten med en beklædning af Faksesten.

Det centrale punkt i ansøgningen var dog en godkendelse af kuplens og lanternens konstruktion, udført ifølge Meldahl på grundlag af undersøgelser og iagttagelser både fra ind- og udland, kombineret med erfaringer, indhøstet ved tårnbyggerierne på Kronborg og Frederiksborg.⁹⁹ Det afgørende princip havde været at udforme konstruktionen således, at lanternens og den ydre kuppels bevægelser isoleredes fra den indre kuppel. Den ydre skal hvilede, tillige med lanternen, på et system af 36 murede bærepiller. Selve den ydre trækonstruktion var udformet af tømrmester Unmack i samarbejde med Meldahl, mens ingeniør Wagner havde udført de nødvendige beregninger.¹⁰⁰ Konstruktionen blev godkendt af stadsbygmesteren, men først efter visse supplerende ændringer (bl.a. introduktion af forbindende murbuer mellem bærepillerne).⁹⁴

Fig. 163. Ruinens indre, set mod øst. Xylografi i »Illustreret Tidende«, 1876. – *The interior of the ruin, seen towards the east.*

BYGGEPLADSENSETABLERING

De første par år efter Tietgens overtagelse af Marmorpladsen foregik intet videre på byggepladsen. Som nævnt s. 648 betød Zwingmanns sygdom en forhaling af det forberedende arbejde, og da Meldahl i foråret 1876 omsider overtog ledelsen, hengik der endnu godt et år, før de første tegninger og en plan for byggeriet kunne fremlægges til bygningsmyndighedernes approbation. Ganske vist forelå der allerede før 1877 tilbud på leverance af sten fra Fakse stenværksteder (1874) og på udførelse af stenhuggerarbejde fra firmaet H. Olsen (1876), men ingen af disse havde praktisk betydning på et tidspunkt, hvor det gennemarbejdede projekt endnu ikke var fremlagt.¹⁰¹

27. sept. 1877 godkendtes byggeplanens hovedpunkter, herunder den indledende nedrivning af de ældre bygningsdele over linjen »e-f« i længdesnittet (fig. 158). Nedbrydningsarbej-

det omfattede også optagning af de gamle sandstensfundamenter i kirkens indre (fra den indre søjlekrans, jfr. fig. 61) og opfyldning af hullerne. Derimod vides det ikke sikkert, om der også samtidig blev foretaget undersøgelser af fundamentet, som det nævnes i et udateret og ikke-signeret tilbud.¹⁰² Selv om der først 11. marts 1878 officielt åbnedes for tilbud på Marmorkirkens kontor,¹⁰³ forelå der allerede flere tilbud 1877, i første række fra håndværkere eller firmaer, som Meldahl og Tietgen tidligere havde samarbejdet med. Det gjaldt tømrermester J. W. Unmack, muremester C. P. Wienberg, stenhugger H. Olsen, samt kalkbruddet i Fakse, der bestyredes af Tietgens svoger, fabrikant Sofus Jørgensen. Under det mangeårige byggeri skulle det imidlertid vise sig nødvendigt også at gøre brug af konkurrence på grund af den knappe økonomi. I enkelte tilfælde indhentedes udenlandske tilbud for at presse de

hjemlige priser. Reaktionen udeblev heller ikke. Således dannede de københavnske snedkere en ring, da omkostningerne vedrørende stolestaderne skulle fastlægges, og kun en enkelt, snedkermester Andersen i Hillerød vovede at bryde den.¹⁰⁴ Periodevis uro blandt københavnske bygningsarbejdere (f.eks. murerstrejke 1890) og det højere prisniveau i hovedstaden fik også Meldahl til at henlægge forskelligt arbejde i provinsen, bl.a. færdighugningen af en række bygningsled i Fakse. Dette betød dog på den anden side, at der måtte udføres flere arbejdstegninger og modeller til vejledning.¹⁰⁵

Efteråret 1877 gik arbejdet for alvor i gang. December dette år havde Wienberg udført fundamenteroptagningen i kirkens indre.¹⁰⁶ Herefter fulgte nedrivningen af de øvre og mere brøstfældige dele af bygningen, i alt beregnet til 35.800 fod³ (omfattende store partier af den vestligste del). Dog valgte man midlertidig at skåne østfacaden, der indtil midten af 1880'erne stod som en skærm foran den nye kirke (fig. 164). November 1878 afregnedes for reguleringen af den indre pillekrans, herunder opmuring af de manglende dele i bornholmske sandsten med marmorbeklædning, – gesimser og –profiler. 29. maj 1879 forelå regningen for fuldførelsen af de seks vestligste arkader, og 17. nov. samme år meddelte Wienberg endelig, at han havde opført 45.000 fod³ murværk af den indre ringmur, svarende til en linje, beliggende ca. 10 alen over den fastlagte grænse for nedrivningen.¹⁰⁶

Det var oprindelig hensigten i vid udstrækning at genanvende den eksisterende marmorbeholdning, suppleret med materiale fra norske marmorbrud. Dette måtte imidlertid opgives. I stedet for kom tegl og kalksten fra Fakse og Øland til at indtage en dominerende plads ved opmuringen af bygningens øvre partier. Man havde også overvejet at benytte Fakse kalkstenen til murfyld, men fabrikant Sofus Jørgensen fik overbevist Tietgen om, at dette materiale var for dyrt hertil, og samtidig hårdere end nødvendigt.¹⁰⁷ Stenene fra Fakse fik derfor en mere fremtrædende anvendelse til gesimser,

konsoller, balustre og søjler (tamburetagens ydre støtter), suppleret med Ølandssten, navnlig til de vandret beliggende dele. For at få kalkstenen til at ligne marmor i farven, eksperimenterede man med en imprægnering af en guldopløsning,¹ mens de murede partier dækkedes af cementpuds (jfr. s. 702). Murstenene til byggeriet leveredes via grosserer I. Th. Christensen fra Mullerup (nær Kalundborg), Frederiksholms og Gl. Antvorskov teglværker, samt fra Rydbeck i Norge.⁹¹

I årene, hvor byggepladsen var i funktion, arbejdedes der samtidig på opførelsen af det omgivende bygningskompleks. De særlige materiallagre og værksteder til Frederikskirken synes dog at have været afsondret inden for et højt plankeværk, der forløb rundt om bygningen. For at lette arbejdet med transport af materialer anlagdes et system af sporvognsskinner til arbejdsvoгне, trukket af en »lokomobil«.¹⁰⁸

Fig. 164. Marmorkirken, set fra Amalienborg plads før ombygningen af den gamle hovedfacade, o. 1885 (s. 665). Fot. Tryde, NM2. – *The Marble Church seen from Amalienborg before the alterations to the main facade, c. 1885.*

Fig. 165. J. D. Herholdt: Projekt til Marmorkirken, februar 1880. Hovedfacade (s. 666). 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. – J. D. Herholdt: *Proposal for the Marble Church, February 1880. Main facade.*

PROJEKTER O.1880-1884

I årene mellem 1880 og 1884 fastlagdes kirkens udformning på en række væsentlige punkter. For de nedre partier gjaldt det introduktionen af en lav mezzaninetape i stedet for den tidligere triglyffrise. Dette skete samtidig som en konsekvens af søjleordenens ændring fra dorisk til korintisk orden. Også i tamburetagen indførtes højere og slankere korintiske søjler, hvilket på tilsvarende vis påvirkede udformningen af gesimsen ovenover. Fastlagt blev endelig kuplens rejsning og formen på de tre rækker kvistvinduer, lanternen og fløjstangen. Som nævnt ovf. savnes detaljerede hovedtegninger, der opsummerer alle disse ændringer; men der eksisterer en lang række udkast, som genspejler arkitektens mange overvejelser før det endegyldige resultat. Den store aktivitet på kirkens bygningskontor i disse år følges op af en lige så stor travlhed på byggepladsen, kulminerende

med fløjstangens rejsning september 1883 og kuplens kobberdækning 1884-85.

På dette tidspunkt, hvor arbejdet med Marmorkirken således var vidt fremskredent, kan det derfor undre at møde to alternative forslag til kirkens udformning, udkastet henholdsvis af den 62-årige J. D. Herholdt og hans 40 år yngre kollega, Carl V. Petersen. Herholdt sendte 3. marts 1880 – tilsyneladende uopfordret – en skitse til kirken, der på flere punkter afveg fra Meldahls egne projekter (fig. 165).¹⁰⁹ Rotundens nedre stokværk med den seks søjlede portal og cirkulære glughuller over hovedetagens vinduer bringer snarere Harsdorffs forbillede i erindring, mens tamburen og navnlig kuplen efter hans eget udsagn var udformet efter mønster i Firenze og Rom. Meldahl takkede venligt for Herholdts interesse for sagen, men beklagede, at han desværre ikke kunne gå ind på ændringer i den antydede retning nu, hvor man var nået så langt.¹¹⁰ Det andet projekt hidrører

ligeledes fra 1880 og er udarbejdet af Carl V. Petersen, ifølge Meldahls eget notat på foranledning af Theophilus Hansen.¹¹¹ Petersen valgte ligesom Herholdt at bevare bygningens nedre partier til og med mezzaninetagen, samt at pryde hovedfacaden med en seksøjlet portikus (fig. 166). I lighed med Zwingmanns forslag (fig. 138) er tamburen (med en krans af tæstillede søjler) og kuplen placeret direkte på den ydre ringmur. Den oprindelige vestportal er sløffet ligesom indgangen i syd, men har fået en erstatning i form af en lav tilbygning i trekløverbladsform. Endelig har kirken i nord fået en kampanile, kronet af en diminutiv tempelbygning. Det rigt udsmykkede interiør har som Jardins kirke en indre søjlekrans, her dog kun ført op til første etage. Den lave indre kup-

pel, hvis udsmykning har stærke mindelser om Meldahls egne forslag, overdækkes af den højere ydre skal, udført tilsyneladende som en jernkonstruktion (fig. 203).

30. okt. 1880 bragte Illustreret Tidende en stor xylografi af Marmorkirken, udført efter tegning af Carl Petersen (fig. 169). Et farvelagt prospekt (fig. 135) viser kirken i samme udformning, omend fra et højere synspunkt og en længere distance. Tegningen er ikke signeret, men det er fristende ligeledes at tilskrive den til Carl V. Petersen, ophavsmanden til det førnævnte projekt.¹¹² Sammenlignet med fig. 161 fra 1879 forekommer mindre variationer i forpartiet (ændring af sidefelternes højde ved østportalen), kuplen (ændring af kvistvinduerne form, udeladelse af den øvre række, forandring

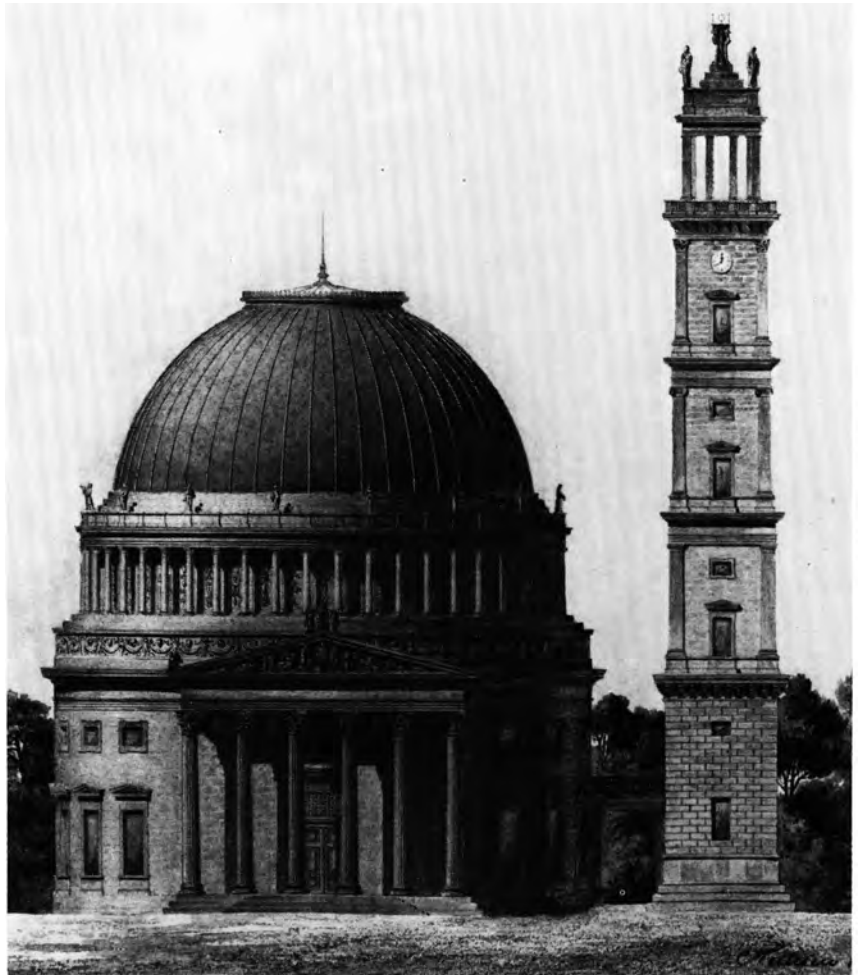

Fig. 166. Carl V. Petersen: Projekt til Marmorkirken, 1880. Hovedfacade med kampanile (s. 667). 1:600. Kunstkademiets Bibliotek. – *Carl V. Petersen: Proposal for the Marble Church, 1880. Main facade with campanile.*

Fig. 167. Udkast til facaden, o. 1880-81 (s. 668). RA.
– *Proposal for the facade, c. 1880-81.*

af beklædningens karakter og (vistnok) af selve rejsningen) og lanternen (kuglekrennellering på balustraden, forandring af fløjstangen, samt (tilsyneladende) af lanternekuplens form). En facadetegning og to prospekter kan repræsentere et forstadium til denne fase.¹¹³

I løbet af tidsrummet november 1880 til marts 1881 er efter alt at dømme foregået en række overvejelser omkring fastlæggelsen af den rette søjleorden, såvel for eksteriøret som for interiøret.¹¹⁴ En overgangsfase genspejles i fig. 167, hvor det nedre stokværks toskanske orden er erstattet af en jonisk (pseudojonisk med guirlandesmykket prydbælte i stedet for ægge- og perlestav). Beslægtede kapitæler er anbragt i tamburetagen. Dog er en forlængelse af det nedre led løst skitseret. Heller ikke indgangspartiet er optegnet i alle detaljer. Således er de to sidedøre udeladt, mens kun nedre parti af midterdøren er angivet.¹¹⁵ Formentlig samti-

Fig. 168. Projekt til hovedfacaden med forhøjede hjørnesøjler 1880 (s. 669). RA. – *Proposal of the main facade with heightened corner columns, c. 1880.*

Fig. 169. Prospekt af Frederikskirken med omgivelser. Xylografi efter tegning af Carl Petersen (s. 667). Fra »Illustreret Tidende«, 30. okt. 1880. – View of Frederikskirken and setting. Xylograph after the drawing by Carl Petersen. From »Illustreret Tidende«, 30th October 1880.

nativer til hovedportalen. En enkelt af disse er endda udformet med en sekssøjlet portikus (fig. 168).¹¹⁶ Fra samme fase er antagelig også et udkast til tambur og kuppel med angivelser af højder. Kuplens højde er her angivet til 29,6 alen, svarende til den endelige, mens lanternens udformning endnu ikke er definitivt fastlagt.¹¹⁷

Foråret 1881 synes valget af den korintiske orden at være foretaget (jfr. s. 673). Dog synes Meldahl i første instans at have opereret med en lavere, enklere version, som vist på fig. 286.¹¹⁸ Som nævnt ovf. havde søjleordenens ændring tillige betydning for hovedgesimsens udformning. Den ældre triglyffrise er således også på sidepartiet i nord erstattet med en glat frise,

hvori mezzaninvinduer løst er skitseret, mens hovedportalens entablatur prydes af en frise med guirlander, holdt af engle. Den endelige løsning var heller ikke truffet mht. forpartiets hjørnesøjler, der sidenhen skulle erstattes af pilastre (jfr. s. 679). En række dækblade viser forslag til en forhøjelse af disse, der øverst krones af vingede figurer, stående på kugler (fig. 168).¹¹⁹ Introduktionen af den korintiske orden i tamburetagen medførte ligeledes ændringer af arkitraven (jfr. s. 673). Man synes samtidig at have overvejet introduktionen af i alt 24 knælende englefigurer i stedet for vaser på balustraden ovenover.¹²⁰

8. sept. 1883 kunne korset, der kronede Mar-

Fig. 170. Hovedfacade mod Bredgade, o. 1884(s. 670). 1:600. RA. – Main facade on to Bredgade, c. 1884.

morkirkens lanterne, afdækkes (fig. 175). Hermed er markeret en terminus ante quem for udformningen af kuppelprofilen og lanternen. En række daterede tegninger af lanternen fra første halvdel af 1883 bekræfter, at denne nu har fået sin definitive form med et supplerende, obelisklignende spir over den oprindelige kuppelafdækning.¹²¹ Ideen til denne tagform hidrørte fra maleren Heinrich Hansen, men Meldahl noterede dog, at han, ifald han kunne have ladet den udføre i model forinden, ville have ladet den blive »saaledes som den først var projekteret«.¹ Et antal skitser viser forskellige forstudier til lanternespiret.¹²² En udateret tegning af østfacaden gengiver kuplen i den endelige

udformning med tre rækker kvistvinduer, men savner endnu forskellige enkeltheder i tamburetagen, som først er tilkommet i løbet af 1884 (fig. 170).¹²³ At Meldahl endnu på dette tidspunkt overvejede kuplens form, fremgår også af et brev fra Berlin 19. april 1883 til Albert Jensen, hvor en række ændringer foreslås: sammentrækning af kuppelribberne, hævnning (ca. 6-8 tommer) af kuplens rendelinje over balustraden (»Derved tages ogsaa lidt bort fra Kuplens tykke Nederdel.«) og reduktion af kuplens tilspidsning ved overgangen til lanternen. Desuden anbefalede Meldahl at lade balustraden på forpartiet løbe frem på selve portal-fremspringet. »Dette har jeg seet her og det

gjør ganske fyldig og giver lidt mere (?) Barokstilens former«. ⁹¹

I løbet af 1884 videreførtes arbejdet på tamburen (bl.a. opsætning af vaser), kuplen og lanternen. Samtidig forberedtes færdiggørelsen af de nedre partier mod nord, syd og vest, herunder indsætning af skrifttavler over de respektive portaler, samt opstilling af de første profetfigurer på den nedre balustrade (s. 680). Fra dette stadium stammer antagelig en række udkast til bagpartiet og sydfacaden med angivelse af skrifttavler, omend ikke med den endelige tekst.¹²⁴ Et par forslag til udsmykningen af de to facader viser, at man havde overvejet indsætning af en portrætmedaljon af bygherren (?) enten over vest- eller sydportalen (jfr. fig. 172).

BYGGEARBEJDER 1880-1884

Som nævnt s. 651 var den første halvdel af 1880'erne præget af stor travlhed, hvilket også havde sin naturlige sammenhæng med Tietgens forbedrede økonomiske situation netop på dette tidspunkt. Ifølge Meldahls opgørelse juli 1885 var der da i alt brugt 781.264 kr. (overstreget og korrigeret: 1.058.749 kr.), en

Fig. 171. Udkast til forpartiet med tilføjelse af ekstra pille ved de to hjørnesøjler (s. 671). RA. – *Proposal for the front with the addition of an extra pillar by the two corner columns.*

kraftig forøgelse i forhold til status ved udgangen af 1879 (s. 651).

Mens man i tiden frem til 1879 havde koncentreret sig om retableringen og den videre opmuring af den indre ringmur, påbegyndtes fra 1880 for alvor arbejdet med eksteriøret. Maj dette år kunne Wienberg melde, at godt 13.000 fod³ murværk var nedbrudt i ydre ringmur,

Fig. 172. Udkast til bagpartiet med portrætmedaljon (Tietgen?) over indgangsdøren. Ca. 1884 (s. 671). RA. – *Proposal for the rear of the building with portrait medallion (Tietgen?) over the door, c. 1884.*

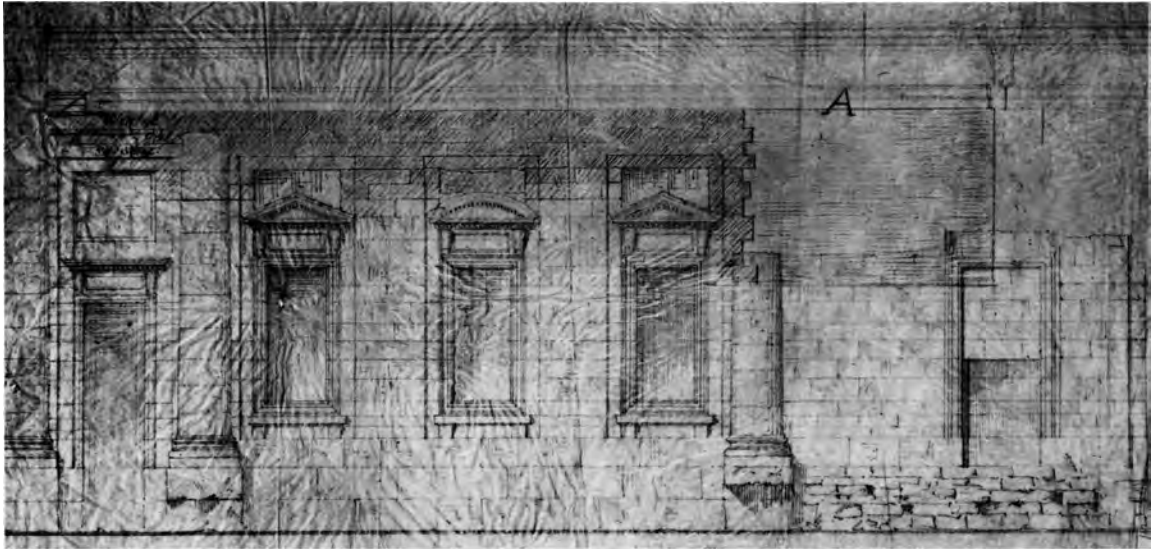

Fig. 173. Ruinens nordvesthjørne med angivelse af murpartier til nedrivning (skrårskravering med kraftig streg) og nyopførelse i mur (vandret skravering eller kvadersten (tæt skravering i spinklere streg) (s. 672). RA.
– The ruin's north-west corner with walls to be demolished (heavily hatched) and new walling (horizontal hatching) or ashlars (fine hatching).

mens henved 20.000 fod³ var blevet nyopført i genanvendte marmorkvadere, mur- og brudsten (sandsten). Et indtryk af arbejdets karakter kan fås af to tegninger, der angiver de partier, som skal nyopføres af murværk, samt de dele, der skal nedrives eller sættes med ny kvadre (fig. 173-174). Opførelsen af nedre ringmur videreførtes også de næstfølgende år.

September 1881 var muringen af indre ringmur nået til tamburetagen, hvor både de ud- og indvendige søjler opsattes. Som det fremgik af projekttegningerne, tilkom forskellige ændringer netop i denne etage, hvilket afspejler sig i byggeregnskaberne. Således måtte man fra Fakse stenværksteder forhøje de bestilte søjleskafter to gange før leveringen 22. maj 1881.

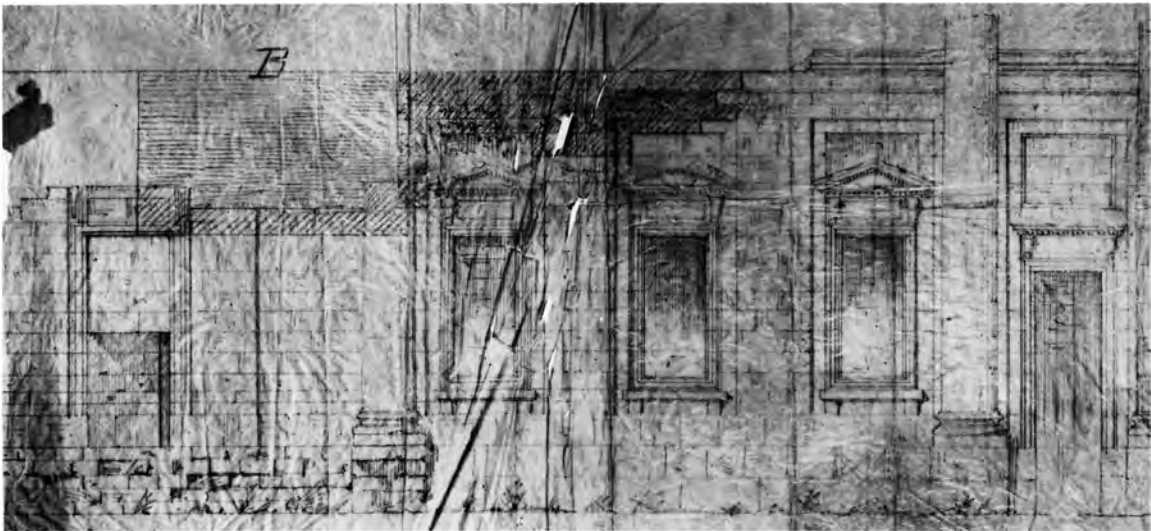

Fig. 174. Ruinens sydvesthjørne med angivelse af murpartier til nedrivning eller opmuring (jfr. fig. 173). RA.
– The south-west corner of the ruin showing the walls to be demolished or rebuilt (cf. fig. 173).

20. okt. s.å. indløb yderligere ordrer på at indstille arbejdet med hugningen af de fire sidste alen af søjlerne, da disse atter skulle forhøjes og formen ændres.¹²⁵ Kapitælerne undergik på samme måde forandringer. Sommeren 1880 havde billedhuggeren H. Chr. Petersen udført gipsmodellen til en kapitæl (tamburens joniske), der var sendt til Fakse. Marts 1881 indgav Albert Jensen en ny bestilling hertil, nu på en korintisk kapitæl.¹²⁶ Men heller ikke denne version var den endelige (jfr. fig. 169). I løbet af efteråret besluttedes det at forstørre astragallet (skafringen) mellem søjlen og kapitælen, – en operation, der i Fakse skulle afstedkomme flere misforståelser og på byggepladsen tilsvarende forsinkelser af arbejdet. Udførelsen af hovedgesimsen voldte ligeledes problemer, og først 1884 blev dette led færdiggjort. Som nævnt s. 669, indhentes 1881 tilbud på 24 knælende engle (i bronze, zink eller terracotta) til balustradens postamenter. Dette motiv blev dog opgivet, og i stedet opsattes vaser, støbt i zink af firmaet Wilh. Pütz, Köln.

Parallelt med opbygningen af tamburetagen skete forberedelserne til kuplens rejsning. 15. febr. 1881 approberedes Unmacks tilbud på op sætningen af den ydre tømrede kuppel, der skulle være så vidt fremme, at inddækningen kunne iværksættes inden oktober 1883.⁹¹ Dette mål synes at være blevet overholdt, selv om den hårde frost vinteren 1881-82 sinkede opmuringen af bærepillerne ved kuppelfoden. Ved foden af pillerne og ved den murede kuppel, der dog først opførtes i løbet af 1884-85, skulle placeres to jernringe, bestilt hos Burmeister og Wain.¹²⁷ Det havde været Meldahls mening at lade kuplen beklæde med jernplader, idet dekorative enkeltheder og kvistene udførtes i zink.¹²⁸ En blanding af skifer og bly var også under overvejelse som tækningsmateriale.¹²⁹ Men en privat indsamling af kobbertøj, iværksat 1882-83 (jfr. s. 650) gjorde det muligt at rejse et kobbertag. Omsmeltingen af det indsamlede metal og leveringen af supplerende plader blev overdraget til firmaet G. Halkier og Co., bistået af Lauritz Hannibal. Selve tæknin-gen gennemførtes 1884-85. Blandt de mange

Fig. 175. Marmorkirkens rejsegilde med indvielse af lanternens kors 8. sept. 1883 (s. 673). Fot. i Tietgens arkiv, RA. – *Topping-out ceremony of the Marble Church with the consecration of the cross on the lantern on 8th September 1883.*

private donationer af kobberting skånedes dog otte stykker børnekøkkentøj, som indsattes i den store kugle på toppen af lanternen.¹³⁰ Endvidere en *kobbervandkande*, 1784, som endnu opbevares i kirken.

Foråret 1883 var arbejdet med kuppel og lanterne så langt fremskredent, at fløjstangen kunne bestilles. 31. marts approberedes et tilbud fra firmaet Schmidt og Marstrand, suppleret 21.juli med et tilbud på en nødvendig lynafleder, udført af firmaet Hassel og Teudt. Afsløringen af korset og hermed kirkens rejsegilde indledte det grundtvigianske vennemøde, afholdt 8. sept. 1883 på 100-årsdagen for salmedigterens fødsel. Lanternen, der endnu kun stod i træskelet, var prydet med flag og guirlander (fig. 175). Herover knejsede fløjstangen, der under korset bar bygherrens navnecifre, »CFT«.¹³¹ 1884 synes lanternen yderligere at være blevet forhøjet.¹³² Samme år forelå tilbud på de dekorative led af kobber, leveret af firmaet Lemvig og Co.

Samtidig med lanternens rejsning blev klokkerne bestilt. Meldahl havde ønsket at modellere Marmorkirkens klokker efter klokkerne i den katolske kirke i det westfalske badested Ems, hvor både han selv og Tietgen havde opholdt sig. Der blev derfor indhentet tilbud fra det firma, som havde leveret de pågældende klokker, – G. Hamm (nu overtaget af sønnen F. Hamm) i Augsburg. Under forberedelserne overvejede man kun at lade den største klokke ophænge i lanternen, mens de tre øvrige skulle placeres på et lavere sted i bygningen, for det tilfælde at disse ikke var store nok til den betydelige højde over gaden.¹³² Selve klokkestolen blev ligeledes leveret fra Augsburg, men opsat og forbedret af Burmeister og Wains maskin- og skibsbyggeri. Alligevel skulle der ved prøveringningen maj 1884 opstå problemer, idet svingningerne fik lanternen til at ryste, – en

situation, der straks blev kommenteret i hovedstadens blade, heriblandt i det satiriske organ »Punch« (fig. 176).¹³³ Meldahl, der selv havde været bortrejst, da ringningen foregik, valgte efter sin hjemkomst at lade ophængningen ændre, idet de to mindste klokker forsyndes med særlige patentaksler, udført af Anker Heegaard. Ideen til det ændrede klokkeophæng havde Meldahl selv fået under en rejse i Svejs adskillige år forinden.¹³⁴

KIRKENS UDSMYKNING

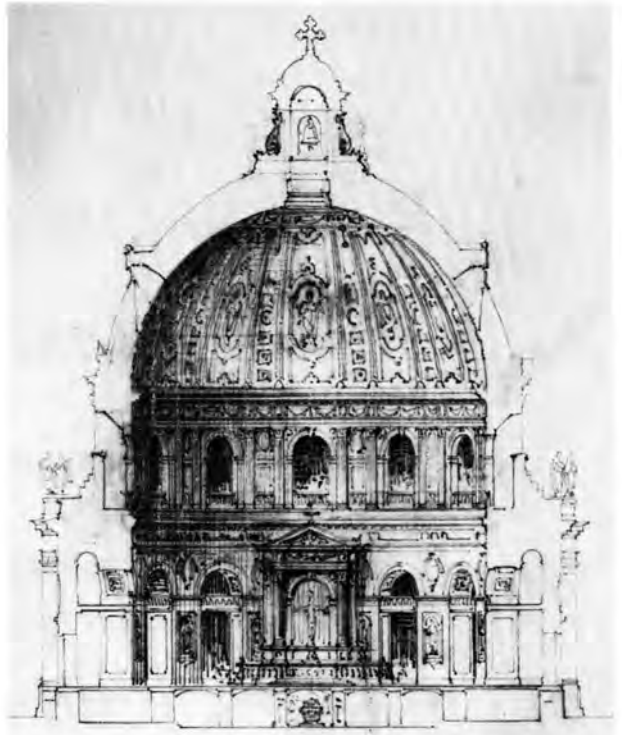
Allerede Meldahls første udkast fra 1875-76 viser klart, at han havde planlagt en figurativ udsmykning af Marmorkirken i form af statuer, dels opsat udvendig på det omgivende rækværk, samt på balustraden over hovedgesimsen, dels placeret indvendig på fritstående postamenter eller indsat i pillernes nicher (jfr. fig. 143, 148, 161). Hertil kom skjolde med indskrifter udvendig på tamburen, samt malede dekorationer indvendig i samme zone og i kuppelhvælvet. Selv om Tietgen selv – i hvert fald fra 1883 – rådførte sig med pastor Brandt (fig. 274) angående billedprogrammets nærmere sammensætning, synes Meldahl på et tidligt tidspunkt at have gjort sig mere konkrete tanker om udvalget af figurer. September 1876 bad han således sin hustru om at rådspørge grev Wolf Baudissin, hos hvem hun var gæst, om det rette udvalg af kirkefædre (eventuelt suppleret med fire profeter, samt fire andre gammeltestamentlige skikkelser som Moses og Abraham) til den udvendige dekoration.¹³⁵

Dette brev kunne tyde på, at Meldahl allerede da havde en mere præcis idé om kirkens udsmykning. Det er derfor nærliggende at tidsfæste et (udateret) brev til Tietgen om billedprogrammet, beskrevet i mere generelle vendinger, til et tidspunkt før september 1876. Meldahl fremhævede heri, hvordan han betragtede Grundtvig som »en af de store Personligheder der af Forsynet tildeles Menneskeslægten naar denne trænger til at faae en ny Livsgnist indpustet i sit Samfundsliv, der kan virke forædlende, varmende og dermed sammenhol-

Fig. 176. Satire, bragt i vittighedsbladet »Punch« 1884 i forbindelse med prøveringningen (s. 674) Tietgen og Meldahl ses hængende i klokkerebet. – *Satirical drawing in the Danish magazine »Punch« in connection with the trial bell-ringing. Tietgen and Meldahl are shown hanging in the bell-rope.*

Fig. 177. Tværsnit med angivelse af sarkofag (Grundtvigs?) i kryptkælder under altret, o. 1877 (s. 675). 1:600. RA. – *Cross-section showing sarcophagus (Grundtvig's?) in the crypt beneath the altar, c. 1877*

dende paa dette«. Som et centralt tema i Grundtvigs kirkesyn fremhævede han opfattelsen af dåben som et redskab til at »knytte Samfundet hjerteligt sammen«, hvilket, dersom det blev fredet og modnet på den rette måde, »vil hjælpe os ud over Sosialisme (sic), og alle lignende Udskeielser ...« Dette var baggrunden for Meldahls forslag om at anbringe Grundtvigs kiste midt under hans menighed og sætte døbefonten over hans kiste, mens der ovenover i kuplens midte skulle placeres billedet af Helligånden, som han »saa levende troede paa og som skulde være Menighedslivets Bindeled«. I kuplens 12 felter skulle være billeder af de 12 apostle og i frisen rundt om imellem vinduerne fremstillinger af de »store Momenter af Christendommens historiske Liv«. Foruden Grundtvigs kiste i hvælvingerne under kirkegulvet kunne desuden placeres de mænds kister, »der som han have baaret Sagen fremad til Held for vort Folk«, mens man yderligere i kirken kunne sætte statuer af de store kirkens tjenere, der »have gavnet Menneskeslægten i det Hele«. Udvendig skulle være plads til

Grundtvigs billede, samt til lignende »Kirkens Mænd«. ¹³⁶

Selv om hovedtanken i dette program (indretningen af kryptkælderen til en slags »Pantheon« for berømte mænd omkring Grundtvig og placeringen af døbefonten i kirkens midte) ikke skulle virkeliggøres (jfr. dog fig. 177 og s. 660), er der alligevel anslået væsentlige temaer, som blev realiseret (udsmykningen med apostle og helligåndsdue i kuplen, opstilling af Grundtvigs statue og lignende »Kirkens Mænd« udvendig).

I løbet af 1883 synes billedprogrammet at have antaget mere præcise former. 15. juni 1883 sendte pastor Brandt Tietgen et forslag, »som hviler paa en historisk Tanke, selv om den gængse Theologi vil undre sig over nogle Punkter«. Udkastet viste indvendig en opstilling af 12 apostelstatuer (med Matthias som den 12.) på gulvet og herover(?) 12 relieffer af profeter fra Esajas til Habakuk. Udvendig foreslog pastor Brandt frontispicen smykket med et relief, forestillende »Herren velsigner Børnene«, mens i alt 16 figurer skulle placeres på

Fig. 178. Udkast til kuplens udsmykning. RA. – *Proposal for the decoration of the dome.*

balustraden over nedre ringmur (heraf syv fra det gamle og nye testamente (Moses, David, Elias, Johannes Døberen, Paulus, Markus og Lukas), fem kirkefædre (Irenæus, Ambrosius, Augustin, Hieronymus og Gregor den Store), samt fire fremtrædende skikkelser fra middelalderen og reformationstiden (Bernhard af Clairvaux, Johan Huss, Wycliff og Luther)). Forinden anførtes 12 danske kirkefædre fra Ansgar til Grundtvig.⁹¹

Af Brandts forslag gennemførtes den sidstnævnte række helt uden ændringer. Mht. de øvrige 16 figurer udvendig forestod endnu diskussion, før udvalget 1884 endelig fastlagdes, i øvrigt suppleret med endnu to figurer. Meldahl havde selv konsulteret den daværende biskop i Århus, B.J. Fog, der påpegede det inkonsekvente i at placere evangelisterne Markus og Lukas blandt det gamle testaments skikkelser og et udvalg af fremragende mænd fra den nyere kirkehistorie. Heller ikke Paulus hørte efter hans mening hjemme i den udvendige række. Hermed imødegik han »de moderne Kritikere (som) have villet gjøre Paulus til den egentlige Stifter af Kirken«.¹³⁷

Mht. den indvendige udsmykning opgav man såvel tanken om de fritstående apostelfi-

gurer, som profetreliefferne. I stedet skulle malede apostelbilleder pryde kuppelhvælvet, mens de fire evangelisters statuer efter planen tænkt opstillet på gulvet. Hverken det sidstnævnte eller frontonrelieffet (med det af Brandt valgte motiv) blev dog realiseret, men opgaverne drøftedes endnu i den nærmeste tid efter kirkens fuldendelse (jfr. s. 687). Til de planlagte, men heller ikke gennemførte udsmykninger hørte udhugningen af skriftsteder eller apostelnavne på tamburens udvendige skjolde (fig. 288).¹³⁸

Samtidig med overvejelserne omkring billedprogrammets sammensætning indledte Meldahl sommeren 1883 forhandlinger med en række billedhuggere i forbindelse med bestillingen af de 16 (18) statuer til den udvendige balustrade.¹³⁹ Hovedparten af de udvalgte kunstnere tilhørte den yngre generation af billedhuggere, elever af H. W. Bissen og J. A. Jerichau og for enkeltes vedkommende (Johannes Gelert, Aksel Hansen, Carl Rohl Smith) tillige eksponenter for naturalismen. Carl Rohl Smith skulle udføre i alt fire statuer (Moses, Johannes Døberen, Irenæus og Athanasius), mens to ældre, mere etablerede kolleger, C. C. Peters og Theobald Stein hver leverede tre figurer (hhvs. Paulus, Chrysostemos og Gregor den Store samt Wycliff, Huss og Luther). De øvrige billedhuggere udførte hver kun en enkelt statue. For en nærmere beskrivelse af figurerne, jfr. s. 707f. Sidst på året 1883 var de første udkast færdige til bedømmelse. I sin kritiske vurdering af skitserne undlod Meldahl ikke at understrege vigtigheden af, at figurerne ikke blev for spinkle og hovederne for små af hensyn til den perspektiviske forkortning.¹⁴⁰ I løbet af 1884-85 støbtes figurerne i zink. Vel af konkurrencemæssige hensyn fordeltes denne opgave mellem flere forskellige metalstøberier (Lauritz Rasmussen, firmaerne Holm, Schieltved og Lundquist).

Hvad den indvendige udsmykning angik, overvejede Meldahl endnu situationen i sommeren 1884, hvilket fremgår af en brevveksling med Tietgen. Meldahl var på dette tidspunkt i udlandet, bl.a. for at eftersøge egnede motiver

Fig. 179. Kirkens indre. Jens-Jørgen Frimand fot. med fiskeøjeblik 1986. – *The interior.*

til alter, prædikestol, døbefont og orgel, samt til vinduer. I et brev 16. maj foreslog han Tietgen en række kunstnere, der kunne tænkes at løse den store opgave. Blandt navnene var *Lorenz Frölich*, der »har Fortællingsevne nok, men ikke (er) en dygtig Tegner og Maler nok til den Størrelse«, *Carl Bloch*, som dog ikke ville og samtidig blev for dyr, *Otto Bache*, om hvem Meldahl var usikker på, om han kunne og ville (»Der vil let mangle Sjæl i det«), *Kristian Zahrtmann*, som nok ville, men »det er et Vovestykke«, *Frans Schwarz*, der var »for ubetydelig og indbildsk« og *Lauritz Tuxen*, som »ikke har Tid og er tvivlsom«. Valget faldt til sidst på den 54-årige *Henrik Olrik*, selv om Meldahl havde ytret tvivl om, hvorvidt denne opgave ville blive for stor.⁵⁹ Det er formentlig grunden til, at man valgte at lade maleren C. N. Overgaard udføre den egentlige udmaling, mens Olrik leverede skitser og kartoner til de enkelte apostalbilleder.¹⁴¹ Olrik nåede dog kun før sin død 1890 at udføre halvdelen af kartonerne, der fuldførtes af Anton Dorph.

PROJEKTER OG BYGNINGSARBEJDER 1885-1894

Da Meldahl 1885 gjorde status (s. 651), udskød han tidspunktet for kirkens fuldførelse til 1892. I løbet af de syv år skulle kirkens nedre del fuldføres, vigtigst naturligvis forpartiet, der endnu stod som en torso fra *Jardins* byggeri (fig. 164, 175). 1887 forventedes dette afsnit fuldført. Indvendig skulle kuppelhvælvet færdigopmures, pudses og udsmykkes i årene 1885-87, mens arbejderne med selve indretningen kunne foregå fra 1890-92. Denne tidsplan kom ikke til at holde. Først december 1890 var man udvendig nået så vidt, at stilladserne kunne nedtages. Indvendig var kun halvdelen af kuppeludsmykningen færdig, og 1893 kunne stilladserne endelig fjernes her, efter at også væggenes nedre partier var dekoreret. Tilbage stod udformningen af vinduer og døre, samt af de større inventargenstande. Dette arbejde blev i al væsentligt fuldført før indvielsen 19. aug. 1894, mens kun to af de i alt 12 danske kirkefædre omkring kirken blev rejst.

Fig. 180. Forpartiet, o. 1890 (s. 680). 1:300. RA. – *The portico, c. 1890.*

Selv om kirkens udformning omsider var fastlagt, udarbejdes der stadig en række projekttegninger til forskellige detaljer. Et væsentligt led i kirkens udvendige dekoration var op-sætningen af en række indskriftstavler over dørene i øst, vest, nord og syd. 22. aug. 1884 sendte pastor Brandt to forslag til den treleddede indskrift over bagpartiet, hvoraf det ene (med en enkelt ændring) blev gennemført.¹⁴²

I løbet af 1885 udhuggedes skiferpladerne til dette parti, samt til syd og norddøren. Samme år indledtes arbejderne til forpartiets rejsning. Juni 1885 indsendtes ansøgning til stadsbygmesteren vedrørende søjleportalens konstruktion, og 21. okt. forelå murermester Wienbergs tilbud på stilladserne til nedtagning af det gamle murværk og opførelse af det nye parti.⁹¹ Før dette tidspunkt må en tegning af hovedfacadens

Fig. 181. Bagpartiet, o. 1890 (s. 80). 1:300. RA. – *The rear of the building, c. 1890.*

nedre del være udfærdiget (fig. 171).¹⁴³ Portalens frise bærer en indskrift (ikke svarende til den endelige), men bæres af i alt seks støtter, idet hjørnesøjlerne er blevet suppleret med piller.

Arbejdet med forpartiet var ved udgangen af 1886 nået så vidt, at 8.108 fod³ sten af de aftalte 13.000 fod³ var nedtaget og opstabet på pladsen. Hertil kom to hjørnesøjler med tilhørende kapitæler, der ligeledes blev fjernet. Byggeriet skred som nævnt s. 651 kun ganske langsomt frem i disse år, og først januar 1889 betaltes murermester Wienberg for nedtagningen af de seks gamle søjler indtil plinthøjde for de nye.¹⁴⁴

O. 1889 besluttedes det imidlertid at forlænge portalens søjler nedadtil, så trappen blev lavere end oprindelig planlagt. Denne ændring, der ifølge Meldahl skyldtes »Landgreven af Hessens friske Blik«, betød samtidig en sænkning på ca. 1 alen af selve kirkegulvets niveau.¹⁴⁵ Foråret 1889 forberedtes niveausænkningen ved bortfjernelsen af en del af det gamle søjlefundament, der flademæssigt strakte sig helt ud i den oprindelig seksøjlede portals længde og hermed gav specielt de nye hjørnesøjler en overdreven støtte.¹⁴⁶ November 1890 kunne Albert Jensen omsider meddele, at portalen nu stod færdig i det ydre. De fire søjler var omhuggede af stenhugger Olsen, mens nye kapitæler leveredes fra Fakse. Byggeriet havde ydermere været sinket, dels på grund af en murerstrejke, dels fordi et skib med en stor sten til et af kapitælerne led forlis.¹⁴⁷ Der manglede imidlertid endnu en række dekorative enkeltheder. September 1891 afregnede stenhugger Olsen for opsætning af fire zinkrelieffer af evangelisterne, udført efter model af billedhugger Petersen, og to guirlander, samt for afhugning af den ældre sokkel og forlængelse af dørpartiet nedefter. Selve granittrappen foran hovedportalen leveredes af A. Sode samme år.¹⁰⁶

For de tre øvrige sider af bygningens nedre parti videreførtes tilretningsarbejderne parallelt

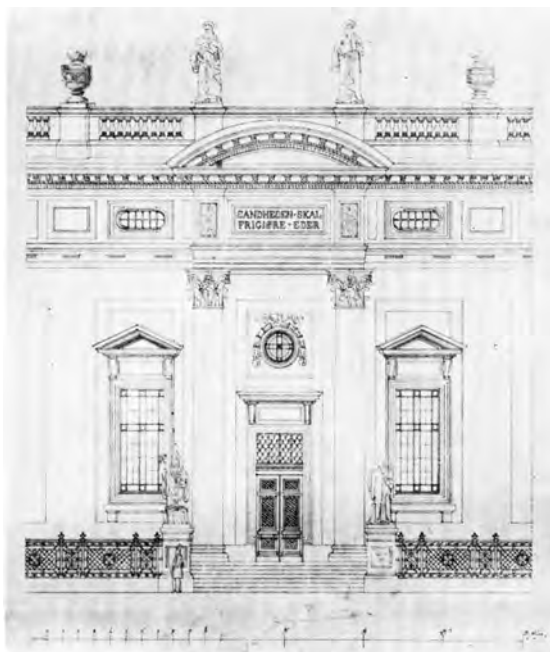

Fig. 182. Sydportalen, Udkast o. 1890 (s. 680). 1:300. RA. – South door. Proposal c. 1890.

med byggeriet på forpartiet. 1892 afgav Olsen tilbud på tilretning af de to fyldinger i sidefelterne på bagpartiet og udhugning af medaljoner sammesteds, tillige med udførelse af ny

Fig. 183. Marmorkirkens byggeplads, set fra Store Kongensgade, o. 1890. Fot. KglBibl. – Marmorkirken's building site seen from Store Kongensgade, c. 1890.

Fig. 184. Detalje af balustraden med opsætningen af John Wycliffs og Johan Huss' statuer 31.dec. 1884 (s. 680). Xylografi efter tegning af Tom Petersen. »Illustreret Tidende«, 8. febr. 1885. – *Detail of the balustrade with the erection of the statues of John Wycliff and Johan Huss on 31th December 1884. Xylograph after drawing by Tom Petersen.*

sokkelbeklædning. Hertil kom udhugning af to pedestaler, der flankerede vestdøren. Selve trappen leveredes af Sode 1894.¹⁰⁶ 1891-92 afgaves desuden tilbud på færdiggørelsen af sidepartierne, samt regulering af terrænet omkring kirken.¹⁰² Endelig på pedestalerne til de 12 statuer ved jerngelænderet.⁹¹ De gamle fragmenter af Jardins kapitæler opsattes af stenhugger Olsen 1892 i haveanlægget omkring kirken, således som det allerede på et tidligt tidspunkt var foreslået (jfr. fig. 172). Det afsluttende arbejde med indsætning af vinduer og døre, samt afpudsning af murene foregik 1893-94.

På grundlag af oplysningerne om byggeriet ved nedre ringmur fra o. 1890 lader en række

detaljetegninger sig datere til denne sene fase. Det gælder en række udkast af facaderne fra henholdsvis øst, vest og syd (fig. 180-182), at dømme efter påskriften på tegningen af bagpartiet udført i forbindelse med afgivelse af tilbud på renhugning af sokkelpartiet. Dette bekræftes af en tegning til et af de store vinduer, dateret 18. sept. 1891 og vist i den endelige udformning, ligesom det fremgår af sidstnævnte.¹⁴⁸ Det skal dog bemærkes, at dørfløjenes form endnu ikke var identisk med den udførte.

1893 afgav snedker H. Andersen fra Hillerød tilbud på disse,¹⁰² hvis billedskærerarbejder udførtes efter model af H. Chr. Petersen. Selve hoveddøren er dog udført af C. A. Blichfeldt

1894 i henhold til et konkurrerende tilbud.¹⁰² En detaljtegning af hoveddøren (fig. 209) stammer derfor antagelig fra o. 1893-94.¹⁴⁹ Dog mangler den palmekvist, der tilføjedes få måneder før kirkens indvielse.¹⁰² Der skal også bemærkes, at tympanonfeltet udfyldes af et sprossedelt vindue. Hermed er definitivt opgivet tanken om på dette sted at indsætte et relief af en knælende engel med udbredte vinger, som skitseret på flere af de ældre projekttegninger, heriblandt fig. 185.¹⁵⁰ Ejheller frontonen i øst eller den dekorative bearbejdning af sidefelterne, såvel ved øst- som vestportalen, blev realiseret. Af den projekterede række af kirkefædre nåede også kun Ansgars og Grundtvigs statuer at blive oprejst 1894 (s. 707).

På tamburens balustrade synes alle statuer at været opsat 1884-87. De første, der placeredes her, var Wycliff og Huss, opsat på en foreløbig plads 31. dec. 1884 i anledning af 500-årsdagen for den førstnævntes død (fig. 184).¹⁵¹ Først 1894 suppleredes rækken med otte zinkvaser, udført efter model af H. Chr. Petersen og alle skænket af Meldahl selv.¹⁵² Kuplen var 1885 så godt som fuldent. 1883-84 var selve korset og de 12 kugler ved lanternens spir blevet forgyldt. 1893 tilbød etatsråd P. Bornholdt fra Riga at bekoste en forgyldning af kuplens dekorative led, inklusive de 12 ribbepar.¹⁵³ 15.juni 1894 kunne Tietgen omsider se den første guld-stribe. På samme tid lod også den første orgeltone sig høre inde i kirken.¹⁵⁴

Fig. 185. Udkast til tympanonfelt over hoveddøren (s. 680). RA. – *Proposals for the tympanum over the main door.*

Indvendig gennemførtes opmuringen af kuplen 1885. Øverst lukkedes hvælvingen med to jernlåg, udført af firmaet Schmith og Marstrand efter tilbud af 8. okt. 1886 og 31. marts 1886 (jfr. fig. 186).⁹¹ Som indskrift på selve rin-

gen ved de to låg anførtes: »Laura Tietgen. Den 8^d Septbr 1885«. Først 1889 pudsedes kuplen af murermeister Wienberg, der 1892 behandlede det mellemste, lodrette parti af væggene på samme måde.¹⁵⁵

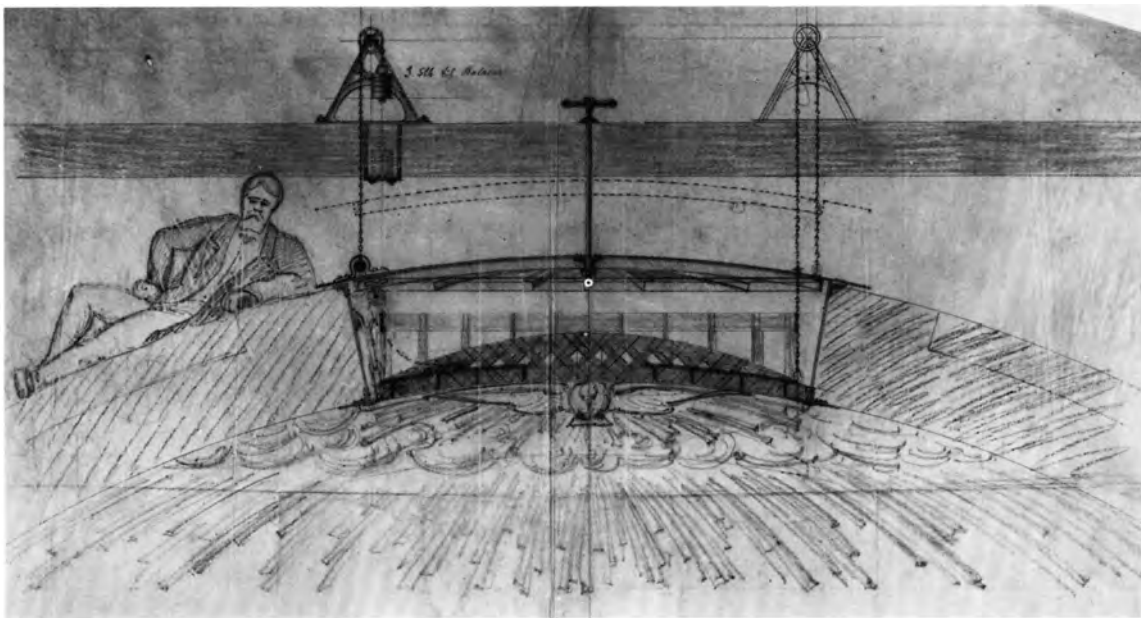

Fig. 186. Udkast til ophejseligt låg over den murede kuppel. RA. – *Proposal for the cover to hoist into position over the brick dome.*

Forberedelsen af kirkens indre udsmykning skete dog allerede fra 1885, da malerne Olrik og Overgaard sluttede kontrakt vedrørende udkast til de 12 apostle og selve den praktiske udførelse af disse. Samtidig forelå H. Chr. Petersens tilbud på den plastiske udsmykning af hvælvet. Billedhuggeren leverede endvidere et antal modeller hertil.⁹¹ Muligvis udførte han også den 190 cm høje model af kirkens indre (fig. 194 og s. 689), hvor både den malede og skulpturelle dekoration er angivet. Der er dog flere afvigelser fra den endelige udsmykning. I stedet for apostle er angivet ensartede, siddende, langskæggede figurer, af hvilke enkelte med korsglorie og nøgen overkrop lader sig identificere som Kristusfremstillinger. Blandt tegningerne i Rigsarkivet findes adskillige malede udkast til kuppeldekorationen, jfr. fig. 178.¹⁵⁵

Overgaards arbejde i kuplen, der af Meldahl karakteriseredes som »næsten livsfarligt«,¹⁵⁶ synes at være startet o. 1889. Nedtagningen af det indvendige stillads 1893 betegner afslutningen på denne opgave, der for Overgaards vedkommende også omfattede kuplens øvrige dekoration, bl.a. de 12 felter med englebørn over apostlene, samt forgyldningen af strålerne omkring Helligåndsduen.

Parallelt med Overgaards arbejde gennemførte H. Chr. Petersen stukdekorationen, både af kuplen og de lavere partier. I tamburetagen blev de murede vægflader marmorerede, tillige med gesimser, ornamentbånd og søjler.

Under jernrækværket, der forgyldtes, blev også nederste parti af gesimsen og væggene marmorerede, mens den omløbende indskriftsfrise, 12 medaljoner med forskellige emblemer og de to felter nærmest altret udførtes som mosaik.¹⁵⁷ Efter pastor Brandts død 1889 konsulterede man kirkehistorikeren, senere biskop Frederik Nielsen i forbindelse med fastlæggelsen af interiørets indskrifter og symbolske fremstillinger. Nielsen, som selv tilhørte den grundtvigske kreds og stod Tietgen nær, kommenterede visse detaljer i forbindelse med den omløbende indskrift, der allerede ses fastlagt på ældre tegninger (jfr. fig. 162). Over altret anbefa-

lede han placeringen af et Kristusmonogram i stedet for at lade skriftstedet (Joh. 17,3) forløbe henover dette sted (»det er alt for fattigt«). Hertil kom forskellige anvisninger i forbindelse med inventarets udformning. Således foretrak han et krucifiks som alterprydelse i stedet for et nøgent kors (allerbedst ville dog en plastisk fremstilling eller et maleri være), mens prædikestolen helst skulle bæres af et arkitektonisk underlag med motiver fra Pisa og Siena. Under orgeltribunen kunne anbringes kopier af den florentinske renæssancebilledhugger Luca della Robbias skulpturer. Ingen af disse forslag blev dog realiseret, lige så lidt som ideen om at pryde de to felter ved indgangen med salmevers eller indsætte otte dydefigurer (med Ydmygheden som den ottende ved siden af de tre teologiske og de fire kardinaldyder) i kirken, velsagens i pillernes nicher. Et tilbud fra billedhuggeren Th. Stein marts 1894 om at udføre dyderne (med Freden som den ottende) blev dog ikke imødekommet.¹⁵⁷ Blandt Frederik Nielsens forslag, der blev efterkommet, var en praktisk anvisning på at sænke altersranken af hensyn til høje præster og lave altergæster.¹⁵⁸

Ligesom det var tilfældet med kirkens udsmykning, gennemløb overvejelserne omkring selve indretningen flere faser. I et brev til Tietgen 10. maj 1884 skitserede Meldahl sine planer for placeringen af de vigtigste inventar-genstande: altret med knæfald i vest, prædikestolen i syd og anbragt så højt, at døbefonten kunne stå nedenunder, samt orglet med fremspringende sangerpulpitur i nord lige overfor. Østarkaden nærmest hovedindgangen behold-

tes åben helt op uden tværgalleri, »saa at man idet man træde ind af Hoveddøren strax kan faa Indtrykket opad af Cuppelen«. ⁵⁹ Foran de fire »tomme« piller tænktes evangelisternes statuer anbragt. Tietgen godkendte hovedtrækkene i Meldahls skitse, også hans forslag til en plastisk gruppe til altret, men anførte dog: »Jeg troer neppe at Brandt billiger at Døbefonten ikke bliver ved Indgangen, det er næsten en Troes Artikkel (sic) hos Grundtvigianerne«. ¹⁵⁹ Meldahl fastholdt i sit svar en placering af døbefonten enten foran orglet eller prædikestolen (»Indgangen og Altret (maa) være frie«). ⁵⁹

Døbefontens anbringelse var således en væsentlig faktor i hele indretningsplanen. Selv om det grundtvigianske krav omsider blev endelig stadfæstet i efteråret 1892 ved bestillingen af Stephan Sindings font (s. 742), synes det ikke at have afholdt Meldahl fra at udkaste andre forslag, hverken før eller efter dette tidspunkt. Samtidig vedblev han helt frem til 1894 at indsamle egnede motiver. 1884 noterede han i et rejsebrev fra et ophold i Tyskland og Italien, hvordan han »glædede sig som et Barn« til at vise Tietgen sine forslag, – »saa forlibt er jeg i mine egne Motiver«. ⁵⁹

Idealet om at nå den både æstetisk og økonomisk set mest forsvarlige løsning fik dog Meldahl til bestandig at udskyde den endelige afgørelse. 1890 studerede han atter andre og prædikestole på en rejse til Rom, men skrev, noget modfaldent, til Tietgen: »Tiden vil vise om det hjælper noget. Et Menneskes Evner ere ikke store, naar man først er naaet op til 63 Aars Alderen«. ⁵⁹ Først august 1893 traf han omsider

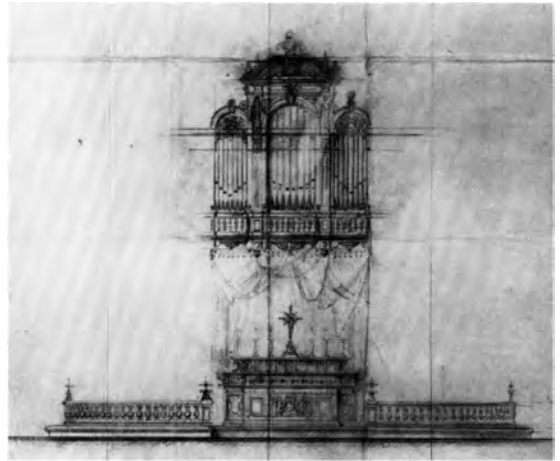

Fig. 188. Udkast til alterbord og orgel (s. 683). RA. – *Proposal for the altar and organ.*

sit valg vedrørende altrets form. Omtrent samtidig synes orglet fastlagt, mens prædikestolens form skulle gennemløbe flere faser, før en løsning 1895 blev truffet (s. 745).

Resultaterne af Meldahls overvejelser afspejler sig i et fyldigt materiale af tegninger. ¹⁶⁰ Kun ganske få af disse er imidlertid daterede, og en præcis kronologisk rækkefølge kan ikke etableres ud fra de kendte arkivalske kilder. Ældst, dvs. svarende til de af Meldahl formulerede tanker 1884, er måske en række projekter, der viser prædikestolen i syd vis á vis orgel og døbefont i nord. ¹⁶¹ Hertil kommer en anden løsning, hvor prædikestolen står i sydvest ved pillen nærmest altret, mens døbefonten har fået plads overfor i nordvest (fig. 187). Til denne version hører en række udkast, der dels viser orglet placeret ovenover altret (fig. 188), dels

Fig. 187. Udkast til alter, prædikestol, døbefont og orgel (s. 683). RA. – *Proposal for the altar, pulpit, font and organ.*

Fig. 189. Marmorkirkens indvielse 19. aug. 1894 (s. 685). Tegning af Knud Gamborg som forlæg for xylografi i »Illustreret Tidende«. KglBibl. – *The consecration of the Marble Church on 19th Aug. 1894. Drawing by Knud Gamborg for the xylograph in »Illustreret Tidende«.*

anbragt i sin nuværende plads i nord (fig. jfr. fig. 187, 205).¹⁶² I harmoni med alter- og korskrankens krumning har stolestaderne her fået et kurvet forløb. Til den seneste fase må regnes forskellige forslag, hvor prædikestolen(e) som

udført er indsat i den fremskudte korsranke, enten midtfor eller ved en af (begge) siderne (fig. 278).¹⁶³ Et antal udkast til selve altret, vist uden flankerende prædikestol, men samtidig uden korsranke med indsat stol, gengiver må-

ske en fase imellem de to seneste versioner. Fig. 205 må således under alle omstændigheder dateres efter juli 1892, hvor anvendelsen af Kristusmonogrammet over altret blev foreslået (s. 682). Samtidig kan den tabernakelformede alteropbygning betragtes som et umiddelbart forstadium til den endelige løsning (fig. 187, 205, 245).¹⁶⁴

1894 kunne det egentlige arbejde med inventaret omsider begynde. April rapporterede Jensen, hvordan orgelbalustraden og knæfaldet var opstillet, ligesom – forsøgsvis – en enkelt stol. Til altret havde snedkeren lavet det nederste, mens der endnu tegnedes på overdelen og nichen. Også prædikestol og balustrade måtte udskydes.¹⁶⁵ Alt i alt får man indtryk af en særdeles hektisk tid i de sidste fire måneder før kirkens indvielse.

INDVIELSEN

19. aug. 1894 fandt Frederikskirkens indvielse sted. Ved samme lejlighed foregik indsættelsen af sognepræsten J. H. Monrad (fig. 189), der havde efterfulgt Brandt som præst ved Vartov. Selve ceremoniellet, som bivånedes af hele kongefamilien, fik dog en særlig karakter på grund af kirkens ekstraordinære status. Der var således tale om en privatejet bygning, der nu blev overdraget staten, omend bygherren bevarede kaldsretten, – indtil videre fastlagt til den daværende konges regeringstid. Højtideligheden indledtes – uortodokst – med en indvielsestale, holdt af Tietgen selv. Hermed virkeliggjordes en drøm, han havde haft forinden.¹⁶⁶ Meldahl havde ganske vist selv få dage inden i et brev til fru Tietgen frarådet talen, men den afvikledes roligt og værdigt ifølge fru Meldahls beretning.¹⁶⁷ Tietgen mindede om den oprindelige grundstensnedlæggelse, der var foregået knap 150 år tidligere og henviste samtidig til biskop Herslebs omtale af patriarken Jakobs ord: »Denne sten skal blive et Guds hus«. Herefter fulgte en tak til alle, der havde fremmet arbejdet i ånd eller gerning, ikke mindst bygmesteren, »der med aldrig svigten- de Iver og Omsorg gjorde dette Arbejde ogsaa til sin Livsgerning, og for hvem det vil blive til

evig Hæder ...»¹⁶⁸ Derpå skete selve indvielsen og præsteindsættelsen ved Københavns biskop B.J. Fog. I sin tale gik denne udfra Luk. 14.28 om det uforstandige i at bygge, hvis man ikke først havde beregnet, om man var i stand til at fuldende sit værk, – hvilket af fru Meldahl opfattedes som »et Hib (sic) til Frederik den Femte«. Efter pastor Monrads prædiken afsluttedes handlingen med fremsigelsen af trosbekendelsen – dengang endnu fortrinsvis en grundtvigiansk skik.¹⁶⁹

Indvielseshøjtideligheden var naturligvis også genstand for omtale i dagspressen. Blandt de mange positive ytringer hævdede der sig dog også kritiske røster. Mest yderliggående var nok et indlæg af »E. H.« (kunsthistorikeren Emil Hannover) i Politiken 19. aug. 1894. For det ydres vedkommende påpegede han misforholdet mellem den øvre og nedre del. Navnlige vakte statuerne på gesimsen hans mishag (»Augustinus er værre end Benedikt, Irenæus værre end Augustinus og Moses værst af alle«). Indvendig faldt især den øvre zone ham for brystet. Alt var her imitation og Overgaards (sic) udsmykning af kuplen havde intet med kunst at skaffe, men svarede på den anden side til den »Middelmaadighedens Harmoni«, der rådede i bygningen. Tilsyneladende var sølvdåbsfadet noget af det eneste ægte i kirken, – en oplysning, der dog sidst i artiklen dementeredes. Det var blot af aluminium! Meldahl tog selv til genmæle få dage senere mod den »frejdigt uvidende« kunstanmelder og fremhævede talrige eksempler på mesterværker, hvor pseudomaterialer var anvendt, eller hvor der var gjort brug af stilkopier. Hvad kuppelmalerierne angik, fremsatte han det provokerende spørgsmål, om man ville have foretrukket J. F. Willumsen fremfor Overgaard(!)¹⁷⁰

SENERE ÆNDRINGER OG ISTANDSÆTTELSE

Allerede umiddelbart efter indvielsen meldte det første større problem sig: den utilfredsstillende akustik. Som fremhævet af pastor Monrad kunne blot halvdelen af menigheden få no-

get ud af prædikenen, når kirken var fuld.¹⁷¹ Et forsøg med at opsætte et net af tråde på indervæggene, samt tværs henover kirkerummet i halv højde var ikke tilfredsstillende, ej heller placeringen af papir (vel ved arkadeåbningerne). For at afhjælpe de resonansproblemer, der var en konsekvens af bygningens runde form, valgte man endelig at forbedre den nordre prædikestols form ved opsætningen af en bagklædning og en lydhimmel samt ved at sløjfe den søndre (jfr. s. 745) og hænge draperier op i samtlige arkader mod det centrale rum (fig. 190).¹⁷²

1895 afholdtes det første syn i kirken. Der havde været diskussion om, hvorvidt Frederikskirken overhovedet skulle underlægges Det særlige Bygningssyn, idet man hævdede, at synet ikke skulle beskæftige sig med »Nutids Frembringelser, der mest udmærke sig ved, at der er anvendt større Summer paa dem«. Som ruin havde kirken ganske vist haft en vis værdi, men denne tabtes efter bygningens fuldførelse(!). Man enedes dog om at afholde syn hvert tredje år, i den tidligste periode gennemført af arkitekterne Ludvig Fenger, Vilh. Petersen og Andreas Clemmensen, men uden repræsentanter fra Nationalmuseet, da Frederikskirken ingen arkæologisk interesse havde.¹⁷³

Som ventet var der intet at bemærke ved det første bygningssyn, afholdt 1895. Men allerede

1898 viste der sig at være behov for en restaurering af kuplens apostelfigurer, »som havde tabt sig«. ¹⁷⁴ Problemerne med kuppeludsmykningen, der var udført i mineralmaleri, skulle blive stadig tilbagevendende. Ved en gennemgribende bygningsundersøgelse 1968 kunne det konstateres, at de sorte pletter, der skæmmede malerierne, skyldtes støv, steget til vejrs med varmen og fæstnet på de partier, som på grund af kondensvand eller nedsivende væde fra utætheder i kuplen, til stadighed var fugtige.¹⁷⁵ En rensning af malerierne har dog hidtil været stillet i bero. Derimod gennemførtes 1913 og 1950 istandsættelser af kobbretaget, der endelig fornyedes helt ved kirkens hovedrestaurering 1970-76.

Ved kirkens fuldførelse manglede endnu en række opgaver. Foruden opførelsen af den fjerde hjørnepavillon ved Store Kongensgade i det omgivende bygningskompleks, de fire evangelister indvendig, samt de resterende 10 portrætstatuer og portalens fronton udvendig. Alt dette måtte overlades til fremtiden, omend det med Meldahls ord »maaske (var) et forfængeligt Haab i en By, som i næsten et Aarhundrede har kunnet finde sig i at see de tomme Nischer og Frontoner paa det gamle Raadhus og Slotskirken«. ¹⁷⁶ 1906 afsløredes den tredje statue i anlægget omkring kirken, Aug. Saabyes Brorson, og ved samme lejlighed enedes Tietgens

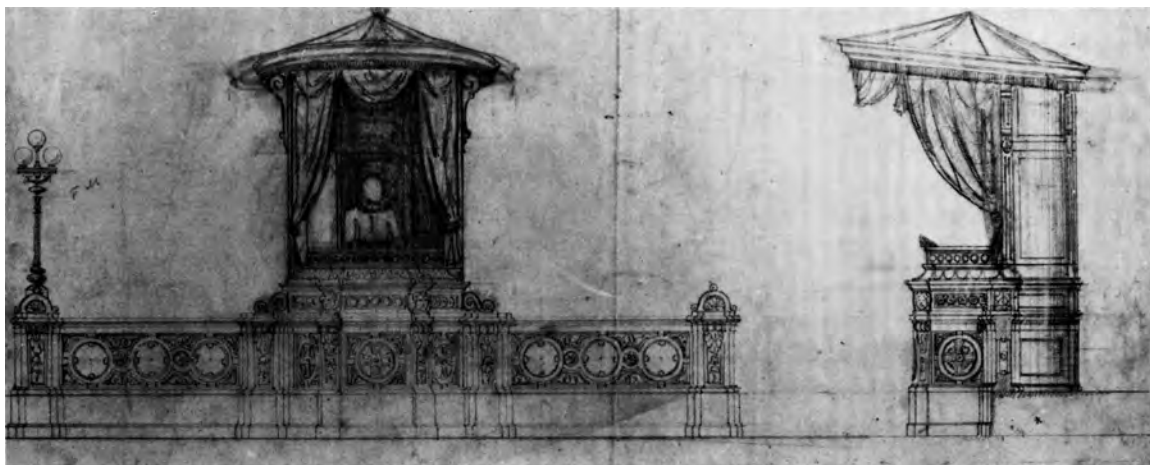

Fig. 190. Udkast til prædikestol med tilhørende himmel o. 1895 (s. 686). RA. – *Proposal for a pulpit with canopy, c. 1895.*

Fig. 191. Nedhejsning af Johannes Døberens statue i forbindelse med gesimsfigurernes restaurering 1938-39 (s. 688). Fot. KglBibl. – *Lowering the statue of John the Baptist during the restoration of cornice sculptures. 1938-39.*

enke, Laura Tietgen, fru Meldahl og dennes datter Helga (g. Stemann) om at iværksætte indsamlingen til den flankerende statue af Kingo.¹⁷⁷ Det havde dog også været Meldahls håb at sikre finansieringen af den manglende hjørnepavillon inden fru Tietgens død. I et brev 1908 til dennes advokat opfordrede Meldahl – i øvrigt kun godt en uge før sin egen bortgang – til, at man ved en tilføjelse i Laura Tietgens testamente sikrede en sum til bygningens opførelse. Albert Jensen havde allerede haft tegninger og beregninger til dette kompleks, som kunne fungere som præstebolig og menigheds-hus, liggende færdig i en årrække.¹⁷⁸ 1914, tre år før fru Tietgens død, indføjedes en passus i testamentet om oprettelsen af et legat til kirkens udsmykning, tilvejebragt ved realisering af hendes juveler og smykker. En klausul var dog, at de dertil hørende billedhuggerarbejder udførtes af hendes brodersøn, billedhuggeren

Viggo Jarl, søn af ingeniør og industrileder Vilhelm Jørgensen. Jarl havde på dette tidspunkt allerede udført Kingo (1910). 1921-33 leverede han yderligere fire af nordsidens statuer. 1929 opfordrede Meldahls datter, Helga Stemann, menighedsrådet til at lade et forslag af Th. Stein til frontonen fra 1893 udføre, men sagen måtte afvises af økonomiske årsager.¹⁷⁹ De sidste tre statuer på sydsiden opsattes 1941-49. Udførelsen var nu overdraget tre forskellige, Johannes Bjerg, J. F. Willumsen og J. Gudmundsen-Holmgren (s. 711), 1973 føjedes en 13. figur til rækken, Knud Nellemoses Søren Kierkegaard, der fik Kingos plads, mens denne flyttedes hen foran vestfacaden. Som pendant til Kierkegaard er senest foreslået salmedigteren B. S. Ingemann. Den øvre statuerække var som nævnt allerede fuldført ved kirkens indvielse. 1938-39 gennemførtes en tiltrængt restaurering af figurerne, der hældede faretruen-

de udad. Alle blev nedtaget fra deres sokler (fig. 191) og istandsat.¹⁸⁰ I forbindelse med udsmykningen skal endelig nævnes, at en lille kopi af Michelangelos Mosesfigur 1925 var midlertidig opsat foran hovedfacaden.

Indvendig skete ingen større ændringer de første år. 1901 havde kirken dannet ramme om Tietgens bisættelse (fig. 192). Til minde om stifteren og dennes hustru opsattes 1920 et epitafium, udført af Niels Skovgaard (fig. 228). De akustiske forhold var fremdeles utilfredsstillende. Samtidig fandt man døbefontens placering uhensigtsmæssig. 1925 opstilledes en alternativ font, tegnet af Joakim Skovgaard, i korskrankens søndre niche (fig. 259), og 1931 sløjfedes den gamle prædikestol til fordel for en af marmor, opmuret ved korets nordvestre pille (fig. 262). Den sidstnævnte ændring udførtes på initiativ af Viggo Jarls mor, konferensrådin-

de Anna Plenge-Jørgensen, der havde stillet en større pengesum til rådighed for kirken. Et forslag fra donatricen om at ombygge alterpartiet blev dog opgivet, vistnok under indtryk af en appel fra Helga Stemann.¹⁸¹ 1956 rejstes sagen om altrets ændring på ny, men blev atter nedstemt.¹⁷³ Et større indgreb i kirkerummets oprindelige udformning var opsætningen 1963 af et nyt orgel i sydvest, bygget tildels med anvendelse af piber fra det gamle værk. Facaden var tegnet af arkitekt Rolf Graae (s. 751).

Kirkens belysning havde allerede 1909 været debatteret, men først 1938-39 gennemførtes en ændring, der skabte et mere ensartet lys. Således kom en lysekroner i kuplens centrum i stedet for Helligåndsdue, mens mindre lampetter, anbragt i underetagens nicher bidrog til at oplyse det centrale rum. Spørgsmålet om kirkens lysforhold har dog endnu ikke fundet sin endelige løsning.¹⁸²

1970 indledtes en gennemgribende restaureering af kirken ved arkitekterne Rolf Graae og Erling Jessen på grundlag af en rapport fra et hovedeftersyn, foretaget 1968 af ingeniørfirmaet Birch og Krogboe. Mest påkrævet skønnedes dels en udskiftning og reparation af hovedgesimsens konsoller og af balustraden herover, dels en udskiftning af den ydre kuppels kobberbeklædning. Samtidig installeredes et nyt varmeanlæg. Derimod har man indtil videre udskudt en rensning af kirkens ydre, der mere kan motiveres af æstetiske end af rent konstruktionsmæssige hensyn. Blandt de senest tilkomne istandsættelser skal foruden afrensningen af ligkapellet 1966, ommøblering af præsteværelset 1970 og nyindretning af konfirmandstuen 1979, nævnes en sanering af køkken- og toiletforholdene, iværksat 1983.¹⁷³

MODELLER

Til belysning af de forskellige faser inden for Marmorkirkens bygningshistorie findes foruden det store tegningsmateriale en samling af modeller, omfattende såvel større arkitekturmodeller som udkast til mindre detaljer, både i forbindelse med bygningen og inventaret. Af

Fig. 192. C. F. Tietgens bisættelse oktober 1901. Litografi efter tegning af Paul Fischer i »Illustreret Tidende«, (s. 688). – *The funeral service of C. F. Tietgen October 1901. Litograph after drawing by Paul Fischer.*

Fig. 193. Marmorkirken, fotograferet under kuplens og lanternens istandsættelse (s. 688). Tage Ruggaard fot. API 1975. – *The Marble Church photographed during repairs to the dome and lantern, 1975.*

disse, der alle er placerede i kirken, dels på pulpitret (arkivrum over præsteværelset i syd-vest), dels på loftet (rum over forhal i vest), skal nedenfor særligt omtales de store bygningsmodeller. Af korrespondancen fremgår det, at billedhuggeren Hans Christian Petersen og tømrermester J. W. Unmack udførte flere modeller til enkeltheder i forbindelse med bygningsens udformning. Derimod lader det sig ikke påvise med sikkerhed, om de her beskrevne bygningsmodeller også skyldes disse. Modellerne hidrører alle fra den tidlige fase af kirkenes opførelsestid.¹⁸³

1) Lille kirkemodel, o. 1877, træ. Udformet i flere dele, der med et fælles underparti og lanterne, samt alternative kupler, gengiver to forskellige udformninger af kirken, svarende til projekterne fra o. 1876 (fig. 148) og september 1877 (fig. 156). På det 9 cm høje underparti med portaler og sidedøre kan placeres de to løse kupler med tilhørende tambur i en enten

lav (14 cm høj) eller høj (18 cm høj) version. Den lave kuppel har tilhørende lav, kegleformet lanterne, der dog kan erstattes med en høj lanterne.

2) (Fig. 194), model af den indre rotunde med forslag til udsmykning af tamburens og kuplens indre, o. 1879, træ og gips, 200 cm høj. Modellen, der udvendig er ubearbejdet, viser den planlagte udsmykning mellem tamburens vinduer, samt på seks af kuplens felter, svarende til projekttegningerne fig. 162, 178.

3) Model af tagværk, o. 1879, træ. 100 cm høj. Tagværket, der hviler på en 13 cm høj basisopbygning, viser den ydre tømrede kuppelkonstruktion, der på den ene halvdel yderligere er forsynet med de lodrette spær.

4) Model af tagværk, o. 1879, 80 cm høj, med alternativ spærudformning.

5) (Fig. 195), model af vestpartiet, 1881, træ og gips. 87 cm høj. Modellen viser hovedportalen, samt de to vestvendte sidepartier, gengi-

Fig. 194. Interiør af gipsmodel med udkast til kuplens og tamburvæggens bemaling (s. 689). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *Interior of the plaster model with preliminary sketch of the decoration for the dome and drum.*

vet med alternativ udformning af vinduerne (til højre med to trekantfordakninger, til venstre med trekantfordakning og segmentgavl). Selve portalen har indskriftsfrise, indrammet af liggende engle (fig. 195) og relief af motivet »Lader de små børn komme til mig«, jfr. s. 675. På frisens nord- og sydvendte sider ses årstallet »MDCCCLXXXI«. Til venstre for søjleportalen er på entablaturet skitseret et relief af Markusløven, samt over hjørnepilastren et kerubhoved, svarende til den endelige udsmykning.

Fig. 195. Model af forpartiet, dateret 1881 (s. 689). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *Model of the front, dated 1881.*

6) Model af murparti fra lanterne, o. 1881, gips, 29 cm høj. Stykket viser et enkelt vinduesfag, flankeret af korintiske søjler.

7) Model af lanternens tømmerkonstruktion, o. 1883, træ, 47 cm høj.

8) Model af klokkestol, o. 1883-4, træ, 56 cm høj. Modellen viser klokkestolen med vuggebom foroven, slyngebom forneden, jfr. s. 757.

NOTER TIL S. 637-690

For kilder i almindelighed, jfr. iøvrigt s. 761.

¹ RA. Arkitekten Ferd. Meldahls arkiv (privatarkiver 5963), E.5. Sager vedr. Marmorkirken. Heri findes en detaljeret redegørelse, forfattet af Meldahl selv, vedr. hans engagement i Marmorkirkesagen. Redegørelsen er dateret 25. juli 1904 og skrevet på opfordring efter udgivelsen af arkitektens værk om kirkens ældre bygningshistorie. Sammen med redegørelsen findes også to mere summariske udkast.

² Bortset fra et mindre antal tegninger i NM2 og Kunstakademiets Bibliotek findes hovedmængden af Meldahls udkast til Marmorkirken på RA. Tegningerne, der er registreret under Kortsamlingens rentekammerafdeling, hidrører fra Tietgens arkiv. Materialet er tilkommet til RA gennem flere afleveringer. Hovedparten overførtes 1921-22 og 1969 fra Frederikskirken. Hertil kommer deposita fra Kunstakademiets Bibliotek (1952, afleveret fra Meldahls datter Helga Stemann) og fra Stadsingeniørens kontor (1953). Tegningerne på RA er i forbindelse med DKs undersøgelser blevet nyordnet, og en revideret fortegnelse er under udarbejdelse (foråret 1986). Foruden denne store samling findes også enkelte tegninger indlagt i C. F. Tietgens arkiv (privatarkiver 6441), pk. 55-56, Marmorkirken 1873-1915; smst. pk. 58, Kopibog over udgåede breve 1878-84 og pk. 59-63, Korrespondance 1874-95. Endelig i Meldahls arkiv (note 1), E.5.

³ C. F. Tietgen: Erindringer og Optegnelser, udg. O. Molbech, 1904, s. 175f.

⁴ Jacob Marstrand: C. F. Tietgen, 1915, s. 46.

⁵ Erindringer (note 3), s. 172.

⁶ Arkitekten, IV, 1901-02, s. 21.

⁷ Som anført i sine personlige optegnelser, jfr. Meldahls arkiv (note 1), C. Personlige papirer og optegnelser havde Meldahl vistnok gennem politikeren og lægen, C. E. Fenger, lært Tietgen at kende. Om forholdet mellem Meldahl og Tietgen, jfr. i øvrigt Helga Stemann: F. Meldahl og hans Venner, III, 1929, s. 195f. og IV, 1930, s. 157f.

⁸ Jfr. Meldahl i Arkitekten (note 6) og Helga Stemann (note 7). Desuden Meldahls egne optegnelser i Meldahls arkiv (note 1), E.5.

⁹ Jfr. Meldahls arkiv (note 1), E.5. Om hans indsats

jfr. også Meldahls brev af 24. jan. 1908 i LA. Frederikskirken, Patronatsarkiv.

¹⁰ Meldahls arkiv (note 1), E. 5. Desuden om hans ungdom og rejser, Hans Helge Madsen: Meldahls rædselsprogram, 1983, s. 40f.

¹¹ Om disse projekter, jfr. Hans Helge Madsen: Meldahls rædselsprogram, kat.nr. 69 og 71. I det første projekt, der publiceredes i Illustreret Tidende 8. jan. 1865, er angivet to vinkelformede boligkarréer nord og syd for kirken, mens der på det andet forslag, publiceret 14. jan. 1866, er vist en mere reduceret bebyggelsesplan på pladsen.

¹² Jfr. memoranda af 14. okt. 1866 og 3. jan. 1867 i Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, 34XX, Frederiks kirkeplads.

¹³ Erindringer (note 3), s. 167f., 171.

¹⁴ Marstrand (note 4), s. 73.

¹⁵ Jfr. Klaus Pedersen: Marmorkirken- den grundtvigianske katedral. Fra Frederik V.s fiasko til C. F. Tietgens succes, i HistMeddKbh. 1983, s. 105f.

¹⁶ Brev til C. A. Gosch, 14. dec. 1893, jfr. Meldahls arkiv (note 1), A.I.3. Breve til private.

¹⁷ Om restaureringen af Marsvinsholm, jfr. Sven T. Kjellberg: Skåne, 2, Malmö 1966, s. 202 (i Slott og herresäte i Sverige).

¹⁸ RA. C. F. Tietgens arkiv (note 2). Marmorkirken 1873-1915.

¹⁹ Erindringer (note 3), s. 167.

²⁰ Billedhuggeren Louis Hasselriis skal allerede 1869 være gået i gang med et udkast til kirkens alterfigur og døbefont, da det var blevet ham bekendt, at Tietgen agtede at købe ruinen for at opføre den som kirke, jfr. brev af 27. sept. 1892 til Meldahl, jfr. Meldahls arkiv (note 1), E.5. Sager vedr. Marmorkirken.

²¹ Erindringer (note 3), s. 168.

²² Jfr. Meldahls arkiv (note 1), A.I.3. Breve til private.

²³ Kunstakademiets Bibliotek, A 13333a-h.

²⁴ Meldahl nævner selv, at Fenger havde udarbejdet et projekt, »saavidt jeg mindes en Rotunde i Mursten«. Jfr. Meldahls arkiv, E.5. Sager vedr. Marmorkirken. Det er dog uvist, om der her sigtes til den første eller den anden version.

²⁵ Jfr. også for dette motiv fig. 93, 101 og 138.

²⁶ Anton Frederik Kriegers Dagbøger 1848-1880, udg. Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, V, 1923, s. 248.

²⁷ Om Det københavnske Byggeselskab, jfr. Klaus Pedersen: C. F. Tietgen som bygherre. Foreningen af 1865 til tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab, i HistMeddKbh. 1982, s. 107f.

²⁸ Jfr. Kriegers dagbog (note 26), V, s. 260 (notat af 29. okt. 1872).

²⁹ Tietgens arkiv (note 2). Det københavnske Byg-

geselskab 1872-95, brev af 16. nov. 1872. Desuden korrespondance med husmægler Julius Jørgensen i læg, mærket DKB 88/1873, indlagt i Tietgens arkiv, Marmorkirken 1873-1915.

³⁰ Jfr. brev af 4. juni 1873, jfr. note 29.

³¹ Selskabets arkivalier som helhed synes ikke bevareret, jfr. Klaus Pedersen (note 27), s. 69f. og note 1.

³² Jfr. for den første plan, der findes både med afrundede og retkantede hjørner, Meldahls arkiv (note 1), E.5. (to versioner), samt Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915 (et ikke dateret forslag). Den ottekantede version kendes i to næsten identiske planer i Meldahls arkiv, samt i RA. Kortsamlingen. Den sidste gengiver også facaden af kirken, dog uden lanterne, jfr. fig. 143 og ndf.

³³ Tietgens arkiv, samt Kortsamlingen.

³⁴ Jfr. Erindringer (note 3), s. 167 og 171; desuden Kriegers dagbog (note 26), V, 1923, s. 383 (26. maj 1874).

³⁵ Rigsretstidende, II, 1877, bilag nr. 88.

³⁶ Finansministeriet, 1. statsaktivkontor, 34XX, Frederiks kirkeplads.

³⁷ Jfr. note 36 for Tietgens udkast, købekontrakten og skødet. Desuden LA. Sager vedr. bygninger og inventar, hvor et eksemplar af skødet med vedhæftet målebrev af 4. marts 1875 (fig. 146) findes. Jfr. også Korrespondanceprotokol 1875-1909, ved embedet. Skødet tinglystes 30. april 1875. For brevet fra in-

Fig. 196. Kirkeruinens indre, set mod øst. Ældre fot. (før 1876). KglBibl. – *The interior of the church ruin (before 1876).*

denrigsministeren til finansministeren 19. juni 1875, jfr. Frederiks kirkeplads (note 36).

³⁸ Jfr. korrespondance mellem finansministeren, indenrigsministeren og Tietgen 31. juli og 17. sept. 1875, Frederiks kirkeplads (note 36).

³⁹ For forhandlingerne, jfr. Erindringer (note 3), s. 171f., samt Kriegers dagbog (note 26), V, 1923, s. 384 og 387. Desuden brev af 16. juni fra Tietgen til Krieger i Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

⁴⁰ Fra »Punch«, jfr. også fig. 197, et forslag til Marmorkirkens dekorative udsmykning i form af en votivtavle med konseilspræsident C. E. Frijs-Frijsenborg i Kristi skikkelse, tronende ved siden af den

knælende Tietgen i bodsdragt med kirkens model. For stiftermotiv, dog uden satiriske undertoner, jfr. også fig. 228.

⁴¹ Jfr. udvalgets betænkning i Rigsretstidende, II, 1877, bilag nr. 56.

⁴² For sagsakterne, jfr. Rigsretstidende, II, 1877, bilag nr. 61.

⁴³ Jfr. Rigsretstidende, II, 1877. For en analyse af sagerne, jfr. Troels G. Jørgensen: Bidrag til Højesterets Historie, 1939, s. 136-51. Om Hørups rolle, jfr. også Erik Arup: Viggo Hørup. Et Mindeskrift, 1941, s. 104-108, og Torben Krogh: Viggo Hørup, 1984, s. 169-74.

⁴⁴ Meldahls arkiv (note 1), B. Koncepter til breve og avisartikler.

⁴⁵ Jfr. Erindringer (note 3), s. 167. Desuden om rullekranen, brev af 16. marts 1875 fra J. W. Unmack til Zwingmann, Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

⁴⁶ For Meldahls brev, konceptet til samme, samt Tietgens svar, jfr. Meldahls arkiv (note 1), A.I.3. Breve til private, samt E.5. Marmorkirken.

⁴⁷ Erindringer (note 3), s. 174.

⁴⁸ Tietgens arkiv (note 2), Tilbud og beregninger.

⁴⁹ Tietgens arkiv (note 2), nr. 81. Fonden til plastisk dekorativ udsmykning af Marmorkirken 1883-92.

⁵⁰ Jfr. Stemann (note 7) IV, s. 183.

⁵¹ Jfr. herom også Klaus Pedersen: (note 15), s. 104.

⁵² Meldahls arkiv (note 1), E.5, brev af 5. juli 1878.

⁵³ Kriegers dagbøger (note 26), VII, s. 77.

⁵⁴ Jfr. Tietgens redegørelse af 20. dec. 1879 i Frederiks kirkeplads (note 12).

⁵⁵ Jfr. Kriegers breve til Meldahl 9. dec. og 10. dec. 1879, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

⁵⁶ Jfr. note 54. Det er ikke helt klart, hvordan Tietgen nåede frem til dette beløb, jfr. herom også Klaus Pedersen (note 15), s. 103. En oversigt over de samlede udgifter til kirken indtil 1. jan. 1880, udarbejdet o. oktober 1879 anslog de samlede håndværkerudgifter til ca. 84.000 kr., mens udgifterne til materialer, især Fakse sten skønnedes at blive ca. 90.000 kr., i alt ca. 174.000 kr., jfr. Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915. To andre opgørelser pr. 1. jan. 1880 er indlagt i samme arkiv, Tilbud og Beregninger. De når dog til forskellige resultater (henholdsvis 165.558 og 221.101 kr. (rettet til 169.600 kr.)).

⁵⁷ Jfr. Kriegers dagbog (note 26), VII, s. 215.

⁵⁸ Jfr. Tietgens brev af 17. jan. 1880, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

⁵⁹ Jfr. Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

⁶⁰ Meldahls brev til C. A. Gosch 3. juli 1884, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

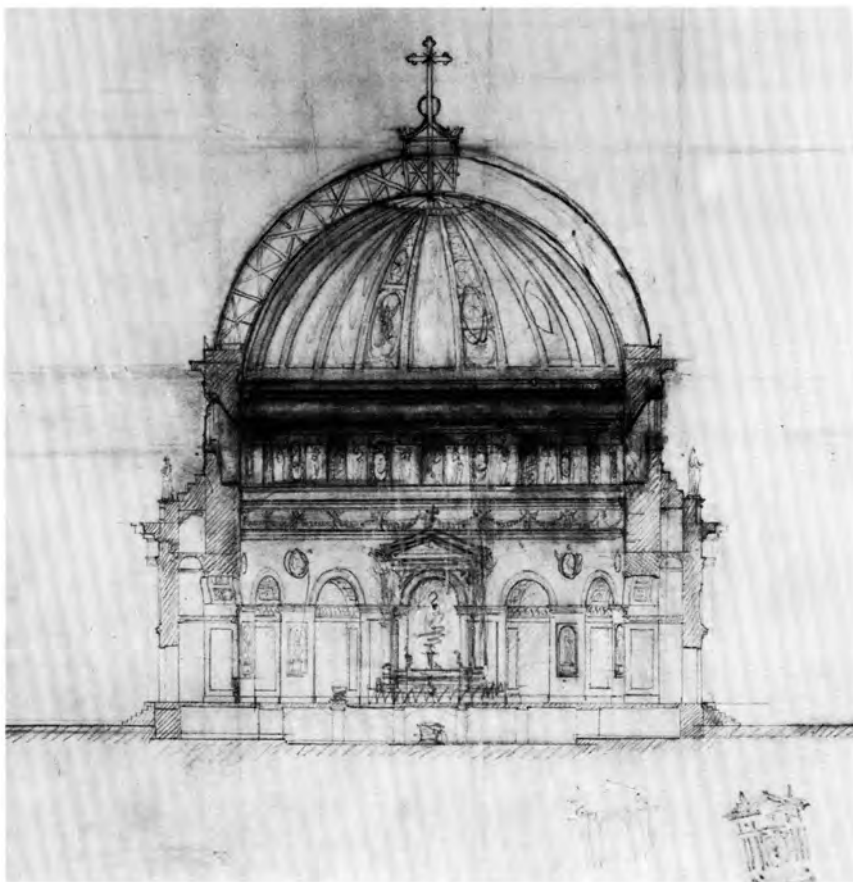
⁶¹ Jfr. Klaus Pedersen (note 15), s. 99.

⁶² Breve til Tietgen 23. sept. og til C. A. Gosch 12. nov. 1892, jfr. Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

Fig. 197. Satire, bragt i vittighedsbladet »Punch« 1875 i forbindelse med Tietgens erhvervelse af Marmorkirken. Tietgen ses knælende med en model af kirken foran den tronende C. F. Frijs-Frijsenborg, under hvis regering overtagelsen blev etableret (s. 692). – *Satirical drawing published in the Danish »Punch« when Tietgen acquired the Marble Church. Tietgen is shown kneeling with a model of the church before the enthroned figure of C. E. Frijs-Frijsenborg, prime minister at the time of this acquisition.*

Fig. 198. Udkast til Marmorkirken o. 1872-73. Tværsnit (s. 645). 1:600. RA. – *Proposal for the Marble Church, c. 1872-73.*

⁶³ Brev 3. juli 1884 til C. A. Gosch, jfr. A.I.3.

⁶⁴ Stemmann (note 7), IV, s. 264.

⁶⁵ Jfr. brev fra Blichfeldt 26. maj 1878 og fra Jensen selv 8. maj 1878 i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3. Jensen aflønnedes fra august 1878, omend han først officielt blev knyttet til byggeriet 1. nov. 1878. August 1878 falder også de sidste udbetalinger til Blichfeldt, jfr. Tietgens arkiv (note 2), pk. 68-69, Betalte regninger 1876-95.

⁶⁶ Jensens tegning er gengivet i *Architekten*, XV, 1912-13, s. 402.

⁶⁷ Jfr. Knud Millech: F. Meldahl. I *Arkitekten*. Ugehefte, 54, 1952, s. 330.

⁶⁸ Jfr. note 67. Desuden Hans Helge Madsen (note 10), specielt s. 19f. og 143. Tankevækkende er også Meldahls notat på en udklippet avisnotits vedrørende kirkens fuldførelse, hvor altret anførtes at være udført efter tegning af Albert Jensen. Dette er af Meldahl omhyggeligt overstreget og korrigeret: »et udkast af F. Meldahl«. jfr. Meldahls arkiv (note 1), E.5.

⁶⁹ Det gælder naturligvis ikke skitserne i hans egen samling (indlagt i E.5.) (jfr. f.eks. fig. 245) eller tegninger som fig. 144 og 148.

⁷⁰ Om Meldahls reaktion på Jensens »Dumhed«, jfr. brev til Tietgen 17. maj 1884 med følgende tilføjelse til beretningen om sagen: »kjedeligt er det at Jensen er et saa stort og uheldbredeligt Barn«, jfr. Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

⁷¹ Stemmann (note 7), IV, s. 165f.

⁷² Stemmann (note 7), IV, s. 166f.

⁷³ *Rigsretstidende*, II, bilag nr. 94.

⁷⁴ Jfr. KSA. Bygningskommissionen, journalsager, samt Stadsbygmesterens direktorat, Københavns bygningskommission.

⁷⁵ RA. Kortsamlingen 342, 2.1.1 (nyordning).

⁷⁶ Modellerne findes på Kunstakademiets Bibliotek. Jfr. for den førstnævnte model også en tegning i Meldahls arkiv (note 1), E.5.

⁷⁷ RA. Kortsamlingen 342, 2.1.13-14 (nyordning).

⁷⁸ Jfr. også Stemmann (note 7) IV, s. 166.

⁷⁹ En af tegningerne, 342, 2.2.6 (nyordning), har som påskrift: »5/75/876«, en datering til 1876? Meldahl skrev selv 19. sept. 1876, at han nu havde fået kirkens indre god. »Nu staar det Hele fast«, jfr. note 78.

⁸⁰ RA. Kortsamlingen 342, 2.2.8 (nyordning).

⁸¹ RA. Kortsamlingen 342, 2.2.12 (nyordning).

⁸² Denne parcel erhvervedes først 1880, jfr. Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

⁸³ RA. Kortsamlingen 342, 3.1.1. - 3.1.8 (nyordning).

⁸⁴ Det er vanskeligt at opretholde den forsøgsvisе datering af litografien til »1872?«, som Hans Helge Madsen anfører (note 106), s. 273-74. Det under »Tegninger« anførte eksemplar af planen med påskriften: »27/12 72 FM« er ikke fundet i Meldahls arkiv (note 1), E.5. Den foreliggende plan med denne påskrift repræsenterer som nævnt s. 645 en ældre version.

⁸⁵ RA. Kortsamlingen 342, 3.2.1 - 3.2.16, heriblandt også gentagelser og supplerende, men udaterede tegninger. Desuden Stadsbygmesterens direktorat, Sager vedr. Frederikskirken.

⁸⁶ Jfr. Tietgens brev af 4. sept. 1877, vedlagt tegningerne i Stadsbygmesterens direktorat (note 85), samt redegørelse fra C. Bönnecke af 14. sept. 1877 i KSA. Bygningskommissionen, Journalsager, j.nr. 1174/1877.

⁸⁷ RA. Kortsamlingen, 342, 3.3.1 - 3.3.9 (nyordning).

⁸⁸ Højdeforskellen, målt fra overkanten af balustraden ved kuppelfoden til kuplens toppunkt under lanternens balustrade, udgør o. 2 alen.

⁸⁹ Jfr. Stemann (note 7), IV, s. 173.

⁹⁰ Brev af 8. maj 1878, Meldahls arkiv (note 1), A.I.13.

⁹¹ Jfr. Tietgens arkiv (note 2), pk. 59-63, Korrespondance.

⁹² RA. Kortsamlingen 342, 3.4.2 a-e, samt Kunsthøgskolens Bibliotek (tegninger af Unmack).

⁹³ RA. Kortsamlingen, 342, 3.4.5 (nyordning). Udarbejdelsen af denne store tegning, der har karakter af en præsentationstegning, kan muligvis have sammenhæng med forberedelserne til – som det viste sig – det fejlslagne forsøg på at afhænde en række af pladsens ejendomme til en fransk køber, jfr. Stemann (note 7), IV, s. 264.

⁹⁴ Jfr. Stadsbygmesterens direktorat. Sager vedr. Frederikskirken og KSA. Bygningskommissionen, Journalsager, j.nr. 572/1879.

⁹⁵ RA. Kortsamlingen, 342, 4.1.1 - 4.1.13 (nyordning).

⁹⁶ Jfr. Stemann (note 7), IV, s. 175 og Tietgens redegørelse til finansministeriet 20. dec. 1879, note 54.

⁹⁷ Jfr. Tietgens brev 13. april 1879. Et eksemplar af tegningerne, dog uden etageplanerne »E«, »F«, »G«, er på RA. Kortsamlingen, 342, 4.2.1. - 4.2.8 (nyordning). Et tilsvarende sæt, der dog foreligger i meget ruineret stand er indlagt i sagen, Stadsbygmesterens direktorat.

⁹⁸ Jfr. Stadsbygmesterens direktorat.

⁹⁹ Brev af 16. april 1879, Stadsbygmesterens direktorat.

¹⁰⁰ Brev af 10. dec. 1879 fra Tietgen til Bygningskommissionen, Stadsbygmesterens direktorat, samt KSA, Bygningskommissionen. I RA. Kortsamlingen, 342, 4.3.8 er et snit af kuppel og lanterne, påskrevet Meldahls signatur, datoen 8. okt. 1879, samt »vedkommende Svar af 4. nov. 1879«. Desuden er her (4.3.4 - 4.3.7) et antal udaterede planer og profiler af spærkonstruktionen.

¹⁰¹ Jfr. Tietgens arkiv (note 2), pk. 57, Brev-Journal vedr. Frederikskirken 1874-1886, samt Korrespondance (note 91).

¹⁰² Tietgens arkiv (note 2), pk. 64, Tilbud og Beregninger. Overslaget er formentlig fra muremester Wienberg.

¹⁰³ Stemann (note 7), IV, s. 173.

¹⁰⁴ Stemann (note 7), IV, s. 181.

¹⁰⁵ Jfr. Meldahls redegørelse 1. juli 1885, note 59.

¹⁰⁶ Jfr. Tietgens arkiv (note 2), pk. 68-69, Betalte regninger.

¹⁰⁷ Korrespondance (note 91), Fakse stenværksted, brev af 14. juli 1877.

¹⁰⁸ Jfr. Stadsbygmesterens direktorat, Sager vedr. Frederikskirken (j.nr. 978/1883).

¹⁰⁹ Meldahls arkiv (note 1), E.5, vedlagt skitse i kalke. Herholdts projekt findes i original i Kunstakademiets Bibliotek, D 10035 a-h og omfatter foruden facadetegning og tværsnit, daterede februar 1880, også beliggenhedsplan og etageplaner.

¹¹⁰ KglBibl. NyKglSaml. XI, brev af 6. marts 1880. Meldahl tilføjede her: »Spørgsmaalet om en mindre Kuppel har været behandlet og er opgivet, vore Klimaforhold er ikke til en udækket Kuppel«.

¹¹¹ Jfr. Meldahls arkiv (note 1), E. 5. Det kan dog være vanskeligt umiddelbart at påvise, hvordan forbindelsen har været etableret mellem den ganske unge akademieleve (optaget oktober 1879) og Theophilus Hansen, der var fast bosiddende i Wien og først 1884 synes at have været i Danmark.

¹¹² RA. Kortsamlingen, 342, 4.4.4 - 6 (nyordning).

¹¹³ Jfr. note 112, 342, 4.4.1 - 3. En måling af kuplens højde på 4.4.1, der ganske vist har tre rækker kvistvinduer, viser en forhøjelse på 7 alen.

¹¹⁴ Jfr. to daterede detaljtegninger af tamburetagen med henholdsvis jonisk kapitæl (9. nov. 1880, Kortsamlingen, 342, 4.4.8) og korintisk kapitæl (2. maj

Fig. 199-200. Udkast til Marmorkirken o. 1876. 1:600. RA. 199. Udkast til Marmorkirkens hovedfacade og til den omliggende bebyggelse (s. 656). 200. Udkast til Marmorkirken med forhøjet kuppel (s. 656). – *Proposals for the Marble Church c. 1876. 199. Proposal for the main facade of the Marble Church and the surrounding buildings. 200. Proposal for the Marble Church with heightened dome.*

Fig. 201. Hovedfacade, o. april 1879 (s. 661). 1:600. RA. – *Main facade, c. April 1879.*

1881, smst. 342, 5.2.1 (fig. 286), samt brev af 11. marts 1881 fra Albert Jensen til Fakse stenværksteder med summarisk tegning af korintisk kapitæl, i Korrespondance (note 91).

¹¹⁵ RA. Kortsamlingen, 342, 5.1.2.

¹¹⁶ Jfr. note 115, 5.1.4 - 6.

¹¹⁷ Jfr. note 115, 5.1.7.

¹¹⁸ Jfr. note 115, 5.2.6.

¹¹⁹ Jfr. note 115, 5.2.7 - 9.

¹²⁰ Jfr. korrespondance marts-juni 1881 med firmaet Schaefer og Hauschner, Berlin, i Tietgens arkiv (note 2) pk. 58, Kopibog over udgåede breve 1878-1884. Desuden tilbud på de 24 engle fra billedhugger Secher Møller 25. april 1881, smst.

¹²¹ RA. Kortsamlingen, 342, 6.1.1 (24.jan. 1883), desuden tegning 11. april 1883 og juli 1883, i Korrespondance (note 91).

¹²² RA. Kortsamlingen, 342, 5.3.5 a-c.

¹²³ Jfr. note 122, 6.1.3.

¹²⁴ Jfr. note 122, 6.2.7-18; desuden detaljtegningen af tambur, dateret 5. febr. 1884 (6.2.1 - 2), samt udaterede udkast til samme (6.2.3 - 4) og til forpartiet dateret 25. okt. 1884 (6.2.6). Endvidere ingeniør Wagners redegørelse for konstruktionen af den indre murede kuppel (6.2.19), dateret 13. dec. 1884.

¹²⁵ Jfr. Kopibog (jfr. note 120). Selve konstruktionen

af søjlernes opsætning var dog allerede 23. juni 1880 blevet godkendt af stadsbygmesteren.

¹²⁶ Jfr. brev 11. marts 1881 (note 114).

¹²⁷ Tietgens arkiv (note 2), pk. 58, Kopibog over udgående breve 1878-84.

¹²⁸ Jfr. tilbud, udbedt fra kaptajn Christensen, 27.juli 1882 (note 127).

¹²⁹ Jfr. Meldahls egen redegørelse i Meldahls arkiv (note 1) E.5.

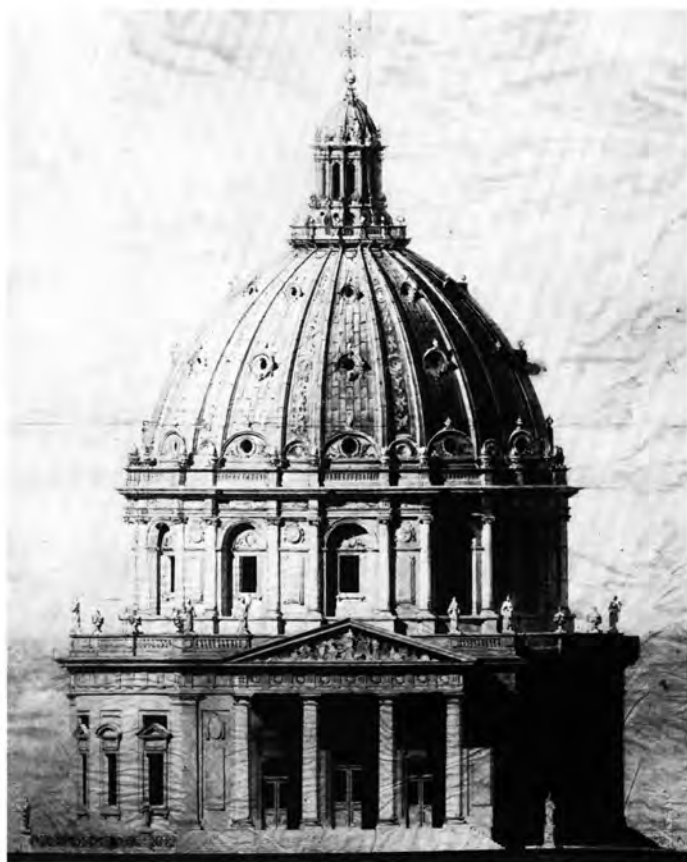
¹³⁰ Jfr. note 129, samt Tietgens arkiv (note 2), pk. 68-69, Betalte regninger 1876-1895, regning fra juveler V. Christensen 1. sept. 1883.

¹³¹ Illustreret Tidende, nr. 1251, 1882-83, s. 625 og 630.

¹³² Jfr. Korrespondance (note 91), læg vedr. klokkerne.

¹³³ En artikel i »Dagbladet«, hvori man påstod, at lanternens spids var blevet forrykket, blev skarpt dementeret af Albert Jensen, jfr. udklip af artiklen i Meldahls arkiv (note 1), E.5. med påskrift i Jensens hånd: »Er begribeligvis ikke tilfældet«. Se også Jensens brev til Meldahl 21. maj 1884 (Meldahls arkiv, A.I.3.) og Meldahls brev til Tietgen (Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915). Meldahl forsikrede heri sin bygherre om, at han snart skulle få problemet, der slet ikke var usædvanligt, bragt ud af

Fig. 202. Hovedfacade, o. 1879 (s. 661).
1:600. RA. – *Main facade, c. 1877.*

verden: »Frederiksborg Slotstaarn dandser Hopsa naar der ringes med den store Klokke, og i Petri Taarn tor man ikke svinge den store Klokke, heller ikke i Stefansdomen i Wien«.

¹³⁴ Jfr. Korrespondance (note 91) for tilbuddet fra Heegaard af 5.juli 1884 og korrespondancen med Meldahl herom september-november 1884. Om inspirationen fra Svejts, jfr. Stemann (note 7), s. 254.

¹³⁵ Stemann (note 7), IV, s. 185.

¹³⁶ Jfr. brev, dateret »Søndag Aften« fra Meldahl til Tietgen, Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915:

»... Jeg betragter Grundtvig som en af de store Personligheder, der af Forsynet tildeles Menneskeslægten naar denne trænger til at faae en ny Livsgnist indpustet i sit Samfundsliv, der kan virke forædlen-de, varmende og dermed sammenholdende paa det-te. Den tanke igjennem Daaben at knytte Samfundet hjerteligt sammen, saa at vi staae med sandt Brodersind vis a vis for hinanden, baade med de store Glæder og Pligter dette afføder – og saa efter bedste Evne gjøre vor Gjerning, trofast igjennem Livet haabende paa Tilgivelse hos Næsten og Forsynet hvor Evnerne maatte have svigtet – see det er det jeg mener er det samfundsformende Hovedmoment i Grundtvigs Virken imellem os, og som vil, ifald det fredes og modnes paa rette Maade, vil (sic) hjælpe os

ud over Socialisme (sic) og alle lignende Udskeielser, samt bevare os vort Mod i den haarde Kamp der visselig staar for Døren for alle frie (?) Nationaliteter.

See med det Blik paa Manden, fødtes Tanken at lægge ham Midt under hans Menighed – og sette Døbefonden i Midten, over hans Kiste – og oppe i Midten af Kuppelen Symbolet paa den Helligaand han saa levende troede paa og som skulle være Menighedslivets Bindeled.

I Cuppelens 12 Felter skulde Billeder af de 12 Apostle og i Frisen rundt om (imellem Vinduerne) skulde skønne (?) Fremstillinger af de store Momenter af Christendommens historiske Liv, hvor det saa at sige er traadt haandgribeligt frem for Menneskene –

(igjennem store Personligheder) at *Christus* (') Læres formildende og rørende elskelige dybe Indhold, til enhver Tid og under alle Forhold har Magt til at gjøre sig gældende til Menneskeslægtens Forældring og det enkelte Individts Frelse.

Tag her Chrysostomos i *Antiochia* eller Constantinopel, Den hellige *Martins* Liv. – *Athanasius* (,) *Bassilius* (sic), *Luther*, *Ambrogio* – *Jeronimus* (,) *Augustinus*,

o.fl. – og der haves deilig Stoff.

Det gjælder nemlig ved de store Monumenter at huske at de ere de store Ideers Festdragt og at man ud af dem skal kunne læse hvad deres Tilblivelsestid har havt for et Indhold. Men det gjælder tillige om at

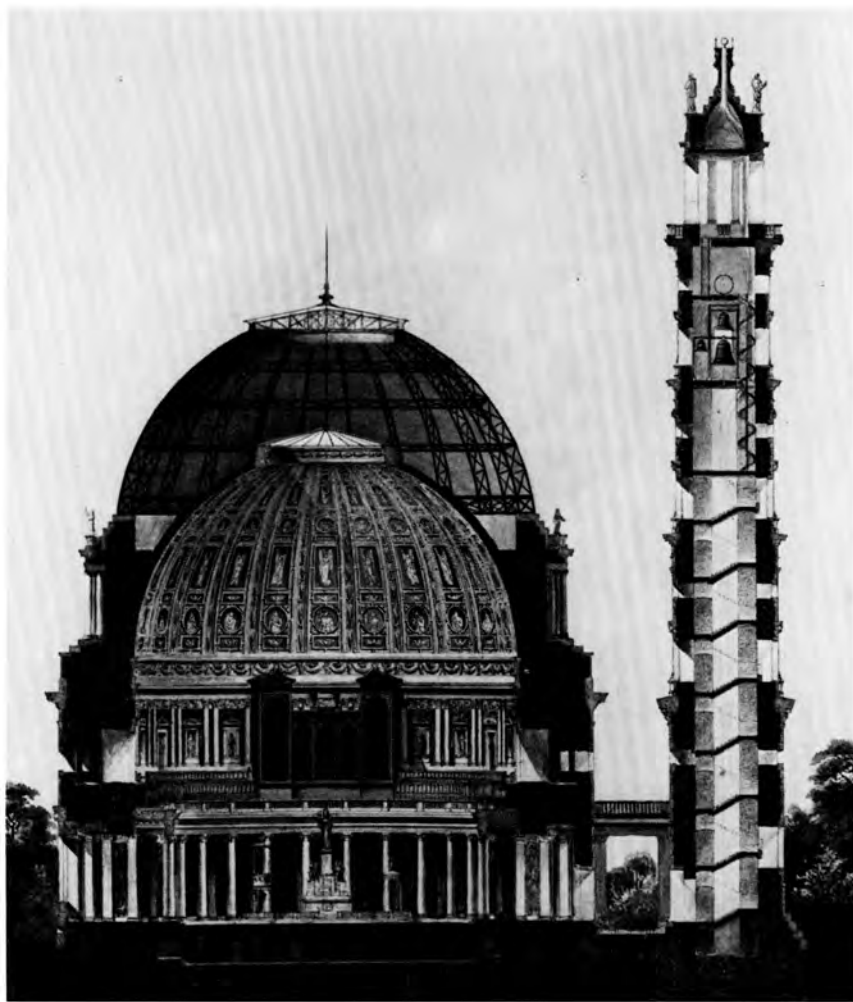

Fig. 203. Carl V. Petersen: Projekt til Marmorkirken, 1880. Tværsnit mod altret (s. 667). 1:600. Kunstakademiets Bibliotek. – *Carl V. Petersen: Proposal for the Marble Church, 1880. Cross-section towards the altar.*

gjøre dem saa mægtige, at de kunne gaae kommende Tider igjennem, sammen med den Idee de skulle tjene, saa at de dels have Fylde (Indhold) nok deels give Plads til nyt Indhold alt eftersom Tidens Fylde fordrer dette.

See det kan mit Marmorkirkeprojekt ogsaa. Udenfor er der Plads til Billedet af Grundtvig, og lignende Kirkens Mænd kunne staae rundt om Kirken langs det beplantede Anlæg, alt til Minde og Eftertanke for opvoxende Slægter. Nede i de store Gravhvelvinger kunne de 1Mænds Kister komme, der som han have baaret Sagen fremad til Held for vort Folk, og inde i Kirken kan man sette Statuer af de store Kirkens Tjenere der have gavnet Menne-skeslægten i det hele – Alt dette i denne Udsmyk-nings det kan kommende Tider udføre – og den Tro har jeg at den Kirke – dens Menighedsliv vil blive saa frodigt at kommende Aarhundreder vil pynte vort Værk – NB ifald vi gjøre dette stort ideelt og skjønt – som det er vort at pynte paa.

Deres hengivne F. Meldahl¹³⁷.

¹³⁷ Jfr. Stemann (note 7), IV, s. 185, 187.

¹³⁸ Jfr. liste af pastor Brandt, dog med 14 bibelsteder

i stedet for 12, Marmorkirken 1873-1915 (note 59). Jfr. desuden RA. Kortsamlingen, 342, II. 11.3 (fig. 288).

¹³⁹ Jfr. Korrespondance (note 91), læg, mærket: »Billedhuggere 1881-95«.

¹⁴⁰ Breve af 23. dec. 1883 til Freund og Aksel Hansen (jfr. note 139).

¹⁴¹ Korrespondance (note 91), læg, mærket: »Billederne i kuplen«, med tilbud fra Overgaard vedrørende udførelsen (6. nov. 1884) og kontrakt med Olrik om udkast (13. april 1885).

¹⁴² Korrespondance (note 91). Her er dog anført: »Jesus er *Vejen* (min understregning), Sandheden og Livet«. Sidenhen skulle kritiske røster påtale udeldelsen af »Vejen« i den opsatte indskrift, jfr. brev fra biskop Frederik Nielsen, 15. april 1904, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

¹⁴³ RA. Kortsamlingen, 342, 6.3.1 (nyordning).

¹⁴⁴ Jfr. Betalte regninger (note 106), samt Tilbud og beregninger (note 102).

¹⁴⁵ Stemann (note 7), IV, s. 183.

¹⁴⁶ Breve fra Albert Jensen 28. april og 13. maj 1889, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

¹⁴⁷ Jfr. Meldahls beretning til finansministeriet, 19. dec. 1890, i Marmorkirken 1873-1915 (note 59).

¹⁴⁸ RA. Kortsamlingen, 342, 7.2.1 (nyordning).

¹⁴⁹ 7.2.5 (jfr. note 148).

¹⁵⁰ 7.1.12 (jfr. note 148).

¹⁵¹ Illustreret Tidende, 1884-85, s. 249-50.

¹⁵² Jfr. Meldahls arkiv (note 1), E.5. samt Tilbud og Beregninger (note 102), approberet model udført 22. juni 1893.

¹⁵³ Korrespondance (note 91), samt E.5. (jfr. note 152), brev fra Bornholdt 11. sept. 1893 og 11. marts 1894.

¹⁵⁴ Stemann (note 7), IV, s. 184.

¹⁵⁵ RA. Kortsamlingen, 342, II. 12.

¹⁵⁶ Stemann (note 7), IV s. 189.

¹⁵⁷ Jfr. Korrespondance (note 91), samt Kopibog (note 127), afregning april 1891.

¹⁵⁸ Jfr. Korrespondance i tidsrummet 1. juli 1892-30. maj 1894, i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

¹⁵⁹ Jfr. brev af 16. maj 1884, i Meldahls arkiv (note 1) A.I.3.

¹⁶⁰ Jfr. RA. Kortsamlingen, 342, II, 1.1. og III, 1-5 (nyordning). Desuden Meldahls arkiv (note 1), E.5.

¹⁶¹ 342, II. 1.1 og III, 1.1., 2.1, 4.1 (note 160).

¹⁶² 342, III, 1.2 - 3. (jfr. note 160).

¹⁶³ 342, II. 1.3. og III, 2.3 (jfr. note 160).

¹⁶⁴ 342, III, 2.1. (jfr. note 160).

¹⁶⁵ Brev af 17. april 1894 i Meldahls arkiv (note 1), A.I.3.

¹⁶⁶ Stemann (note 7), IV, s. 198.

¹⁶⁷ Jfr. note 166. Desuden brev fra Meldahl 13. aug.

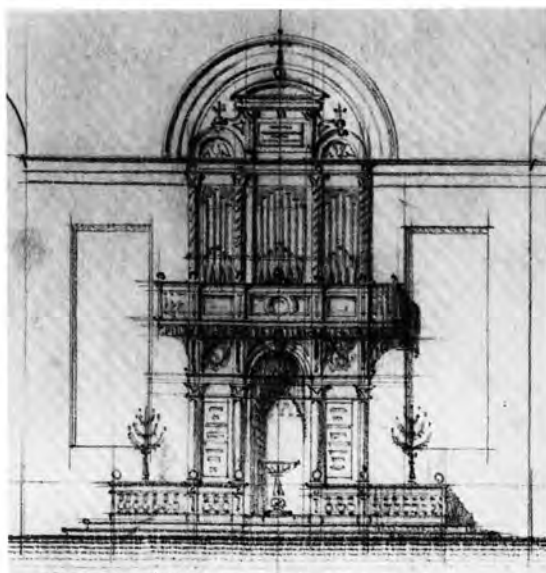

Fig. 204. Udkast til orgel og døbefont (s. 685). RA.

– *Proposal for organ and font.*

1894, i Tietgens arkiv (note 2), Marmorkirken 1873-1915.

¹⁶⁸ Tietgen: Erindringer (note 3), s. 175. Dette kan forekomme at være i modstrid med Meldahls egne optegnelser (s. 639) og uoverensstemmelsen kan enten forklares i en – vel næppe sandsynlig – erindringsforskydelse hos denne eller snarere, at Tietgens tale først i en senere redaktion indeholdt denne passus.

¹⁶⁹ Stemann (note 7), IV, s. 202.

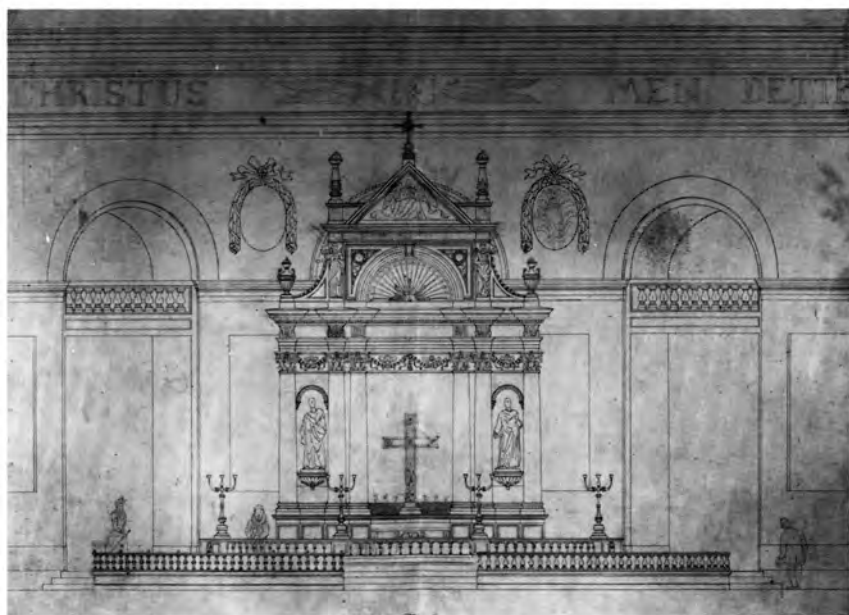

Fig. 205. Udkast til alterparti, før august 1893 (s. 685). RA. – *Proposal for the altar setting prior to August 1893.*

¹⁷⁰ Meldahls indlæg i Nationaltidende, 23. aug. 1894 var ganske vist usigneret, men der kan næppe være tvivl om dets ophavsmand, hvilket Hannover da også selv fremhævede i sit modsvar i Politiken 26. aug. under overskriften: »Har der været en Kammerherre-Nøgle i Nationaltidendes Bagdør?«.

¹⁷¹ Jfr. Meldahls arkiv (note 1), E.5, brev 10. sept. 1894.

¹⁷² Jfr. Tilbud og Beregninger (note 102).

¹⁷³ NM2. Korrespondancearkivet. Sager henhørende under Det særlige Bygningssyn.

¹⁷⁴ Synsprotokol. Ved embedet.

¹⁷⁵ Frederikskirken. Rapport fra Hovedeftersyn 1968 ved firmaet Birch og Krogboe.

¹⁷⁶ Stemann (note 7), IV, s. 203.

¹⁷⁷ Stemann (note 7), IV, s. 204.

¹⁷⁸ Brev af 24.jan. 1908. LA. Patronatets korrespondancesager 1894-1918.

¹⁷⁹ Meldahls arkiv (note 1), E.5.

¹⁸⁰ LA. Kirkebestyrelsen. Sager vedr. bygning og inventar 1875-1967.

¹⁸¹ Jfr. Sager henhørende under Det særlige Bygningssyn (note 173) og Sager vedr. bygning og inventar (note 180).

¹⁸² Jfr. også Sager henhørende under Det særlige Bygningssyn (note 173), 1969.

¹⁸³ I alt 11 af bygningsmodellerne, hvoriblandt samtlige af de ndf. beskrevne, blev 18. april 1968 opmålt og fotograferet af NM. Rapport ved Magnus Hölzner Olsen NM2. Disse modeller var desuden udstillet på udstillingen »Danske Arkitekter i Hundrede År«, 1980 på Statens Museum for Kunst.

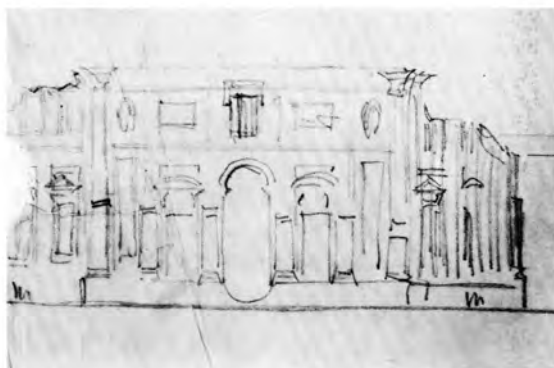

Fig. 206. Skitse af kirkeruinen, set fra nordøst. RA.
– *Sketch of the church ruin seen from the north-east.*

Fig. 207. Marmorkirken, set fra S. Nikolaj tårn. Henrik Larsen fot. 1982. – *The Marble Church seen from the tower of S. Nicolai, 1982.*

BYGNINGSBESKRIVELSE

NOTER S. 725

Oversigt. Beskrivelsen af Frederikskirken omfatter tre hovedafsnit vedrørende beliggenheden, det ydre og det indre, samt en arkitekturhistorisk sammenfatning. *Beliggenhed* (s. 701). *Ydre:* Kirkebygningen (s. 702), materiale og teknik (s. 702), portaler og vinduer (s. 704), kuppel og lanterne (s. 705), skulpturel udsmykning (s. 707). *Indre:* Plan (s. 714), kælder (s. 714), gulv, vægge og hvælv (s. 715), sekundære rum i underetage og pulpituretage (s. 719), loft og tagværk (s. 719), trapper (s. 719), opvarmning (s. 719). *Sammenfatning* (s. 720).

BELIGGENHED

I kraft af sin betragtelige højde og den mægtige kuppel træder Frederikskirken frem som et

markant visuelt fixpunkt i hovedstadens silhouet. Samtidig udgør kirken det afsluttende point de vue for en synsakse, ført fra havnen via Amalienborg plads – en naturlig konsekvens af Frederiksstadens oprindelige planlægning (s. 469). Med anlægget af Amaliehaven 1983 åbnedes for et helt frit udsyn fra havnefronten (fig. 284), en tanke, som Meldahl selv havde haft. Også Jardin havde tidligere på Bernstorffs opfordring givet forslag til en udbyggelse af Ny Toldbodgade med en promenade.¹

Set på kort afstand fra gaderne øst eller vest for kirken forstærkes virkningen af den monu-

mentale bygning bevidst gennem det – efter kirkens dimensioner – beskedne omgivende pladsanlæg.² Den centrale kirkeplads indrammes af et boligkompleks, der med korte sidefløje i øst og nordvest bøjer sig frem mod korte tværgader ved Bredgade og Store Kongensgade (jfr. fig. 155). En planlagt udbygning af kompleksets hjørne mod sydvest blev dog aldrig realiseret, og dette område står således endnu tilbage med sin oprindelige bebyggelse. De øvrige ejendomme opførtes 1881-85 efter Meldahls tegninger i en rokokoinflueret palæstil, der tydeligt er søgt tilpasset bebyggelsen i Bredgade. De pavillonlignende fremspring ved karréernes hjørner og midtparti smykkes af kolossalpilastre og krones af mansardtag i stedet for planlagte, højere og mere iøjnefaldende tagafslutninger. Disse måtte opgives på grund af byggevedtægterne.³ Dog er bygningernes gesims- og taghøjde tilpasset efter kirken. Som fastlagt allerede på et tidligt tidspunkt blev grundene solgt fra kirkepladsens oprindelige areal, dog med den klausul, at de derpå opførte ejendomme skulle respektere Meldahls udkast.

Den nuværende kirkeplads omfatter et omtrent kvadratisk areal (med afrundede hjørner), omsluttet af en gade, der følger pladsens periferi. Kirken, som er opført på fundamenterne af Jardins bygning med genanvendelse af de eksisterende mure herfra, udfylder hovedparten af pladsen og springer med hovedportalen i øst endda frem i gadearealet. Fire fritliggende partier ved kirkebygningens hjørner udfyldes af beplantede anlæg, hvor fragmenter af baser og kapitæler fra Jardins kirke er opsat (fig. 58). Haveanlægget afgrænses mod gaden af en granitsokkel, hvorpå hviler et støbejernsgitter. Indsat i gitteret er 12 postamenter af marmor og sandsten. Heraf bærer de 11, tillige med to postamenter foran indgangen i Store Kongensgade, statuer af danske kirkefædre. For en beskrivelse af disse, jfr. s. 707.

YDRE

Kirkebygningen (fig. 208), i hvis nedre mure store dele af Jardins bygning er indkapslet, består af en cylindrisk ydre ringmur i to stokværk

(underetagen, samt mezzanin, indsat i hovedgesimsen). Ringmuren krones af en balustrade, der følger rotundens periferi, men i øst og vest videreføres på de to tilbygninger, der slutter sig til kernen. Fremspringet i øst, – forpartiet – rummer kirkens hovedindgang og markeres med en frontonprydet søjleportal, hvortil en granittrappe i partiets fulde bredde fører op. Mod vest er søjleportalen udeladt, og kun en smal trappe leder op til indgangsdøren. Indenfor balustraden, der smykkes af i alt 18 statuer og otte vaser (se s. 111f.), hæver overetagen, tamburen, sig – koncentrisk med den ydre ringmur, men af mindre diameter. Tamburen, som hviler på den indre pillekrans, artikuleres af 12 rundbuede nicher, hvori er indsat lavere, rektangulære vinduer. Koblede, korintiske halvsøjler, hvorimellem er ovale medaljoner, svarende til for- og bagpartiet, flankerer arkaderne. Over en hovedgesims, der er forkrøppet over søjlepartierne, ses en balustrade, som ledes af postamenter for 12 par vaser, placeret umiddelbart over de koblede søjler. De lodrette accenter videreføres i kuplens dobbelte ribber. Den høje tilspidsede kuppel, der gennembrydes af tre rækker kvistvinduer, afsluttes med en lanterne, hvori klokkerne er ophængt (s. 757). Øverst er en fløjstang med et kors, hvis spids ligger ca. 79 m over gadelinjen.

Materiale og teknik. Kirkens nedre partier, hvori indgår dele af de gamle mure (s. 664f.), er opført enten helt af marmor eller i en blandingsteknik med kerne af tegl eller brudsten og beklædning af marmor. Som nævnt ovf. bibeholdtes de bedst bevarede dele af det underste stokværks marmormure og -piller; andre partier måtte dog nedtages på grund af for stor brøstfældighed og omsættes med anvendelse af materiale fra bagpartiet eller fra den stenbeholdning, der endnu fandtes på pladsen. For de øvre dele, såvel ud- som indvendig, er tegl det dominerende byggemateriale med murpuds som beklædning. Hertil kommer Fakse kalk-

Fig. 208. Marmorkirkens hovedfacade, set fra Frederiksgade. LL fot. 1986. – *The main facade of the Marble Church seen from Frederiksgade.*

sten og Ølandssten, der er anvendt i arkitektoniske led som gesimser, balustrader, konsoller, samt i tamburetagens halvsøjler og arkader. Hovedportalens søjler og de tilhørende baser er hugget af marmor, mens kapitælerne udførtes af Faksesten. I gavlen indgår både marmor, tegl, Fakse- og Ølandssten. Endelig er beton anvendt bl.a. i kælderens og underetagens gulv, samt i trapper.

Den store kuppel er udført i en dobbeltskalkonstruktion, der for den indre dels vedkommende er muret af hule teglsten i cementmørtel, mens den ydre skal, som er beklædt med kobber, er tømret. Lanternen er ligeledes udført som et træskelet, beklædt med kobber. Zink indgår i en række dekorative led, såsom

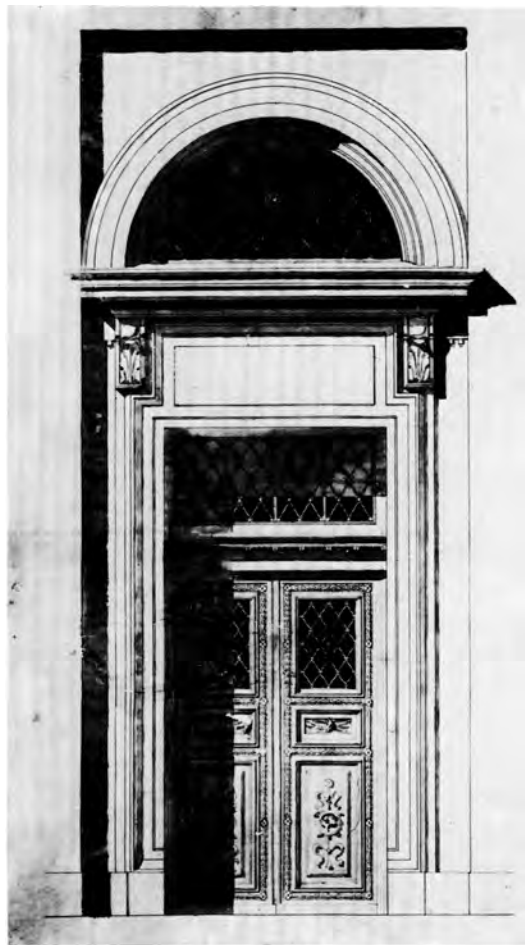

Fig. 209. Udkast til hoveddøren i den endelige udformning, o. 1893-94 (s. 680). RA. – *Proposal for the main door in the final design of the church, c. 1892.*

balustradens statuer og vaser, samt i et antal relieffer, mens støbejern er benyttet bl.a. til varerne over tamburens gesims. De 13 statuer omkring anlægget ved kirken er støbt i bronze.

Portaler og uinduer. Af kirkens fire indgangspartier mod øst, vest, syd og nord er hovedindgangen mod Bredgade særligt fremhævet (fig. 208). De tre indgangsdøre indrammes af den foranstillede portal, båret af fire korintiske søjler. Overgangen til trekantfrontonen, der endnu ikke i dag har fået sin planlagte udsmykning (jfr. s. 686f.), formidles af en klassisk entablatur, hvis frise bærer indskriften: »Herrens ord bliver evindelig« (1. Pet. 1,25) i reliefversaler af bronze. Hoveddøren har halvrundt ovenlysvindue med diagonaltstillede sprosser og forgyldt Kristusmonogram (jfr. fig. 209). Under en vandret overligger, båret af to konsoller, er panel med bronzerelief af to korslagte palmegrene. De to sidedøre kronet af segmentgavl over konsoller, hvorimellem er bladguirlander. Bagpartiets dør, der flankeres af vinduer med segmentgavl, svarende til hovedfacaden, har trekantfordakning og er indsat i en svagt tilbagetrukket, rundbuet blænding. I hovedgesimsen over indgangspartiet er tre indskriftsplader med inskription i bronzereliefversaler: »Jesus er Sandheden og Livet« (jfr. Joh. 14,6). Foran døren er en granittrappe, flankeret af to postamenter, der efter planerne var beregnet til lygtestandere (jfr. fig. 210 og 172). Dørpartierne mod nord og syd er identiske. En portallignende indramning med segmentgavl på korintiske halvsøjler indrammer døren. På portalfrisen læses i syd: »Sandheden skal frigøre Eder« (Joh. 8,32). I nord står »Guds naadegave er et evigt liv« (Rom, 6,23), begge steder som på for- og bagparti i reliefversaler af bronze. En kvadratisk spejlfylgning, der på ældre projekttegninger er smykket med et relief, danner overgang til døren, der kronet af en konsolbåren, tagformet fordakning. Norddøren betegnedes tidligere »kongedøren«, vel som foretrukken adgangsvej for majestæten til kongestolen.

Vinduesindramningerne i hovedetagen er identiske, idet overliggerne veksler mellem tre-

Fig. 210. Marmorkirkens facade mod Store Kongensgade. Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *The facade of the Marble Church towards Store Kongensgade.*

kanter og segmentbuer som på Jardins kirke. Ruder af gulligt glas, opdelt i mindre felter af lod- og vandrette sprosser, afvekslende med cirkelformede. Foruden disse vinduer er indsat enkle, rektangulære åbninger mod kælderetagen, samt tværovale mezzaninvinduer i hovedgesimsen. Tamburens vinduer sidder tilbage-trukkent i rundbuede nicher. Over fordakningen er medaljoner, indrammede af bladkranse med vedhæftede bånd. Rudernes sprosseværk svarer til hovedetagens, dog er i tamburen anvendt forskelligtfarvet glas i blå og gult, der for tre af vinduerne indvendig fremkalder en korsformet lysplet på nordvæggen, af Meldahl betegnet »Golgathas tre kors«.

Kuppel og lanterne. Kirken overdækkes af en høj, tilspidset ribbekuppel, der afsluttes af en

lanterne (fig. 208). Kuppelfladerne gennembrydes af tre vandrette rækker kvistvinduer, – hvoraf de nederste og øverste er cirkulære med forskelligtformede indramninger, adskilt af de mellemste tværrrektangulære. Mellem ribberne er forneden halvcirkulære muslingeskalsspydede skjolde, mens der foroven ses skiftevis brede og smalle tungeformede ornamentter. Et jernrækværk, dekoreret med guirlander og medaljoner, danner overgang til lanternen. Denne rejser sig på en volutsmykket sokkel med 12 arkader, indrammet af korintiske pilastre. Over den forkrøppede gesims med englehovedsmykkede akroterier er det todelte lanternespir, – sammensat af en kuppelformet underdel og et obelisklignende øvre led, hvilende på kugler. En fløjstang kroner spiret. Stangen er

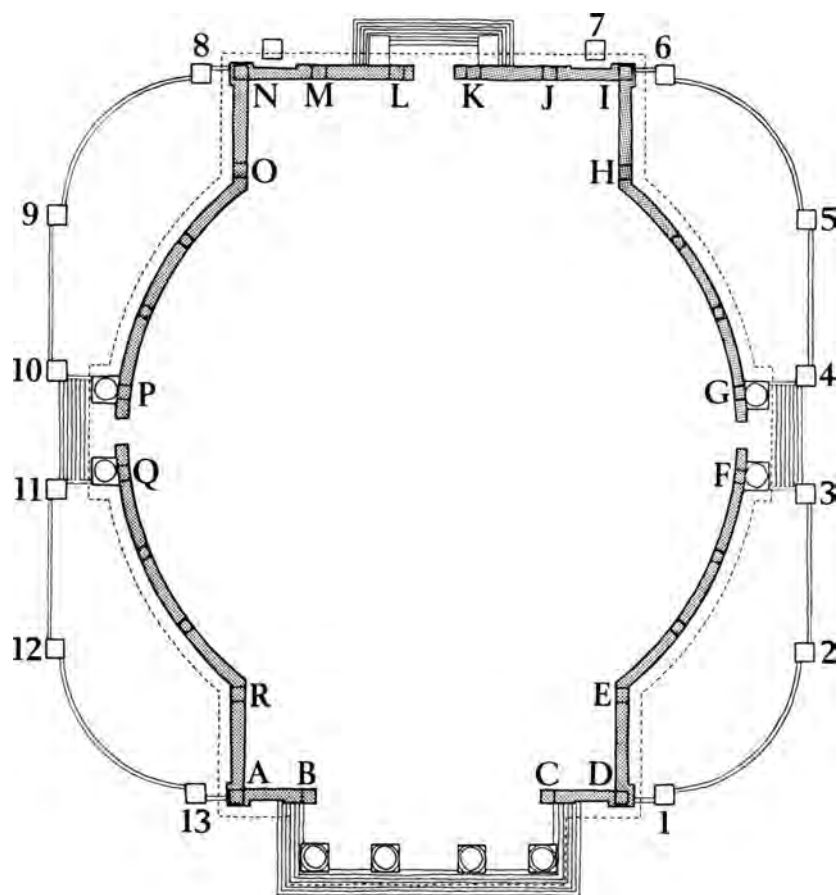

Fig. 211. Plan over placeringen af statuerne ved kirkens fod (1-13) og på balustraden over underpartiet (A-R) (s. 707). 1: Ansgar, udført 1893-94 af Th. Stein, 2: Knud den Hellige, udført 1919-22 af Viggo Jarl, 3: Peder Palladius, udført 1919-21 af Viggo Jarl, 4: Hans Tausen, udført 1923-29 af Viggo Jarl, 5: Jesper Brochmand, udført 1930-33 af Viggo Jarl, 6: Søren Kierkegaard, udført 1965-73 af Knud Nellemose, 7: Thomas Kingo, udført 1910 af Viggo Jarl, 8: Hans Adolph Brorson, udført 1893-95 af August Saabye, 9: Hans Egede, udført 1913 af August Saabye, 10: Johan Nordal Brun, udført 1941-47 af J. F. Willumsen, 11: Nicolaj Edinger Balle, udført 1943-49 af Jørgen Gudmundsen-Holmgreen, 12: Jacob Peder Mynster, udført 1940-41 af Johannes Bjerg, 13: Nicolaj Frederik Severin Grundtvig, udført 1893-94 af Vilhelm Bissen. A: Moses, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith, B: Elias, udført 1884 af Johannes Hoffmann, C: Johannes Døberen, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith, D: Peter, udført 1884 af August Saabye, E: Paulus, udført 1884 af Carl Christian Peters, F: Polykarp, udført 1884 af Ferdinand Edvard Ring, G: Irenæus, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith, H: Athanasius, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith, I: Chrysostomos, udført 1885 af Carl Christian Peters, J: Ambrosius, udført 1884 af Aksel Hansen, K: Augustin, udført 1883-84 af Johannes Gelert, L: Hieronimus, udført 1884 af Otto Evens, M: Benedikt af Nursia, udført 1884 af Johannes Hoffmann, N: Gregor den Store, udført 1883-84 af Carl Christian Peters, O: Bernhard af Clairvaux, udført 1883-84 af Georg Christian Freund, P: John Wycliff, udført 1883-84 af Theobald Stein, Q: Johan Huss, udført 1883-84 af Theobald Stein, R: Martin Luther, udført 1883-84 af Theobald Stein. Tegning MN 1986. – *Plan of the position of the statues round the base of the church (1-13), and on the balustrade above the lower storey (A-R).*

foroven formet som et kors med strålekrans mellem korsarmene. På stavens nedre del er sammensat ornament, hvori slynger sig C. F. Tietgens navnetræk (fig. 229). Både fløjstangen og en række dekorative detaljer på lanternen og kuplen er forgyldte.

Skulpturel udsmykning. Eksteriørets udsmykning omfatter to rækker statuer ved kirkens fod og på balustraden over hovedstokværket. Hertil kommer et antal vaser sammesteds og over tamburetagen, samt relieffer på såvel underbygningens som tamburens hovedgesimser. En gennemgang af Meldahls projekttegninger viser imidlertid, at arkitekten havde planlagt en udsmykning, der også omfattede hovedportals trekantfronton og indgangsdørens tympanon (jfr. s. 675 og fig. 180, 185). Hertil kom relieffer og indskriftstavler på for- og bagpartiets sidefag, samt udsmykning af tamburens medaljoner (jfr. fig. 288).

Som nævnt s. 675 blev udvalget af danske »kirkefædre« omkring kirken allerede fastlagt 1883 af pastor Brandt. I et brev til Tietgen opregnede han i alt 12 skikkelser, spændende kronologisk fra Ansgar til Grundtvig og placeret i en række, begyndende i nordøst og afsluttet i sydøst. Denne opstilling svarer til den nuværende, bortset fra en ombytning af Peder Palladius og Hans Tausen, samt en flytning af Kingos og Brorsons statuer ved introduktionen af Søren Kierkegaard i nordvest. Ved tilføjelsen af den sidstnævnte, der efter planerne yderligere skal suppleres med B. S. Ingemann, er sket en udvidelse af det oprindelige antal til i alt 14 figurer, svarende til antallet af piedestaler ved rækværket, tillige med de to postamenter foran bagpartiet.

Også på disse, der opstilledes samtidig med de øvrige 12,⁴ skulle efter planerne være statuer, som det fremgår af Meldahls udkast (jfr. fig. 161-162), men nøjagtig hvilke lader sig ikke afgøre med sikkerhed. På et fotografi fra o. 1890 ses kopier af Johannes Døberens og Elias' figurer fra østfacadens balustrade prøveopstillet her (fig. 287).

Udførelsen af de øvrige 12 statuer, der alle er af bronze, strakte sig over en lang årrække.

Fig. 212. Søren Kierkegaard, udført 1965-73 af Knud Nellemose (s. 709). LL fot. 1986. – *Søren Kierkegaard by Knud Nellemose 1965-73.*

1894 opsattes Ansgars og Grundtvigs statuer, og 1949 kunne den oprindelig fastlagte cyklus afsluttes med opsætningen af Nordal Brun og Balle. 1973 suppleredes rækken som nævnt med Søren Kierkegaard (fig. 212). Den følgende beskrivelse af statuerne følger opstillingen fra nordøst til sydøst (jfr. fig. 211).

Ansgar (fig. 213), udført 1893-94 af Theobald Stein. Højde, inklusive støbt sokkel 297 cm. Herpå er med relieffersaler anført: »Ansgar«, samt med indgraveret skriveskrift kunstnerens signatur: »Th. Stein 1894« og støberiets mærke: »Thiebaut frères, fondeurs, Paris«. Ansgar er vist i ungdommelig fremtoning, skæglos og med tonsur. Han er – egentlig ahistorisk – i klædt franciskanerordenens dragt med reb om

Fig. 213-214. Ansgar og Knud den Hellige. LL fot. 1986. 213. Ansgar, udført 1893-94 af Theobald Stein (s. 707). 214. Knud den Hellige udført 1919-22 af Viggo Jarl (s. 708). – *S. Ansgar and S. Canute*. 213. *S. Ansgar by Theobald Stein 1893-94*. 214. *S. Canute by Viggo Jarl 1919-22*.

livet, hvorfra en rosenkrans hænger.⁵ Skuldertaske i skrærem. I højre hånd bæres en kirkemodel, mens venstre fatter om en stav. Ved venstre fod en støtte, forestillende Danmarks gamle grænsesten med indskriften »Eidora Romani terminus imperii (Romerrigets grænsestøtte(?)). Statuen skænkedes af en kreds af mænd, der med Albert Jensen i spidsen alle havde været direkte involveret i kirkens opførelse.⁶ En skitse til statuen skimtes i baggrunden af Knud Larsens portrætmaleri af billedhuggeren (1894, Charlottenborg).

Knud den Hellige (fig. 214), udført 1919-22 af Viggo Jarl. Højde 296 cm. På soklens forside

med reliefversaler: »Knud den Hellige«. På siden indgraveret med versaler: »Lauritz Rasmussen Bronzestøberi. Kbhv. 1922«. Kongen, der bærer bøjlekrone på det halvlange, lokkede hår, er ikklædt en folderig, halvlang kjortel, samlet om livet med et bælte. I venstre hånd holder han en flad skål (til opsamling af sit blod?), mens han i den udstrakte højre fatter om en ring. I kirken opbevares 66 cm høj gipsmodel, signeret Viggo Jarl 1919 (fig. 289).

Peder Palladius (jfr. fig. 215), udført 1914-21 af Viggo Jarl. Højde 304 cm. På soklens forside med reliefversaler: »Peder Palladius«, samt på siden: »Lauritz Rasmussen Bronzestøberi.

Fig. 215-216. Peder Palladius og Hans Tausen af Viggo Jarl. Skitser, Marmorkirken. LL fot. 1981. 215. Peder Palladius, udført 1914 (s. 708). 216. Hans Tausen, udført 1923-29 (s. 709). – *Peder Palladius and Hans Tausen by Viggo Jarl. Sketches. 215. Peder Palladius, 1914. 216. Hans Tausen, 1923-29.*

Kbhv. 1921« med indgraverede versaler. Palladius, der er vist med fuldskæg og flad baret med øre- og nakkeklap, er iklædt halvlång præstekjole, hvorover slag med bred krave. Højre hånd er hævet i talegestus, mens den venstre fatter om en bog. 75 cm høj gipsmodel, signeret »Viggo Jarl 1914« i kirken (fig. 215).

Hans Tausen (jfr. fig. 216), udført 1923-29 af Viggo Jarl. Højde 303 cm. På soklens forside med reliefversaler: »Hans Tausen«. Biskoppen, der er gengivet med langt skæg og baret som Palladius, bærer en kappe med bred krave over en fodlang klædning, samlet med et bælte i livet. Den knyttede højre hånd er let hævet,

mens den venstre hviler på brystet. I kirkens præsteværelse er en 76,5 cm høj gipsmodel hertil (fig. 216).

Jesper Brochmand, udført 1930-33 af Viggo Jarl. Højde 309 cm. På soklens forside med reliefversaler: »Jesper Brochmand«. På siden indgraveret: »Lauritz Rasmussen Bronzestøberi Kbhv. 1933«, tillige med kunstnerens signatur: »Viggo Jarl« med skriveskrift. Halvlangt glat hår og fuldskæg. Iklædt ornat med pibekrave, hvorover hellang kappe. Armene er samlede over brystet. 87 cm høj gipsmodel hertil i præsteværelset.

Søren Kierkegaard (fig. 212), udført 1965-73 af

Fig. 217-218. Johan Nordal Brun, udført af J.F. Willumsen. 217. Skitse. 1941. J. F. Willumsens museum (s. 711). 218. Nordal Brun, udført 1941-47. LL fot. 1986. – *Johan Nordal Brun by J. F. Willumsen. 217. Model drawing, 1941. 218. Johan Nordal Brun by J.F. Willumsen 1941-47.*

Knud Nellemose. Højde 310 cm. På soklen med reliefversaler: »Kierkegaard«, samt signaturen: »K. Nellemose 1965-73«. Den let duknakkede skikkelse med tilbagestrøget hår er iklædt skødefrakke og snævre benklæder. I højre hånd stok. Under venstre arm en bog.

Thomas Kingo (jfr. fig. 210), udført 1910 af Viggo Jarl. Højde 295 cm. På soklen med reliefversaler: »Kingo«, samt med fordybede versaler kunstnerens signatur: »Viggo Jarl 1910« og støberiets mærke: »Fonderie Nat^{le} Des Bronzes Anc^{ne} Firme J. Peter Mann St. Gilles, Bruxelles«. Den ekspressive fremstilling af salmedigteren, der er iklædt ornat, viser ham med

venstre hånd udstrakt i talegestus og hovedet med det halvlange, lokkede hår drejet skarpt mod venstre. I gengivelsen af Kingos fysiognomi skal Jarl have taget udgangspunkt i digteren Sophus Claussens træk, hvilket navnlig fremgår af et bronzedkast.⁷ Som nævnt s. 707 var Kingos statue tidligere placeret på den sokkel, hvor nu Søren Kierkegaard er anbragt.

Hans Adolph Brorson (jfr. fig. 210), udført 1893-95 (opsat 1906) af August Saabye. Højde 304 cm. På soklen med reliefversaler: »Brorson«. Iklædt fodlang præstekjole med åben bog i venstre hånd og skriveredskab i højre. En skitse i ler, dateret 1893, findes i Hirschsprungs

samling, mens en bronzekopi efter originalen er opstillet ved sydsiden af Ribe Domkirke (DK. Ribe, s. 581). I forbindelse med ændringerne ved opstillingen af Søren Kierkegaards statue flyttedes Brorson fra soklen i anlæggets nordvesthjørne til den nuværende plads foran facaden mod Store Kongensgade.

Hans Egede, udført 1913 af August Saabye. Højde 290 cm. På soklen med reliefversaler: »Hans Egede«. Iklædt ornat med skulderlang, lokket paryk. Stav i højre hånd, bibel under venstre arm.

Johan Nordal Brun (fig. 218), udført 1941-47 af J. F. Willumsen. Højde 359 cm. På soklen med reliefversaler: »Nordahl-Brun«, samt med fordybede versaler kunstnerens signatur, »JFW 1947« og støberiets mærke, »Lauritz Rasmussens Bronzestøberi«. Nordal Brun, der efter Willumsens forslag i samråd med Viggo Jarl er fremstillet »som den unge stærke Skiløber (!) i den karakteristiske Dragt som denne Sport paakræver«, er iklædt præstekjole, hvorover bæres en jakke af tykt stof med opstående krave. I højre hånd den fremstrakte kalk, mens den venstre holder en papirlap med frakturindskrift af første strofe i Nordal Bruns pinsehymne fra 1786: »Aand over Aander/Kom ned fra det høye«. Gipskitse, 107 cm høj, i J. F. Willumsens museum, Frederikssund. Smst. en række tegnede udkast (I.N. 968-975) (fig. 217). Originalmodel i gips deponeret på Christiansborg slot.

Nicolaj Edinger Balle (fig. 219), udført 1943-49 af Jørgen Gudmundsen-Holmgreen. Højde 315 cm. På soklen med reliefversaler: »N. E. Balle«, samt indgraveret kunstnerens signatur med skriveskrift: »Jørgen Gudmundsen-Holmgreen 1949«. Endvidere støberiets mærke: »Lauritz Rasmussens Bronzestøberi«. Iklædt præstekjole med halsbind og kort paryk med krøller ved ørerne.

Jacob Peter Mynster, udført 1940-41, af Johannes Bjerg. Højde 305 cm. På sokkel med reliefversaler: »Mynster«, samt med indgraveret skriveskrift kunstnerens signatur, »Johannes C. Bjerg 1941«. Iklædt ornat med bog i venstre hånd.

Fig. 219. Nicolaj Edinger Balle, udført 1943-49 af Jørgen Gudmundsen-Holmgreen (s. 711). LL fot. 1986. – Nicolai Edinger Balle by Jørgen Gudmundsen-Holmgreen, 1943-49.

Nicolaj Frederik Severin Grundtvig (fig. 136), udført 1893-94 af Vilhelm Bissen. Højde 285 cm. På soklen med reliefversaler: »Grundtvig«, samt støberiets navn med indgraverede versaler, »Thiebaut frères fondeurs Paris«. Iklædt ornat. Højre hånd er lagt over venstre. Udkast i brændtler 1893 i Ny Carlsberg Glyptotek (I. N. 1804).

Som en parallel til soklens statuerække er opsat en figurcyklus på underbygningens balustrade, omfattende i alt 18 skikkelser fra Det gamle og nye Testamente, samt fra middelalderens og reformationens kirkehistorie, jfr. s. 675f. Samtlige statuer udførtes og opsattes in-

Fig. 220. Luther, flankeret af Elias og Moses (begge rygvendt) (s. 712). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *Martin Luther flanked by Elijah and Moses (with backs turned).*

den for tidsrummet 1883-87. I modsætning til de nedre figurer er alle støbt i zink, samt over legemsstørrelse (gennemsnitlig o. 300-350 cm). På bagsiden bærer figurerne en nummerering fra 1-18, begyndende med Benedikt af Nursia og afsluttende med Gregor den Store. Beskrivelsen følger rækken, begyndende fra sydøst (jfr. fig. 211).

Moses (jfr. fig. 220), udført 1883-84 af Carl Rohl Smith. Iklædt folderigt gevandt med kappe, der tildækker hovedet. I højre hånd lovens tavler.

Elias (jfr. fig. 220), udført 1884 af Johannes Hoffmann. Iklædt fodlang kjortel, hvorover kappe. Højre hånd peger frem, mens venstre fatter om flammesværdet.

Johannes Døberen (fig. 222), udført 1883-84 af Carl Rohl Smith. På soklen indgraveret med

skriveskrift: »Carl Smith skulpsit 1884«. Iklædt folderigt gevandt omkring nøgen overkrop og underben. I højre hånd korsstav.

Peter (fig. 222), udført 1884 af August Saabye. Iført kjortel med lange ærmer, hvorover kappe. I højre hånd holdes nøglerne.

Paulus, udført 1884 af Carl Christian Peters. Iklædt kjortel, hvorover kappe. I venstre hånd sværd.

Polykarp, udført 1884 af Ferdinand Edvard Ring. Iklædt kjortel med draperet kappe. Markeret ansigtstræk og langt hår.

Irenæus, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith. Iklædt kjortel med kappe. Viltet, lokket hår og skæg. Venstre hånd hviler på brystet, mens højre er løftet i talegestus.

Athanasius, udført 1883-84 af Carl Rohl Smith. Iklædt folderig kappe over underklæd-

Fig. 221. Bernhard af Clairvaux, flankeret af Gregor den Store og Benedikt af Nursia (s. 713). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *S. Bernard of Clairvaux flanked by Gregory the Great and Benedict of Nursia.*

ning, kort tætklippet hår og skæg. I venstre hånd en skriferulle.

Chrysostemos, udført 1885 af Carl Christian Peters. På soklen med skriveskrift: »C. Peters 85«. Bispeornat, med stav i højre hånd.

Ambrosius, udført 1884 af Aksel Hansen. Iklædt bispeornat. Harpe i venstre hånd.

Augustin, udført af Johannes Gelert 1883-84. På soklen indgraveret med skriveskrift: »Gelert 1884«. Iklædt draperet klædning med pennefejer i højre hånd, mens en skrifttavle støttes på venstre knæ.

Hieronimus, udført af Otto Evens 1884. På soklen signeret med versaler: »O. Evens 1884«. Iført folderig dragt over halvnøgen overkrop. Skriver i bog, der holdes i venstre hånd. Ved venstre fod liggende løve.

Benedikt af Nursia, (jfr. fig. 221) udført af Jo-

hannes Hoffmann 1884. Iklædt munkekutte med vide folderige ærmer. I højre hånd bog.

Gregor den Store, (jfr. fig. 221) udført af Carl Christian Peters 1885. På soklen med versaler: »P« (for Peters) og »85«. Iklædt paveligt ornat med soltegn (en henvisning til hostien(?)) i højre hånd, korsstav i venstre.

Bernhard af Clairvaux (fig. 221), udført 1883-84 af Georg Christian Freund. Iklædt cistercienserdragt med højre arm udstrakt, venstre hånd fattet om korsstav med krucifiks.

John Wycliff, udført 1883-84 af Theobald Stein. Iklædt klædning med vide ærmer, hvorover kappe. I venstre hånd bog.

Johan Huss, udført 1883-84 af Theobald Stein. Iført langærmet underklædning, hvorover kappe med opslidsede ærmer. På hovedet rund baret. Huss, der har sammenlænkede

Fig. 222. Johannes Døberen, udført 1883-84 (s. 712) og Peter, udført 1884 (s. 712). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *S. John the Baptist and S. Peter.*

hænder, står ved brændestabel som hentydning til det bål, hvor han 1415 brændtes som kætter. Skitse i privateje (?).⁹

Martin Luther, (fig. 220, 290) udført 1883-84 af Theobald Stein. Luther bærer folderig kappe med opstående krave over underklædning, hvoraf skjorten skimtes. Baret med øre- og nakkeklap. I venstre hånd holdes bog, som han med højre hånd henviser til. Skitse i privateje (?).¹⁰

Imellem figurerne er på balustraden ved de runde partier opsat i alt otte zinkvaser, udført 1894 og på overdelens prydbælte smykket med englehoveder, samt på låget med flammeligende opsatser (fig. 234). Tilsvarende »flammevaser«, omend i en afvigende udformning, leveredes 1884 til de forkrøppede mellem-partier på kuppelfodens balustrade (jfr. fig. 208). Kerubhoveder indgår også i deres udsmyk-

ning, ligesom de er et gennemgående motiv blandt eksteriørets (og interiørets) dekorationer, således på hjørnefelterne over for- og bagpartiets pilastre, ved sideindgangenes indskriftstavler, på tamburetagens gesims, samt på akroterierne ved lanternens kuppel. Endelig er indsat zinkrelieffer af de fire evangelistsymboler, udført 1890-91 efter model af Hans Christian Petersen, på forpartiets arkitrav (fig. 208).

INDRE

Plan (fig. 225-226). Centralbygningens hovedrum udgøres af en cirkulær kirkesal, hvis diameter er godt 30 m. 12 piller, svarende til den oprindelige plan (fig. 61), adskiller hovedrummet fra en smal ydre omgang. Åbningerne mellem pillerne opfyldes helt i vest af alterpartiet, mens orgelpulpituret, hvorunder konfirmandstuen er indrettet, udfylder det nordvendte pillefag. Et nyere orgel er opsat i åbningen umiddelbart syd for hovedindgangen. Hertil kommer en omløbende pulpituretage (fig. 226), indskudt i de 10 pillefag, men afbrudt mod for- og bagpartiets ovale vestibuler. I øst har vestibulen forbindelse med et ligkapel (i nordøst) og et trapperum (i sydøst), begge ligeledes af oval form. Tilsvarende rum slutter sig til bagpartiets vestibule, der også betegnes sakristiet, – i nordvest et trapperum og i sydvest præsteværelset. På pulpituretagen ovenover er indrettet magasiner i rummene over ligkapel og præsteværelse. En smal, indvendig gallerietage, udformet som en balkon, hvilende på hovedgesimsens konsoller, har forbindelse til en ydre, omløbende etage over loftet på de to tilbygninger og rotundens omgang. Herfra er desuden opgange til kuppelrummet mellem den ydre og indre skal, samt til skråtaget og balustraden over den brede underbygning.

Kælder (fig. 233). Under hele kirkebygningens strækker sig en kælder, adskilt i en række afdelinger. Arealet under selve kirkerummet er opfyldt, bortset fra en smal omgang, der gennem pilleåbningerne står i forbindelse med en ydre korridor. Fire kældervinduer giver lys hertil. Mod øst og vest slutter højere kælder-rum sig til, i øst med magasin og øvelseslokale

Fig. 223. Interiør mod nordvest. LL fot. 1986.

—
Interior towards the north-west.

for kirkens kor, i vest med kirkens fjernvarme-anlæg. Betongulv og -loft, sidstnævnte med indlagte jernbjælker, hvorimellem er varmeriste til kirkens gulv. Den indre ringmur er af tegl, ligesom pillerne, mens den ydre ringmur, hvis kerne består af marmor, har en pudset

teglstensskalmur.

Gulv, vægge og hvælv (fig. 223-24). Kirkens gulv, hvis niveau som nævnt s. 679 ligger godt en halv meter lavere end i Jardins kirke, er beklædt med terrazzo i forskellige farvenuancer (sort, grå, hvid, rødbrun) med mønster, der i vestibulen mod øst, samt i koret er særligt varieret. Korgulvet er hævet tre trin over skibets

Fig. 224. Interiør mod sydøst. LL fot. 1986. —

Interior towards the south-east.

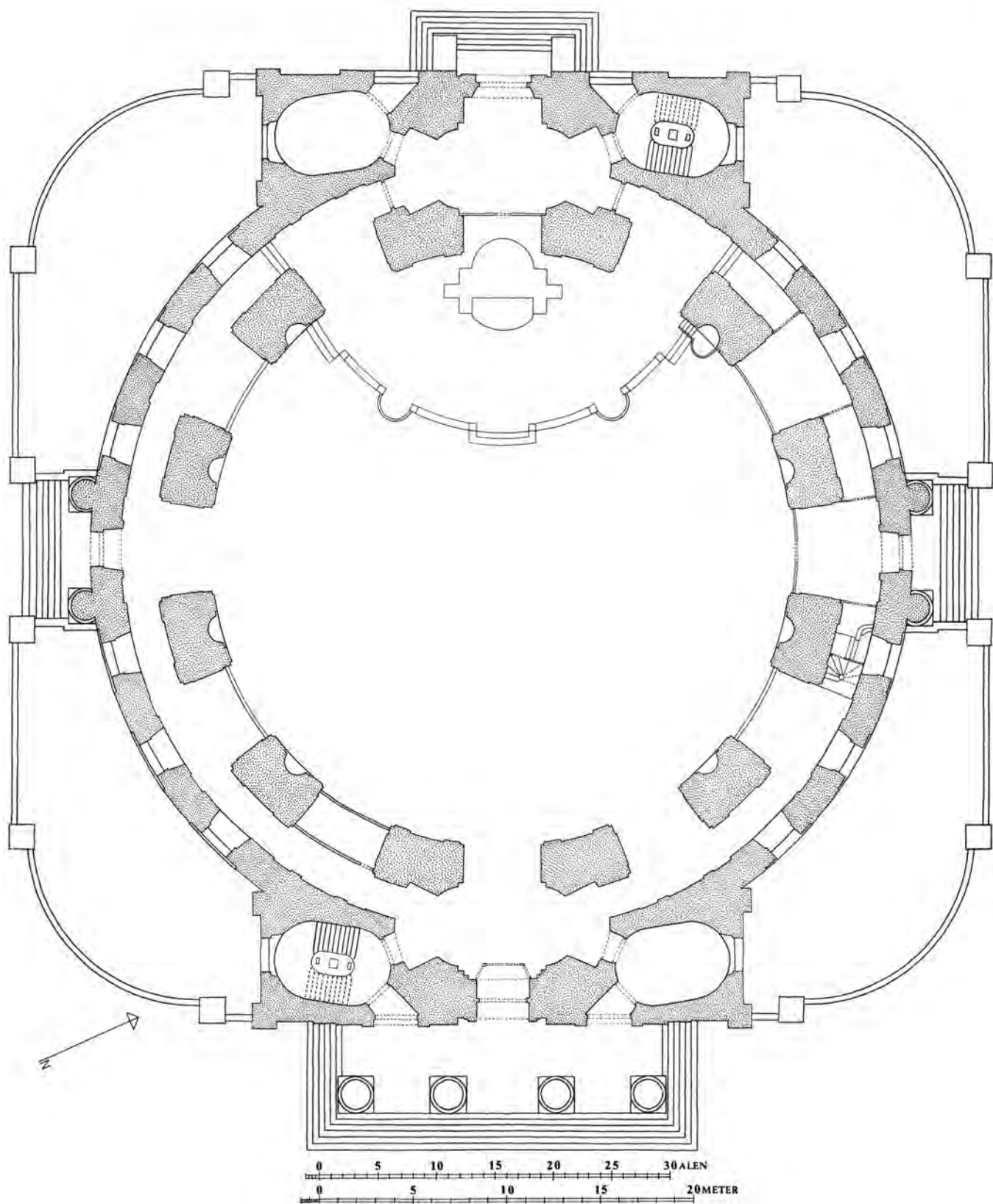

Fig. 225. Plan over underetagen. 1:300. Tegning MN 1986. – *Plan of the lower storey.*

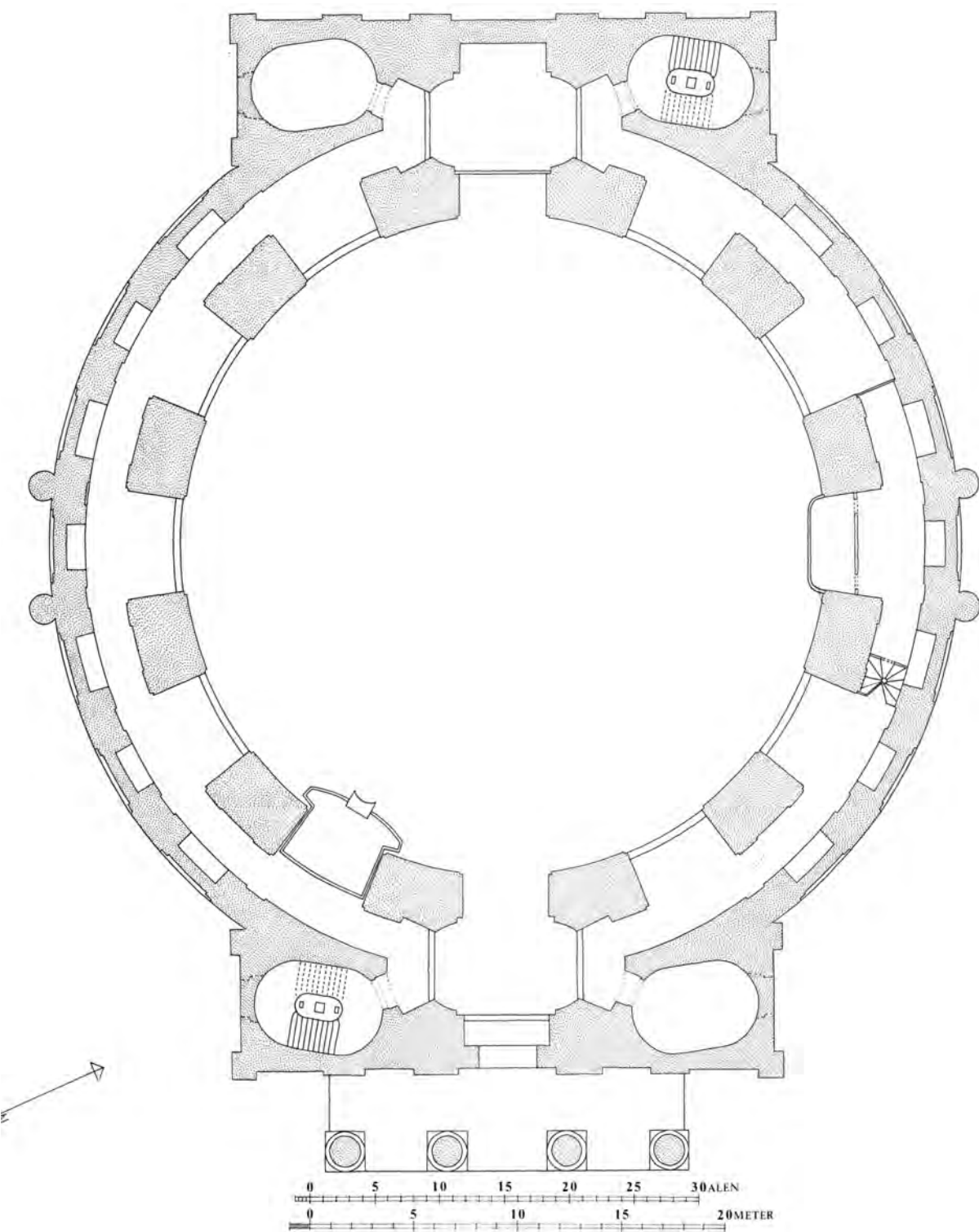

Fig. 226. Plan over pulpituretagen. 1:300. Tegning MN 1986. – *Plan of the gallery tier.*

Fig. 227. Tagværkskonstruktionen, set fra nedre omgang (s. 717). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *View of the roof construction.*

niveau. Marmortrin fører op hertil. Selve alterpartiets gulv er dækket af moderne, blåt velourtæppe.

Hoveddrummets vægge mod omgangen genembrydes af 12 store rundbuede åbninger. Pillernes forside og fladerne ovenover står i marmorets naturlige farve eller er, hvor der er tale om pudsbeklædning på teglmur, stafferet som marmor. Otte piller i nord og syd har bevaret deres oprindelige nicher, der dog i tiden o. 1895-1930 var blændede med malet lærred som baggrund for ophængte salmenummertavler (jfr. fig. 243). Fyldingerne ved altret bærer en malet mosaikudsmykning, ligesom to fyldinger ved orgel og 12 medaljoner med stukindramning i buesviklerne. Disse vil tillige med den omløbende indskriftsfrise i hovedgesimsen blive beskrevet s. 727. Omgangens nedre vægge er behandlet som kirkesalens, dvs. marmorstafferet på de pudsede flader og i øv-

rigt på fladerne af marmor afgnedet med olje og fuget i lyst. Bueåbningernes undersider har kassetter med gipsrosetter på blå grund. Tamburens flader, der består af pudset murværk med indsatte arkitektoniske led af gips og træ (søjleskafterne), er ligeledes domineret af en grålig marmorstaffering. Hertil kontrasterer vinduesnichernes gullige farvetone, søjlernes grønne skafter, hvide baser og grålige kapitæler, samt fyldingsfelternes udsmykning med korslagte palmegrene og paneler på rød baggrund af karakter som marmorinkrustationer. Den sammensatte arkitrav herover er smykket med en egeløvskrans i grøn og gylden staffering.

Den indre kuppel er af 12 kassetteprydede ribber opdelt i et tilsvarende antal felter, hvor to bemalede partier adskilles af en gipsmedaljon, prydet med et kerubhoved, samt øverst og nederst indrammet af to lunetter, smykket med

gipsrelieffer. Af disse har de nedre direkte relation til de bemalede felter (jfr. s. 727f.).

Kuplens krone er inden for en kraftig, sammensat gesims, prydet med en forgyldt stråleglorie af gips, der tidligere indrammede en Helligåndsdue (i dag i magasinrum på pulpituretagen), men siden 1939 er forsynet med en lysekrone. Den pudsede, blåstafferede flade omkring glorien er gennembrudt af huller, beregnet til ophængning af bådsmandsstol i forbindelse med bygningsarbejder.

Omgangen har flade trælofter, stafferet i en lysere og mørkere grå tone.

Sekundære rum i underetage og pulpituretage. Syd for koret er præsteværelset, der har bræddegulv, dækket af tæppe, lyse, pudsede og malede marmurvægge, samt fladt, hvidstafferet spejlhvælv. I præsteværelsets nordre hjørne er indbygget skab, hvori pengeboks. Det tilsvarende rum i nord har trappeløb mod kældere, samt de øvre etager. I niche i syd toiletrum med lyse, nyligt afrensede marmurvægge, -gulv og -loft. Uden for toilet er opsat vaskekumme; desuden er en køkkenniche med vask indrettet på trapperepos.

Den ovale vestibule mod Store Kongensgade, sakristiet, har linoleumsgulv, marmorstafferede eller – hugne vægge og fladt kuppelhvælv med ovenlysvindue. Rummet, der har bevaret underetagens fulde højde, har mod nord og syd balustrader til afskærmning for den indskudte pulpituretage over sidernes omgang.

Det nordlige buefag er særligt afskilret til orgelpulpitur, hvorunder konfirmandstue er indrettet. Kokostæppe på terrazzogulv, vægge og loft som omgangen.

I forpartiets nordøstre hjørne er ligkapellet, hvis tidligere pudsede og bemalede marmurvægge afrensedes 1964; samtidig fjernedes en bræddevæg, der adskilte kapellet fra kirkens sideindgang.¹¹ Forhallen mod Bredgade har terrazzogulv. I ovenlysvindue er indsat glasmaleri (s. 727).

På pulpituretagen er i sydvest og nordøst indrettet magasinrum (arkiver), hvor bl.a. en del af kirkens modelsamling opbevares. Begge

rum har pudsede og malede vægge ligesom selve pulpituretagen, samt bræddegulv. Fladt pudset loft.

Loft og tagværk (fig. 227). Over pulpituretagen er en loftsetage, der følger rotundens periferi, samt udvides i øst og vest over for- og bagparti. De murede eller marmorhugne vægflader er hvidkalkede. Betongulv. Over loftet skråtag af tømmer med kobberbeklædning.

Via vindeltrapper i to af kirkens piller (syd-øst, nordvest) er opgang til loftsrummet mellem den ydre og den indre kuppel. Den ydre kuppels vældige spænd bæres af en tagkonstruktion af træ, bestående af 12 hovedspær og opbygget som en gitterkonstruktion med koncentriske åse, støttet af skråtstillede kopbånd fra hovedspærene. Selve konstruktionen hviler på tre koncentriske remme, lagt på en vandret murflade mellem den ydre og den indre kuppelskal. Øverst afsluttes kuplens tagværk med et system af lodrette stivere, der bærer et kobberbeklædt skråtag og samtidig danner fundament for lanternens opbygning.

Trapper (fig. 225-26). De to indvendige hovedtrapper i nordvest og sydøst forbinder kirkens nedre etager fra kældere til loftsetagen over pulpituret. Begge trappeløb udfylder den ovale trappeskakt og er formet som vindeltrapper med betontrin, muret omkring en midtersøjle. Fra loftsetagen er opgange, dels til den nedre, ydre omgang, dels til jerngalleriet ved tamburen, samt til selve kuplen, sidstnævnte formet som vindeltrapper udhugget i nordvest og syd-øst i to af kirkens piller. Foruden disse trapper er mindre opgange, således fra kirkegulvet til det gamle orgelpulpitur og videre til pulpiturets nordvestre del (jfr. fig. 226).

Opvarmning. Kirken opvarmes af et fjernvarmeanlæg, installeret 1975 i kælderrummet under bagpartiet som erstatning for det ældre lavtryks-dampvarmeanlæg.¹¹ Varmen fordeles gennem et system af rør under kirkens gulv og over gallerigesimsen. Hertil kom dampovne, senere erstattet af radiatorer opstillet på forskellige steder i kirken. Det nuværende anlæg er placeret som det gamle, idet dog opvarmningen sker gennem et vandanlæg.

Fig. 228. Detalje af epitafium over C. F. Tietgen og hustru, holdende model af Marmorkirken. Udført 1919-20 af Niels Skovgaard (s. 758). Fot. Kit Weiss 1985. – *Detail of epitaph for C. F. Tietgen and his wife, holding a model of the Marble Church. Work by Niels Skovgaard, 1919-20.*

SAMMENFATNING

Da C. F. Tietgen 1874 overtog kirkeruinen på Marmorpladsen med det forsæt at lade kirken fuldføre, skete det på et tidspunkt, hvor mangelen på kirkebygninger i København var akut. Hovedstadens næsten eksplosive vækst uden for voldene havde fra midten af 1800'erne medført en voldsom udvidelse af de eksisterende sogne. Det første skridt på vejen var grundlæggelsen 1856 af S. Johannes kirke på Nørrebro, og herfra udskiltes i 1870'erne S. Stefans og S. Jakobs sogne. Som nævnt s. 466 var det fremtidige S. Pauls sogn allerede 1858 udskilt fra Trinitatis' sogn, selv om en kirke først blev grundlagt her 1872. På Amager opførtes 1869-70 Sundby kirke, mens Vesterbro 1879 fik sin egen kirke med S. Matthæus kirke. Endnu et skud på stammen var i denne periode Jesuskirken i Valby, hvortil grunden allerede var erhvervet 1879.¹² Et særkende for det nye kirkebyggeri i hovedstaden var finansieringsformen,

der i vid udstrækning baseredes på privat initiativ. Dette princip lå også til grund for de to organisationer, der i de følgende årtier skulle varetage hovedparten af det kirkelige nybyggeri: »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker i København« (stiftet 1886) og »Det københavnske Kirkefond« (oprettet 1896 som afløser for »Udvalget til Kirkesagens Fremme i København« af 1890).¹³

Blandt de ny kirkegrundlæggelser i København markerer Frederikskirken og Jesuskirken (opført 1884-91) sig særligt ved hver især at være bekostet af enkeltpersoner, Tietgen og brygger Carl Jacobsen. De to stiftes betydelige økonomiske status måtte næsten naturnødvendigt afspejles i deres kirkegrundlæggelser, som skulle blive mere end blot enkle menighedshuse. De to kirker fremstod i kraft af deres format og det prægtige udstyr som monumenter over patronerne selv, og dette blev yderligere fremhævet gennem inddragelse af deres

navnetræk i bygningens udsmykning (i Frederikskirken på fløjstangen, i Jesuskirken på kaptæler ved hovedindgangen, suppleret med Jacobsen-familiens særlige bomærke, hagekors). Men Jesuskirkens ekstraordinære status som familiemonument og personlig mindekirke blev yderligere understreget ved indretningen af en gravkrypt for brygger Jacobsens slægt under højkoret.¹² Som nævnt s. 758 valgte Tietgen og hans hustru at lade sig bisætte i Lyngby kirke, som de havde erhvervet på auktion 1868, og epitafiet i Frederikskirken med deres portrætter (fig. 228) er først rejst efter deres død.

Hvad formen angik, faldt Jesuskirken med sin basilikaplan og sit byzantinsk-romanske stilpræg i højere grad i tråd med samtidens kirkebyggeri end Marmorkirken. Meldahl havde fra sine forgængere »arvet« den cirkulære form, som man valgte at bibeholde, selv om der få år tidligere havde været forslag fremme om nedrivningen af rotunden til fordel for en langhuskirke (jfr. s. 594 og 599). Som han selv skrev: »Ligesom man i Midten af det 18de Aarhundrede havde anbefalet den runde Kirkeform som den mest tjenlige til protestantiske Prædikenkirker, saaledes var man i Midten af det 19de af akustiske Hensyn kommen til at fraraade Brugen af denne Form.«¹⁴ På samme måde var arkitekten bundet af de eksisterende mure, der stod i omkring et stokværks højde. Da hans udgangspunkt af økonomiske grunde måtte være den størst mulige bevaring af det bestående, betød det samtidig, at den valgte stil måtte harmonere med de eksisterende renæssance- og barokinfluerede former (således eksteriørets vinduesfordakninger og portalindramninger med de flankerende indskriftsfelter og medaljoner (i den opførte bygning dog lave-re placeret og ikke identiske med de oprindelige)). Det lave underparti med den fremspringende søjleportal i øst var således den sokkel, hvorfra Meldahls selvstændige bidrag, kuppel-overbygningen, skulle rejse sig.

Den lange projekteringsfase, kædet sammen med Meldahls årelange optagethed af kuppelbygninger, medvirkede til, at talrige løsninger

Fig. 229. Fløjstangen på kuppellanternen (s. 705). LL fot. 1986. – *Weather-vane on the lantern cupola.*

blev overvejet og gennemprøvet på tegnebordet, før det endelige udkast o. 1884 lå fast. De tidligste forslag fra 1875-76 er ganske lavstammede, idet den samlede bygningshøjde knap nok modsvarer bredden (fig. 148, 199, 230). En af hans modeller fra denne periode viser med sin kuppelform, gennembrudt af en cirkulær lysåbning, at Pantheon var i hans tanker (fig. 149, t.v.). I modellens summariske udformning uden udpenslede detaljer lader sig samtidig bedst erkende arkitektens forsøg på at danne »en stor masse som kerne,«¹⁵ idet den kuppelkronede bygning er ført frem i samme plan som forbygningen. Denne version står dog isoleret blandt de tidlige udkast, hvor forbygningen følger højden af den balustradekronede hovedgesims (jfr. fig. 148). Desuden dominerer her en lav, lanternesmykket og ornamentsmykket kuppel, der ligger fjernt fra Pantheons.¹⁶

Fig. 230. Udkast til Frederikskirkens facade mod Bredgade, ca. 1876 (s. 656). RA. – *Proposal for Frederikskirken's facade on to Bredgade, c. 1876.*

Den lave kuppel var imidlertid kun et stadium på vejen. Allerede i løbet af 1876-77 øgedes højden, såvel af kuplen, som af tambur og lanterne, en udvikling, der fortsatte gennem de næstfølgende år. Meldahl har selv fremhævet, hvordan han på sine årlige udenlandsrejser besøgte en række kuppelkirker og studerede deres konstruktioner og kuplens linjer, hvilket netop førte til, at »Kirkeprojektet efterhaanden voxede i Høide.«¹⁴ Som nævnt s. 652 bistod bl.a. Albert Jensen med at indhøste oplysninger om kuppelkonstruktioner. Samtidig kan dennes guldmedaljeprojekt fra 1876 af en kuppelbygning med høj rejsning have bestyrtet Meldahl i valget af denne udformning (s. 652). Men i den endelige version »tog« han med sine egne ord »Kuppelens decorative Motiv (...) fra Peterskirken.«¹⁴ Den stejle ribbekuppel, båret af en tambur, hvis vinduesfag indrammes af koblede

søjler, er nært beslægtet med, omend ikke slavisk kopieret efter forbilledet. Med tamburens halvsøjler, indsat mellem de rundbuede vinduesnicher og videreført i kuplens dobbeltribber, ledes tanken hen på andre inspirationskilder, f.eks. Jules-Hardouin Mansarts Invalidkirke i Paris og Filippo Juvarras La Superga ved Torino, der begge har været nævnt for deres indflydelse, navnlig på Eigtneds projekter til den første Frederikskirke (jfr. s. 555f.). Hvor fristende antagelsen end er, lader det næppe til, at Meldahl kan have øst af de sidstnævnte i den tidlige projekteringsfase. Kun Jardins kirke var kendt gennem hans stikværk, mens den øvrige mængde af udkast først kom for en dag i forbindelse med Fr. Schiøtts fund i postvæsenets arkiv 1891.¹⁷

Selve konstruktionen af Frederikskirkens kuppel var fra begyndelsen tænkt med en dob-

Fig. 231. Hovedfacade, 1.nov. 1877 (s. 661). 1:600. RA. – *Main facade, 1st November 1877.*

beltskal, hvor den indre murede del overdækkedes af en lettere opbygning, oprindelig projekteret i jern, men sidenhen gennemført i træ. Den murede kuppel var opført af hule, langagtige rør og konstrueret »saaledes, at den kunde opføres frit uden at hvile paa nogen indvendig Buestilling eller noget Stillads, altsaa ligesom S. Maria del Fiore i Florents.«¹ Med sine 96 fod (knap 30 m) var den indvendige kuppel den sjette største i Europa, kun lidt mindre end S. Pauls Cathedral i London. Få år senere skulle den dog knebent udkonkurreres af kuplen i J. C. Raschdorffs domkirke i Berlin, hvortil udkastene allerede publiceredes 1891.¹⁸

På samme måde som kuppelprofilen ændredes gennem flere faser, undergik kirkens arkitektoniske udsmykning forandringer fra de tidlige stadiers rigt varierede dekoration, navnlig af det ydre (hovedgesimsen og tamburens en-

tablatur, søjleordnerne i under- og overetage, kuppeltaget og lanternens balustrade (jfr. fig. 199-202)), – henimod en mere afdæmpet helhed. Alligevel hersker afveksling og variation af de enkelte leds dekorationer med vaser, figurskulpturer, frugtranker etc. I denne forbindelse var det for arkitekten af underordnet betydning, om de enkelte dele, således som det for visse inventarstykkers vedkommende direkte var tilfældet, kopieredes efter andre forbilleder (jfr. s. 735, 742) eller i øvrigt var udført af imiterede materialer. Hovedsagen for Meldahl var, som han ofte understregede, at alle disse elementer bidrog til at vække den rette stemning.¹⁹ Han havde selv som en væsentlig mangel ved samtidens protestantiske kirkebyggeri fremhævet, hvordan man lod det praktisk hensigtsmæssige, det nyttige, som kun giver en del af bygningskunstens skelet, være det domi-

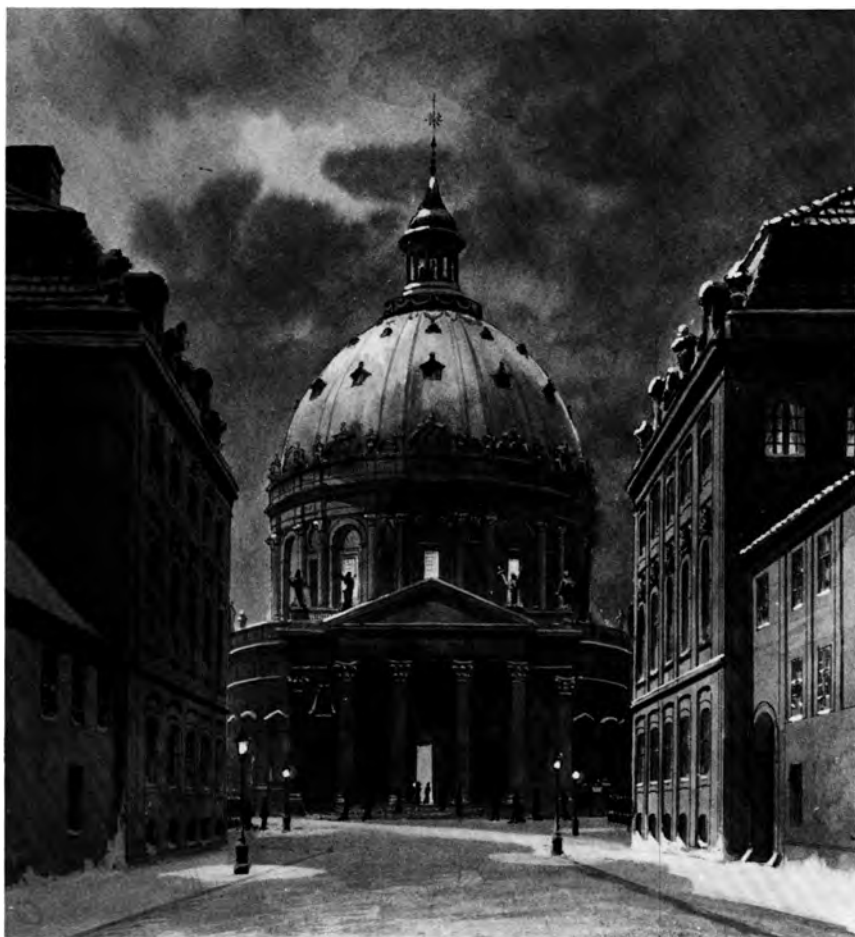

Fig. 232. Prospekt af Marmorkirken ved vintertide. Laveret tegning af Carl Lund. Øregaard museum. – *View of the Marble Church in winter-time. Wash drawing by Carl Lund.*

nerende, »uden at iklæde det det skønnes former, hvorved det skulle hæves til skøn kunst.«²⁰ For kirkerummets udformning stod Hagia Sofia i Istanbul som et ideal til efterfølgelse i kraft af sine vældige dimensioner, og han drømte om selv at skabe en kirke, der gennem sin uhyre størrelse, guld og farvemosaik skulle standse åndedrættet for hver indtrængende.²¹

Også Frederikskirkens kuppelrum var – efter hjemlige forhold – stort og imponerende. Men endnu større indtryk gjorde – og gør stadig – kuplens ydre, der er sammenlignet med Roms skønneste barokkupler.²² Eller som det træffende blev formuleret af historikeren Edvard Holm 1894, bidrog det harmoniske indtryk af kirken og dens omgivelser væsentlig til, at

»man i det mindste i en del af Bredgade har en vis Storstadsfornemmelse, som man ellers har så lidt af i København.«²³

Med sit nybarokke præg er Meldahls monumentale kirkebygning således typisk for den byggemåde, der i 1800'ernes anden halvdel var fremherskende i en række europæiske storbyer. Karakteristisk for denne arkitekturstil – skiftende betegnet som »historicisme«, »eklekticisme«, »Seconde Empire« eller »stukstil« – er det ofte storladent dimensionerede, grænsende til det bombastiske, og det rigt dekorerede ydre, hvor elementer fra såvel renæssance som barok frit er blandet. Periodens nybyggeri afspejler naturligt industrisamfundets øgede velfærd og deraf følgende ambitioner om at præge bybilledet med nye gadeanlæg, offentlige bygninger,

forretnings- og beboelsesejendomme. Selv udarbejdede Meldahl flere projekter til fornyelsen af Københavns byplan, men opnåede kun at se et fåtal af disse gennemført, heriblandt komplekset omkring Marmorkirken. Ved at lade de omgivende bygninger slutte sig stramt om den centrale kirkeplads formåede han her virkningsfuldt – og egentlig i modsætning til gældende praksis inden for tidens byplanlægning – at fremhæve og udskille den store kuppelbygning.

NOTER TIL S. 701-725

¹ Om Meldahls projekt, jfr. Hans Helge Madsen (note 10, s. 691), s. 272f., kat.nr. 79 (projekt til parkanlæg og landgangstrappe, 1876). Om Jardins projekt, jfr. Hans Henrik Hansen: Frederiksstadens havnefront, i *Architectura*, 7, 1985, s. 54.

² Meldahl fremhævede selv Milanos domkirke, hvor katedralens virkning var blevet formindsket ved domkirkepladsens frilæggelse, mens andre af udlandets kirker netop blev mere imponerende ved at ligge i snævre gader, jfr. Meldahls arkiv (note 1, s. 690), E.5. og desuden brev fra Emil Blichfeldt 4. febr. 1880, Smst. A.I.3.

³ Jfr. Meldahls optegnelser (note 1, s. 690), samt Hans Helge Madsen (note 10, s. 691), s. 277.

⁴ Jfr. Tilbud og beregninger (note 102, s. 694), regning 20. febr. 1892 fra H. Olsen.

⁵ Jfr. Stemann (note 7, s. 690), s. 194.

⁶ Jfr. note 91, s. 694.

⁷ Jfr. Mogens Lebech (red.): *Billedhuggeren Viggo Jarl*, 1959, s. 15 og pl. 11.

⁸ Jfr. brev fra Viggo Jarl til Willumsen 25. okt. 1941 med kommentarer til Willumsens tanker om statuen. Selv var Jarl ikke begejstret ved fremstillingen af biskoppen med åben mund, hvilket efter hans opfattelse ville virke for teatralisk. J. F. Willumsens museums arkiv. Om statuen desuden J. F. Willumsen: *Mine Erindringer*, udg. Ernst Mentze, 1953, s. 283.

⁹ Johannes Stein: *Billedhuggeren Theobald Stein*, 1923, s. 87, uden angivelse af placering.

¹⁰ Smst. s. 86, jfr. ovf.

¹¹ NM2. Korrespondancearkivet (jfr. note 173, s. 700).

¹² Om Jesuskirken, jfr. Erik Schiødte: *Jesuskirken i Valby*, i *Tidsskrift for Kunstindustri*, 1892, s. 1-14; A. Bliddal: *Jesuskirken*, 1966 og Dorothea Zanker v. Meyer: *Die Bauten von J. C. und Carl Jacobsen. Zur Bautätigkeit einer Industriellenfamilie in Dänemark*, Berlin 1982, s. 145f.

¹³ Om det tidlige københavnske kirkebyggeri i anden halvdel af 1800'erne, jfr. Christian Gad: *Et Stor-*

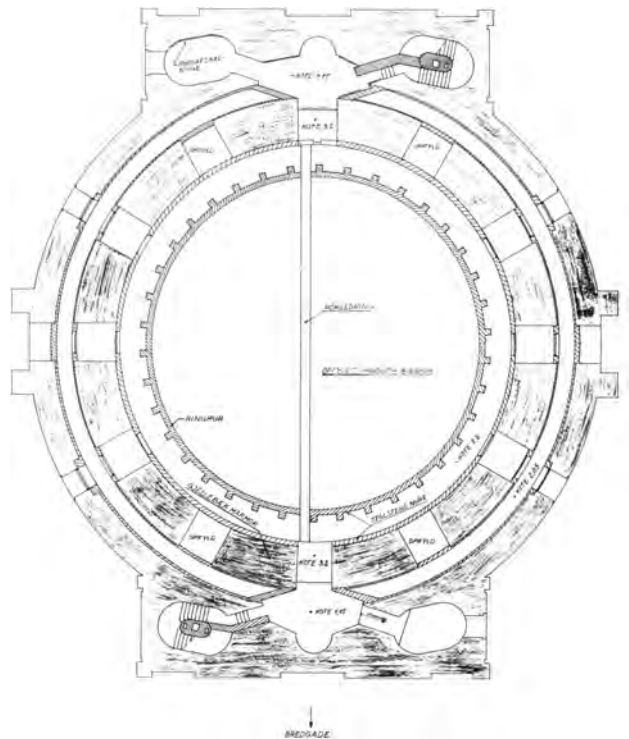

Fig. 233. Plan af kælderetage (s. 714). 1:600. Gengivet efter opmåling 1968 af Birch og Krogboe. – *Plan of the basement.*

værk. Københavns Kirkesag gennem 80 Aar 1852-1932, 1933.

¹⁴ Jfr. Meldahls optegnelser, notel, s. 690.

¹⁵ Jfr. Knud Millech: F. Meldahl. 18. marts 1827-3. februar 1908, i Arkitekten, Ugehæfte, 1952, s. 330.

¹⁶ Den lave kuppeltype, opført over et metalskelet, som det oprindeligt var planlagt for Frederikskirkens vedkommende, fører tanken hen på eksempler inden for samtidens udstillingsbyggeri eller teaterarkitektur, jfr. således Charles Garniers rigtdekorede halvkuppel over Operabygningen i Paris (opført 1861-74) eller profilen i den forreste del af Vilhelm Dahlerup og Ove Petersens kuppeltag over Det kongelige Teater, der netop i disse år fuldførtes med Meldahl som bygningsfaglig leder.

¹⁷ Jfr. Meldahl i Nationaltidende, fredag, 29. april 1892, samt forordet til Frederikskirken (s. 641), 1896.

¹⁸ Meldahl ejede selv et eksemplar af Raschdorffs publikation, der i dag befinder sig på Kunstakademiets Bibliotek med Berlinerarkitektens dedikation.

¹⁹ Jfr. Stemmann (note 7, s. 690), VI, s. 24.

²⁰ Jfr. Meldahls artikel, Den protestantiske kirkebygning, i Nordisk Tidskrift for Vetenskap, Konst och Industri, 1895, s. 201.

²¹ Stemmann (note 7, s. 690), IV, s. 205.

²² Jfr. Carl Brummer: Architect, Kammerherre F. Meldahl, i Gads danske Magasin, marts 1908, s. 429f.

²³ Stemmann (note 7, s. 690), IV, s. 204.

Fig. 234. Vase på balustrade ved tamburetagen (s. 714). LL fot. 1986. – *Vase on the balustrade level with the drum.*

Fig. 235. Interiør mod altret. Fot. før ændringen af prædikestolene 1895 (s. 745). KglBibl. – *Interior towards the altar, photographed before the change of pulpits in 1895.*

GLAS-, VÆG- OG KUPPELMALERIER

NOTER S. 731

Glasmaleri (fig. 237). I forhallen mod Bredgade er cirkelrundt glasmaleri, skænket af maleren C. N. Overgaard og glarmester Aug. Duvier, der havde leveret kirkens øvrige vinduer. Tilbuddet fremsattes august 1893 og blev modtaget positivt, idet biskop Frederik Nielsen fastlagde motivet. Glasmaleriet, der opsattes 1894, er antagelig udført efter forlæg af Overgaard selv.¹ En engel, ikklædt hvidlig kjortel med grønne borter ved hals og hændled holder i højre hånd et skriftbånd med frakturindskriften: »Hierterne opad«, mens den venstre med en talende gestus peger op. Englen, hvoraf kun

overkroppen er vist, indrammes af en skybræmme på en baggrund af et mørkeblåt og turkisfarvet himmelhvælv med stjerner.

Væg- og kuppelmalerier (fig. 179, 223-24, 235-36). Udsmykningen af vægfladerne omfatter to paneler ved altret, samt to ved orglet. Hertil kommer 12 medaljoner i buesviklerne herover, samt en omløbende indskrift i hovedgesimsens frise. Alt udførtes af C. N. Overgaard efter tilbud af 14. sept. 1893.² Motiverne var fastlagt af biskop Nielsen (s. 682). De to rektangulære felter ved altret er som de tilsvarende ved orglet udført som en imitation af mosaikker. Felterne

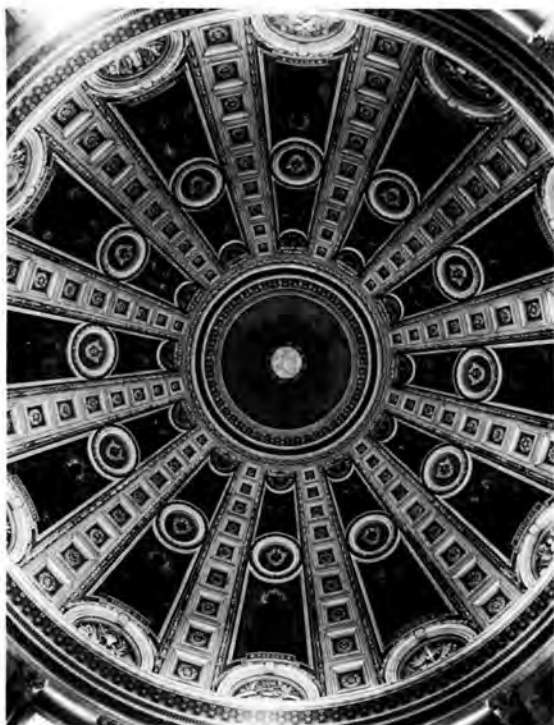

Fig. 236. Kuppeludsmykningen med apostelmalerier og billeder af engle. LL fot. 1986. – *The decoration of the cupola with pictures of the apostles and angels.*

ved altret, der er omtrent symmetriske omkring en lodret midtakse, viser hver en hjort, der drikker af en kilde, hvorfra skyder en slank vinranke med blade og seks drueklaser. Fremstillingen, der er gengivet på gylden baggrund, hentyder til Sl.42, idet vinrankernes 12 klaser symboliserer Israels 12 stammer eller apostlene. Felterne ved orglet gengiver forskellige op-hængte musikinstrumenter.

De 12 medaljoner, der indrammes af stukguirlander, viser kristne symboler, alle på rød baggrund. Ved altret ses til venstre Lammet med korsfane, stående blandt seksbladede blomster. Til højre er som hentydning til den opstandne Frelser gengivet Fugl Fønix, siddende blandt fligede blade. Herefter følger, regnet fra nordvest: latinsk kors med bladformet afslutning af korsarmene, flankeret af syv hvide liljer; lyre (til venstre for orglet), indrammet af hvide roser; syv hvide liljer; hane (som symbol på årvågenhed), smykket med fembladet blomst på brystet; drueranke med to store

drueklaser; Helligåndsduen med stråleomkranset sky, samt i de fire sidste svikler evangelistsymbolerne for Mattæus (engel), Markus (løve), Lukas (okse) og Johannes (ørn).

Den omløbende indskrift, der er udført som mosaikimitation med gyldne versaler på blågrøn bund, indledes til højre for altret, over hvilket er Kristusmonogram med Alfa og Omega, samt krydsede palmegrene. Teksten, der hidrører fra Johs. 17,3, lyder: »Men dette er det evige liv at de kiende dig den eneste sande Gud og den du udsendte Iesus Christus«.

Kuppelmalerierne omfatter 12 felter med billeder af apostlene, samt herover fremstillinger af stående englebørn. Felternes rektangulære form er beskåret ved indsatte cirkulære og segmentformede gipsrelieffer, hvoraf de nedre gengiver attributter til de respektive apostle ovenover (jfr.s. 729f.). Hvert apostelnavn er anført på rektangulært felt med versaler ved billedets underkant.

Kuppeludmalingen er udført af C. N. Overgaard ifølge approberede tilbud af 6. nov. 1884 (apostlene) og 1. aug. 1889 (de 12 engle). Heraf udarbejdedes dog apostlene efter forlæg af Henrik Olrik i henhold til kontrakt af 13. april

Fig. 237. Ovenlysvindue i forhal, udført efter tegning af C. N. Overgaard (s. 727). Kit Weiss fot. 1985. – *Skylight in the Vestibule, after the design by C. N. Overgaard.*

Fig. 238-239. Jacob den yngre og Paulus. Skitser til kuppeludsmykningen, udført af Anton Dorph efter forlæg af Henrik Olrik. LL fot. 1980. 238. Jacob den yngre (s. 731). 239. Paulus (s. 729). – *S. James Minor and S. Paul. Preliminary sketches for the decoration of the dome by Anton Dorph after proposals by Harald Olrik. 238. S. James Minor. 239. S. Paul.*

1885. I korrespondancen med Olrik betingede Meldahl sig, at figurerne skulle stå på blå grund i meget lyse farver, »saa at de kommer til at svare til den Tids Arkitektur, som Kirkens Indre er bygget i, og hvor man vil komme til at fastholde Marmorets naturlige farve i den nederste Del ...«³ Efter Olriks død 2.jan. 1890 påtog Anton Dorph sig at udføre de manglende seks kartoner til apostlene Paulus, Filip, Jakob den yngre, Bartolomæus, Tomas og Judas Taddæus »i Olriks Aand med Benyttelsen af de Udkast og Studier (han) har gjort«⁴ Dorphs billeder forblev i kirkens eje (se ndf.), mens Olriks forlæg sammen med skitserne til alle 12 malerier tilbageleveredes efter endt arbejde. Udsmykningen, der gennemførtes i mineralmale-ri, færdiggjordes inden for tidsrummet 1889-

92. Beskrivelsen af apostelmalerierne indledes i vest (over altret) og følger solens gang. Malerierne er meget mørknede, jfr. s. 686 og fig. 236, 240-41, 291.

Paulus (jfr. fig. 236). Gengivet langskægget og delvis skaldet. Iklædt gul kappe over grøn kjortel. Venstre hånd hviler på sværd, mens højre fatter om fire bogruller. Skitse, udført af Anton Dorph efter Olriks udkast i præsteværelset (fig. 239) (166 × 108 cm.). Under fødderne skriftfelt med »Pavlvs« i versaler. I den tilhørende lunette relief af to korslagte sværd, samt bøger.

Tomas. Iklædt blå kappe over gul kjortel. Hagen støttes af højre hånd, mens venstre hånd hviler på knæet. I sakristiet er Dorphs udkast efter Olriks forlæg. Mål som ovf. På skriftfelt

Fig. 240-241. Detalje af kuppeludsmykningen. Ældre fot. i NM. 240. Judas Thaddæus og Andreas (s. 730). 241. Peter og Johannes (s. 730). – Detail of the decoration of the cupola. 240. S. Judas Thaddeus and S. Andrew. 241. S. Peter and S. John.

under kuppelmaleriet med versaler: »Thomas«.

I relieffet herunder er vist hans attributter, vin-
kel og spyd, foruden bog og palmegren.

Mattæus (jfr. fig. 291). Brun kjortel under
blågrøn kappe. Vist skrivende med bog, hvi-
lende på engel. Versalindskrift: »Matthæus«. På
relief under maleri er vist engel med korslagte
arme, hellebard, bøger, samt pung som hen-
tydning til hans profession som tolder.

Simon (jfr. fig. 291). Gul kjortel, hvorover
rød kappe. På knæet hviler bog. Versalind-
skrift: »Simon«. På relief under maleri er vist
sav og anker, samt to valmuekapsler og bog.

Judas Thaddæus (fig. 240). Iklædt blågrøn, kort-
ærmet kjortel, hvorover gul kappe. Hviler
hænderne på kølle. I sakristiet er Dorphs ud-
kast efter Orlis forlæg. Mål som ovf. På
skriftfelt under kuppelmaleriet med versaler:
»Thaddæus«. På relief ligeledes vist kølle, om-
vundet af skriftbånd.

Andreas (fig. 240). Hvidlig kjortel, der kun
delvis dækker overkrop. Højre arm hviler på
skråkors. På skriftfeltet versalindskrift: »An-
dreas«. På relief skråkors og en enhjørning.

Peter (fig. 241). Placeret over indgang i øst,
modsat Paulus. Gul kjortel, blå kappe. Venstre
hånd løftet i talegestus, mens højre fatter om
nøglerne. Versalindskrift: »Peter«. På relieffet
herunder vist korslagte nøgler, bog og tiara.

Johannes (fig. 241). Iklædt rød kjortel, hvor-
over hvid kappe. Opslået foliant støttes på
knæene, mens skriveredskab holdes i højre
hånd. Ved siden ørn. Versalindskrift: »Jo-
hannes«. På relief er vist ørn, kalk og foliant.

Jakob den ældre. Grøn kjortel, hvorover gul-
brun kappe. Pilgrimsstav i højre hånd, skrift-
rulle i venstre. Versalindskrift: »Jakob d:æ«. På
relief ses muslingeskal, pose, korslagt sværd og
stav.

Filip. Gul kjortel, hvorover lilla kappe. I

venstre hånd korsstav, mens højre holder bog med påskriften. »Esaias profetes« i græske versaler. Skitse af Dorph efter Olrik i sakristi. Mål som ovf. (Paulus). Versalindskrift: »Philip«. Relief herunder viser T-kors, korsstav, frygisk hue og femtakket stjerne (pentalfa).

Bartolomæus. Hvid kjortel, rød kappe. I sakristi skitse hertil af Dorph efter Olriks forlæg. Mål som ovf. (Paulus). Versalindskrift: »Bartholomæus«. Relief med hovedhud over bredbladet kniv. Model hertil i loftsrum.

Jakob den yngre (fig. 238). Grøn kjortel, gul kappe. Hænderne er samlet i bøn. I præsteværelse skitse hertil af Dorph efter Olriks forlæg. Mål som ovf. (Paulus). Versalindskrift: »Jakob

d:y«. På relief herunder valkestok, bispehue, krone og bøger.

I de 12 mindre felter over apostelmalerierne er fremstillinger af knælende englebørn, vist med bedegestus eller holdende basuner og skriftbånd.

NOTER TIL S. 727-731

¹ Jfr. Tietgens arkiv (note 2, s. 690), Marmorkirken 1873-1915.

² Jfr. Overgaards tilbud på malerarbejde 14. sept. 1893, i Tilbud og Beregninger, note 102, s. 694.

³ Jfr. Tilbud og Beregninger (note 2).

⁴ Tietgens arkiv (note 2, s. 690), Fonden til Plastisk dekorativ Udsmykning af Marmorkirken 1883-92. Brev fra Hermina Olrik 1. febr. 1890.

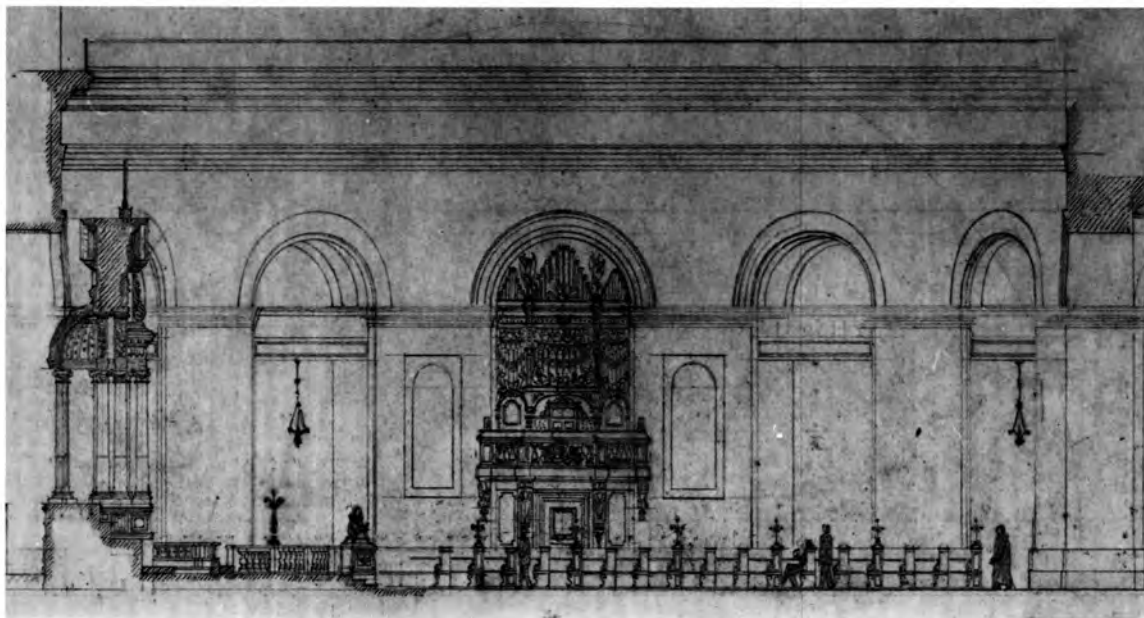

Fig. 242. Længdesnit af kirkerum, o. 1893 (s. 683). RA. – *Longitudinal section of the interior, c. 1893.*

INVENTAR

NOTER S. 758

Oversigt. Samtlige større inventargenstande i Marmorkirken var, bortset fra døbefonten, udført efter Meldahls tegninger. Selve indretningen var fastlagt i et samråd mellem arkitekten og bygherren, C. F. Tietgen, der i de kirkelige spørgsmål yderligere rådførte sig med pastor Brandt fra den grundtvigianske menighed i Vartov (s. 675), som han selv tilhørte. Som det var tilfældet med bygningens udsmykning, modtog C. F. Tietgen flere private donationer i form af inventar, heriblandt alterkar, -stager, -krucifiks og font. Af særlig værdi for »den Grundtvigske Katedral«, som Tietgen ønskede Frederikskirken skulle være, var foræringen af den syvarmede guldlysestæge, der overrakte Grundtvig ved hans 50-års præstjubilæum (s. 740).

Kirken er omvendt orienteret, idet koret med altret, døbefonten og prædikestolen er placeret i vest over for hovedindgangen i øst. Nord for koret er kongestolen, mens det nuværende orgel findes i syd-øst til venstre for indgangen (fig. 224). Denne indretning er imidlertid ikke identisk med den oprindelige. Her var to prædikestole indsat i korsranken,

mens den daværende døbefont stod i nordøst, og orglet var placeret i nord (fig. 235). Problemer med akustikken førte 1895 til en sløjfning af den søndre prædikestol og indretning af en lydhimmel over den nordre (fig. 243). Stadig utilfredshed med indretningen affødte 1930 et forslag om en radikal ændring af koret med eliminering af det eksisterende alterparti og korsranken, samt opsætning af en ny prædikestol i nordvest ved pillen nærmest skranken (jfr. fig. 262). Kun den sidstnævnte forandring gennemførtes 1931. I forvejen var 1925 opstillet en mindre font i den tidligere prædikestolsniche i korsrankens sydside. Trods senere forslag til en forenkling af altret er blandt mere radikale ændringer i kirken kun blevet gennemført en udskiftning af orglet (1963), der opbyggedes med anvendelse af piber fra det gamle værk. Både det første orgel og døbefonten har dog bibeholdt deres oprindelige placering. For at bedre pladsforholdene på gulvet fjernedes 1983 et antal stolestader nærmest korsranken. Endelig har kirkens belysning undergået forandringer (s. 754).

Alterbord (fig. 244), 1894, af fyrretræ. 195 × 75 cm, højde 95 cm. Bordets flader er dækket af alterklæde og -dug (se ndf.).

Alterklæde, 1894, af rødt fløjel med guldgalon forned.

Alterdug. Den nuværende beholdning omfatter tre duge, hvortil kommer et antal broderede servietter. Det ældste inventar fra 1895 nævner alene en tbroderet alterdug, antagelig den på fig. 224 synlige med broderet frakturindskrift: »Du dækker Bord for mig for mine Fjenders Øine« (Sl. 23,5). 1927 opregnes i alt seks duge, et antal, der efter 1954 reduceredes til fire og efter 1970 til to.¹ Det ses dog ikke, hvornår den tredje dug er tilkommet.

Altertavle (fig. 244), 1893-94, af fyrretræ og stuk. Tavlen, der danner en monumental ramme omkring alterbordet og det ovenfor placerede alterkors (s.d.), er opbygget med et postament, hvilende på en sokkel af samme dimensioner, storstykke, attika og topstykke. Under-

partiets kerne af halvcirkulært grundrids indeholder samtidig et magasinrum til duge og andet altertilbehør, tilgængeligt gennem en dør i altrets bagside. Storstykkets midtfelt er formet som en rundbuet niche, båret af kannellerede joniske søjler og flankeret af pilastre med foranstillede frisøjler af samme orden. Den forkrøbbede gesims og attikaen herover gennembyrdes af den opskydende niche og kronet af en segmentgavl.

Altertavlens enkelte led er rigt smykket med forskellige former for ornamentik (festoner, ophængt mellem søjlerne, samt placeret på kapitæler og på attikaens gesims, laurbærkranse i attikaens svikler, krydsede palmegrene omkring topstykkets medaljon med Jesusmonogram, muslingeskaller og stjerner i nichens hvælv). Hertil kommer kerubhoveder på postamentets panelfelter, på attikaens flankerende konsoller, som slutsten i den centrale arkade, samt på de flammende kandelabre, anbragt på

Fig. 243. Interiør mod altret. Tryde fot. før 1929 i NM2. – Interior towards the altar. Photographed before 1929.

Fig. 244. Interiør mod altret (s. 733). Fot. i NM2. – *Interior towards the altar.*

Fig. 245. Udkast til alterparti og orgel, august 1893 (s. 735). RA. – Proposal for the altar setting and organ.

attikaens gesims. Tre legemsstore, kvindelige engle med halvlængt, lokket hår og iført foldelige gevandter smykker tavlens øvre parti. To knæler på storstykkets gesims, den højre med højre hånd på brystet og med den venstre visende op til medaljonen med Fugl Fønix på væggen bagved, mens den venstre engel på tilsvarende vis med en appellerende gestus mod beskueren på kirkegulvet peger mod medaljonen med Korslammet. Øverst på topstykket knæler en mindre engel med hænderne sammenlagt i bøn.

Tavlen er stafferet som marmor i forskellige farvetoner, spændende fra søjlernes rødbrune nuance via selve arkitekturens lysebrune, postamenternes gulgrå og grønne farver til figurskulpturens, samt kapitællernes og basernes hvidlige staffering. Udvalgte detaljer som Jesu-monogrammet og kandelabrenes flammer er forgyldt, ligesom nichehælvets ornamentik, der står imod en stærk, blå grund. En tilsvarende blå baggrund for hele alteropbygningen udgøres af et stort, farvet glasvindue, indsat i den bagvedliggende arkade og synlig mellem nichens søjler.

Altret udførtes efter Meldahls tegninger af billedhugger H. Chr. Petersen, og snedker H. N. Andersen med staffering af maler Over-

gaard. En lang række skitser og forarbejder vidner om Meldahls problemer med at finde en velegnet udformning af dette centrale inventarstykke (jfr. s. 683). Den endelige løsning fandt han omsider i august 1893, hvilket skitsen fig. 245, dateret 25. aug. 1893 vidner om: »Mine første Udkast til Alter og Orgelet i Frederikskirken, udførte under Ophold paa Landstedet (...) Alle tidligere Ideer og Udkast bliver hermed omstødte. F. M«. Altrets udformning er inspireret af italienske forbilleder.²

Alterkors (fig. 244), 1894, ifølge Meldahls egne optegnelser, udført af arkitekten Harald Garde, der arbejdede som konduktør hos Albert Jensen (s. 653).² Det 285 cm høje trækors står på et volut- og bladmykket postament, der i lighed med selve alterpartiet yderligere prydes af et kerubhoved. Korsarmene, som har relief af vinløv og -klaser, afsluttes med trepasformede felter, hvori evangelistsymbolerne. I korsmidten er firpas med Korslammet, omgivet af stråleglorie. Korsarmenes og figurfelternes relieffer er stafferet i brogede farver på henholdsvis blå og rød grund, mens postament, indramning samt en række detaljer er forgyldte.

Altarsølv. Til C. F. Tietgens og hans hustru Laura Tietgens sølvbryllup 8. aug. 1880 skænkede pastor Brandt og menigheden fra Vartov

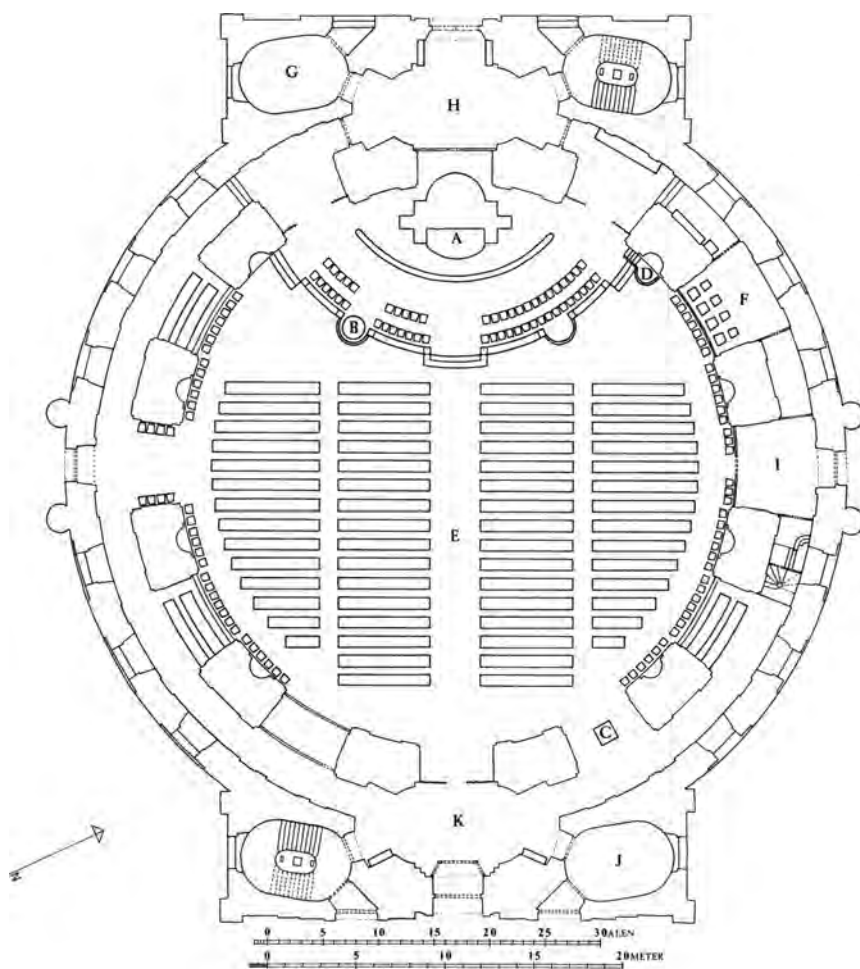

Fig. 246. Oversigtsplan over underetagen (s. 714). A: Alter (s. 733), B: Nuværende døbefont (s. 744), C: Ældre døbefont (s. 743), D: Prædikestol (s. 745), E: Stolestader (s. 746), F: Kongestol (s. 747), G: Præsteværelse (s. 719), H: Sakristi (s. 719), I: Konfirmandværelse (s. 719), J: Ligkapel (s. 719), K: Forhal (s. 719). Tegning MN 1985. – General plan of the lower storey. A: Altar, B: Present font, C: Former font, D: Pulpit, E: Pews, F: King's Pew, G: Vestry, H: Sacristy, I: Room for confirmands, J: Mortuary, K: Vestibule.

et sæt alterkar, bestående af kalk, disk, oblat-æske og alterkande, alt udført af A. N. Dragsted. 1886 modtog den endnu ikke fuldførte kirke en donation fra Grundtvigs enke, Asta Grundtvig, – den syvarmede guldlysestage, som salmedigteren havde modtaget ved sit 50-års præstejubilæum. Donationen omfattede også en dåbskande fra 1859, ligeledes en gave til Grundtvig. Begge genstande opbevarede da i Vartov (DK. Kbh.By, 4, s. 46, 48) og skulle ifølge bestemmelsen først overføres til den nye

kirke efter pastor Brandts død.³ Dåbskanden er dog hidtil forblevet i Vartov. Selv skænkede Tietgens ved indvielsen 1894 en disk, smykket med et relief af Marmorkirken, mens sølvsmeden Anton Michelsen bidrog med en dåbskande. En »nadveræske« (oblatæske) nævnes også som en del af gaven, men er ikke registreret i inventariene.⁴

Kalke. 1) (Fig. 248), 1880, 30,5 cm høj. Den sekspasformede fod har fodplade, hvorpå er lodret standkant med firpasdekoration. Det

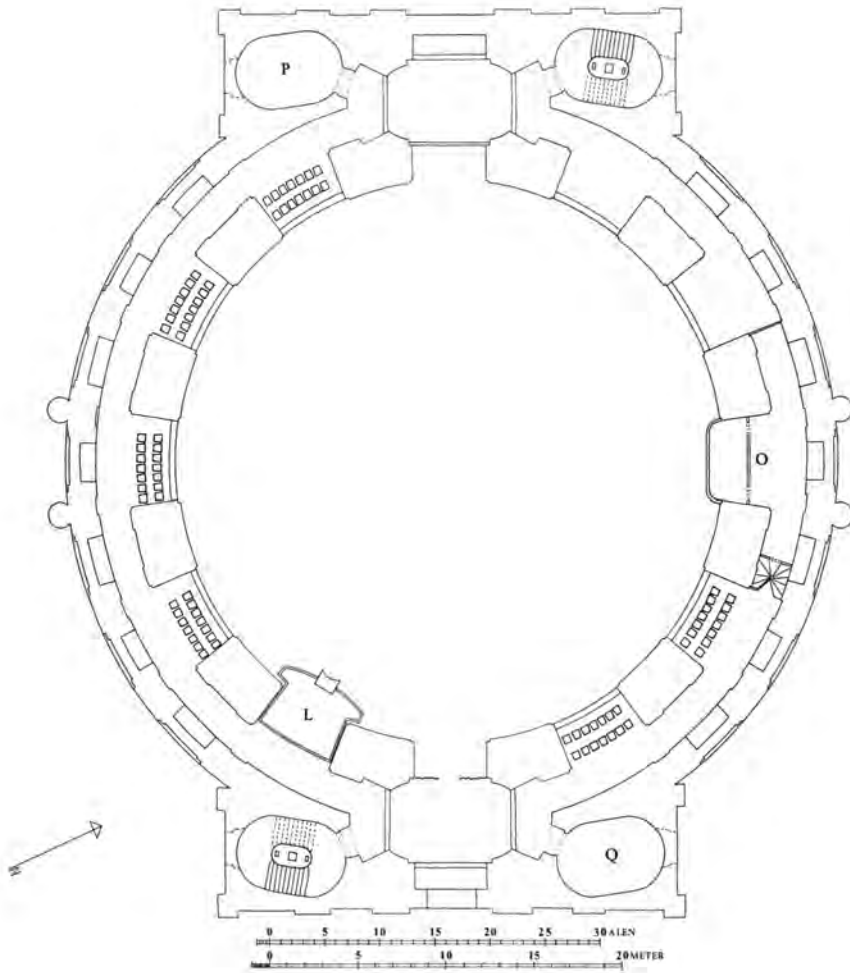

Fig. 247. Oversigtsplan over pulpiturretagen (s. 714). L: Nuværende orgel (s. 750), M: Ældre orgel (s. 748), N: Arkivrum med bygningsmodeller (s. 719), O: Arkivrum. Tegning MN 1985. – *General plan of the gallery tier. L: Present organ, M: Former organ, N: Room with building models, O: Archives.*

høje sekskantede skaft, på hvis ene tunge er påsat et støbt krucifiks, har mønster af vinblade og -klaser på punslet baggrund. Knoppen mellem de sekskantede skaftled med rosetter har rudebosses med »Ihesus« i relieffraktur. Højt, glat bæger med påsat mundstykke fra 1924.¹ Kalken har tre stempler under foden: mestermærke »Dragsted« med versaler for Arent Nicolaj Dragsted (Bøje, rev.udg. 1979, s. 255), Københavnsmærke 1880 og gardeinmærke for Simon Groth. Desuden smst. indprikket

med skriveskrift: »8. August 1880«. 2) Antagelig anskaffet 1902, af sølvplet.¹ 24,5 cm høj. Cirkulær fod med to afsæt, profileret midtknop mellem to halvkopper på cylindrisk skaft, samt glat bæger. Kalken har ingen stempler.

Diske (fig. 251). 1) 1880, 18,5 cm i tv. På fanen graveret kors med trepasformede afslutninger af korsarmene. I bunden graveret »Ihs« i fraktur på baggrund af punslet strålekrans. Under bund stempler og indskrift som på kalk nr.

1. 2) 1894, 18,5 cm i tv. I bunden prospekt af

Fig. 248-249. Alterkalk og -kande, 1880, af Arent Nicolaj Dragsted. LL fot. 1980. 248. Alterkalk (s. 736). 249. Alterkande (s. 739). – *Chalice and wine-jug, 1880, by Arent Nicolaj Dragsted. 241. Chalice. 242. Wine-jug.*

Frederikskirkens hovedfacade, udført i drevet arbejde efter forlæg (?) af F. Bloch, hvis signatur, graveret i skriveskrift, ses nederst til ven-

Fig. 250. Oblatøske, udført 1880 af Arent Nicolaj Dragsted (s. 738), samt ske, antagelig anskaffet 1906 (s. 739). LL fot. 1980. – *Wafer box made in 1880 by Arent Nicolaj Dragsted, and spoon, probably acquired in 1906.*

stre. Fanens kontur følger rocaille- og planteornamentikkens svejfede forløb. Under bunden tre stempler: mestermærke for Arent Nicolaj Dragsted (Bøje, rev.udg. 1979, s. 255), Københavnsmærke (18)94, samt gardeinmærke for Simon Groth. Desuden graveret med skriveskrift: »J. P. E. Hartmann fra C. F. og L. Tietgen d. 19. august 1894«. Disken synes således at være dediceret af kirkens stiftere til Hartmann, hvis komposition over Grundtvigs salme »Dig rummer ej himle« blev opført ved indvielsen. 3) Antagelig som kalk nr. 2 anskaffet 1902.¹ Sølvplet, 17,5 cm i tv. Graveret kors på fanen. Under bunden indprykket: »H«. Ellers ingen stempler.

Oblatøske (fig. 250), 1880, 7,5 cm høj. Cylindrerformet med skrå fodplade og svagt hvælvet låg. På siden bladranke, hvorover frakturindskrift i relief på punslet baggrund: »Jeg er livets brød. Hvo som kom(m)er til mig skal ikke hungre« (Johs. 6,48). På lågets lodrette side fir-

pasbort. På lågets overside ligearmet kors med Korslammet i medaljon i midten og evangelist-symbolerne på korsarmenes halve medaljoner. Ligesom den indrammende strålekrans udført i drevet arbejde på punslet baggrund. Under bunden tre stempler som på kalk nr. 1 og disk nr. 1.

Alterkande (fig. 249), 1880, 36 cm høj (med knop). Pæreformet korpus på cirkulær fod med lodret kant over fodplade. Borter med tætstillede firpas gentaget i alt seks gange. Midt på korpus cirkelfelt med »Ihs« og kors i ophøjet arbejde på punslet grund, indsat i strålekransindrammet sekspas. Omkring halsen indskriftbånd i fraktur på punslet baggrund: »Jeg er Vintræet, I ere Grenene« (Johs. 15,5). På hanken graveret vinranke. Under bund stempler og indskrift som på kalk nr. 1, disk nr. 1 og oblatæske. Alle fire dele opbevarede i *†futtel*, en egetræsæske, nævnt endnu 1938.¹

Ske (fig. 250), antagelig anskaffet 1906,¹ 16 cm lang. Laffet perforeret med huller. Skaftet er smykket med bladornamentik. På bagsiden: »EPNS« med versaler.

Sygesæt (fig. 252). 1) 1893, bestående af kalk med løst bæger, hvorpå oblatæske, alt i sort læderfuttel, hvori også findes plads til tdisk. Den 14 cm høje kalk har cirkulær fod i to afsæt på fodplade. Flad midtknop på glat, cylindrisk

skaft og bæger med graveret kors. Heri løst bæger. Under kalkens fod samt under bægerets bund er fire stempler: mestermærke for Anton Michelsen (Bøje, rev. udg. 1979, s. 244) Københavnsmærke (18)93, guardeinmærke for Simon Groth, samt årstallet (18)93 i cirkulær ramme. Endvidere under foden indridset »17/7« og »No. 1539«. På bægerets låg en cylindrisk oblatæske med samme stempler som på kalk og bæger. 2) 1894 og 1905, omfattende kalk, disk og oblatæske i sort læderfuttel. Den 15 cm høje kalk, 1894, har sekskantet fod, på hvis ene side er graveret kors med trepasformede afslutninger på korsarmene. På den anden side med versaler: »Frederikskirken 1905«. Flad knop og glat bæger, hvorpå indgraveret »Ihs«. Under foden tre stempler: mestermærke »A. Dragsted« (Bøje, rev. udg. 1979, s. 255), Københavnsmærke (18)94, guardeinmærke for Simon Groth, samt lødighedsstempel 826 S. I kalken indsat bæger, 1905 med oblatæske, hvorpå indgraveret kors som kalken. Under bægerets bund tre stempler: mestermærke for Dragsted, Københavnsmærke (19)05 og guardeinmærke for Christian F. Heise. Disk, 8,5 cm i tv. med cirkelkors. Under bunden stempler som på bæger, dog med mestermærke »A. Dragsted« og indskriften »Kjøbenhavn« med versaler.

Fig. 251-252. Diske og sygesæt. LL fot. 1980. 251. Diske fra 1880 (t.h.) og 1894 (t.v.), begge udført af Arent Nicolaj Dragsted (s. 737). 252. Sygesæt, 1893 (t.h.) og 1894 (t.v.) (s. 739). – *Patens and communion set. 251. Patens. From 1880 (right) and from 1894 (left), both made by Arent Nicolaj Dragsted. 252. Communion set for sick-visiting 1893 (right) and 1905 (left).*

Alterstager. 1-4) (Fig. 253), 1800'rne (?), antagelig venetiansk arbejde, udført i renæssancestil; sortmalet bronze på trekantet fodstykke af træ. Højde 76 cm (uden fodstykker). Stagerne tresidede fod smykkes på hjørnerne af harpyer, der flankerer engle, iklædt fodlange kjortler og øverst balusterformet, bladdekoreret led, hvorpå lydeskål. På denne er (sekundært?) påskruet lyseholder af mindre diameter. På fodens tre skjolde (sekundære?) ses hhv. hovede med diadem, versalindskriften »Orfani Venezia 1878(?)«, samt initialerne »DCA(?)«. Stagerne anskaffedes 1894 som en donation fra general-konsulinde Julius Holmblad, tillige med et al-

terkrucifiks (s. 742), monteret på fod af samme udformning som stagerne. Alle dele stammede fra en nedlagt venetiansk kirke, S. Maria della Visitazione (Chiesa degli Orfani), hvor Meldahl selv havde fundet dem.⁵ 5) * »Grundtvigsstagen« (fig. 255), 1861, guld.⁶ Den 51 cm høje syvarmede stage, der er udført efter tegning af C. C. Peters (skitse i Kunstindustrimuseet, jfr. DK. Kbh. By, 4, fig. 37) har cirkulær, klokkeformet fod, prydet af ciselerede ornamenter, bl.a. en frise af påskeliljer. Skaft i tre afsæt med palmetprydet kugle, hvorover bladdekoreret, balusterformet led, øverst afsluttet med kapitællignende del. Fra rosetbesatte kug-

Fig. 253-254. Alterstager. LL fot. 1980. 253. Alterstage, 1800'rne(?), antagelig venetiansk arbejde (s. 740). 254. Alterstage, antagelig 1894, udført af firmaet D. Vollgod, Berlin (s. 741). – *Altar candlesticks.* 253. *Altar candlestick, the 19th century(?), probably Venetian.* 254. *Altar candlestick, probably 1894, made by Messrs. D. Vollgod of Berlin.*

leled herover udgår stagens arme, idet den midterste arm er en videreførelse af selve skaffet. Flade lysskåle med holdere, der efter alt at dømme 1896 indrettedes til elektrisk lys (s. 754), hvilket 1957 afmonteredes på ny. Under foden, samt på lyseholderne er fire stempler: mestermærke for Carl Emanuel Green (Bøje, rev. udg. 1979, 1602), Københavnsmærke (18)61, gardeinmærke for Peter R. Hinnerup, samt lødighedsstempel 20 K. Under foden indridset med skriveskrift: »N. F. S. Grundtvig den 29de Mai 1861«.

Stagen blev skænket til Grundtvig ved hans 50-års præstjubilæum som gave fra danske, norske og svenske kvinder og overraktes af enkedronning Caroline Amalie.⁷ Stagen befinder sig en tid i Vartov kirke, men blev 21. marts 1886 foræret til Frederikskirkens menighed af Asta Grundtvig (s. 736). Valget af den syvarmede form er formentlig en bevidst henrydning til omtalen af den syvarmede stage i Grundtvigs store digt, »Christendommens Syvstjerne« (1854-55, 1860), inspireret af Johannes' Åbenbaring (Apok. 1,13,20). Det er antagelig denne stage, der har dannet udgangspunkt for den masseproduktion af syvarmede »alterstager« (»Titusstager«), som fandt sted fra slutningen af forrige århundrede (jfr. s. 741 og DK. Kbh. By, 4, s. 46). Grundtvigsstagen opbevares i dag i en bankboks uden for kirken.

6-7) (Fig. 254), antagelig 1894, af sølv. Højde 87,5 cm. Tresidet, høj fod på løvefodder med udsmykning af båndværk og festoner; herover sammensat skaff, hvis øvre parti over tre kugleformede led er formet som et bladsmykket søjleskaff med tilhørende kapitæl. Over et bladdekoreret led af form som omvendt pære er lysskål med tilhørende lysepig. Tre stempler på fodens nedre lodrette kant: mestermærke »V« i cirkulær ramme for firmaet D. Vollgod & Sohn, Berlin, lødighedsmærket halvmåne og korsprydet krone (anvendt i Tyskland efter 1888), samt »834«.⁸ Stagerne, der ifølge Meldahl købtes for midler, skænket af fru Jutta Jacobsen, ses på ældre fotografier opstillet på tpostamenter på hver side af alterbordet (fig. 243).

Fig. 255. »Grundtvigsstagen«. Alterstage, udført 1861 af C. E. Green efter tegning af C. C. Peters (s. 740) og overrakt Grundtvig ved hans 50 års præstjubilæum. LL fot. 1980. – »The Grundtvig Candlestick«. Altar candlestick made in 1861 by C. E. Green after the design by C. C. Peters, and presented to Grundtvig on the 50th anniversary of his priesthood.

8-9) Anskaffet før 1982. Af tin, 7,2 cm høje. Under bunden ovalt mestermærke »HK« i oval ramme for Henning Koppel, samt »Georg Jensen Pewter« med versaler. Desuden »Denmark 029«.

†Alterstage. En forenklet kopi i malm af Grundtvigsstagen er siden 1944 nævnt blandt altrets prydelser.¹ Stagen, der svarede til den syvarmede stage i Vartov fra o. 1890 (DK. Kbh. By, 4, s. 46), blev julen 1985 stjålet fra kirken.

Alterbog (fig. 282), 1895. Den danske bibel fra 1893 i læderindfatning med metalbeslag og forside i sølv og emalje, udført af Arent Nicolaj Dragsted i Limogesarbejde som en kopi (omend ikke slavisk) af et romansk bogbind (o. 1150) fra Grund kirke på Island, i dag i Nationalmuseet (inv. nr. 12574). På siden med

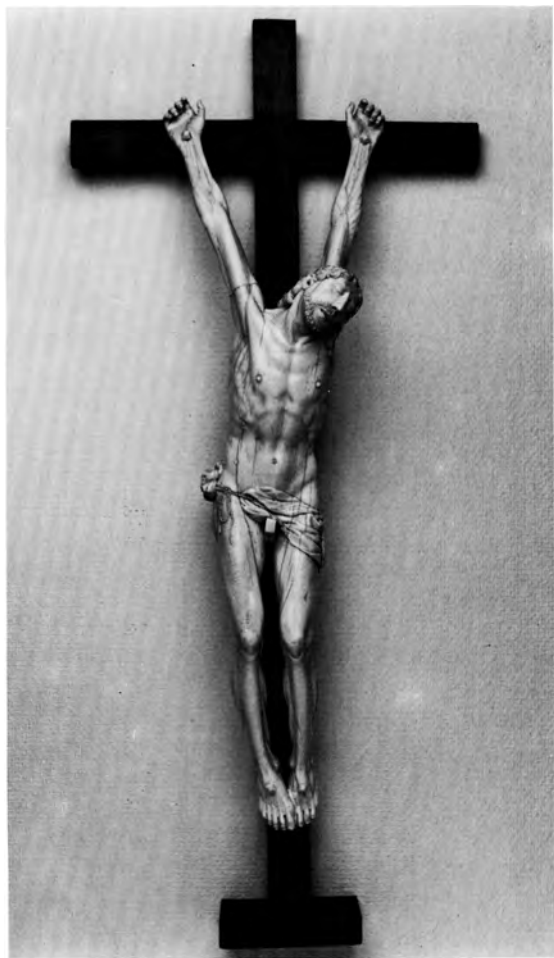

Fig. 256. Krucifiks, antagelig 1600'rne (s. 742). Fot. 1986, NM. – *Crucifix, probably the 17th century.*

versaler indridset »AN. Dragsted Hafnia 1895«. I trækasse, foret med rødt fløj.

Krucifikser. 1) (Fig. 256), antagelig 1600'rne, elfenben, på nyere kors af mørktbejset træ. Kristusfiguren, hvis højde er 62 cm, hænger tungt i udstrakte arme med benene placeret ved siden af hinanden. Samtidig støttes kroppens vægt af indskudt pind mellem benene. Hovedet med lukkede øjne og let åben mund, samt lokket, halvlængde hår og kort skæg, er sunket over på venstre skulder. Et lændeklæde, delvis holdt af et reb, dækker hofterne i den realistisk og detaljeret gengivne skikkelse. Krucifikset har ved en restaurering 1986 fået suppleret to manglende nagler. Det er registreret i inventariet fra 1895. I dag i præsteværelset. 2)

(Fig. 257), 1800'rne(?), antagelig venetiansk arbejde, udført i renæssancestil, af sortmalet bronze. Det 44,5 cm høje krucifiks er monteret på stage, svarende til alterstager nr. 1-4, idet dog det nederste af skaftledet mangler. Kristusfiguren, som er støbt i et stykke og pånaglet korset, har strakte arme, hovedet hældende mod venstre, åbne øjne og højre fod lagt over venstre. Om hofterne er et smalt lændeklæde, bundet i højre side med knude, hvorfra en flig hænger ned. Korset, der med bladornamentik er karakteriseret som »det levende kors«, har trepasformede afslutninger af armene med relieffer, henholdsvis af Gud Fader (øverst), Maria (til venstre), Johannes Evangelisten (til højre), samt Maria Magdalene (forneden). Ligesom alterstagerne (s. 740) erhvervet i Venedig fra Chiesa degli Orfani.

Messehagler. Inventarierne 1895-1942 nævner en fløjlsmessehagel med guldbroderi, der repareredes 1921, og som 1930 suppleredes med endnu en af samme materiale. Den nuværende beholdning omfatter 1) messehagel af rødt fløjlsvelour med brokadesmønster, guldbroderi, samt på ryggen guldkors, antagelig identisk med førstnævnte, vel fra 1894. Hertil kommer fire nyere: 2) af hvid silke med applikeret gaffelkors i blåt fløj på ryggen, nævnt tidligst 1969; 3) af grønt hør og bomuld med silkefoer, tidligst nævnt 1969; 4) af violet hørlærred med silkefoer, anskaffet 1984 og som den foregående udført af John Becker; 5) af hvid hørlærred med guldbroderi af kornaks på ryggen, udført af Vibeke Klint og anskaffet 1985.

†*Messehagel*, antagelig anskaffet 1930 og udgået før 1969.¹ Fløj med guldbroderi.

Alterskranke (fig. 244, 277), 1894, af træ (sidedestykker og håndliste) og forgyldt støbejern (rækværk). Rækværket er udformet med cirkelslag, hvorimellem kors – et motiv, Meldahl havde fundet i »en sydtysk Barokkirke«. ⁹ I nord og syd afsluttes skranken af marmorstaferede postamenter, hvorpå kandelabre (s. 755). Foran skranken et knæfald, betrukket med rødt fløj.

Døbefonte. 1) (Fig. 260), 1892-93, af bronze, udført af Stephan Sinding, hvis signatur findes

Fig. 257. Alterkrucifiks, antagelig venetiansk, 1800'rne(?) (s. 742). LL fot. 1980. – *Altar crucifix, probably Venetian, the 19th century(?)*.

på postamentet. Fonten, hvis tvrm. er 68,5 cm, indgår i en komposition, der også omfatter en 200 cm høj mandlig dåbsengel. Selve den 84 cm høje font har glat dåbsfad (s.d.), båret af et gennembrudt stativ, hvis sider er udformet som Kristusmonogrammer. De lodrette stave herfra hviler på løvefodder. Dåbsenglen, der sekundært er betegnet »Lysets Genius«, er iført en langærmet kjortel, hvorover et folderigt draperi. På panden er en lysflamme. Font og figur står på det fælles bronzepostament, der hviler på en 117 cm høj marmorsokkel. På bronzepostamentets bagside er med fordybede versaler angivet donatorernes navne: »Axel Frits Rigmor Viggo Jørgensen Gunnar Antonie Poul Hagemann«.

Fig. 258. Dåbskande, udført og skænket af Anton Michelsen (s. 744). LL fot. 1980. – *Baptismal ewer made and donated by Anton Michelsen*.

Døbefonten var en gave til Tietgen fra familierne Vilhelm Jørgensen og Gustav Adolph Hagemann, der begge også tidligere havde bistået Tietgen økonomisk.¹⁰ Valget af Sinding og selve udformningen blev imidlertid foretaget uden Meldahls samtykke. Denne havde selv foretrukket et udkast af C. C. Peters med to engle, der bar dåbskålen. Meldahls utilfredshed med Sindings font afspejler sig i en avispolemik 1894, hvori modsætningerne mellem billedhuggerens og arkitektens intentioner tydeligt kommer for dagen. Sinding havde ønsket fonten opstillet på et trinpodium ved altret og på hvælvingen herved placeret en lysende stjerne, som englens pegende gestus viste hen til. Selv fastholdt Meldahl det praktiske i placeringen direkte på gulvet. Hertil kom, at man måtte respektere byherrens og den grundtvigianske menigheds ønske om fontens opstilling ved indgangen. Heller ikke Tietgen var begejstret for døbefonten, som »bliver lige gal hvad man end gør«. Dog håbede han, at den ved støbningen i bronze »fordufter i Rummet – el-

Fig. 259-260. Døbefonte. LL fot. 1980. 259. Døbefont, 1925, efter tegning af Joakim Skovgaard (s. 744). 260. Døbefont, 1892-93, af Stephan Sinding (s. 742). – 259. *Baptismal font, 1925, after Joakim Skovgaard's design.* 260. *Baptismal font, 1892-93, by S. Sinding.*

ler at Sinding opgiver den, naar han ikke kan faa den tilveirs«. ¹¹ Problemer med at forrette dåben hensigtsmæssig under gudstjenesten resulterede dog 1925 i opstillingen af en alternativ font (nr. 2) i korsranken og o. 1930 til placeringen af Sindings gruppe på en forhøjning (s. 688). Herefter har fonten ikke været i brug. I første pillefag i nordøst, umiddelbart ved hovedindgangen.

2) (Fig. 259), 1925, udført af gråhvidt, svejtsisk marmor efter model af Joakim Skovgaard. Tvm. 77,5 cm. Kvadratisk plint, hvorpå skaft, midtdelt af ring og hugget med skrå kannellering. Cylindrisk kumme med indtrukket profileret nærmest skaftet og på siden udsmykning i kraftigt relief af fire stiliserede, oprullede blade. Foroven fordybning til fad (s.d.). Fonten er opstillet i korsrankens søndre niche, hvori en prædikestol oprindelig var indrettet (jfr. s. 745). Udformningen er influeret af en »gammelkristelig font på Sicilien«. ¹²

Dåbsfade 1) 1892-93, af aluminium. Tvm. 68,5 cm. Glat. På skrå ydersider fastgjort to hanke. Ingen stempler. 2) Antagelig fra 1925 som fonten, hvori den er placeret. Af tin, tv. 53 cm. Glat, med fordybning i midten. Ingen stempler.

Dåbskande (fig. 258), 1894, af sølv. Udført som kopi af en forgyldt sølvvandkande fra o. 1740 på Rosenborg (inv. nr. K.G. 12-151). Fire stempler, placeret både under hank og bund: mestermærke »AM«, hvorover krone for Anton Michelsen (Bøje, rev. udg. 1979, s. 244), Københavnsmærke (18)94, gardeinmærke for Simon Groth, samt årstallet 1894. Skænket til kirken af hofjuveler Michelsen (s. 736).

Korsranke (jfr. fig. 262, 278), 1894, af fyrretræ. Skranken, hvis forløb følger korets runding, er adskilt i to dele af den brede midtergang. Hver side har i midten et halvrundet fremspring, tidligere beregnet til prædikestole, og afsluttes af bladguirlandesmykkede endestolper, forsynet med muslingeskalsprydede topstykker, hvorpå kandelabre (s.d.). Mellem stolperne er skranken udskåret i gennembrudt mønster med afvekslende store og små cirkel-

slag, indfattet i bladværk. På fremspringene er dog alene store cirkelslag med indskrevne kors. Grålig staffering i imitation af marmor (øvre del) og storkornet sten(sokkel). Håndliste af marmorpoleret træ.

Korskranken var genstand for ændringer i forbindelse med forandringen af prædikestolsindretningen 1895 og 1930-31. Ved sidstnævnte lejlighed diskuteredes også en regulær eliminering af skranken (s. 688).

Prædikestol (fig. 262), 1930-31, udført af gråhvidt norsk marmor fra Gjellebæk efter tegning af arkitekt Emmanuel Monberg. Den ganske enkle stol af halvcirkulært grundrids er med tilhørende opgang placeret i nordvest ved pillen nærmest korskranken. Håndliste og læsepult er betrukket med rødt fløjl. Ved opgangen er på bagvæggen fastgjort messinggelænder.

†*Prædikestole*. 1-2) (Fig. 224), 1894. Vanskeligheder med kirkerummets akustik førte til indretningen af to identiske prædikestole i korskrankens fremspring. Begge stole var markeret med en skranke, forneden med gennembrudt frise af kugler, afvekslende med kerubhoveder og herover en bladdekoreret skrånkant, hvorpå læsepulten hvilede. Allerede umiddelbart efter kirkens indvielse erkendtes dog manglerne ved denne indretning (s. 686), og 1895 sløjfedes den søndre stols overbygning. Dog bibeholdtes en lille læsepult. Den nordre stol forsynedes samme år med en bagklædning, der med to vifteformede sidestykker, understøttet af siddende englebørn, bar en †*himmel* udført efter tegning af Meldahl (fig. 261) af billedhugger Petersen og snedker Lars Jørgensen. Cirkulær med profileret kantliste, prydet med opretstående palmetter. Forhøjet midtparti, kronet af pinjekogle. Under himmelen var opsat en Helligåndsdue. Ved ændringen 1930-31 afmonteredes og kasseredes stolen og den tilhørende himmel. Bevaret er dog læsepulten, beklædt med sort stof. På pulpituret.

261. Detalje af prædikestolen fra 1895. I baggrunden skimtes den nuværende prædikestol (fig. 262) (s. 745). Fot. o. 1931 i RA. – *Detail of the pulpit dating from 1895. In the background is the present pulpit (cf. fig. 262).*

Fig. 262. Prædikestol, udført efter tegning af Emmanuel Monberg 1930 (s. 745). LL fot. 1980. – *Pulpit made after the design by Emmanuel Monberg 1930.*

Fig. 263. Udkast til stolestader med tilhørende kandelabre (s. 746). RA.

Proposal for the pews with candelabra.

Stole (fig. 246-47). Kirkens stoleværk omfatter dels stolestader på gulvet, dels herskabsstole, indrettet på gulvet i arkaderne og særligt afskilt fra midtrummet med en skranke af samme udformning som korsranken. En ekstraordinær status har dog kongestolen i andet pilefag i nordvest (s.d.). Tietgen havde selv forbeholdt sig stolen lige overfor i sydvest, mens Meldahls og Albert Jensens familier fik tildelt en herskabsstol i samme side (fjerde pilefag fra vest) over for præstens stol i sydøst.¹³

Foruden disse er opstillet stole i 1. pulpitur. Hertil kommer et større antal løse stole, såvel i koret og selve kirkerummet som i de sekundære rum. Endelig forskellige møbler i præsteværelset. Stolestaderne leveredes af snedker H. M. Andersen, mens de løse stole, inclusive lænestole til kongestolen kom fra møbelfabrikant C. B. Hansen. Herskabsstolens skranke udførtes som korsranken af Lars Jørgensen og H. Chr. Petersen.¹⁴

Stolestader (fig. 235, 242-43, 263), 1894, ud-

Fig. 264. Skranke ved kongestol (s. 747). LL fot. 1980. - Rail in front of the King's Pew.

formet som faste bænke med panellerede rygge og gavle. Endegavlene har halvcirkulære topstykker, hvorpå er rosetter, mens armlænene er udformet som kvartcirkelslag, afsluttede med en volut. Sædehynder og knæleskammer har rødt betræk. Stolene er stafferet som nøddetræ ligesom eksempler i Italien (»Vor Egetræsmaaling seer saa gruelig ordinair ud (!)«).¹³ De ialt 60 stader er opstillet i fire blokke, adskilt af midtergangen og to sidegange. Hertil kom før 1983 endnu to blokke nærmest korsranken, der dog fjernedes af pladshensyn. Staderne herfra er opsat på pulpiturets omgang.

Kongestolen (fig. 264), 1894, er mod kirkerummet afgrænset med en skranke af samme udformning som korsranken, idet dog det midterste felt er smykket med det kronede kongevåben, indrammet af laurbærkrans. Udstyret i stolen, der efter Christian IX.s ønske til Tietgen »skulle være saa enkel og lidet opsigtsvækkende som muligt«,¹⁵ omfatter 12 stole, heraf fire med armlæn og alle forsynet med polstret sæde og ryg af gråt, stribet stof. Stolene er sandsynligvis identiske med dem, der 1894 leveredes til kirken af C. B. Hansen.¹⁴ I kongestolen er siden 1983 opstillet fire læderbetrunkne stole efter tegning af Kaare Klint og anvendt som brude- eller konfirmandstole.

Andre *lukkede herskabsstole* er indrettet i de tre arkader mod nordvest, sydvest og sydøst. I hver er to stolestader, hvis endegavle er af en enklere udformning i forhold til gulvets stader.

Løse stole. I hver af de i alt syv arkader mod midtrummet er på 1. pulpitur opstillet to rækker løse bøgetræsstole, sandsynligvis fra kirken opførelsestid.¹⁴ Hertil kommer andre tilsvarende i koret, på kirkegulvet, samt i de sekundære rum mod vest. To armstole med broderet ryg og sæde, opstillet i koret, er tilkommet 1969.

Møbler i præsteværelset. Det oprindelige møblement fra opførelsestiden udskiftedes 1971-72. Bevaret er dog et *standur* i hvidmalet kasse, på urskiven betegnet »J.J. Loyal«.

Fig. 265. Pengebøsse, 1894. Opsat ved forhallen i øst (s. 747). Kit Weiss fot. 1985. – *Alms bow 1894. In the vestibule, east.*

Pengebeholdere. Inventarierne registrerer fra 1944 i alt ni pengebøsser, hvoraf to er nævnt 1895, to tilkommet 1902, tre 1927 og én 1929 (egetræspengeskrin på fod).¹

Pengeskrin, 1880 med senere tilføjelser. Skrinet er af lakeret eg med messingbeslag, 12 cm højt og opstillet på et 76 cm højt bord med snoede ben. Over skrinets pengerille er en messingplade med graveret indskrift med skrivekrift: »8. August 1880«. Det synes således at have været blandt gaverne til Tietgen og hans hustru ved deres sølvbryllup (jfr. s. 735), men registreres først i inventarierne fra 1929. I midtergangen.

Pengebøsser. 1-2 (Fig. 265), 1894, af messing. Antagelig identiske med de to messingbøsser til ophæng, som firmaet Hassel og Teudt tilbød at levere 30. aug. 1894.¹⁴ Cylinderformede med pengetragt foroven. Fastgjort med plade til væggen. Herover malet med forgyldte versaler: »Til de fattige«. I vest på hver side af indgangsdøren. 3-6) Af messing, klokkeformede med halvkugleformede låg, hvorpå pengetragt.

Fig. 266. Orgelfacade, udført 1894 efter Meldahls udkast (s. 750). LL fot. 1980. – *Organ-case built in 1894 after Meldahl's proposal.*

Muligvis identiske med de to, der anskaffedes 1902, og som 1927 suppleredes med yderligere tre (i så fald er én gået tabt). De tre kan også være tilkommet 1927 og efter 1942 være suppleret med endnu én. En bøsse er opstillet ved indgangens sydvange, mens én er på trappen til pulpituret og de to øvrige på selve denne etage. 7) Anskaffet 1902, 1927 eller efter 1942, af messing, cylinderformet. Udformet som nr. 1 og 2, men uden tragt og bagplade. På pulpiturets nordre omgang. 8) Anskaffet 1902, 1927 eller efter 1942, af blik, klokkeformet med led til ophæng og pengetragt. Brunstofferet med forgyldning, samt indskrift med minuskler: »Til de fattige«. På pulpiturets nordre omgang.

Dørfløje. Samtlige dørfløje stammer fra kirken opførelsestid. Særlig omhu viedes hovedfacadens tre døre, hvoraf den midterste fremhævedes med billedskærerarbejde (bl.a. bladguirlander med nadversymboler og Kristi lidel-

sesredskaber). Dette arbejde udførtes af billedskæreren C. A. Blichfeldt efter forelagte tegninger (jfr. fig. 209). Også de to flankerende døre forsynedes af denne med bladlister og konsoller. Samtlige yderdøre, der foruden de tre i øst, omfatter tre, henholdsvis i nord, syd og vest, er identisk opbyggede med tre fyldinger af uens størrelse, hvoraf den øverste er erstattet af sprossedelt vindue, der i øst og vest er særligt prydet med bladkors. Hertil kommer ovenlysvinduer over samtlige døre med diagonalstillet sprosselværk, smykket med sekstakkede stjernesole. Alle yderdøre er stafferet i en dybgreen, næsten sort farve udvendig, indvendig i lysere nuance af samme farve, og er forsynet med bronzedørgreb.

Orgler: 1) Bygget 1894 af Knud Olsen, København. Oprindelig disposition:¹⁶

<i>Manual I</i>	<i>Manual III</i>
Principal 8 Fod	Bordun 16 Fod
Bordun 16 Fod	Fugara 8 Fod
Viola di Gamba 8 Fod	Gedakt 8 Fod
Rørfløite 8 Fod	Flauto traverso 4 Fod
Octav 4 Fod	Gemshorn 2 Fod
Gemshorn 4 Fod	Fagot 8 Fod
Octav 2 Fod	
Mixtur 3 Kor (fra c')	
Trompet 8 Fod	
<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Principal 16 Fod (fra c')	Principalbas 8 Fod
Principal 8 Fod	Subbas 16 Fod
Salicional 8 Fod	Violoncel 8 Fod
Fløite 8 Fod	Gedakt 8 Fod
Octav 4 Fod	Octav 4 Fod
Fløite amabile 4 Fod	Bassun 16 Fod
Waldfloite 2 Fod	
Oboe 8 Fod	

I alt 29 stemmer. Manualomfang: C-g'''; pedalomfang: C-f'. Svelle for manual III. Fem kopler og tre kollektiver. Klokkespil.¹⁷ Mekanisk aktion; keglevindlader. Barkermaskine for manual I.

A. H. Busch & Sønner, der også havde afgivet tilbud på orglet, havde foreslået en størrelse på 35 stemmer, hvilket blev afvist af orgelkonsulenten, J. H. Nebelong, der fandt dette for ambitøst, eftersom det ikke var meningen, at kirken skulle have »et koncertinstrument af stor

rang«. ¹⁸ Ifølge orgelbyggerens tilbud skulle orglet bygges med fristående spillebord, således at organisten sad med front mod kirkerummet, men man bestemte sig senere for en mindre pladskrævende løsning med spillebordet indbygget i facadepartiet. Da det viste sig, at manual II af pladsmæssige grunde måtte henvises til en afsides placering, foreslog orgelbyggeren, at klangen i dette værk på utraditionel vis forstærkedes med en Principal 16', der kun skulle have toner i klaviaturets diskantdel, fra tonen c' og opefter. Manual III blev placeret lige så afsides som manual II, men det var ifølge tidens musikalske idealer blot en fordel, at et af værkerne kunne byde på fjerne, anelsesfulde klangvirkninger. Dette værk blev tilmed udstyret med en svellekasse, der muliggjorde yderligere dæmpning af lyden. Hovedværkets mixtur er usædvanlig ved, lige som Manual II's Principal 16', kun at have piber i diskanten; denne indretning skulle kompensere for pibeværkets indeklemte placering samt de vanskelige akustiske forhold i kirkerummet. ¹⁹

Vindladerne konstrueredes som keglevindlader, en forholdsvis kompliceret vindladetype, der længe havde været populær i Tyskland, men først på dette tidspunkt var ved at vinde indpas i Danmark. Det afgørende princip i keglevindladen er, at hver pibe har sin egen ventil, hvorved det bliver muligt at sikre en jævn og rigelig lufttilførsel, uanset hvor mange registre der er trukket. Keglevindladens særlige konstruktion gjorde det endvidere muligt at udstyre selv store orgler med kollektiver, dvs. faste registerkombinationer, der kunne indføres ved hjælp af fodtrin.

Bælgeanlægget blev opbygget med tre store pumpebælge, monteret under en fælles, overliggende parallel-magasinbælg. Pumpebælgene aktiveres via en drivaksel med excentriske løftehjul. Efter ønske fra C. F. Tietgen etableredes, vistnok for første gang i Danmark, elektrisk drift af bælgene, idet anlægget dog samtidig indrettedes til manuel betjening med et håndsving i tilfælde af strømsvigt (jfr. fig. 267). ¹⁶

Knud Olsens efterfølger, Immanuel Starup,

foretog 1918 en reparation af orglet, kombineret med en mindre, pneumatisk udvidelse af manual III, der suppleredes med de i senromantikken yndede stemmer Voix céleste 8' og Fugara 4'. Flauto traverso 4' i samme manual ændredes til 8 fods tonehøjde, og diskantprincipalen i manual II blev udvidet med 12 piber (c-h). Trakturen til det afsides placerede manual III blev ombygget til mekanisk-pneumatisk funktion, og vindladen blev pneumatiseret. Svellekassen, der oprindeligt havde haft lemme, fik jalousidøre, forbundet med et balancetrin i spillebordet. ²⁰ Manual I udstyredes med et oktavkoppel, der kunne give værket mere fylde i diskanten, og de tre gamle, tungt arbejdende kollektivtrin, der frembragte registerkombinationer i piano, mezzoforte og forte, erstattedes af en pneumatisk maskine med trykknapper og fem kollektivfunktioner: pp, p, mf, f og ff. ²¹

I perioden 1918-27 foretoges yderligere ændringer ved instrumentet: Flauto traverso i manual III flyttedes til sit oprindelige 4 fods toneleje, og der etableredes et frikombinationsanlæg, der satte organisten i stand til at forprogrammere registerblandinger til brug ved hurtige klangskift.

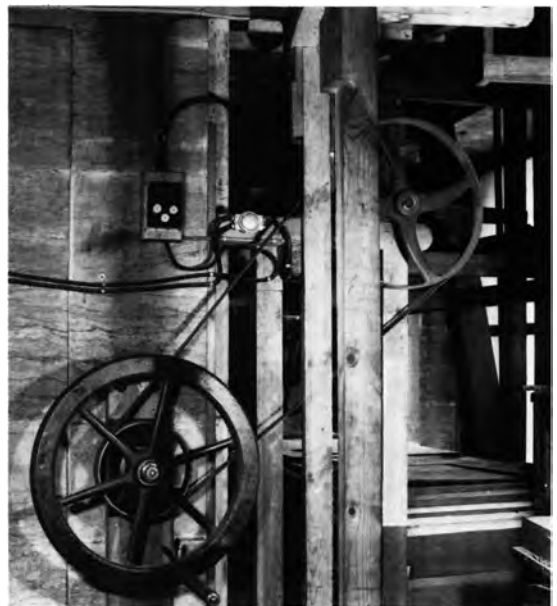

Fig. 267. Detalje af værket i kirkens første orgel (s. 749). LL fot. 1986. – Detail of the pipework of the church's first organ.

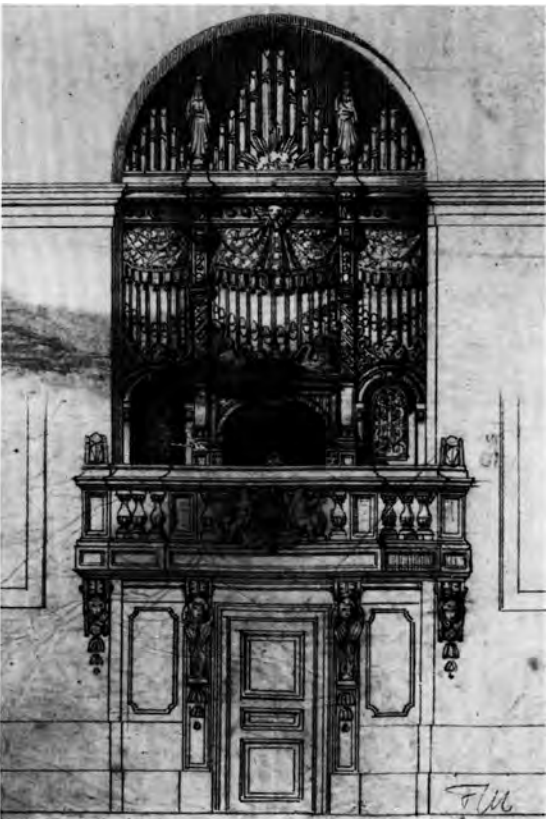

Fig. 268. Udkast, signeret af Meldahl, til orgelfacaden (s. 750). RA. – Proposal signed by Meldahl for organ-case.

1942 elektrificerede I. Starup & Søn traktur- og registraturanlægget, og vindladen ombyggedes fra mekanisk til pneumatisk funktion. Der installeredes seks elektriske kopler, svarende til orglets oprindelige koppelfunktioner, suppleret med et manualkoppel III-II.²²

Ved bygningen af Marcussen-orglet 1963 undlod man at nedtage det gamle instrument, der i kraft af sin størrelse, type og kvalitet er et af dansk romantisk orgelbygnings betydeligste monumenter. Det står dog som en torso, idet piber fra 11 af stemmerne blev genanvendt i det nye orgel 1963.²³

Komponisten og organisten Rued Langgaard debuterede 1905, 11 år gammel, som orgelspiller og -improvisator ved Frederikskirkens orgel, og Edvard Grieg, der var blandt tilhørerne, udtalte sig anerkendende om præstationen. Også senere i livet havde Langgaard forbindel-

se til instrumentet, og én af satserne i hans stort anlagte orgeldrama »Messis« var ifølge manuskriptet oprindelig komponeret for Marmorkirkens orgel.²⁴

Orgelfacade (fig. 266), 1894, udført efter Meldahls tegninger (fig. 242, 245, 268) med billedskærerarbejder af H. Chr. Petersen.¹⁴ Ligesom ved altret havde Meldahl til orgelfacaden ladet sig influere af forbilleder i Venedig og Rom,⁹ og udformningen er da også uden sidestykke i dansk orgelarkitektur. Det brede midtfelt og de smallere sidefelter har alle konveks form og indrammes af snoede, joniske søjler med bladværksdekorerede prydbælter, foroven afsluttet med basunholdende engle, stående på kugler. Imiterede palmetsmykkede draperier med nedhængende tunger samler hver pibegruppe i et knippe, mens prospektpibernes nedre partier delvis sløres af skulpturel udsmykning med kerubhoveder (sidefelter) og en engel med et noblad, flankeret af svaner (midtparti). Facadens fantasifulde dekoration har i folkemunde affødt betegnelsen: »Svaneapoteket«. I virkeligheden er kun midtfeltets prospektpiber og enkelte af sidefelternes piber klingende, mens de øvrige er stumme pyntepiber. Under de tre felter er arkader, i midten udfyldt af spillebordet, i siderne af dørfløje med palmetudsmykning i gennembrudt arbejde. Facaden er stafferet i brogede farver med forgyldning af en række arkitektoniske led.

Orgelpulpituret, der er samtidigt med facaden, er ophængt i nord i tredje pillefag, regnet fra altret. Pulpituret, som hviler på engleho- veddekorerede konsoller, har balustrade, hvis midtfelt udsmykkes af en laurbæromkranset lyre, holdt af to englebørn.

2) Bygget 1963 af Marcussen & Søn, Åbenrå, med anvendelse af pibemateriale fra orgel nr. 1). 51 stemmer, fire manualer og pedal:

Hovedværk:	Rygpositiv:	Pedal:
Principal 16'	Rørgedakt 8'	Principal 16
Oktav 8'	Principal 4'	Subbas 16'
Spidsfløjte 8'	Rørfløjte 4'	Quint 10 ² / ₃ '
Oktav 4'	Tværfløjte 2'	Oktav 8'
Kobbelfløjte 4'	Nasat 1 ¹ / ₃ '	Gedakt 8'
Nasat 2 ² / ₃ '	Sesquialtera II	Oktav 4'

Oktav 2'	Scharff III	Nathorn 2'
Waldfløjte 2'	Dulcian 8'	Cornet IV
Mixtur V		Mixtur VI
Cymbel III		Basun 16'
Trompet 16'		Trompet 8'
Trompet 8'		Skalmjeje 4'

<i>Svelleværk</i>	<i>Brystværk</i>
Gedakt 16'	Gedakt 8'
Flûte harmonique 8'	Spidsgamba 8'
Fugara 8'	Gedaktfløjte 4'
Oktav 4'	Principal 2'
Flûte oct. 4'	Blokløjte 2'
Quint 2½'	Cymbel II
Gemshorn 2'	Ranket 16'
Piccolo 1'	
Mixtur V	
Trompet 8'	
Obo 8'	
Clairon 4'	

Manualomfang: C-g^{'''}; pedalomfang: C-f. Kopler: SV-HV, RP-HV, HV-P, SV-P, RP-P, BV-P. Svel-ler for svelleværk (jalousi) og brystværk (trinbetjente låger). Tremulanter for svelleværk og brystværk. Én frikombination, der kan indføres generelt eller separat for de enkelte værker; tre fri pedalkombinationer. Mekanisk traktur, elektrisk registratur, sløjfevind-lader.

Orgelfacade (jfr. fig. 224), udført 1963 efter tegning af Rolf Graae. Model til facade og or-gelhus opbevares i magasinrum over præstevæ-relset. Hovedværket tilspidses foroven i en tre-kantgavl med konkave sider, der gentages i det flankerende pedalværk og i rygpositivets U-formede opbygning. Brystværkets foldedøre er anbragt under hovedværkets midtfelt. Grålig staffering af facadens panelsmykkede dele, sup-pleret med gul og blå grund ved henholdsvis hovedværk og rygpositiv og kontrasteret med kantlister og bånd i rødviol. Orglet er op-hængt i første pillefag syd for hovedindgangen.

Salmenummertavle, 1905, gråstofferet fyr. Profileret ramme med volutsmykket top- og hængestykke, samt hjørneknopper. Forsynet med søm til numre. Tavlen, der tidligere hang i kongestolen, ligger i dag på pulpiturets om-gang.

†1)-4) *Salmenummertavler*, 1894. Tavlerne, der havde halvrundt, muslingeskalsspydet top-stykke og profileret rammeværk, samt søm til op-hængning af numre i metal, var oprindelig

anbragt på omgangens ydervægge (jfr. fig. 235). Kort efter indvielsen flyttedes tavler-ne imidlertid ind i kirkerummet, hvor de place-redes på de fire piller i nord og syd foran de i den forbindelse blændede nicher (fig. 243). 1930 kasseredes denne indretning, og tavlerne udgik. I stedet opsattes søm til numre af metal direkte i muren under nicherne.

Tavle (fig. 269) til bekendtgørelser, nævnt fra 1895. Af fyr, ustafferet. Udsåret ramme med indskrifter i relief versaler på de vandrette si-der. Øverst: »Ære være Gud i det høje«, og nederst: »Mit aag er gavnligt og min byrde er let«. Ved hjørnerne felter med Alfa og Omega samt Kristusmonogram.

Malerier. 1) (Fig. 114). Parti af Marmorplad-sen. Morgenbelysning, 1838. Prospekt af G. E. Libert (jfr. s. 616). Signeret og dateret i nedre højre hjørne. Olie på lærred. Lysmål 78,5 × 99 cm. Kirkens sydvestre hjørne ses til højre, mens Marmorpladsen med stenoplag og hus-række mod Store Kongensgade udfylder resten af billedet. I præsteværelset. 2) (Fig. 270),

Fig. 269. Tavle til bekendtgørelser, nævnt fra 1895 (s. 751). LL fot. 1980. – Notice-board for announce-ments, mentioned as from 1895.

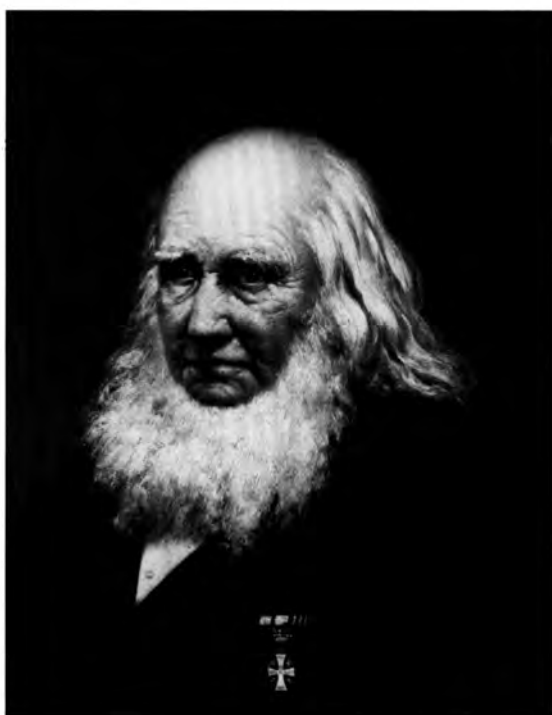

Fig. 270. N. F. S. Grundtvig, 1872. Oliemaleri af Johan Peder Bless (s. 752). LL fot. 1980. – *N. F. S. Grundtvig, 1872. Oil painting by Johan Peder Bless.*

N. F. S. Grundtvig, 1872, udført af Johan Peder Bless efter fotografi af A. Lønborg 1872. Signeret »I. Bless« og dateret i øvre højre hjørne.olie på lærred. Lysmål 61 × 49,5 cm. I samtid, forgyldt ramme med palmetornamenter i hjørnerne. Den aldrende Grundtvig, der er portrætteret i sit sidste leveår, er vist i brystbillede, set en face mod venstre. Det lange hvide hår og skæg falder over den sorte frakke og det hvide skjortebryst. På venstre revers bæres ridderkorset (modtaget 1840). Gråbrun baggrund. Maleriet, der er ophængt i nord (andet pillefag fra øst), er registreret i inventarierne fra 1922.

3) (Fig. 273), Kristus, udført af August Schiøtt (1892-95), hvis signatur: »A. Schiøtt« ses i nedre venstre hjørne.olie på lærred. Lysmål 75,5 ×

60,5 cm i profileret guldramme. Kristus er gengivet i brystbillede med hænder, skulderlangt mørkt hår og skæg. Maleriet, der i dag er deponeret på pulpituret, kan være identisk med et af de malerier, der 1929-30 registreres i værelset under orglet.¹ 4) (Fig. 271), Jørgen Herman Monrad, Frederikskirkens første præst. Posthumt portræt, udført o. 1905 af Agnes Smidt.olie på lærred. Lysmål 97 × 79 cm i mahogniramme med sort, indvendig liste og forgyldt perlestav. Halvfigur med hænder, en face mod venstre. Monrad, der er iført ornat med pibekrave, er vist siddende ved et bord. I hænderne holdes korsprydet bog og briller. Grønlig baggrund. Maleriet, som er ophængt i syd (andet pillefag fra øst), nævnes i inventariet fra 1905.¹

†*Maleri*. Prospekt af kirkeasken på Strødam, 1898. Signeret nederst til højre »Th (?) Strødam Aug. 98«.olie på lærred. Lysmål 36 × 50 cm. Bred, sortstofferet ramme med indvendig forgyldt perlestav. På rammens bagside er med skriveskrift anført: »Kirketræet paa Strødam.

C. F. Tietgens Eiendom«. Maleriet forestillede den ask, der groede øverst på Frederikskirkens

Fig. 271. Jørgen Herman Monrad, Frederikskirkens første præst, o. 1905. Oliemaleri af Agnes Smidt (s. 752). LL fot. 1980. – *Jørgen Herman Monrad, the first pastor of Frederikskirken, c. 1905. Oil painting by Agnes Smidt.*

ruin, og som ved byggeriets fortsættelse blev flyttet til Strødam (jfr. s. 624, note 114). Indtil julen 1985, hvor maleriet blev stjålet fra kirken, var det ophængt på anden pille i sydvest. Rammen er dog endnu bevaret.

Foruden disse malerier findes i præsteværelset og sakristiet henholdsvis to og fire af Anton Dorphs skitser til kuplens apostelmalerier (jfr. s. 729). 1895 nævnes i alt 16 malerier af apostle i sakristiet, hvilket kan dreje sig om Olriks 12 udkast, foruden Dorphs førnævnte fire. Hertil kommer to malerier, nævnt 1930 i værelset under orglet, samt to i præsteværelset, omtalt 1938, men henholdsvis 1942 og 1944 registreret som overflyttet til kirken. To af disse malerier kan være identiske med prospektet af Strødam-asken og Kristusbilledet (jfr.ovf.).

Skulpturer. 1) (Fig. 272), relief af Korsnedtagelsen, o. 1475, med senere tilføjelser og ændringer. Reliefgruppe af egetræ, monteret på nyere fyrretræsplade, hvorpå er udskåret kors-træ og stige. 175 × 115 cm. Kristi afsjælede legeme, hvor hovedet med snoet vidjekrone

Fig. 273. Kristus. Oliemaleri af August Schiøtt (s. 752). LL fot. 1980. – *Christ. Oil painting by August Schiøtt.*

tungt er sunket ned på højre skulder, modtages af Simon af Kyrene, der indhyller det i et klæde. Simon er iklædt langærmet underkjortel med ærmeløs, opslidset kappe, sammenholdt af bredt bælte, samt nedkrængede hoser. Kristi venstre arm støttes af soldat. I højre side og hermed modsat motivets gængse ikonografi ses Johannes Evangelisten med den segnende Maria, sidstnævnte iført lang, ærmeløs kjole og koneklæde. Samtlige figurer er groft skårne (antagelig opskårne) med individualiserede ansigtstræk, samt små hænder og fødder. Både Kristus og Maria har hulrum, vel til relikvier, i baghovedet. Figurrelieffet er sammensat af forskellige dele, hvoraf de to grupper med Kristus og Simon, samt Maria og Johannes antagelig stammer fra en senmiddelalderlig tavle. En nær parallel er et Korsnedtagelsesrelief i midtfeltet på altertavlen i Pedersborg kirke, Sorø amt (DK, Sorø Amt, s. 286), her med Maria og Jo-

Fig. 272. Korsnedtagelsen. Senmiddelalderligt relief med senere tilføjelser (s. 753). Kit Weiss fot. 1985. – *The Deposition. Late medieval relief with later additions.*

hannes til venstre. Senere og formentlig tilkommet i forbindelse med nyopsætningen er soldaten på stigen, hvis venstre arm ligesom Kristi venstre arm er tilsat. Relieffet, der siden 1932 har hængt i ligkapellet, er registreret i inventariet fra 1895, oprindeligt placeret i præsteværelset og fra 1919-32 i selve kirken.

2) (Fig. 274) portrætbuste af Grundtvigs efterfølger ved Vartov, pastor C. J. Brandt, udført 1887 af Otto Evens. Gips. Højde 72,5 cm. På det profilerede fodstykkets bagkant signeret »O. Evens« og dateret: »d 9/4 1887«. Brandt er gengivet i ornat med ridderkors. Lokket hår, skaldepande og fuldskæg. Busten, der registreredes fra 1895 i præsteværelset, befinder sig i dag i nordre omgang ved opgangen til orglet. 3) (Fig. 137), portrætmaljon af C. F. Tietgen, udført af Vilh. Bissen(?), og identisk (?) med dennes relief af Tietgen, der solgtes på Bissens dødsboauktion 1915. Marmor, diameter 57 cm. Tietgen er vist i profil mod venstre. Iklædt jakke med opstående skjorteflip og brystbind. Kort, fremadstrøget sidehår og kindskeg. Re-

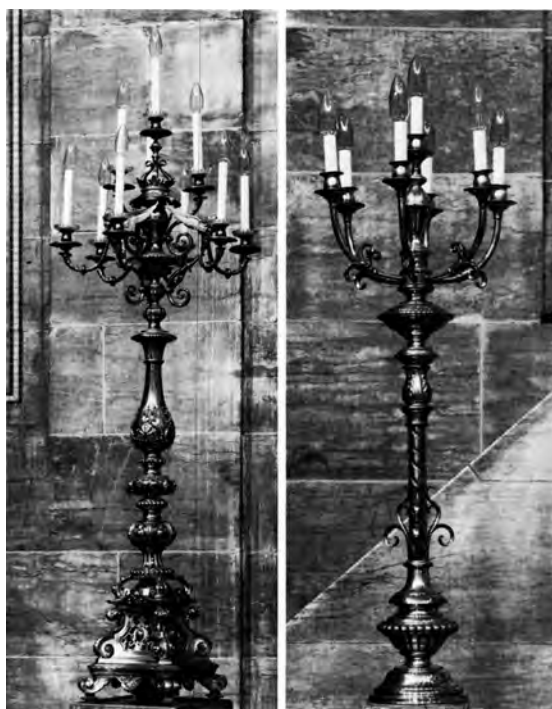

Fig. 275-276. Bronze- og messingkandelabre. LL fot. 1980. 275. Bronzekandelaber på alterskranke 1894 (s. 755). 276. Messingkandelaber på korskranke (s. 755). – *Bronze and brass candelabra. 275. Bronze candelabrum on the altar-rail 1894. 276. Brass candelabrum on the chancel rail.*

lieffet, der først er nævnt i inventarierne fra 1942, er ophængt i nordre omgang, øst for kongestol.

Belysning. Kirkens belysning, som efter Tietgens ønske fra begyndelsen blev elektrisk, omfattede oprindeligt i alt seks kandelabre på alter- og korskranker, 12 lampetter på stolestaderne samt et antal glødelamper, ophængt i omgangen og på pulpituret (jfr. fig. 235, 243). 1896 foresloges også alterstagerne (de to sølvalterstager, de fire bronzestager, samt den syvarmede Grundtvigstage) ombygget til elektrisk lys, hvilket dog 1953 på ny ændredes til levende lys.²⁵ 1929 sløjfedes stolernes lampetter. I forbindelse med en omlægning af belysningen

Fig. 274. C. H. Brandt, Grundtvigs efterfølger ved Vartov, 1887. Portrætbuste af Otto Evens (s. 754). LL fot. 1980. – *C. H. Brandt. Grundtvig's successor to the living of Vartov, 1887. Portrait bust by Otto Evens.*

1938-39 opsattes elektrisk lysekroner i kuplen, mens underetagens lys suppleredes med indsatte lyselementer i nicherne (jfr. s. 688). Foruden disse er et antal lampetter i de sekundære rum i vest og øst, hvilke dog ikke vil blive nærmere omtalt ndf.

Lysekroner. 1) I kuplens centrum 1939 op-hængt lysekroner med facetslebet glasskærm. 2) I sakristiet er nyere lysekroner, formet som metalring med nedhængende kuglependler, opsat til erstatning for tuelampe.

Kandelabre. 1-2) (Fig. 275, 277), 1894, af forgyldt bronze. Højde 194 cm. De rigt udsmykkede kandelabre har trapezformet fod og stærkt leddelt skaft, hvis øvre balusterformede del danner overgang til en opsats med otte lysearme omkring den centrale niende lyseskål. Alle har imiterede stearinlys, beregnet til elektricitet. Kandelabre leveredes fra firmaet D. G. Vollgod & Sohn i Berlin, der også udførte alterstagerne (s. 741). En af stagerne var en gave fra grosserer Holmblad.²⁶ Opstillet på alterskrankens endevanger. 3-6) (Fig. 276), 1894, messing. Højde 125 cm. Snoet skaft på fod af cirkulært grundrids. Øverst afsluttet i opsats med syv lysearme, forsynet med imiterede stearinlys til elektricitet, en ændring, udført 1929, af den oprindelige indretning med fire lysearme, alle med kugleformede skærme (jfr. fig. 235, 278). Ligesom tlampetter (se ndf.) leverede fra firmaet »Allgemeine Electricitäts-Gesellschaft, Berlin«. Opstillet på korskrankens fire stolper.

Lamper. I omgangen er såvel i underetagen,

Fig. 277. Udkast til alterskranke med forslag til kandelabre (s. 755). RA. – Preliminary design for the altar-rail with suggestion for candelabra.

som på pulpituret ophængt lamper med kugleformede glasskærme, stammende fra opførelsestiden. Den nedre etages lamper er særligt udsmykket med bladkransdekoreret fatning.

†*Lampetter* (jfr. fig. 235). I alt 12 messinglam-petter med lampekupler var opsat på stolegavlene mod midtergangen. Ligesom korskrankens kandelabre leveret fra Berlin. Nedtaget 1929.

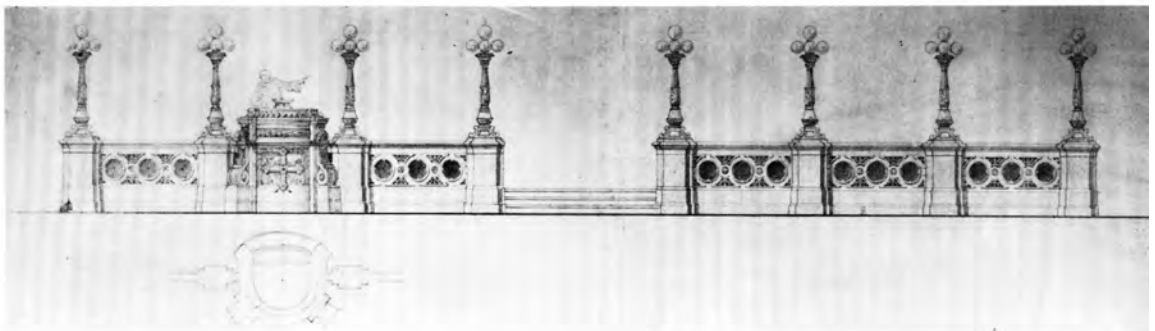

Fig. 278. Udkast til korskranke med lampetter og prædikestol placeret i den søndre halvdel. RA. – Proposal for the chancel rail with candelabra and the pulpit situated in the south half.

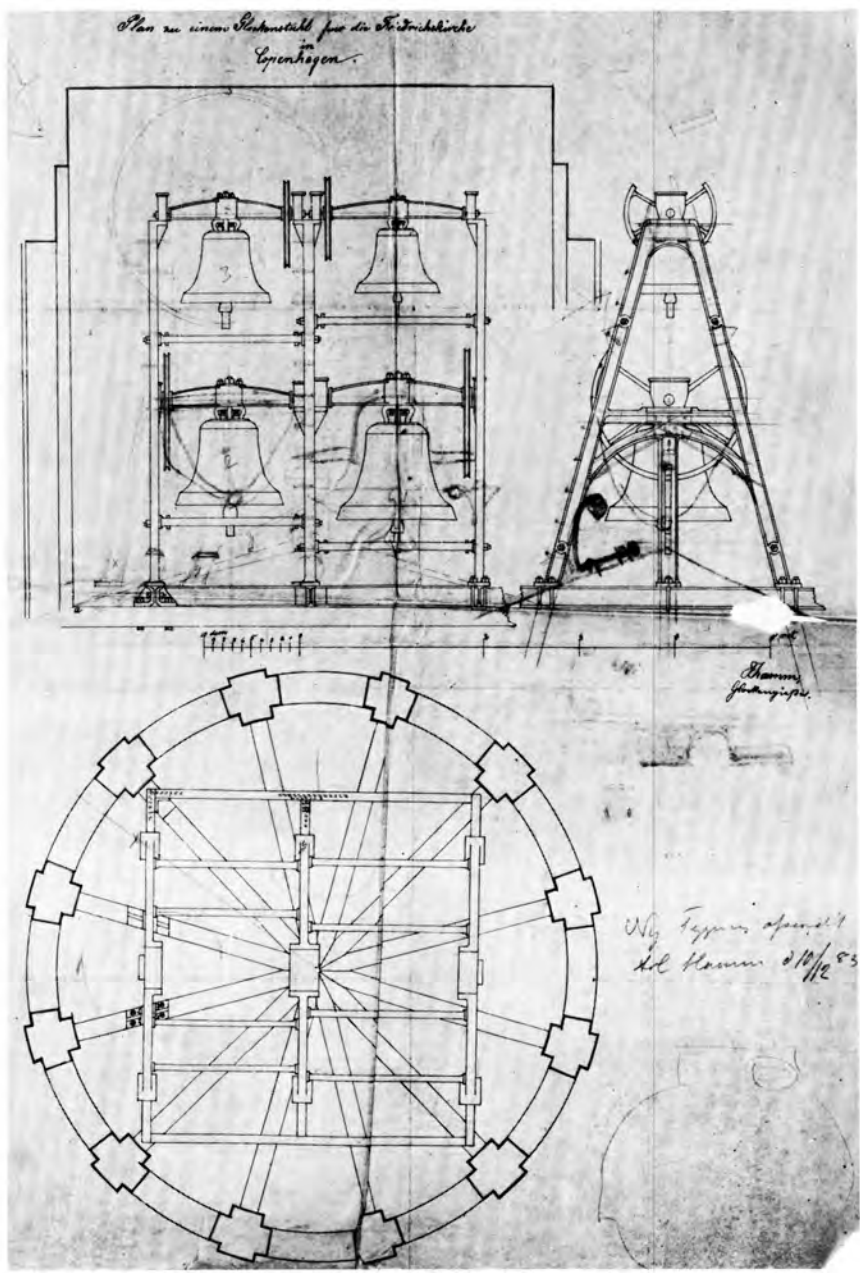

Fig. 279. Udkast til klokkeophæng med slyngebom i stedet for den udførte vuggebom, 1883 af F. Hamm (s. 757). RA. – Proposal for hanging the bells with a straight headstock instead of the already existing balanced headstock. F. Hamm 1883.

Klokker (fig. 280). Kirkens fire klokker blev efter Meldahls ønske støbt efter forbillede i klokkerne fra den katolske kirke i badestedet Ems (jfr. s. 674). Arbejdet udførtes 1883 af F. Hamm, Augsburg, en søn af den klokkestøber, der havde leveret de førnævnte.²⁷

1) Tvm. 132,5 cm. På halsen omløbende tekst med reliefversaler: »Fra dybets grube jeg op mig svang, saa vide toner min stemmes klang: til trøst imod død og dom Himmerigs glæde til jorderig kom!« Under indskriften blad bort af laurbærløv. På klokkelegemet re-

Fig. 280. De to nederste klokker, udført 1883 af F. Hamm, Augsburg (s. 756f.). Jens-Jørgen Frimand fot. 1986. – *The two lowest bells cast in 1883 by F. Hamm, Augsburg.*

lieffer af rigsvåbenet og Helligåndsdue i stråleglorie. Nederst støberens navn: F. Hamm 1883 Augsburg». 2) Tvm. 118 cm. Om halsen laurbærbort flankeret af bladbort. På legemet reliefversaler med vers fra Grundtvigs salme: »Kirken, den er et gammelt Hus«. »Jeg kalder paa gammel og paa ung mest dog paa siælen træt og tung syg for den evige hvile«, samt relief af rigsvåbenet. Nederst støberens indskrift som nr. 1. 3) Tvm. 100 cm. På halsen med reliefversaler: »Om frelse jeg minder og hjerte-fred, som daled fra oven til os ned. Naar verden siger, jeg ringer for lig, jeg følger Guds børn til Himmerig«. På legemet relief af kors, samt rigsvåben og støberens mærke. 4) Tvm. 88 cm. På legemet med reliefversaler følgende vers fra Grundtvigs salme: »Den signede Dag«. »Som guld er den aarle morgenstund naar dagen opstaar af døde dog kysser os og med guld

i mund den liflige aftenrøde«. Rigsvåbenet i relief på legemet, samt støberens signatur. Alle fire klokker er ophængt i vuggebom i lanternen, en ændring i forhold til det oprindelige forslag med ophængning i slyngebom (fig. 279). Ved prøveringningen viste ophængningen sig imidlertid utilfredsstillende (s. 674), og klokkerne forsynedes med særlige patentakslar, udført af Anker Heegaard.¹⁴

1979 installeredes elektrisk ringeanlæg.

Klokkestolen leveredes samtidig med klokkerne fra F. Hamm, men blev 1884 ombygget af Burmeister og Wain. Ved denne lejlighed kan slyngebommene være blevet udskiftet med vuggebomme. En model i kirken viser klokkeophængt med vuggebom foroven, slyngebom forneden.

Fig. 281. Guldbøgegren, anvendt ved Tietgens begravelse oktober 1901 (s. 758). LL fot. 1980.

*Gol-
den beech branch used at the funeral of C. F. Tietgen,
October 1901.*

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 228) over C. F. Tietgen og hustru Laura Tietgen, udført 1919-20 af Niels Skovgaard. Portrætrelief af hvidt marmor (128 ×

145 cm), indsat i en monumental ramme af rødflammet marmor (342 × 185 cm) med halvcirkulært topstykke, – smykket af medaljon med cirkelkors og flankeret af volutter. Forinden på soklen en indskrift med hvidmalede reliefversaler: »Til minde om C. F. Tietgen og hustru Laura, som rejste dette hus til Guds ære«. Portrætfremstillingen, der er udført i højt relief, viser kirkens bygherre og hans hustru, knælende over for hinanden med modellen af Frederikskirken, som de i fællesskab frembærer. Begges blikke er rettet opad. Til trods for den nøgterne portrætfremstilling og personernes enkle hverdagsdragt bærer relieffet umiskendeligt præg af at være influeret af middelalderlige donatorbilleder. På relieffets ramme ses kunstnersignaturen, formet som et sammenskrevet »NKS«.

Monumentet over Tietgen og hans hustru, der begge var bisat på Lyngby kirkegård (Sokkelunds herred), bestiltes hos Skovgaard 1919. Af billedhuggerens forstudier kendes en gipskitse af Tietgens hoved (28 × 20 cm, Skovgaardmuseet, Viborg), samt to udkast til hele kompositionen, ligeledes af gips (85 × 52 cm og 30 × 17 cm, begge privateje). En gipsmodel i naturlig størrelse af relieffet befinder sig på Grundtvigs højskole i Hillerød (erhvervet 1929 af Ny Carlsbergfondet).²⁸ Epitafiet er indmuret i omgangen, umiddelbart syd for hovedindgangsdøren. Et forslag til en placering på den modstående væg i nord blev opgivet.²⁵ Siden orglets opsætning 1963 har udsynet til monumentet fra kirkerummet været blændet.

Mindevase, jfr. s. 535 og fig. 55.

Gravudstyr. Fra Tietgens bisættelse hidrører en forgyldt bøgegren (fig. 281), samt fire sølvkranse. Af disse, hvoraf tre er bevaret, er to udformet som egekranse, en som laurbærkrans. Indgraverede påskrifter på bånd ved kransene betegner dem som gaver fra henholdsvis De jyske Banker, Privatbankens Embeds- og Bestillingsmænd, samt Det forenede Dampskibs-Selskab. Alt opbevares i boks i præsteværelse. †Sølvkrans, senest omtalt 1985.

NOTER TIL S. 732-758

¹ Kirkens inventarier fra 1894-1942 findes i LA. Kirkebestyrelsen. Frederikskirkens rgsk. 1895-1949. Fra 1944-1985 er inventarierne ved embedet. Et tilbud fra Maria Pedersen 1908 om at brodere en dug med ornamenter og ni bibelske scener efter udkast af C. N. Overgaard blev dog ikke imødekommet. Tegningerne findes dog endnu i RA. Kortsamlingen 342,IV (nyordning). Arbejdstegninger. 14.1-6.

² Jfr. Meldahls arkiv, E.5 (note 1, s. 690) med optegnelser om kirkebyggeriet, samt skitser til altret. Og så blandt hans skitsebøger smst. D.1. findes udkast fra Norditalien, navnlig Venedig. Et omfattende materiale af arbejdstegninger findes endelig i RA. Kortsamlingen 342, III (nyordning). Inventar. 2, samt IV (nyordning). Arbejdstegninger. 12. 1-15.

³ Jfr. gavebrev, indlagt i Korrespondanceprotokol. Ved embedet.

⁴ Jfr. Stemmann (note 7, s. 690), IV, s. 194. I et brev til Tietgen 27. aug. 1894 omtalte Meldahl æsken som færdig, mens kanden endnu var i arbejde.

⁵ Jfr. Ferd. Meldahl: Venedig. Dets Historie og dets Mindesmærker, 1903, s. 351. Her hævdes det, at kopier af stagerne kun findes i Betlehemskirken i Palæstina. Omkring anskaffelsen, jfr. desuden korrespondance med Julius Holmblad og Johan Mowinkel, dansk konsul i Venedig, i Meldahls arkiv, E.5 (note 1, s. 690).

⁶ Jfr. NM2. Korrespondancearkivet. Sager henhørende under Det særlige Bygningssyn. I en rapport heri fra hofjuveler A. Michelsen 29. nov. 1956 anføres det, at stagen er fremstillet i meget tynd guldplade, der ikke står i noget rimeligt forhold til dens hele størrelse.

⁷ Jfr. Illustreret Tidende, 88, 2. juni 1861, s. 284. Desuden F. Winkel Horn: N. F. S. Grundtvigs Liv og Gerning, 1883, s. 40 og M. Blom i H. P. B. Barfoed: Minder fra gamle grundtvigske Hjem, I, 1921, s. 33.

⁸ Jfr. Korrespondance med Vollgod & Sohn, der 28. april 1894 afsendte tegninger til alterstager. Om firmaet, jfr. også Wolfgang Scheffler: Berliner Goldschmiede-Zeichen, Berlin 1968, nr. 2032a.

⁹ Jfr. Meldahls optegnelser i E.5 (note 1, s. 690).

¹⁰ Jfr. Stemann (note 7, s. 690), IV, s. 196.

¹¹ Jfr. Meldahls arkiv (note 1, s. 690), A.I.3. Breve fra private, med Tietgens korrespondance med Meldahl om sagen august 1893, samt avisudklip vedrørende polemikken.

¹² Jfr. brev 6. febr. 1929 fra Chr. Winther, præst ved Frederikskirken til Helga Stemann. I Meldahls arkiv (note 1, s. 690). E.5.

¹³ Jfr. Tietgens arkiv (note 2, s. 690), Marmorkirken 1873-1915.

¹⁴ Jfr. Tilbud og Beregninger (note 172, s. 700).

¹⁵ Jfr. brev af 1. jan 1894, A.I. 3 (note 11). Kongen anmeldte ved samme lejlighed et besøg i kirken, der har sat sig spor i en indridsning ved opgangen til balustraden ved lanternens fod.

¹⁶ Oplysninger om dispositionen og om byggesagens forløb ifølge Tietgens arkiv (note 2, s. 690), Korrespondance. Læg: Orglet 1892-95. Jfr. endvidere Organist- og Kantorembederne 1906. Registerbetegnelser ifølge spillebordets navneskilte (Flauto traverso i Manual III har dog påskriften 8 fod). Manual II.s Principal 16' var ikke omfattet af det approberede tilbud.

¹⁷ Klokkespillet, der ikke nævnes i orgelbyggeriets tilbud, kan være en senere tilføjelse.

¹⁸ Med tilsvarende argumenter var det nogle år tidligere lykkedes Nebelong at få reduceret brygger Carl Jacobsens franske orgelprojekt i Jesuskirken fra 40 til 20 stemmer, jfr. Jørgen Haldor Hansen og Ole Olesen: Jesuskirkens orgel, Jelling 1976.

¹⁹ Mixturens opbygning: c'-h' 2 $\frac{2}{3}$ ' + 2' + 1 $\frac{1}{3}$ ', c"-g"^{III} 4' + 2 $\frac{2}{3}$ ' + 2'.

²⁰ Balancetrinet afløste formentlig et primitivt hak-

trin. Den oprindelige svelle har således ikke været velegnet til udførelse af crescendo og decrescendo, men har først og fremmest givet mulighed for styrkemæssig graduering. En tilsvarende anordning findes bevaret i Kronborg slotskirke (DK. Frborg, s.628f).

²¹ Korrespondance i Starup & Søns arkiv. Udover de nævnte arbejder blev der sat rulleskæg på nogle af pedalpiberne, og de fleste tungpipers lydbægre blev forlænget og udstyret med ekspressioner. Barkermaskinen, der klappede voldsomt, blev repareret og ombygget.

²² Organist- og Kantorembederne, 4 udg., 1944. Barkermaskinen, en pneumatisk indretning, der lettede tangenttrykket i manual I og de dertil koblede manualer, blev fjernet, da den var overflødig i den nye sammenhæng. De fem kollektiver fjernedes ligeledes ved ombygningen.

Fig. 282. Alterbog med indbinding, udført 1895 af Arent Nicolaj Dragsted som kopi efter Limogesarbejde på Nationalmuseet (s. 741). LL fot. 1980. – *Psalter with binding made by Arent Nicolaj Dragsted in 1895 as a copy of Limoges enamel at the National Museum, Copenhagen.*

Følgende stemmer er fjernet fra orglet: Manual I: Bordun 16 Fod, Viola di Gamba 8 Fod. Manual II: Principal 8 Fod, Salicional 8 Fod, Octav 4 Fod. Manual III: Bordun 16 Fod, Flauto traverso 4 Fod, Fugara 4 Fod. Pedal: Subbas 16 Fod, Gedakt 8 Fod, Violoncel 8 Fod. Yderligere oplysninger om orglet findes i Den danske Orgelregistrant.

²⁴ Erik Haumann: Et drama i 1936. I Organist-bladet 1985, 2. Samme: Messis – en analyse. I Organist-bladet 1985, 3. Langgaard skrev 1926 tekst til en opera »Marmor«, hvori Marmorkirken forbindes med apokalyptiske visioner. »Der fortælles her om den sidste store orgelkonge, som sidder foran det store orgel i Marmor-kirken (hvor Langgaard selv debuterede som vidunderbarn) og drømmer; han ser

for sig, hvordan Menneskesønnen, der har en »paafaldende Lighed« med orgelmesteren, kommer igen og bliver forkastet, men genopstår, mens skøgen (Verden) bliver fordømt«. Jørgen I.Jensen: Alle tings musik. I Dansk Musiktidsskrift, maj 1980, s. 281).

²⁵ Jfr. Synsprotokol. Ved embedet.

²⁶ Stemann (note 7, s. 690), s. 194.

²⁷ Jfr. Korrespondance (note 132, s. 690). Læg: Klokker.

²⁸ Ebbe og H. G. Skovgaard: Niels Skovgaards Billedhuggerarbejder, 1938, nr. 24-35b; Ny Carlsbergfondet. Dets virksomhed 1927-52, s. 170. Aksel Rode: Niels Skovgaard, 1943, s. 370f.

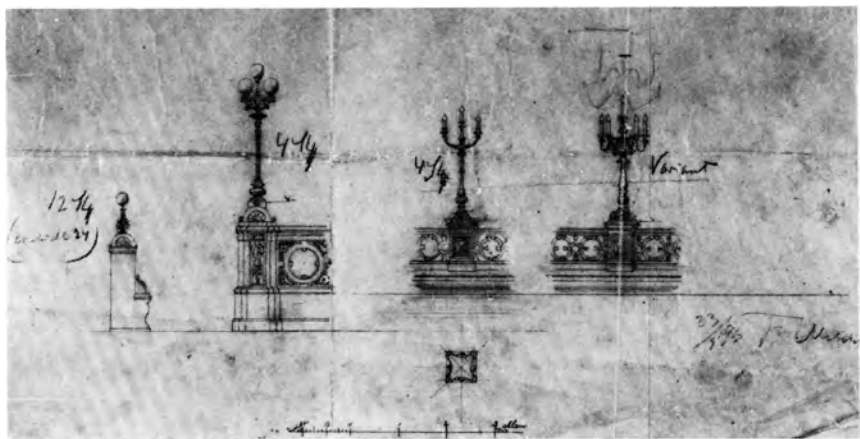

Fig. 283. Udkast til kandelaber på alterskranke (s. 755). RA. – *Design for the candelabrum on the altar-rail.*

KILDER

I det følgende er anført en detaljeret fortegnelse over arkivalier, tegninger, indberetninger m.m., der er benyttet ved beskrivelsen af Frederiks kirke.

ARKIVALIEO VERSIGT

RIGSARKIVET. *Danske Kancelli*: D.I. 20. 1699-1771. Sjællandske Tegneiser (vedr. 1749-50). – D. I. 21. 1699-1771. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegneiser (vedr. 1749-50). – D.II.99. 1706-12, 1721-69. Oversekretærens Brevbøger (vedr. 1749: Nr. 204 og 322). – D.V.124. [1699-1771], Diverse (G: Designationer over kongelige slotte m.v. samt andre offentlige bygninger i København 22/2 1762). – D.X.149. 3a-19. [1730-63]. Den Esmarckske Arkivaflevering. Diverse Akter. – F.I.3. 1773-99. Rotuli over Kancelliets Forestillinger til Kongen (vedr. 1796-99). – F.I.III. 1773-99. Sjællandske Tegneiser (vedr. 1796-99). – H.I.5. 1812-14. 1ste Departements Forestillinger. – H.I.6. 1814-48. Danske Kancellis Forestillinger for 1. Departement (vedr. 1819-20). – H.III.33. 1800-21. Suppliquer (vedr. 1800). – H.IV.42. 1800-02. Protokol over Sager for 1. Departement.

Tyske Kancelli: Udenrigske Afdeling. Almindelig del. 3.2.-37. 1255-1773. Realia (stikord).

Tyske Kancelli: Udenrigske Afdeling. Speciel del. Frankrig. B.72-124. 1699-1770. Gesandtskabsrelationer med bilag (vedr. 1750-55). – C.268-69. 1750-51. Joachim Wasserschlebes Gesandtskabsarkiv. – C.270-76. 1751-54. Ditlev Reventlows Gesandtskabsarkiv. – C.277-78. 1754-55. Christian Ludvig Carl Klinggraffs Gesandtskabsarkiv.

Rentekammeret. Kammerkancelliet 1679-1771: 2211.75-134. 1720-71. Relations- og resolutionsprotokoller for Danmark (vedr. 1749). – 2212.115-26. 1700-71. Bestallingsprotokoller (vedr. 1732-39, 1750-71).

Rentekammeret. Renteskriverkontorerne 1679-1771: 2241.8-26. 1720-59. Kgl. resolutioner og reskripter m. bilag – 2241.99-101. 1740-60. Journaler over indkomne sager, ltr. A-C. – 2241. 102-30. 1740-60. Journalsager (vedr. 1750-51). – 2241.131. 1740-59. Ujournaliserede sager. – 2242.2. 1742-71. Register over kgl. ordrer og resolutioner. – 2242.10-16. 1747-71. Kgl. resolutioner og reskripter m. bilag. – 2242.33-34. 1740-79. Journaler. – 2242.47. 1744-73. Ujournaliserede breve.

Rentekammeret, Renteskriverkontorerne 1773-1840: 2421. 178-81. 1771-1840. Alfabetiske registre over kgl. resolutioner og Kammerkollegiets resolutioner. – 2421. 318-561. 1773-1841. Journalsager (vedr. 1794 og 1833). – 2421.581. 1682-1821, 1845. Dokumenter vedr. diverse kgl. slotte, bygninger og ejendomme m.v. i København og på Christianshavn.

Rentekammeret. Bygningskontoret 1782-1826: 244.1. 1782-1826. Alfabetisk sagregister over kgl. resolutioner. – 244.2. 1782-1826. Kronologisk sagregister over kgl. resolutioner. – 244.3-20. 1782-1804. Kommuniserede kgl. resolutioner m. bilag (vedr. 1797-99 og 1800). – 244.21-33. 1782-1817, 1824-26. Kopibøger (vedr. 1796-99). – 244.34-52. 1782-1819, 1824-26. Registre til kopibøger. – 244.66-84. 1782-1826. Journaler. – 244.115-51. 1782-1826. Journalsager (vedr. 1800, 1809, 1813 og 1819).

Rentekammeret, Bygningsadministrationen 1782-1840: 245.1. 1826-48. Fortegnelse over kgl. resolutioner. – 245.45-81. Registre til kopibøger. – 245.91-121. 1782-1840. Journaler. – 245.122-58. Journalregistre. – 245.414-16. 1782-1827. Beregninger og overslag over bygningsarbejde. – 245.471. 1782-1830. Diverse sager. – 245.472. 1800-03. Landbygmester i Altona C. F. Hansen. Forskellige embedspapirer. – 245.473. 1804-14. Overbygningsdirektør C. F. Hansen. Forskellige embedspapirer.

Rentekammeret. Ekspeditionskontoret for domænesager 1841-48: 252.150-56. 1842-50. Bygningsdomænejournaler.

Rentekammeret. Bygningsadministrationen 1841-48: 256. 1-4. 1841-49. Deliberationsprotokoller. – 256.14-22. 1841-50. Registre til kopibøger. – 256.34-42. 1841-50. Journalregistre. – 256.43-109. 1841-50. Journalsager (udvalgte sager).

Rentekammeret. Bygningskommissionerne: 422.1. 1742-45. Kgl. reskripter og resolutioner. – 422.2-5. 1742-70. Indkomne sager til journal A og B. – 422.6. 1742-45, 1751-55. Koncepter til udgående breve. – 422.7. 1738, 1742-72. Diverse dokumenter. – 423.1. 1782. Fortegnelse over Overbygningsdirektionens arkiv. – 423.2-9. 1771-82. Kopibøger. – 423.11-21.

1771-82. Ekstraktprotokoller. – 423.22-44. 1771-82. Indkomne sager. – 423.45. 1776-77. Overslag ang. Christiansborg slot og de øvrige kgl. bygninger i København.

Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber: 1750-66. Frederikskirkens bygningsregnskaber. – 1766-70. Frederikskirkens materialregnskaber. – 1770-93. Material- og inventarieregnskab ved Frederikskirkens bygning.

Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Slotsregnskaber: 1742-87. Christiansborg slots inventarieregnskaber. (Vedr. 1781-87: Placering af Frederikskirkemodellen i prinsesse Louise Augustas gemakker).

Partikulærkammeret: 2. 1737-1848. Dokumenter vedr. partikulærkassens indretning og udvikling. – 3. 1774. Inventarium over partikulærkammerarkivet. – 4. u.a. Ældre inventarier samt til- og afgangsbøger fra partikulærkammeret. – 12a. 1739-50. Kongelige resolutioner, der ikke er indført i resolutions- eller byggeprotokollerne. – 21. 1737, 1748-49. Indkomne breve. – 28. 1740-98. Adskillige sager. – 32. 1736-38. Kasse- og bygningsregnskaber. – 38. 1748-50. Partikulærkammerregnskaber. – 39. 1748-50. Bilag til partikulærkammerregnskaber.

Partikulærkammeret. Chatolkassen: 46. 1750-51. Bilag til chatolkasseregnskaberne.

Partikulærkammeret. Bygningssager: 83. 1737-67. Resolutionsprotokoller. – 84. 1768-75. Resolutionsprotokoller. – 85. 1745-69. Kgl. resolutioner vedr. bygningsvæsenet. – 86. 1749-71. Bygningsregnskaber. – 87. 1749-71. Bilag til bygningsregnskaberne. – 113. 1742-45, 1750. Tegninger og dokumenter vedr. Rosenborg, huset i Læderstræde og huset i Hyskenstræde. – 120. 1767-68. Det bornholmske stenbruds leverancer til Frederikskirken.

Partikulærkammeret. Frederik 4.s børn: 57. 1738-83. Prinsesse Charlotte Amalies journal-kasseregnskaber.

Kabinettsarkiver. Frederik 5.s kabinetsarkiv: Ekstrakter, etater etc. 1750-61. Kongens contrabog over indtægt og udgift ved Frederikskirkens opførelse.

Kabinettsarkiver. Christian 7.s kabinetsarkiv: Indkomne sager 1766-71. Jardin: Promemoria ang. professor Jardins engagements vilkår, 1770. – Perioden januar 1772-april 1784. Indsendte kabinetsordrer iflg. ordre af 24/1 1772. – Perioden januar 1772-april 1784. Schumachers koncepter, 1772-73.

Ældre lokalarkiver. Byarkiver: Reg. 30. København.

Kunstakademiets arkiv: 1.1.6.-1.1.30. 1760-1856. Dagbøger og dagbogsregistre. – 2.22.7-8. 1874-75. Dagbøger og dagbogsregistre.

Finanskollegiet 1784-1816: 1.1784-1816. Forestillinger m. kgl. resolutioner. – 2. 1784-1816. Kollegiets ekspeditioner og korrespondance. Missiveprotokol. – 1784-1816. Journaler.

Indenrigsministeriet. Bygnings- og havesager: 1849. Bygningsjournal. – 1850-1942. Bygningsjournaler. – 1850-1942. Journalsager. Gr. 36.

Landbrugsministeriet. Domænekontoret: Bygningsdomænekontoret. 1849-53. Journaler.

Finansministeriet. 1. statsaktivkontor: Journal A. 1849-87. Frederiks Kirkeplads nr. 34. Journaler m. registre. – 1870-74. Kopibøger m. registre. Div. år. Pakkesager.

Privatarkiver. A. G. Moltkes arkiv: 5974/6. C 1. 1752-79. Sager vedr. Frederikskirkens opførelse. – 5974/9. B 7. 1754-56. Sager vedr. Frederiks hospital. Korrespondancesager. – (dep.) *Bregentved.* 1750-59. Frederikskirken. – 1730-92. Korrespondancesager.

Privatarkiv er. De Bernstorffske arkiver. Wotersens privatarkiv: 5129. 68 11,3. 1753-58. Sager vedr. bygningen af Frederikskirken.

Privatarkiver. F. Meldahl og hustrus arkiv (5963): A.I.3. Breve til Meldahl fra private. – B. Koncepter til breve, avisartikler mm. – C.I. Personlige papirer og optegnelser. Selvbografiske optegnelser. – D.I. Sager vedr. Meldahls rejser. Rejse- og skitsebøger. – E.5. a-d. Sager vedr. Meldahls virksomhed. Marmorkirken. – F.2-7. Sager vedr. Meldahls litterære virksomhed. – G. Sager vedr. forsk. – H. Diverse.

Privatarkiver. C. F. Tietgens arkiv. Frederikskirkens arkiv (6441): A 55-56. 1873-1915. Marmorkirken. A. 57. 1874, 1876-86. Brevjournal vedr. Frederikskirken. – A 58. 1878-84. Kopibog over udgæede breve. – A 59-63. 1874-95. Korrespondance. – A64. u.a. Tilbud og beregninger. – A 65. 1877-94. Genparter af regninger og anmodninger om ácontoudbetalinger. – A 66. 1877-79. Journal over arbejdere. – A 67. 1876-94. Approbationer og udgifter ved Frederikskirken. – A 68-69. 1876-95. Betalte regninger. – A 70. 1876-86. Regninger anbefalede til udbetaling gennem kontoret. – D 81. 1883-92. Fonden til plastisk dekorativ udsmykning af Marmorkirken.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.V.:
Kgl. Bygningsinspektoratarkiver. Bygningsinspektorat

A. A 14-15. 1863-75. Journalregistre. – A 17-18. 1860-72. Ekspeditionsbøger. – A 69. 1866. Journalsager. – A 73. 1868. Journalsager.

Kgl. Bygningsinspektoratarkiver. Amalienborg palæforvaltning: 78. 1833-73. »Frederiks kirkeplads«.

Frederikskirkens arkiv: Sogn nr. 17. Overtilsynet. Patronatet. 1894-1918. Patronatets korrespondancesager. – Kirkebestyrelsen. 1875-1967. Sager vedr. bygninger og inventar. – Kirkebestyrelsen. 1936-59. Arkitekt Anton Frederiksens sager vedr. Frederikskirken. – Kirkebestyrelsen. 1894-95, 1917-18. Regnskabsprotokol. – Kirkebestyrelsen. 1895-1949. Frederikskirkens regnskaber. – Kirkebestyrelsen. 1894-1966. Kassebøger for Frederikskirken.

Brandforsikringsarkivalier: København By. S. Annæ Øster Kvarter matr. 185 og 259.

KØBENHAVNS STADSARKIV: *III. Magistraten indtil ca. 1858. I. Rådstueskriverens kontor indtil 1805. 1704-13, 1715-1801. Kollegiebreve (vedr. 1749, nr. 218). – I. Rådstueskriverens kontor indtil 1805. (1660)-1801. Magistratens kopibøger (vedr. 1749-50). – 2. Sekretariatene 1805-57. Referatprotokol (vedr. 1851). – 2. Sekretariatene 1805-57. Indkomne sager (vedr. 1851).*

VI. Magistraten m.v. fra ca. 1858. Magistratens 2. afd. Sekretariatet. Kopibog (vedr. 1861).

IX. Samlinger til Københavns historie og topografi m.v. 3. Enkeltpersoners samlinger. Redaktør Carl Bruun.

MAGISTRATENS 4. AFDELING:

Byggesager. S. Annæ Øster kvarter, matr.nr. 185 og 259.

THORVALDSENS MUSEUM: Akter vedr. Thorvaldsens museums oprettelse.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK: 1396 n fol. Nachricht wegen der Familie des H^m Professoris Wiedewelt in specie ihn selber und seine gemachte Arbeiten betreffend. – 2152^c 4°. Breve fra Wiedewelt til Wasserschlebe. – 3055 4°. Vilhelm Klein: Arkitektportrætter. 1896.

VED EMBEDET. Synsprotokol 1895f. – 1875-1909. – Korrespondanceprotokol m. indlagte breve ca. 1900-18. – Inventarieprotokol 1944-1985.

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING: Korrespondancearkiv. Sager henhørende under det særlige bygningssyn 1894f. – Notater vedrørende Frederiks-

kirken, indsamlet af Jan Steenberg. – Rapport vedrørende 11 bygningsmodeller i Frederikskirken, fotograferet og cirka-opmålt d. 18.4.1968 af Magnus Holzner Olsen. – Notat vedrørende modellernes bevaringstilstand og opbevaring ved Lucien Hecklen 1977. – Notater vedrørende anvendelsen af Marmorpladsen og kirkeruinen ved G. F. Hetsch og Th. Stuckenberg. – Beskrivelse af bygning og inventar ved Birgitte Bøggild Johannsen og Ulla Kjær 1985-86. Redaktionen afsluttet maj 1986.

TEGNINGER

RIGSARKIVET. *Kortsamlingen II. Seddelreg. 5. Rentekammeret 341-42. Tegninger til Frederikskirken.* 341. 18. århundrede. Projekter: 341.1. Juvarras projekt til centralkirke (kopi af Eigtved); 341.2-11. Eigtveds projekter; 341.12-15. Anthons projekter; 341.16-20. Gabriels projekter; 341.21-24. Jardins første projekter. – 342. 19.-20. århundrede. Ferd. Meldahls tegninger til Frederikskirken, under nyordning (omfattende: I. Projekter; II. Bygningsdetaljer; III. Inventar; IV. Arbejdstegninger i stor målestok). – Opmåling af Frederikskirken udarbejdet som bilag til rapporten »Frederikskirken, hovedeftersyn 1968«, af firmaet Birch og Krogboe. – Endvidere er tegninger indlagt i Finansministeriet. 1. statsaktivkontor. 1849-87 (Harsdorffs udkast 1797-98), i C. F. Tietgens arkiv (privatarkiver 6441), Marmorkirken 1873-1915, samt i Ferd. Meldahls arkiv (privatarkiver 5963), D.1. Rejse og skitsebøger; E.5. Sager vedrørende Meldahls virksomhed. *Hærens arkiv.* F. Hærens skolars arkiver 1713-1861. Landkadetakademiets arkiv. Landkadetternes tegnebøger.

DRONNINGENS HÅNDBIBLIOTEK: *Dronning Juliane Maries Atlas.* Bd. XXVIII, blad 27.1762. Tegning af F.J. de Stinde.

KUNSTAKADEMIETS BIBLIOTEK: K. S. 8a-g. Eigtveds 1752-projekt; K. S. 1. Eigtveds plan af Frauenkirche; K. S. 2. Tømmerkonstruktion af kuppel m. lanterne; K. S. 375a-b. Thurahs projekter; K.S. 497. Anthons perspektiv efter Gabriel; K. S. 392a-b. Jardins sidste projekt; A. 2033. K. M. Mønsted: Opmåling af gipsmodel af korintisk kapitæl fra Jardins kirke; K. S. 125-26. Andreas Kirkerup: Tegning af rambuk og stående spil. Td 136. 154-55. Harsdorffs projekt; K. S. 341a-b. Peter Meyn: Plan til rotunde på centralplads; K. S. 553. Kort over den nordlige del af Marmorkirkepladsen; K. S. 554. Kort over Marmorkirkepladsen m. omgivelser; K. S. 555. Situationsplan efter hofbygmester Hornbechs rekvisition, 9. okt. 1828; 499. Hetsch' projekt 1834, deposition fra Kunstforeningen; A. 1818. Hetsch: Frederikskirkens plads, Thorvaldsens museum; A 3586.

Hetsch: Frederikskirkens plads 8. april-15. maj 1837, beliggenhedsplan m. grundplan, opstalt og snit samt perspektiv; A. 3587a-c. Hetsch' projekt 1837; A. 9387a-d. Hetsch' projekt til Thorvaldsens museum 1838; A. 9388a-b. Hetsch' projekt 1855; A. 1809a-b. Hetsch' projekt 1855; 16922. Hetsch' projekt 1862; 10544. M. G. Bindsbølls projekt 1838; 13704a-b. Vilhelm Petersens projekt til Industriforeningen 1865; A. 13333a-b. L. P. Fengers projekt; u.nr. Unmacks plan og snit af tømmerkonstruktion 1878; A. 10035a-h. Herholdts plan febr. 1880; u.nr. Carl Vilhelm Petersens plan 1880; K. S. 709. Grundplan til en kirke, af Juvarra; K. S. 889a-b. Monumentalt anlæg. Bl. 60-62. Vilh. Kleins projekter til en kirke på Frederikskirkens plads.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *Billedsamlingen*. 2°. 10833-35, 10837, 10895. Hetsch' projekt o. 1838; 10828-30, 10846-48. Situationsplaner og anonyme projekter til Frederikskirken.

MAGISTRATENS 4. AFDELING. *Byggesager*.

S. Annæ Øster Kvarter, matr.nr. 185. Blandt andet Meldahls projekt 1877.

KØBENHAVNS BYMUSEUM. Forskellige projekter, udført som tegninger eller oliemalerier (jfr. s. 605f.).

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING. 3 planer af kirkens omgivelser fra 1700'ernes slutning. – Anonymt projekt (opstalt, snit og plan) fra 1800'ernes første halvdel. – Anonymt projekt (plan og snit) fra 1800'ernes 1. halvdel. – Udateret projekt af Hetsch (plan, snit, opstalt). – Usigneret plan af kirkens omgivelser. – Defekt plan.

BREGENTVED. G.D. Anthon's prospekt, dateret 31. marts 1756.

LITTERATUR

Litteraturen om København og byens kirker i almindelighed er omtalt i DK. Kbh.l, s. 220. For litteratur

om Frederikskirken, jfr. bibliografisk oversigt i Københavns bibliografi. Litteratur om København til 1950, udg. Svend Thomsen, Drude Lange og Imelin Nordentoft, I, 1957 med supplement, 1951-67, udg. Svend Thomsen, 1967. Tre ældre monografier er viet Frederikskirkens tidlige historie: F.J. Meier: Marmorkirken fra 1749-1772. Et Bidrag til den danske Kunsthistorie. For størstedelen af utrykte Kilder, 1883; Ferdinand Meldahl: Frederikskirken i København, saaledes som den blev projekteret i det XVIII Aarhundrede af Eigtved, Anthon, Jardin m.fl., samt dens Forhold til Danmarks og Europas Bygningskunst i det XVII og XVIII Aarhundrede, 1896; Fr. Schiøtt: Frederikskirken paa Amalienborg, i Fra arkiv og Museum, I, 1899-1902, s. 1-49. Heraf supplerede Meldahl kendskabet til kirkens projektering på væsentlige punkter ved publiceringen af de talrige af Fr. Schiøtt i Postvæsenets arkiv fremdragne tegninger (af Eigtved, Gabriel, Anthon og Jardin), mens Schiøtt inddrog et bredere kildemateriale end hidtil kendt. Senere forskning af Vilh. Wanscher, Fr. Weilbach, Chr. Elling og K. Voss (jfr. noterne til Frederikskirkens ældste bygningshistorie, s. 558.) har bidraget til identificere ophavsmændene til de forskellige tegninger, samt til at placere projekterne i en arkitekturhistorisk sammenhæng. Den nyeste tid har også bragt bidrag om Meldahls Frederikskirke og C. F. Tietgen som bygherre, vigtigst Hans Helge Madsen: Meldahls rædselsprogram, 1983 og Klaus Pedersen: C. F. Tietgen som bygherre, i HistMeddKbh. 1982, s. 67ff. og samme: Marmorkirken – den grundtvigianske katedral. Fra Frederik V.s fiasko til C. F. Tietgens succes, i HistMeddKbh. 1983, s. 81ff. Begge bygger bl.a. på det grundlæggende værk om Meldahl, Helga Stemmann: F. Meldahl og hans Venner, I-VI, 1926-32, hvoraf navnlig bd. IV omhandler Marmorkirkebyggeriet og Meldahls forhold til Tietgen.

FORKORTELSER

For forkortelser, jfr. den almindelige forkorteslesliste i »Danmarks Kirker«, senest i Ribe amt, s. 54-56 og Holbæk amt, s. 53-55. Endvidere i København, 1, s. 18.

Arkivgennemgangen vedr. Frederiks kirke er foretaget af Poul Grinder-Hansen, BBJ, Ulla Kjær og Henrik Larsen. Redaktionen af orglerne skyldes Ole Olesen, mens Ulla Kjær har redigeret afsnittene om Thurahs, Gabriels, Jardins to første og Anthon's projekter (s. 492-503, 505-512, 518-27), om kirkeruinen som motiv for samtidens malerkunst og litteratur (s. 605-18), samt har medvirket ved redaktionen af modeller (s. 688), pengebøsser (s. 747), Korsfæstelsesrelief (s. 753) og C. F. Tietgens epitafium (s. 758). Jean Olsen har udført de engelske oversættelser af billedtekster og resuméer.

Fig. 284. Luftfoto af akse fra havnen via Amaliehaven og Amalienborg plads mod Marmorkirken. Mogens Carrebye fot. 1983 (s. 701). Copyright Rederiet A. P. Møller. – *Aerial photograph of the axis from the harbour via Amaliehave and Amalienborg to the Marble Church.*

FREDERIKS KIRKE II

ARCHITECTURAL HISTORY

In 1874 the banker and financier, C. F. Tietgen took over the church ruin, by this time known as the Marble Church and its precincts. He planned to complete the church within ten years; in fact, building operations were to go on for twice as long. Unfortunately, the commencement of this large-scale undertaking coincided with the effects of the international financial crisis, which reached Denmark just at the time, and which had marked consequences for Tietgen's many businesses. However, the lengthy duration of the project allowed the architect to think out and revise his proposals innumerable times, to which the vast quantity of plans and drawings from the works office bears witness.

Ferdinand Meldahl was appointed principal architect. Both his and Tietgen's commitment to finish the church went back many years. For Meldahl it was the fulfilment of a dream he had nourished since he was fifteen, and he undertook the job without charge because he considered it "a matter of honour". Even Tietgen considered it the "keystone of his deeds on Earth". It was also a matter close to his heart to find more spacious and appropriate premises for the Grundtvigian congregation than the hospital chapel at Vartov.

Nevertheless before he ultimately acquired the site a variety of ideas were deliberated on. In 1867 Tietgen commissioned the architect, Christian Zwingmann to prepare plans and drawings for the completion of the Marble

Fig. 285. Kirkens bagside under opførelsen. Tegning 1883 af A. (Albert?) Jensen. NM. – *The rear part of the church during erection. Drawing 1883 by A. (Albert?) Jensen. NM.*

Church (figs. 138-139), and it was this architect whom Tietgen wanted for the church, but under Meldahl's supervision. However, a mental illness which steadily worsened caused Zwingmann's participation to cease in early 1876. About the same time as the preparation of Zwingmann's proposal Ludvig Fenger also submitted his (see fig. 140). The establishment of *Det københavnske Byggeselskab* for housing in 1872 caused Tietgen to push forward with his plans for the Marble Church and its surroundings. With this in view Meldahl prepared a

housing development for the area as well as a proposal for the church (figs. 142-144). Yet the asking price for the plots on the south-west corner was too high in Tietgen's opinion, and in the first instance these plans had to be dropped.

Finally, in 1874, Tietgen considered the time ripe to buy the square itself. He drew up a draft of the contract of sale on 30th May, the final document was signed on 2nd July, and on 5th January 1875 the title deeds of the land were his. The speed with which the final moves were accomplished was probably due to a crisis at the time in the cabinet, and surprising considering the problem of this land had been subject to debate in parliamentary committees off and on for more than twenty years. The haste with which the final deal was arranged, as well as the bargain price of 200,000 Danish crowns, soon came in for criticism, and in 1877 the ministers involved were impeached. The prosecution was skilfully conducted by Viggo Hørup, the Liberal politician, nevertheless the government was acquitted.

The contract of sale stipulated that the church was to be completed within ten years, and within the expiry of the first five years that the sum of at least 200,000 crowns be spent. These stipulations were not upheld. The first fully prepared set of plans and drawings of the church was not submitted before September in 1877, while tenders were not made for building contractors until March 1878. Tietgen's financial difficulties meant that work on the church ceased completely at various times. The sum total of building costs amounted to c. 1,400,000 crowns, a million more than originally budgeted for. This sharp rise in costs was due to increases in the dimensions of the church, particularly its height. A number of large donations, combined with money accrued through the sale of the parcels of land round the church, limited Tietgen's personal stake to about 450,000 crowns. Another appreciable subsidy was the fact that Meldahl refused any form of fee in his capacity as architect of the church. His team of assistant architects received pay-

ment; to begin with, Emil Blichfeldt, Georg Tersling and Emil Lonholdt; later, Albert Jensen, in association with Carl Thonning and Harald Garde, among others.

As mentioned earlier, the design of the church passed through several phases during the planning stages, and not until about 1884 were its principal features largely decided upon. Even then, several variations in detail existed and changes to the design were made right up to the last. The earliest proposals (figs. 148-149, 199, 230) reveal rather a low flattened dome either with or without a lantern. Only in the course of 1876 did a higher dome begin to be developed, but the plans and drawings approved in 1877 (figs. 156-159) were far from the final ones. A proposal of 13th April 1879 had an elaboration of the dome and lantern without a final decision being made as to their dimensions (figs. 161-162). The lower part of the church was spared a great number of changes because of the limitations imposed by existing walls from Jardin's time. One important change to the project, however, was that the Corinthian order was chosen in 1881, instead of the Doric and Ionian orders previously considered (fig. 286). Changes also occurred on the building site. Rather than employing as far as possible the existing stocks of marble on the site, with additional marble brought in from quarries in Norway, the upper parts of the church were primarily built of limestone from workings in Fakse (south Zealand) and Øland (Sweden). Much of the earlier walling was in such a state of dilapidation that far more of it had to be pulled down and rebuilt than had been anticipated.

The nucleus of the church and the dome had sufficiently progressed by September 1883 for topping-out festivities to be held when the weathervane was added to the lantern (fig. 175). In the course of the following two years the dome was roofed with copper. At this point work began on the front part of the church, and largely finished by the end of 1890. The north, south and west facades were completed at the same time.

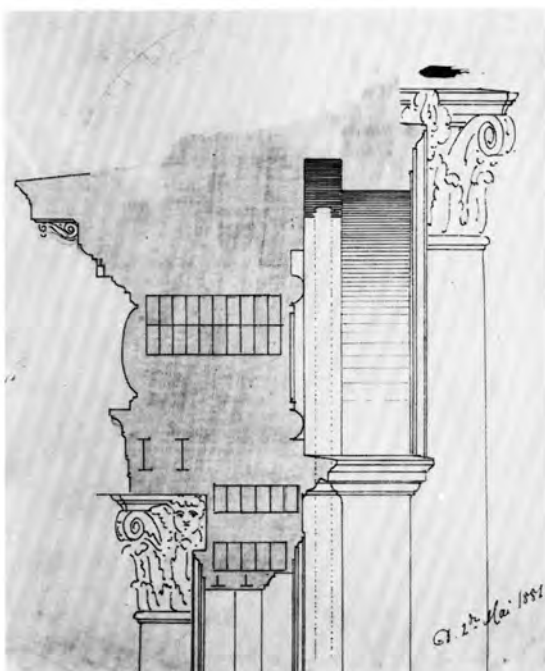

Fig. 286. Detaljtegning af tamburmuren med korintisk orden både ud- og indvendig, 2. maj 1881 (s. 669). RA. – Detailed model drawing of the drum with Corinthian order both inside and out, 2nd May 1881.

Meldahl had already created an ambitious programme for the embellishment of the church at an early stage of the building operations. He conceived the crypt as a central element, with Grundtvig's coffin as its focal point while above it in the nave stood the baptismal font, with the Dove of the Holy Ghost beneath the centre of the dome. To further decorate the dome he envisaged paintings of the twelve apostles and representations of the history of the Christian Church, while statues of the patrons of the church, including Grundtvig, adorned the outside of the building. The principal features of this decorative programme were accomplished, although the most important of all, the plan to arrange a mausoleum in the crypt for the mortal remains of Grundtvig and other prominent Danish "fathers of the church", was dropped. To Grundtvig's successor as the incumbent of Vartov, Pastor C.J. Brandt, fell the task of selecting the distinguished people destined to be immortalised in

Fig. 287. Bagpartiet efter fjernelse af stilladset 1891. Kopier af Johannes Døberens og Elias' statuer er prøveopstillet foran facaden. Fot. KglBibl. – *The rear of the building after the removal of scaffolding 1891. Copies of the statues of John the Baptist and Elijah in trial positions in front of the facade.*

the cycle of statues round the outside of the church. And Pastor Frederik Nielsen, later bishop, chose the inscriptions and symbolical representations for the interior. Only a number of statues for the balustrade above the lower storey reached completion, and when the church was consecrated in 1894 only two of the lower figures on the main facade were in position. The paintings of the dome, which had been restricted to representations of the apostles and some angels, were completed in 1892 by H. C. Overgaard after the preliminary drawings by Anton Dorph and Henrik Olrik.

Meldahl's proposals for the interior of the

church (cf. figs. 187-188, 204-205) passed through a number of phases. In the final proposal the altar and chancel rail, with two built-in pulpits were at the west end of the church, while the font, in accordance with Grundtvigian practice, stood by the entrance to the east, and the organ was on the north wall. The consecration of the church took place on 19th August 1894 in the presence of the Danish royal family. The beginning of the ceremony was unorthodox in that the inaugural address was given by C. F. Tietgen.

Acoustical improvements had to be carried out shortly after the consecration. The first step was to put up draperies to shut off the arches, as well as to dismantle the pulpit to the south, and add a canopy to the north pulpit. The completion of the series of statues outside at the foot of the church was a matter of great importance to the Tietgen family, and in 1949 the undertaking was completed. In 1973 the thirteenth statue – Søren Kierkegaard – was put up to north-west, Kingo's Plads. On the other hand, the tympanum relief over the east door never came to anything. Problems with the interior of the church led to the addition of a second font in the south niche of the chancel rail in 1925, and in 1931 to the removal of the pulpit in favour of a new pulpit of marble put up along the north-west side of the chancel. In 1963 a new organ was placed near the entrance to the church in the south-east. A major restoration carried out between 1970 and 1976 entailed the renewal of the copper roofing of the dome, and much of the cornice and balustrade. New central heating plant was installed.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

The Marble Church is a conspicuous silhouette in the Copenhagen skyline by virtue of its height and great dome. At close quarters this monumental impression is deliberately reinforced by the modest size of the square in which it stands. The buildings flanking the precincts of the church were built in 1881-85 according to Meldahl's design.

The church is built on Jardin's foundations and incorporates part of the original walls, in the east end including the first storey. The cylindrical nucleus of the church is two storeys high surmounted by a balustrade. Two extensions at the east and west facades respectively. The main facade is to the east, and it is emphasised by a portico with six columns. Inside the circular nucleus and concentric with it are twelve brick pillars which support the drum. The dome above is double. Its outer shell is pointed in profile and crowned by a lantern belfry.

The lower parts of the Marble Church are built either of solid marble or a mixed core of brick and stone rubble faced with marble. The upper parts are largely rendered brick. A number of additional architectural detail is in limestone from quarries in Fakse (Zealand), and Øland (Sweden). The basement and ground level floors, as well as stairs, are of concrete. The dome is roofed with copper; zinc and cast iron have been employed for a series of ornamental elements.

The exterior is enhanced by two rows of statues, viz. round the foot of the church and on the balustrade over the first storey. The lower cycle numbers thirteen bronze statues representing the Fathers of the Danish Church

Fig. 289. Knud den Hellige, skitse udført 1914 af Viggo Jarl (s. 708). LL fot. 1986. – *S. Canute by Viggo Jarl 1914.*

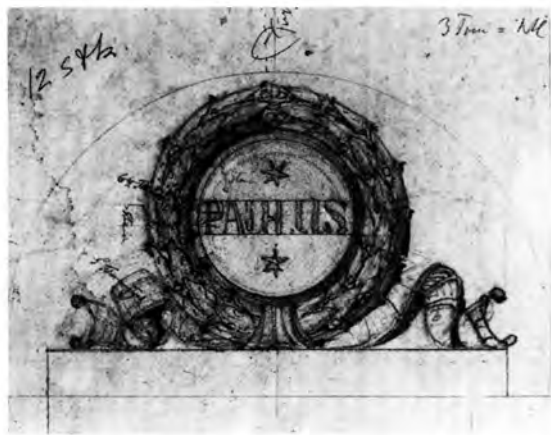

Fig. 288. Udkast til medaljon med apostelnavn over tamburens vinduer (s. 676). RA. – *Proposal for medallion with the names of the apostles above the windows in the drum.*

from S. Ansgar to Grundtvig. The thirteenth statue, an addition to the original series, is of Søren Kierkegaard. Whereas a fourteenth statue is planned which will represent B. S. Ingemann (figs. 211-219, 289). The statues were put up in the period 1894-1973. The sequence on the balustrade is of cast zinc, amounting to eighteen figures in all taken from the Old and New Testaments, from medieval ecclesiastical history, and from the Reformation: beginning with Moses and finishing with Martin Luther (figs. 211, 220-22, 290). All these statues were executed and put up between 1883 and 1887. In addition, there is a number of vases on the balustrade, and at the base of the lantern. Over the central entrance are zinc reliefs of the four evangelist symbols.

The circular interior is framed by the twelve

Fig. 290. Martin Luther, udført 1883-84 af Theobald Stein (s. 714). Kit Weiss fot. 1985. – *Martin Luther by Theobald Stein 1883-84.*

pillars which carry the drum and dome. There is a narrow ambulatory between the outside wall and these pillars. The chancel is a raised dais projecting into the west segment of the central interior. The main door is opposite at the east end. A gallery tier has been interpolated at the north and south sides of the ambulatory, though broken by the organ-loft in the central arch to the north (figs. 225-26). The east and west extensions contain a number of secondary rooms: vestry and sacristy to the west; mortuary and vestibule to the east. In the north-west and south-east there are stairs leading to the gallery and the loft above it. Access to the loft over the brick dome is by spiral stairs inside two of the pillars (south-east and north-west).

STAINED-GLASS, WALL-PAINTINGS, AND THE PAINTED DOME

A circular glass-painting acts as a skylight in the vestibule. Executed after the preliminary painting by C. N. Overgaard by the master-glazier Auguste Duvier, both of whom offered to donate the window in 1893. It depicts an angel garbed in white with an inscribed scroll: »Lift up your hearts«.

The wall-paintings comprise two almost identical panels flanking the altar which depict a stag drinking in front of twining vines. In the spandrels of the arches facing the centre are twelve oval medallions with Christian symbols. Lastly, paintings of musical instruments are depicted hanging on the wall in the vicinity of the organ. These decorations were all done by C. N. Overgaard, according to the terms of a tender dated 14th September 1893, in imitation of mosaics.

The painted dome was executed by the same artist, 1889-92, after the prototype by Henrik Olrik and (after his death 1890) by Anton Dorph. The twelve panels, horizontally divided by stucco medallions with cherub heads, show the twelve apostles below (figs. 236, 238-41, 291) and above standing *putti*.

FITTINGS

By the time of the consecration of the church in 1894 all the large fittings – with the exception of the font – had been made after model drawings by Meldahl. Added to these were a number of smaller donations, primarily altar plate. The most notable is the gold seven-branched candelabrum presented to Grundtvig upon the fiftieth anniversary of his priesthood (fig. 255).

The altar and monumental altar-piece, conceived as a piece of architecture, stand to the west. Two pulpits have once stood in niches in the chancel rail, however they were removed in 1895 and 1930-31 respectively (figs. 235, 243). In 1925 a marble font designed by Joakim Skovgaard was put up into the south niche, but the one to the north remained empty. The

Fig. 291. Detalje af kuplen. LL fot. 1986. – *Detail of the cupola.*

original font by Stephan Sinding stands to the north-east near the entrance (fig. 258). The present pulpit, designed by Emmanuel Monberg 1930-31 is on the north side of the chancel. The church's first organ, whose fancifully decorated case had been Italian-inspired, was replaced in 1963 by the present organ and case designed by Rolf Graae.

The church contains a number of portraits, including C. F. Tietgen, who commissioned the church; Grundtvig, and his successor at Var-

tov, C.J. Brandt; the latter's son-in-law, the first vicar of the Marble Church, J. H. Monrad (figs. 270-71, 274). A wall monument by Niels Skovgaard was put up in the south ambulatory to the memory of C. F. Tietgen and his wife in 1920 (fig. 228).

The Marble Church has four bells cast in 1883 by F. Hamm. They hang in the lantern. Their prototypes are the bells in the Roman Catholic church in the Westphalian town of Ems.

INDHOLDSFORTEGNELSE

FREDERIKS KIRKE

Kilder s. 761-64. Noter under de enkelte afsnit.

Indledning.....	463-466

BYGNING

Frederiks kirke I 1749-1770

s. 467-570

Bygningshistorie.....	467-542
Indledning.....	467
Anlæggelse af den ny bydel.....	469
Kirkens grund.....	472
Grundstensnedlæggelsen.....	473
Arbejdet indledes.....	474
Eigtveds første projekter	475
Byggearbejdet under Eigtveds ledelse.....	481
Spørgsmålet om den norske marmor	483
Eigtveds sidste projekter.....	485
Intermezzo.	
Gabriels projekt »A« og »B«	492
Thurahs projekt 1 og 2.....	500
Jardins kaldelse	504
Jardins projekt 1 og 2.....	505
Jardins projekt 3 og 4.....	512
Antons projekt 1 og 2.	
Rosenbergs overslag.....	518
Byggeriet under Jardin 1756-1770	527
Spørgsmålet om kirkens byggematerialer.....	530
Arbejdet på byggepladsen	533
Modeller.....	536
Porfyrstenene.....	538
Byggeriets standsning og foreløbige afvikling 1770-71	539
Bygningsbeskrivelse.....	542-570
Oversigt.....	542
Ydre	542
Indre.....	546

Udsmykning.....	548
Indretning	552
Kirkepladsen.....	554
Sammenfatning.....	554

Marmorkirkens skæbne

1770-1874

s. 571-626

Indledning.....	571
Administration af kirken og den tilhørende plads	572
Overvejelser om kirkebygningen 1771-1795	573
Planer for byggeriets genoptagelse. Harsdorffs projekter 1796-1799	574
Bygningsmodel.....	583
C. F. Hansen og planerne for kirkens genopførelse 1800-1820	584
Et anonymt projekt til Frederiks- kirken	587
Debatten omkring Thorvaldsens museum 1834-1838.	
Hetschs og Bindesbølls planer.....	588
Hetschs og Hornbechs forslag til kirkens fuldførelse.....	592
Diskussion om ruinens og kirkepladsens skæbne 1849-1874 . . .	592
Kirkeruinens tilstand 1820-1874	600
Bygningerne på kirkepladsen.....	602
Kirkeruinen som motiv for samtidens litteratur og malerkunst .	605
Katalog.	
Billeder af Frederikskirken 1770-1874	614

Frederiks kirke II

s. 637-760

Bygningshistorie.....	637-700

Indledning.....	637
Bygherren og hans arkitekt.....	639
Forspil.	
De tidligste projekter 1867-1873 ...	641
Erhvervelsen af Frederiks kirkeplads.	
Rigsretssagen.....	646
Afgørelsen af arkitektspørgsmålet....	648
Økonomi og administration	650
Meldahls første projekter 1875-1877 . .	653
Projekter 1878-1879	661
Byggepladsens etablering.....	664
Projekter o. 1880-1884	666
Byggearbejder 1880-1884.....	671
Kirkens udsmykning.....	674
Projekter og byggearbejder	
1885-1894.....	677
Indvielsen.....	685
Senere ændringer og istandsættelser . .	685
Modeller.....	688
Bygningsbeskrivelse.....	701-726
Oversigt.....	701
Beliggenhed.....	701
Ydre	702
Indre.....	714
Sammenfatning.....	720

GLAS-, VÆG- OG KUPPELMALERIER
s. 727-731

INVENTAR
s. 552-753, s. 732-757

Oversigt.....	732
Alterbog.....	741
Alterbord.....	733
Alterduge.....	733
Alterkande.....	739
Alterklæde.....	733
Alterkors.....	735
Altersranke	742
Alterstager.....	740
†Alterstage	741
Altersølv.....	735
Altertavle.....	733

Belysning.....	754
Diske.....	737
Døbefont, projekteret.....	552
Døbefonte.....	742
Dørfløje.....	748
Dåbsfade.....	744
Dåbskande.....	744
†Futteral	739
Herskabsstole, lukkede.....	747
Kalke.....	736
Kandelabre.....	755
Klokker	756
Klokestol.....	756
Kongestol.....	747
Korsranke	744
Krucifikser.....	742
Lamper.....	755
†Lampetter	755
Lysekroner.....	755
Malerier.....	751
†Maleri	752
Messehagler.....	742
†Messehagel	742
Oblatæske	738
Orgelfacade, projekteret.....	553
Orgelfacader.....	750,751
Orgelpulpitur	750
Orgler.....	748
Pengebeholdere.....	747
Pengebøsser.....	747
Pengeskrin.....	747
Prædikestol	745
†Prædikestole	745
Prædikestolsalter, projekteret	552
†Prædikestolshimmel	745
Salmenummertavle.....	751
†Salmenummertavler	751
Ske.....	739

Skulpturer.....753

Standur.....747

Stole.....746

Stole, løse.....747

Stole, projekterede 553

Stolestader.....746

Sygesæt.....739

Tavle, til bekendtgørelser.....751

GRAVMINDER
s. 758

ENGLISH SUMMARY

Introduction.....627

Frederiks kirke I 1749-1770

Architectural history.....628

Architectural description.....630

Frederiks kirke 1770-1874 632

Frederiks kirke II

Architectural history.....765

Architectural description.....768

Stained-glass, wall-paintings,
and the painted dome.....770

Fittings.....770

INDHOLD

Christiansborg slotskirke og kirkerne	
på Københavns slot.....	1-300
The Chapel of Christiansborg and its predecessors in Copenhagen Castle.....	281-296
S. Ansgars kirke.....	301-460
S. Ansgar's Church.....	448-457
Frederiks kirke (Marmorkirken).....	461-776
Frederiks kirke (The Marble Church) . .	627-636, 765-772

